PIOTR S. WANDYCZ

Laisvės kaina

Vidurio Rytų Europos istorija nuo viduramžių iki dabarties

A L K / baltos lankos

Piotr S.Wandycz

LAISVĖS KAINA

Piotr S. Wandycz

LAISVĖS KAINA

Vidurio Rytų Europos istorija
nuo viduramžių iki dabarties

Iš anglų kalbos vertė
ARVYDAS SABONIS

baltos lankos

This edition is published with the support of the Central European University Press (Budapest) and the Open Society Fund-Lithuania

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte

Redagavo Toleina Daržinskaitė
Konsultavo dr. Jūratė Kiaupienė
Apipavidalino Vida Kuraitė

Versta iš:
Piotr S. Wandycz, *THE PRICE OF FREEDOM: A history of East Central Europe from the Middle Ages to the present*, London and New York: Routledge, 1992
Lietuviškas leidimas autoriaus pataisytas ir papildytas

Viršelyje:
Jan Matejko, „Žalgirio mūšis" (1878), fragmentas. Varšuvos nacionalinis muziejus.

Rinko ir maketavo BALTOS LANKOS
Printed in Lithuania
ISBN 9986-813-54-9
ISSN 1392-1673

Oscaro Haleckio ir
Hugh Seton-Watsono atminimui

TURINYS

ŽEMĖLAPIAI

LENTELĖS

PRATARMĖ

Ši knyga – tai apžvalga, mėginimas susintetinti moderniąją Vidurio Rytų Europos istoriją. Regioninis požiūris turėtų pakylėti skaitytoją virš tautinių istorijų, kurios gali būti – ir neretai būna – siauros, atsietos, egocentriškos. Lyginamoji regiono istorija padeda išvengti šio trūkumo, išryškindama panašybes bei skirtybes ir leisdama pažiūrėti į tautų istoriją platesniu žvilgsniu.

Pateikdama būtiniausią minimumą faktinės informacijos – tekste, chronologinėse lentelėse ir rodyklėje – ši studija daugiausiai dėmesio skiria bendroms tendencijoms ir pamatiniams dalykams. Ne į visus iškeltus klausimus duodami patenkinami atsakymai; kontroversijos parodomos, bet neišsprendžiamos. Kaip įvadas į sudėtingas praeities ir dabarties problemas, knyga bus pasiekusi savo tikslą, jei sužadins skaitytojo smalsumą ir paskatins jį, atmetus klišes, nuodugniau panarplioti šio regiono painybes.

Terminu „Vidurio Rytų Europa" čia vadinama Bohemija (vėliau Čekoslovakija, dabar Čekija ir Slovakija), Vengrija ir Lenkija. Pateikiant šių šalių istoriją, akcentuojama valstybė, nors jose ir būta valstybingumo nuotrūkių. Šios trys valstybės istoriškai visada buvo daugiatautės, tačiau čia pabrėžiama valstybė arba valdančioji tauta, o kitos tautybės traktuojamos kaip su ja susijusios.

Daugiatautiškumas ir kintančios valstybių sienos kelia apmaudžių lingvistinių keblumų, kurie neabejotinai trikdys skaitytoją. Antai miestų pavadinimai įvairiais laikotarpiais labai skiriasi. Kaip susivokti, kad vengrų Pozsony, vokiečių Pressburg ir slovakų Bratislava – tai vis tas pats miestas? Kurią formą derėtų vartoti per visą knygą, kad nebūtum apkaltintas anachroniškumu ar šališkumu? Kuris pavadinimas tinkamesnis – lietuvių Vilnius, lenkų Wilno ar rusų Vilna? Kaip rašyti vokiškus, rumuniškus ir vengriškus saksų miestų Transilvanijoje pavadinimus, kurie nei skamba, nei atrodo panašiai. Neretai šios problemos nėra kaip išspręsti, todėl atsiranda nenuoseklumo. Čia pamėginta laikytis šiokių

tokių taisyklių. Jei egzistuoja tradicinė anglizuota ar angliška lytis, ji ir vartojama. Pavyzdžiui, rašome Cracow, o ne Kraków. Be to, kiek įmanoma stengiamasi gerbti oficialią aprašomojo meto kalbą. Tai reiškia, kad, kalbant apie XVI ir XVII amžiaus pradžios Bohemiją, bus vartojami čekiški, o vėliau vokiški pavadinimai; apie Vengriją – vengriški ir lotyniški; apie Kroatiją – kroatiški ir lotyniški; apie Lietuvą – lenkiški, gudiški (ar ukrainietiški) ir lotyniški.* Jei vokiškas miesto ar vietovės pavadinimas vartojamas rečiau, negu reikalautų aukščiau paminėta taisyklė, taip yra dėl to, kad jis tapęs sąmoningos germanizacijos simboliu. Žinoma, ir čia atsiranda keblumų, pavyzdžiui – Gdanskas (Gdańsk) ar Dancigas (Danzig).

Tam tikra prasme neišvengiamai iškyla Vidurio Rytų Europos istorijos tęstinumo problema. Iš tikrųjų nuotrūkių buvo nemažai, tačiau tęstinumas – nuoseklus. Be to, nederėtų užmiršti ir šaknų klausimo. Štai vienas iš pavyzdžių: beveik visą savo istoriją Slovakija neegzistavo kaip administracinis ar kitoks vienetas. Tai tebuvo visuma Aukštutinės Vengrijos rajonų, kuriuose gyveno slovakai. Tačiau ignoruoti slovakų šaknis, iki XX amžiaus nevartojant Slovakijos pavadinimo, būtų nepriimtina.

Valdovų vardai dažniausiai pateikiami anglizuotu pavidalu arba angliškais atitikmenimis. Todėl rašoma John, o ne Jan, Stephen, o ne István, Wenceslas, o ne Václav. Tik tokie vardai kaip Béla, neturintys angliškų atitikmenų, pateikiami originalo forma. Visų kitų asmenų vardai ir pavardės rašomi originalo rašyba, su diakritiniais ženklais. Vis dėlto neaiškumų lieka, pavyzdžiui, kaip rašyti kroatų-vengrų ar lenkų-lietuvių istorijos veikėjų vardus – tokius kaip Zrinski/Zrínyi arba Jogaila/Jagiełło.

Narpliodamas daugybę problemų, susijusių su ne vieną šimtmetį apimančia regiono istorija, aš kreipiausi pagalbos į keletą kolegų istorikų, kurie maloniai sutiko kritiškai perskaityti įvairias rankraščio dalis. Jiems esu labai dėkingas. Tai Ivo Banac, mano kolega Yale universitete, Józef Andrzej Gierowski iš Jogailos universiteto Krokuvoje, Jan Havránek iš Karolio universiteto Prahoje ir Antoni Mączak iš Varšuvos universiteto. Ypač norėčiau padėkoti Istvánui Deákui iš Columbia universiteto, stebėtinai kantriai perskaičiusiam visą rankraštį ir pareiškusiam vertingų

* Autoriaus nuostatos dėl vietovardžių ir asmenvardžių rašymo išlaikomos ir lietuviškame tekste: jei yra tradicinė lituanizuota arba lietuviška lytis, ji paprastai ir vartojama (ypač tai pasakytina apie lietuviškus bei glaudžiai su Lietuvos istorija susijusius vietovardžius ir asmenvardžius, pavyzdžiui: Vilnius, Krokuva, Karaliaučius, Jogaila, Radvilos ir pan.). Kiti asmenų ir geografiniai vardai rašomi originalo rašyba. *Red. past.*

kritinių pastabų bei įžvalgių komentarų. Taip pat dėkoju Leszekui Kosińskiui iš Albertos universiteto Kanadoje, be kurio pagalbos knygoje nebūtų atsiradę istorinių žemėlapių. Kartografinį darbą atliko Jeff Lester. Dėkodamas visiems už paramą, turiu pridurti, kad atsakomybė už klaidas, trūkumus ir klaidingas interpretacijas tenka man vienam.

Knyga dedikuota dviem Vidurio Rytų Europos istorikams, nusipelniusiems ypatingos padėkos: Oscarui Haleckiui, kurį lietuviška kilmė, Vienos auklėjimas, lenkiškas patriotizmas bei gilus katalikiškumas padarė Didžiuoju Vidurio Rytų Europiečiu, ir Hugh Seton-Watsonui, kurį įgimta ir paveldėta atida šiam regionui paskatino tapti ne vien *Scotus viator*, kaip buvo jo tėvas, bet ir didžiu Vidurio Rytų Europos aiškintoju Vakarams. Jie labai skyrėsi tiek išvaizda, tiek būdu, tačiau viena turėjo bendra: abudu buvo tikri mokslininkai ir džentelmenai.

New Haven, 1991

PRATARMĖ LIETUVIŠKAJAM LEIDIMUI

Ši knyga atsirado ilgus metus dėsčius Vidurio Rytų Europos istoriją Amerikos universitetuose, ir jos pirmučiausias tikslas buvo supažindinti Vakarų skaitytoją su šio regiono praeitimi. Drauge aš jaučiau, kad čekai, vengrai, lenkai, lietuviai ar slovakai per mažai žino vieni apie kitus ir kad tokia lyginamoji studija padėtų jiems geriau suprasti tiek savo pačių, tiek kaimynų istoriją. Daugiausiai dėmesio knygoje skiriama trims šalims – Bohemijai (Čekijai), Vengrijai ir Lenkijai, kurių teritorija, kaip matyti iš pateikiamų žemėlapių, per amžius smarkiai keitėsi, apimdama ir kitas tautas. Neužmirškime, kad tautos ilgą laiką buvo suvokiamos veikiau kaip politinės, o ne etninės bendrijos.

Man ypač malonu pristatyti šią knygą Lietuvos skaitytojui. Kaip lenkui – nors ir neturinčiam lietuviškų sąsajų – Lietuva ir lietuviai man kelia ypatingus jausmus. Lenkų ir lietuvių sąveika per pusę tūkstančio metų išsirutuliojo į likimo bendrumą, nedaug teturintį atitikmenų pasaulyje. Nuo pat ankstyvos jaunystės jis veikė mane per tradicijas, literatūrą, meną. Bendrõs Respublikos patirtys, tiek blogos, tiek geros, sukūrė saitus, kurių negalima – ir neįmanoma – nutraukti. Nėra dabarties be praeities, ir toji praeitis, tikiuosi, bus geriau suprantama perskaičiusiems šią knygą. Ji buvo unikali, tačiau kai kurie lenkų ir lietuvių santykių bruožai primena istorinius vengrų ir kroatų santykius. Lietuvos tautinį atgimimą, ko gero, irgi lengviau suprasti lyginant jį su čekų tautos atgimimu. O esmingas vaidmuo, kurį lietuviai suvaidino Respublikoje ir vėliau, panašus į škotų poveikį Anglijai.

Studijos sandara pabrėžiami du paskutiniai šimtmečiai, kuriems tenka bemaž pusė knygos. Viduramžiai traktuojami kaip fonas, XVI, XVII ir XVIII amžiams skirta po skyrių. Laikotarpis po komunizmo žlugimo apžvelgiamas tik paviršutiniškai, nors, palyginti su angliškuoju leidimu, čia paminėta daugiau paskutinio mūsų amžiaus dešimtmečio įvykių.

New Haven, 1997

KAIP TARTI

Kirčiai virš čekų, slovakų ir vengrų balsių reiškia, kad tai ilgieji balsiai.

Čekų ir slovakų	*Vengrų*	*Lenkų*	
	á		ilgas a
	a		trumpas atviras garsas tarp a ir o
		ą	on
ä (slovakų)			ia
č	cs, ch	cz, ć	č
		dź	minkštas dž
ě (čekų)			e
	é		ė
		ę	en
	gy		minkštas d
ľ (slovakų)			minkštas l
	ly		j
		ł	kietas l
ň	ny	ń	minkštas n
		ó	u
	ö,ő		io, trumpas ir ilgas
ř (čekų)			rž arba rš (po dusliųjų priebalsių)
		rz	ž
s	sz	s	s
š	s, ss	sz, ś	š
ť (slovakų)	ty		minkštas t
	ü, ű		iu, trumpas ir ilgas
		w	v
	zs, zh	ż	ž

Įžanga:

KAS TOJI VIDURIO RYTŲ EUROPA?

Vidurio Rytų Europa – retai prisimenamas regionas. Išskyrus specialistus, jis mažai kam rūpi. Jo istoriją atrodo labai sudėtinga ir paini; jis įsivaizduojamas kaip nedrausmingų tautelių, kurių pavadinimus sunku ir ištarti, samplaika. Vidurio Rytų Europos istorija nėra nei tokia egzotiška, kad žadintų smalsumą, nei tokia artima, kad būtų lengvai suprantama. Bet vis dėlto regiono reikšmė akivaizdi. Čia prasidėjo du pasauliniai karai, taip pat ir Šaltasis karas. Britų geografo Halfordo Mackinderio frazė „Kas valdo Rytų Europą, tas valdo branduolį (*heartland*), kas valdo branduolį, tas valdo pasaulį" sovietų dominavimo laikais skambėjo itin grėsmingai. Lenkų „Solidarumo" blykstelėjimas virš horizonto daugeliui stebėtojų atrodė vienas iš tų įvykių, kurie pakreipia pasaulio istoriją. Komunizmo žlugimas Vidurio Rytų Europoje ir precedento neturintis jos šuolis į politinę bei ekonominę laisvę teikia didžiules viltis ir kelia didžiulius pavojus.

Todėl negalima pasitenkinti fragmentiškomis ir paviršutiniškomis žiniomis apie Vidurio Rytų Europą, susirankiotomis iš laikraščių antraščių. Norint suprasti, koks šis regionas yra iš tikrųjų, reikalinga istorijos perspektyva. Pavadinimas „Vidurio Rytų Europa" – sutartinis. Jis atsirado iš poreikio įvardyti teritoriją, kuri nėra grynai Vakarų, bet ir ne Rytų; tai veikiau „tarpinė zona" arba „žemės per vidurį", kaip kai kurie autoriai yra pavadinę savo veikalus šia tema. Pavadinimas pasiskolintas iš geografijos, bet nei geografai, nei politikai nesutaria dėl tikslių regiono apybrėžų. „Vidurio Rytų Europa" vadintas tiek ištisas plotas tarp Baltijos, Adrijos, Egėjo bei Juodosios jūros (atsiremiantis į etninių vokiečių ir etninių rusų blokus), tiek keletas jo variacijų, tiek, prisiminus Timothy Garton Ash'o posakį, jo „branduoliai", tai yra Lenkija, Čekoslovakija ir Vengrija. Apie pastarąsias tris šalis šioje knygoje ir kalbama.

Istorijos būvyje šių valstybių ribos smarkiai keitėsi. Jos plėtėsi ir traukėsi, įvairiais laikais apimdamos šių dienų Lietuvą, Gudiją ir Ukrainą, taip pat dalį buvusios Jugoslavijos ir Rumunijos. Be to, reikia turėti

omenyje ir ypatingą Austrijos dvaro, tikriau Habsburgų dinastijos, laikyseną ir domėjimąsi šiuo regionu.

Vidurio Rytų Europos samprata yra nauja. Ilgą laiką tarp Europos Rytų ir Vakarų nebūta jokio skirtumo. Antikos laikais pietinis Viduržemio jūros pasaulis kontrastavo su šiaure: civilizacija su barbarizmu. Nors viduramžiais Romos imperija susidėjo iš dviejų dalių – rytinės ir vakarinės, Rytų ir Vakarų perskyra amžininkų galvosenoje neegzistavo. Ši dichotomija atsirado tik per XIX šimtmečio ginčus Rusijoje tarp „zapadnikų" ir slavofilų. Vėliau daugelis istorikų, norėdami pateisinti tokį dualistinį požiūrį į Europos praeitį, ėmė vartoti kultūrinį-religinį matą. Bizantijos stačiatikybės palikimas nulėmęs vienos žemyno dalies evoliuciją, o romaniškosios-germaniškosios civilizacijos paveldas (tiek katalikų, tiek protestantų) – kitos jo dalies raidą. Tačiau ką galima pasakyti apie regioną, kuris religijos ir kultūros atžvilgiu priklauso Vakarams, nors paprastai laikomas Rytų Europos dalimi? Susidarė tam tikra terminologinė painiava.

Po Antrojo pasaulinio karo terminas „Rytų Europa" iš esmės buvo sovietų bloko sinonimas. Maža to, šio regiono priklausymas SSRS pasidarė, galima sakyti, istoriškai įteisintas. Atrodė, kad tos žemės, kaip nepajėgiančios išsilaikyti vienos, atrado savo vietą po saule, tapusios Rusijos vadovaujamos komunistų imperijos dalimi. Buvo kalbama apie „organiškus ryšius" tarp Maskvos ir jos kaimynų, o komunizmas, regis, turėjo būti šios Europos dalies modernizavimo garantas. Tik devintojo dešimtmečio pabaigoje į regioną imta žiūrėti kaip į „didžiojo sąstingio" (pasak Josepho Rothschildo) sritį, o sovietų viešpatavimas jau buvo suvokiamas kaip anarchiškas ir destabilizuojantis.

Priešindamasis terminui „Rytų Europa", kuris eliminavo skirtumą tarp to regiono ir Rusijos, JAV dėstantis lenkų istorikas Oscar Halecki pasiūlė naują koncepciją. Šeštąjį ir septintąjį dešimtmetį išleistose knygose *Borderlands of Western Civilization* (Vakarų civilizacijos pakraščiai) ir *The Limits and Divisions of European History* (Europos istorijos ribos ir ežios) jis postulavo istoriškai motyvuotą Europos dalijimą į keturias dalis: Vakarų, Vidurio Vakarų, Vidurio Rytų ir Rytų. Terminas „Vidurio Rytų", be abejonės, yra gremėzdiškas ir, nors priimtas daugelio mokslininkų, neišstūmė įprasto „Rytų", kuris buvo ypač paplitęs per Šaltąjį karą. Po dvidešimties metų Haleckio pasiūlymą iš naujo apibrėžė ir išplėtojo vengrų mokslininkas Jenő Szűcs, savo studijoje *The Three Historical Regions of Europe* (Trys istoriniai Europos regionai) atsisakęs „Vidurio Vakarų" termino. Maždaug tuo pat metu daugiausiai Vakaruose gyvenantys čekoslovakų, lenkų ir vengrų intelektualai – Milan Kundera, Czesław

Miłosz, György Konrád – pradėjo propaguoti dar vieną pavadinimą – „Vidurio Europa", nes, jų manymu, žodyje „rytų" glūdįs regiono prievartinio atskyrimo nuo Europos pripažinimas. Kundera protestavo prieš tokį „klastingą žodyną" ir teigė, kad „terminas *Vidurio Europa* rodo priklausymą Vakarams".

Iš tiesų Bohemija (vėliau Čekoslovakija), Vengrija ir Lenkija priklausė Vakarų civilizacijai. Krikščionybė ir visa, ką ji reiškė, atėjo ten iš Romos, arba, kitaip tariant, Vakarų įtaka ten buvo vyraujanti ir ilgalaikė. Suprantama, turime neužmiršti, kad šio regiono krikščioninimą IX amžiaus pabaigoje pradėjo Bizantija, pasiuntusi į Moraviją Konstantino (Kirilo) ir Metodijaus misiją, ir kad Rytų krikščionybės įtaka Bohemijai, Vengrijai, Kroatijai ir daliai Lenkijos ankstyvaisiais viduramžiais irgi buvo nemenka. Vis dėlto, nors ir veikiamos šių įtakų savo istorijos pradžioje, Vidurio Rytų Europos šalys tapo Vakarų dalimi. Jas formavo visos didžiosios istorijos srovės: Renesansas, Reformacija, Švietimas, Prancūzijos ir Pramonės revoliucijos. Jos smarkiai skyrėsi nuo Rytų kraštų, tokių kaip Maskvos didžioji kunigaikštystė ar Osmanų imperija, ne vieną šimtmetį valdžiusi Balkanus. „Jei Rusija ir yra Europa, – rašė žymus Yale universiteto istorikas rusas George Vernadsky, – tai tik iš dalies." Vakarų tradicijai buvo svetima tiek Maskvos autokratija ir Bažnyčios pavaldumas valstybei, tiek ir islamu pagrįsta Osmanų sistema. Nenuostabu, kad istorinė Vengrija ir Lenkija, kurios ribojosi su Maskvos kunigaikštystės ir Osmanų žemėmis, laikė save – ir buvo laikomos kitų – krikščioniškojo pasaulio bastionu (*antemurale Christianitatis*). Jų rytinės sienos žymėjo Europos ribas.

Tačiau būtų klaida tas sienas įsivaizduoti kaip nekintamas ir nepralaidžias. „Vakarų civilizacijos pakraščiai", arba Vidurio Rytų Europa, buvo kultūrų kryžkelė. Minėtoji Rytų pasaulio – Bizantijos – įtaka išliko lemiama plačiuose Vengrijos ir Lenkijos valstybių plotuose – Gudijoje, Ukrainoje, Transilvanijoje. Dar daugiau: nors vengrai ar lenkai atrodė ištikimiausi krikščioniškojo pasaulio (suprask „Vakarų") gynėjai, jų kultūra gerokai orientalizavosi. Netgi jų tautiniuose drabužiuose galima įžvelgti nemažai turkiškų motyvų.

Taigi Rytuose skiriamoji linija nėra labai griežta, o mūsų vartojamus terminus „Vakarai" ir „Vakarų Europa" reikėtų paaiškinti. Kalbėdami apie Vakarus, paprastai turime galvoje tokias kultūriniu ir ekonominiu atžvilgiu pirmaujančias šalis kaip Prancūzija ar Anglija, o ne toliausiai vakaruose esančias – Islandiją, Airiją ar Portugaliją. Todėl kultūrinį-geografinį-istorinį Haleckio ir Szűcso modelį (Vakarai, Vidurio Rytai, Rytai) derėtų papildyti dar viena, iš ekonomikos pasiskolinta paradigma,

populiarinama vengrų mokslininkų. Ji pagrįsta centro, pusiau periferijos ir periferijos sąvokomis ir gera tuo, kad parodo, jog šalys, priklausančios Vidurio Rytų grupei, turi socioekonominius antrininkus Vakaruose, Pietuose ir Šiaurėje. Beje, XIX amžiaus lenkų istorikas Joachim Lelewel jau buvo ėmęsis lyginamojo Lenkijos ir Ispanijos tyrimo.

Istoriškai Europą visuomet sudarė keletas skirtingo išsivystymo lygio zonų. Jos veikė viena kitą: toliau pažengusios šalys – šerdis (*core*), arba centras, – stimuliavo atsilikusiąsias, metė joms iššūkį. Iššūkis, kaip ir atsakas, buvo kuo įvairiausias. Tokia padėtis dažniausiai būdavo palankesnė centrui, tačiau periferijos vaidmens nusmukimas iki „kolonijinės priklausomybės", dar labiau didinantis jos atsilikimą, ne visuomet ir nebūtinai būdavo nulemtas šios sąveikos. Kai kurios centro dalys, kaip žinia, ilgainiui netekdavo savo privilegijuoto pobūdžio, o kai kurios periferijos dalys, aplinkybėms palankiai susiklosčius, ištrūkdavo iš diskriminuojamųjų tarpo.

Vis dėlto stebina tai, kad centras, kuris paprastai būdavo gana nedidelis ir kurio raida bei laimėjimai daugeliu atžvilgių laikytini išimtiniais, per amžius išliko palyginti pastovus. Kaip matą imdami gyventojų tankumą, kai kurie istorikai XIV amžiaus centru laiko Italiją, šiaurės bei dalį pietryčių Prancūzijos, Nyderlandus, vakarų bei dalį pietų Vokietijos ir pietų Angliją. Žemėlapyje tai būtų išilgas ruožas, išsidriekęs nuo Palermo, per Neapolį ir Antverpeną, iki Londono. Abipus šio ruožo eitų pusiau periferija: pietų Prancūzija, Ispanija, Portugalija, Brandenburgas, Bohemija, Vengrija ir Lenkija. Labiausiai nutolusi zona, periferija, apimtų Skandinaviją, Lietuvą, Rusiją ir Balkanus. Nuo XV amžiaus vidurio iki XVII amžiaus pabaigos centrui vis dar priklausytų Nyderlandai, Anglija, šiaurės Prancūzija ir Pareinės sritis, tuo tarpu kiti kraštai jau keltų abejonių. Pusiau periferija ir periferija iš esmės liktų nepasikeitusi. Vartojant vienam gyventojui tenkančio bendrojo nacionalinio produkto (BNP) kriterijų, XIX amžiaus centrą sudarytų kiek praplėstas vakarų regionas, į kurį įeitų ir Šveicarija bei Švedija. Panašų žemėlapį galima nubraižyti ir XX amžiui.

Visais šiais laikotarpiais Vidurio Rytų Europa priklausė tarpinei zonai – pusiau periferijai, nors Bohemija buvo labai artima centrui, o istorinės Lenkijos ir Vengrijos rytų provincijos panėšėjo į periferiją. Ar šis modelis, dažniausiai taikomas socioekonominei ir politinei istorijai, tiktų ir kultūrinei raidai? Suprantama, kultūrą nelengva, jei apskritai įmanoma, vertinti kiekybiniais matais, bet esama ryšio, ne visuomet aiškaus, tarp socioekonominio statuso ir kultūros laimėjimų. Ar didžiosios Europos

kultūros srovės ir judėjimai atsirado tik centre? Ar Vidurio Rytų Europa juos vien perimdavo ir išplėtodavo, o pati neinicijuodavo? Klausimas keblus, tačiau būtų klaidinga čekų, lenkų ir vengrų gyvenamą plotą laikyti pasyviu Europos bendrijos nariu, vien tik imančiu ir nieko neduodančiu. Negalima užmiršti jo dvasinio indėlio: husitų judėjimo Bohemijoje, laisvės ir konstitucionalizmo koncepcijų Lenkijoje ir Vengrijoje – tam tikro bekompromisio idealizmo, suteikusio įkvėpimo kitiems. Argi britų istorikas Norman Davies buvo šališkas, kai „Solidarumo" pakilimo metais pavadino Lenkiją „amžinu dvasinio tobulėjimo simboliu Europos gyvenime"?

Išskyrus kai kuriuos laikotarpius, socioekonominė centro ir periferijos nelygybė lėmė tai, kad kai kurie Vakarų kraštai jautėsi kultūriškai pranašesni. Nors būta įsidėmėtinų išimčių, daugelis anglų, prancūzų ar italų iš aukšto žvelgė į Vidurio Rytų Europos tautas. Išdidumas neretai buvo nulemtas neišmanymo. O lenkų, vengrų ir čekų požiūryje į Vakarus – ypač Prancūziją ir Angliją – dažnai būdavo justi garbinimas, sumišęs su pavydu. Jie linko liaupsinti ir mėgdžioti viską, kas „europietiška"; Europa jiems buvo Vakarų sinonimas. XIX amžiaus vengrų lyderis István Széchenyi savo tautiečių tingumą ir lėtumą vadino „rytietiškais bruožais", kurių privalu atsikratyti. Tačiau šį menkavertiškumo jausmą turėjo kompensuoti – ir neretai kompensuodavo – tautos istorijos ir tautinio unikalumo šlovinimas. Tiek lenkai, tiek čekai ir netgi slovakai įvairiais laikais yra vadinę savo tėvynę Europos širdimi. Vengrai ir lenkai laikė save Vakarų gynėjais. Jausdamiesi neįvertinti ar nepaisomi, jie stengėsi pabrėžti savo dvasinius idealus – kaip sumaterialėjusių, išsigimusių Vakarų priešpriešą. Suprantama, skirtingais laikotarpiais reaguojama būdavo skirtingai, tačiau šis dvilypis santykis, apimantis meilės ir neapykantos komponentą, bemaž visada išlikdavo.

Dabar įdėmiau pažvelkime į tai, kuo ypatinga Vidurio Rytų Europa. Kokie bruožai skiria ją nuo kitų žemyno regionų, kokios vidinės vengrų, lenkų, čekų, slovakų bei kitų panašybės ir skirtybės? Kultūrinė-istorinė Vidurio Rytų Europos samprata drauge su centro–periferijos modeliu yra mūsų tyrimo atrama. Tačiau ką reikėtų labiausiai pabrėžti? Gal suprasti regiono istoriją geriausiai padėtų jo atvira geografinė padėtis – tai, kad jis beveik iš visų pusių supamas sausumos ir neapsaugotas nuo išorės spaudimo? Gal tautų įvairovė ir jų sampyna pateisintų etninio požiūrio išryškinimą? O gal, turint omenyje pavėluotą socioekonominę plėtrą, itin pravarti būtų modernizacijos teorija? Nors šių ir kitų koncepcijų pagrįstumas nekelia abejonių, reikėtų skaitytoją įspėti. Ieškodami vieno bendro vardiklio, neskubėkime aukoti regiono įvairovės ir istorinio

proceso turtingumo. Čia, ko gero, labiausiai tiktų prancūzų istoriko Fernand Braudel žodžiai, nors ir paimti iš kito konteksto: „Mes turime įsivaizduoti daugybę iš dalies sutampančių istorijų, kurios rutuliojasi vienu metu. Būtų pernelyg paprasta, pernelyg tobula, jei sudėtingai teisybei būtų galima pritaikyti vieno vyraujančio modelio ritmus."[1]

Tam tikras Vidurio Rytų Europos raidos „vėlavimas" akivaizdus. Viduramžių Europos bendrijos ir civilizacijos dalimi šis regionas tapo tik X amžiuje, po to, kai Vakarai metė jam pirmą didelį iššūkį – krikščionybę. Galima ginčytis, kad Lenkijos ar Vengrijos karalystės susiformavo ne taip jau vėlai. Juk maždaug tuo pat metu atsirado ir Hiugo Kapeto (Hugues Capet) monarchija Prancūzijoje, Eduardo Vyresniojo Anglijoje, Kastilijos ir Aragono karalystės, pirmieji vokiečių karaliai. Tačiau visi jie kūrėsi ant senų pamatų. Vidurio Rytų Europa, perimdama labiau išplėtotus Vakarų modelius ir normas, vėlavo, pasak Szűcso, ir dėl „negilaus įdirbio". Tai yra perėmimas ir įgyvendinimas vyko kiek paviršutiniškai. Prie šios minties mes netrukus dar sugrįšime.

Per pirmus penkis amžius pradinis atotrūkis tarp Vakarų ir Vidurio Rytų Europos gerokai sumažėjo, jei ne visai išnyko. Vėliau šiedu Europos regionai ėmė ekonomiškai tolti vienas nuo kito. Pradėjus skirtis agrariniams modeliams ir Vakarams pajudėjus pirminės industrializacijos link, išryškėjo centro–periferijos santykiui būdingi bruožai. Vidurio Rytų Europos evoliuciją paženklino „antroji baudžiava". Nors neabejotina, kad istorikai marksistai, atkakliai laikydamiesi ekonominio determinizmo, pernelyg supaprastino ir netgi iškreipė šio proceso reikšmę, tačiau aišku, kad agrarinis Vidurio Rytų Europos visuomenės pobūdis pasirodė esąs itin tvarus. Valstiečiai nepavirto kapitalistiniais ūkininkais ir netgi XX amžiuje dar buvo išlaikę savo ypatingą etosą ir konservatyvią pasaulėžiūrą. Bet skubame pridurti, kad šiuo atžvilgiu jie nebuvo unikalūs, nes daugelis tokių bruožų buvo būdingi ir vakarų bei pietų pusiau periferijos – Airijos, Ispanijos, dalies Italijos – valstiečiams.

Kitas regiono bruožas tas, kad institucijų raida dažnai aplenkdavo socioekonomines realijas; Bohemija čia, kaip paprastai, išimtis. Kitaip tariant, pažangios politinės organizacijos formos atsirasdavo arba veikdavo tokiomis sąlygomis, kurios ne visuomet joms būdavo pribrendusios. Bajorų demokratija Lenkijoje funkcionavo archajiškos visuomenės sanklodos terpėje. Kalbėdamas apie XIX amžių šioje šalyje, vienas istorikas pastebėjo, kad „[Lenkijos] intelektualinis pasaulis labiau atitiko Vakarus negu jos pramonės būklė".[2] Tam tikras politikos provincialumas, menkiau išplėtota politinė kultūra, sutarmės modelio (esminio Amerikos

politikoje) nebuvimas atrodė tipiškas regionui, kur itin rafinuotas elitas buvo labiau atitrūkęs nuo masių negu Vakaruose.

Nuolatines pastangas vytis toliau pažengusį centrą modernizacijos požiūrio šalininkai laiko pačia svarbiausia tendencija, lemiančia viso regiono raidą. Net Vidurio Rytų Europos nacionalizmas suvokiamas kaip reakcija į jos atsilikimą ir kaip priemonė spręsti socioekonomines bei psichologines problemas. Nors modernizacijos procesų svarba akivaizdi, šios metodologinės nuostatos, regis, nereikėtų pervertinti. Susižavėjus koncepcija apie nuolatinį judėjimą modernizacijos linkme (o šį tikslą ne visuomet lengva apibrėžti) neretai nukrypstama į supaprastinimus, netgi iškraipymus. Geras pavyzdys čia būtų sovietų primestas industrializacijos vajus. Išoriškai tai atrodė kaip modernizuojantis procesas, bet kai kuriais atvejais buvo žingsnis atgal, atvedęs prie „feodalinės" privilegijų sistemos ir baudžiavai artimo privalomojo darbo. Panašiai ir mėginimai rasti analogijų tarp modernizacijos Vidurio Rytų Europoje ir vadinamajame trečiajame pasaulyje davė įdomių rezultatų, bet nukreipė dėmesį nuo labai didelių skirtumų.

Kalbant apie tautos ir tautybės problemas bemaž nekyla abejonių, kad šiame regione jos buvo itin sudėtingos ir opios. Ar tai nulėmė vien didelis – didesnis nei Vakaruose – etninių-kalbinių grupių skaičius ir jų susimaišymas vienų su kitomis? Juk Italija, Ispanija, Britanija ar net Prancūzija irgi nebuvo vienalytės, bet sugebėjo primesti savo gyventojams daugiau vienodumo. Vadinasi, dažnai kartojamas teiginys, kad Vakaruose valstybė sukūrusi tautą, o Rytuose (įskaitant Vidurio Rytų Europą) tauta sukūrusi valstybę, teisingas tik iš dalies. Iš tikrųjų Lenkijoje ar Vengrijoje prieš XIX amžių valstybė sukūrė tautą, „politinę tautą" (daugiausiai susidedančią iš gausių bajorų), kuri savo kilme buvo daugiatautė, bet lenkiška ar vengriška kultūrine-politine pasaulėžiūra. Prieš pat Lenkijos padalijimus ši tauta buvo pradėjusi netekti savo luominio pobūdžio ir įgyti modernios tautos pavidalą. Žodis „lenkai" turėjo dvejopą prasmę. Juo buvo vadinami ne tik etniniai lenkai, bet ir visi valstybės gyventojai, nepriklausomai nuo to, kokios jie buvos tautybės ir kokia kalba kalbėjo, – panašiai kaip žodis „britai" apima ne vien anglus, škotus ir valus.

Tautos formavimąsi pagal Vakarų pavyzdį sutrikdė valstybingumo nuotrūkis (Lenkijoje tai įvyko dėl padalijimų). Kaip to rezultatas susiformavo visiškai kitokia tautos koncepcija, nuspalvinta romantine pasaulėžiūra ir paremta etniškumo bei kultūriniais-kalbiniais kriterijais. Ėmė kilti, atgimė tautos, kurios arba niekada neturėjo valstybingumo (slovakai), arba seniai buvo jo netekusios. Šia prasme ne tiek istorinės

Lenkijos, Vengrijos ar Bohemijos daugiatautiškumas, kiek nutrūkęs valstybingumas iškėlė tautybės klausimą.

Sumaišties pojūtį dar labiau sustiprino sienų kaitaliojimasis, ypač dažnas pastarąjį šimtmetį. Asmuo, gimęs Ungváre apie 1900 metus, augo Austrijos-Vengrijos monarchijoje (tiksliau, jos vengriškojoje dalyje), bet 1918 metais netikėtai tapo Čekoslovakijos piliečiu, o jo gimtasis miestas nuo tol vadinosi Užhorodu. 1939 metais jis keletą dienų pagyveno Užkarpatės Ukrainoje ir vėl pasidarė Vengrijos valdiniu. Po Antrojo pasaulinio karo [iki nesenų laikų] jis jau buvo sovietų pilietis. Etniniu požiūriu jis galėjo būti ukrainietis, vengras, vokietis ar žydas.

Skirtumas tarp pilietybės ir tautybės, bemaž nežinomas angliškai ir prancūziškai kalbančiose šalyse, Vidurio Rytų Europoje pasidarė labai svarbus. Dar daugiau, valstybė čia neretai būdavo visuomenės priešininkė – ir atvirkščiai. Pilietinės visuomenės egzistavimas visuomet buvo skiriamasis Vakarų civilizacijos požymis, tuo tarpu Vidurio Rytų Europos regione pilietinė visuomenė įgijo ryškų tautinį atspalvį. Tai daugiausiai buvo svetimšalių valdymo padarinys. Vietinės kultūros palaikoma, pilietinė visuomenė buvo pagrindinis ramstis tautinės tapatybės, kuriai dažnai grėsdavo svetimųjų valdymas. Dėl šių priežasčių pilietinė visuomenė, tradiciškai ginanti pliuralizmą bei savo autonomiškumą nuo valstybės kėsinimosi ir šiuo atžvilgiu galinti būti laikoma geriausiu individo garantu, Vidurio Rytų Europoje tapo svarbiausia tautinės tapatybės gynėja. Tai pagimdė tam tikrą uniformizmą ir nepakantą, pridengtą bendro priešinimosi netautinėms ar antitautinėms jėgoms idėjomis. Vienas lenkų autorius pavadino tai apsiaustos tvirtovės galvosena.

Valstybingumo nuotrūkius sukėlė tokie skausmingi įvykiai kaip vengrų pralaimėjimas Mohácso mūšyje (1526), Bohemijos sukilėlių pralaimėjimas prie Baltojo kalno (1620) ir 1772, 1793 bei 1795 metų Lenkijos padalijimai. Pirmasis iš šių įvykių nulėmė Vengrijos suskaldymą į tris dalis, trukusį maždaug šimtą penkiasdešimt metų. Po antrojo iškilo grėsmė pačiai čekų tautos egzistencijai. Trečiasis nuo Europos politinio žemėlapio nutrynė Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Daugiau kaip šimtą dvidešimt metų jos žemes buvo pasidalijusios Austrija, Rusija ir Prūsija (Vokietija). Todėl valstybingumo tęstinumo ir jo nuotrūkio problema buvo pati svarbiausia Vidurio Rytų Europos istorijoje ir yra būdinga šiam regionui.

Šios pasaulio dalies tautos gausumu gal ir neprilygo kai kurioms, bet toli gražu ne visoms Vakarų tautoms, tačiau vien tai dar nieko nereiškė. Antai Nyderlanduose gyveno ne itin daug žmonių, o Prūsija pradėjo savo politinę ekspansiją būdama maža šalis. Skausmingai suvokti save kaip

mažą tautą čekai pradėjo XIX amžiuje; vengrai vadino save maža tauta, apsupta galingų priešų, ir drauge įsivaizdavo esą imperija. Vien lenkai – net pačiais sunkiausiais savo istorijos laikotarpiais – nelaikė savęs maža tauta. Todėl abejotina, kad tautų mažumas pats savaime nulėmė tai, jog praeityje šiame regione susikūrė jam būdingos didelės valstybės ar federacijos. Dvi iš jų, prasidėjusios kaip vedybomis pagrįstos dinastinės unijos, – Habsburgų monarchija bei Lenkijos ir Lietuvos valstybė – keletą šimtmečių vyravo Vidurio Rytų Europoje. Lenkija ir Lietuva iš esmės buvo respublika, vadovaujama karaliaus ir vienijama daugiatautės „politinės tautos", kuriai priklausė tikrasis suverenumas. Habsburgų monarchija, į kurią nuo 1526 iki 1918 metų įėjo Bohemija ir Vengrija, daugiausiai buvo grindžiama ištikimybe dinastijai.

Kitas gana savitas Vidurio Rytų Europos bruožas, bendras visam regionui, – vokiečių bei žydų buvimas ir jų sąveika su vietinėmis tautomis. Kaip yra pasakęs vienas iš garbių mokslininkų, František Palacký, vos ne visa Čekijos istorija sukosi aplink čekų ir vokiečių priešiškumo ir bendradarbiavimo ašį. Iš tiesų nuo ankstyvųjų viduramžių iki galutinio vokiečių išstūmimo iš Čekoslovakijos po Antrojo pasaulinio karo šis antagonizmas ir simbiozė buvo persmelkę daugumą tenykščių įvykių. Vokiečių poveikis Lenkijai, nors ir ne toks ryškus, taip pat turėjo didžiulę reikšmę. Tačiau jo pobūdis neretai būdavo prieštaringai interpretuojamas. Daugelis lenkų iškeldavo vokiečių ekspansionistinio veržimosi į Rytus (*Drang nach Osten*) žiaurumą, grobuoniškumą. O patys vokiečiai buvo linkę pabrėžti savo civilizuojančią misiją atsilikusiuose slavų kraštuose. Tikrovė buvo sudėtingesnė. Ji apėmė konfliktus ir bendradarbiavimą, priespaudą ir paramą, germanizavimo politiką ir vokiečių polonizavimo procesus. Vengrų atvejis vėlgi kitoks. Ten gyveno didelės vokiečių kolonijos, turėjusios ypatingą autonominį statusą – kaip Transilvanijoje – ir išlaikiusios savo tapatybę. Būta laikotarpių, kai vokiečiai sudarė bemaž visą šalies viduriniąją klasę, – mažesniu mastu tai buvo būdinga ir Lenkijai, – ir prisidėjo prie jos ekonomikos transformacijos. Itin svarbų vaidmenį vokiečiai (tai yra Austrijos vokiečiai) vaidino Habsburgų monarchijos laikais.

Vokiečiai sudarė grupę, veikiančią pačioje visuomenėje, tuo tarpu žydai buvo kartu ir visuomenės dalis, ir pašaliečiai, gyvenantys savo pasaulyje, atskirtame religijos, kalbos ir papročių barjerų. Ne vieną šimtmetį Vidurio Rytų Europa teikė prieglobstį žydams, bėgusiems nuo priespaudos kitose Europos vietose. XVII amžiaus pradžioje Praha iš esmės buvo Europos žydų sostinė; Lenkijos ir Lietuvos valstybėje (žydai vadino ją *Polin*) gyveno didžiausia pasaulyje žydų bendruomenė.

XIX amžiuje Budapeštas turėjo itin energingą ir gausią žydų inteligentiją, kurios įtaka buvo neginčijama.

Palyginti su likusia žemyno dalimi, žydų ir krikščionių santykiai Vidurio Rytų Europoje, atrodo, klostėsi sėkmingiausiai. Lenkijoje, iki jos padalijimo, keletą šimtmečių jie netgi buvo gana geri, o ir kitose regiono šalyse būta patenkinamo sambūvio laikotarpių. Visą Europą apėmusi judeofobija čia pasireiškė menkiau, ir tik XIX amžiaus pabaigoje įgavo moderniojo antisemitizmo pavidalą. Šios permainos priežastys daugeriopos – tiek bendros, tiek vietinės, tiek politinės, tiek ekonominės. Tada ir prasidėjo tragiškas istorijos skirsnis, kuris per nacių okupaciją Antrojo pasaulinio karo metais pasiekė savo atomazgą – Holokaustą. Šiandien Lenkijoje žydų beveik nelikę, nedaug jų gyvena Čekijoje ir Slovakijoje, gerokai mažiau nei kadaise – Vengrijoje. Vėl iškilęs į paviršių per pokomunistines pereinamąsias konvulsijas antisemitizmas neturi tokių socioekonominių pamatų, kokius turėjo prieš karą. Jokia politinė srovė neprisipažįsta esanti antisemitiška. Vis dėlto nestabilumo ir sunkumų sąlygomis žydas – o pati sąvoka vartojama labai laisvai – tampa patogiu atpirkimo ožiu. Ar tai laikinas reiškinys? Kol kas dar sunku pasakyti.

Sunkumai šiam regionui nėra naujas dalykas – per praėjusius amžius jų daug patirta. Kundera sykį yra kalbėjęs apie „itin koncentruotą istorijos patirtį", turėdamas galvoje nuolatinę kovą, priespaudą ir vargą. Vidurio Rytų Europa kartais būdavo panaši į laboratoriją, kurioje išmėginamos įvairios sistemos. Adam Ulam šį regioną po Antrojo pasaulinio karo pavadino „neoimperializmo laboratorija", o devintojo dešimtmečio pradžioje Lenkija buvo vadinama „politinių permainų" laboratorija. Tačiau laboratorijos metaforą galima taikyti ir daugeliui praeities tarpsnių.

Nemažą dalį Vidurio Rytų Europos istorijos užima kova dėl laisvės. Svetimųjų priespaudą nulėmė nesaugi geografinė padėtis: periferinė – Vengrijos (pasak istoriko Péterio Hanáko), atvira invazijoms iš rytų bei vakarų – Lenkijos ir vokiečių žemių apsupty – Bohemijos. Bet visur paprastai būdavo įsipynęs ir ideologinis elementas: išorės absoliutizmas prieš vietinį konstitucionalizmą.

Tautos laisvės gynyba brangiai kainavo. Nuo 1794 iki 1905 metų lenkai dalyvavo šešiuose sukilimuose ir vienoje revoliucijoje, mokėdami krauju, krašto nuniokojimu, kultūrinėmis netektimis ir tremtimi. Jų kovos šūkis „Už jūsų ir mūsų laisvę" žadino engiamųjų solidarumą, visai Europai lenkai įkūnijo laisvės kovotojus. 1848 metų Vengrijos revoliucija buvo Europos Tautų pavasario dalis, bet kartu pratęsė XVII amžiaus pabaigos ir XVIII amžiaus pradžios sukilimus, kuriuose vengrų šūkis buvo:

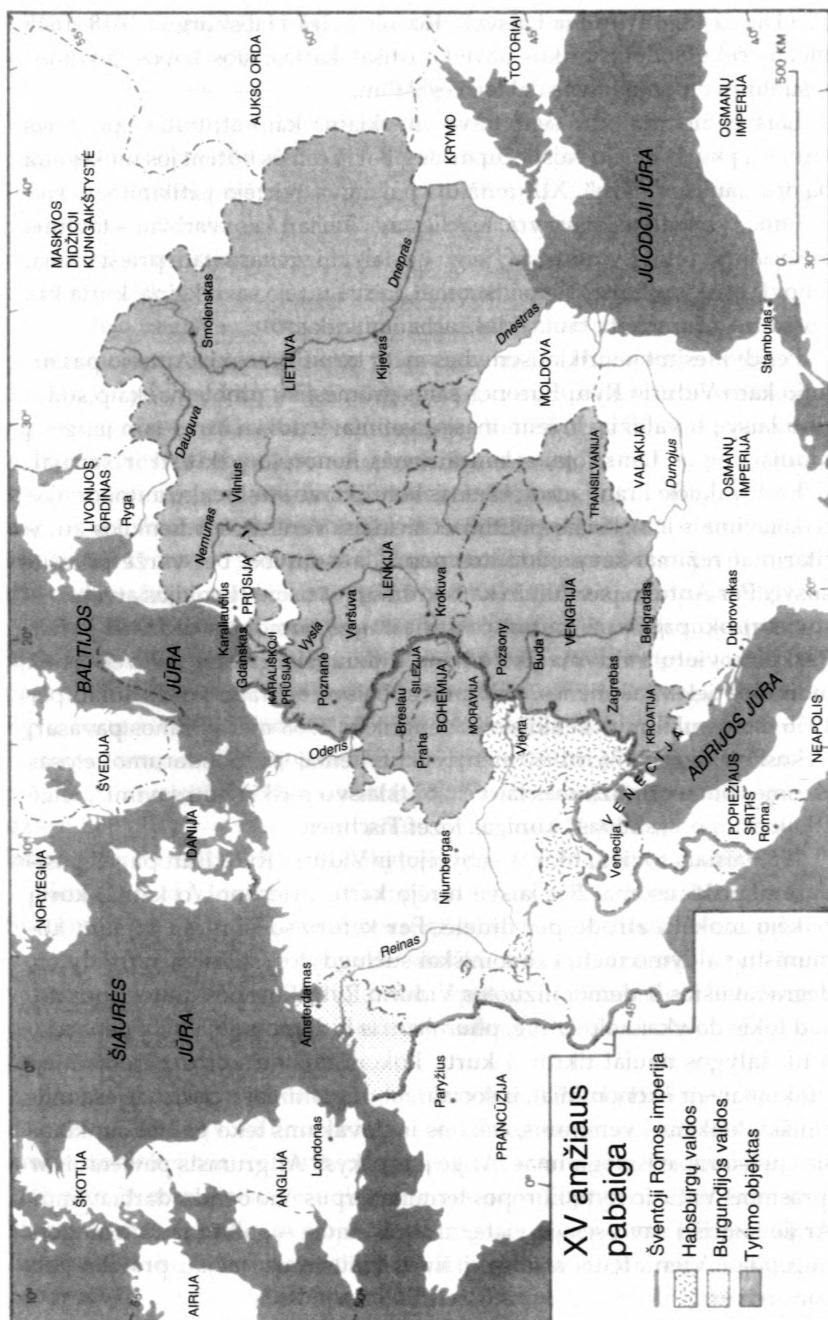
„Su Dievu už Tėvynę ir Laisvę". Kovoje prieš Habsburgus 1618–1648 metais čekų sudėtos aukos paveikė ištisas kartas, šios kovos laikomos visuotinės žmonių kovos dėl laisvės dalimi.

Laisvė, žinoma, nuo seno buvo suvokiama kaip atributas „politinės tautos", į kurią neįėjo valstiečių masės. Bet iš esmės būtent jos mokėjo už bajorų „aukso laisvę". XIX amžiuje palengva tvirtėjo įsitikinimas, kad politinė ir socialinė laisvė yra neatsiejama. Tačiau kas svarbiau – tautinis ar socialinis išsilaisvinimas? O jeigu tie dalykai vienas kitam prieštarauja, kaip ne sykį yra buvę? Kaip visuomet, laisvė turėjo savo kainą, kurią kas nors turėjo sumokėti: tauta, klasė arba individas.

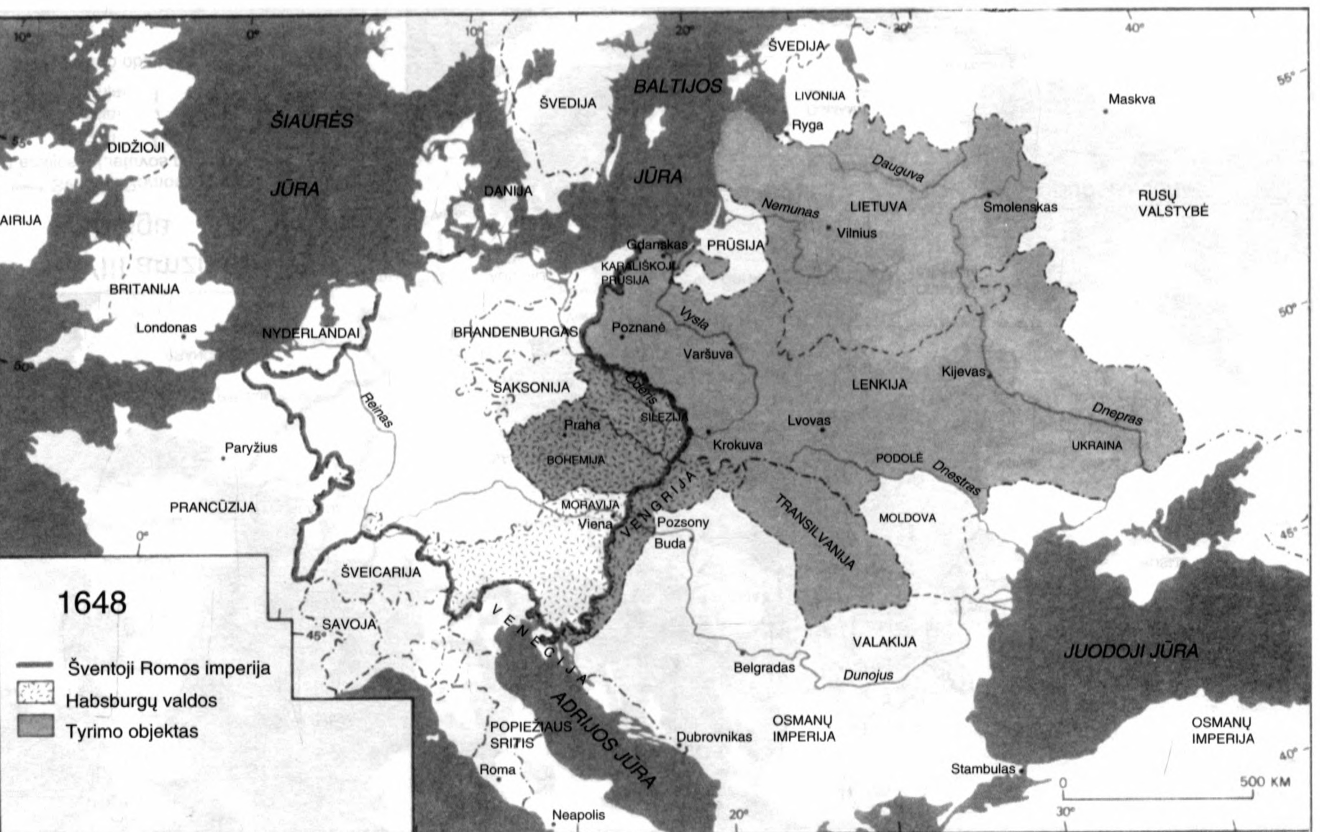
Per dvidešimt nepriklausomybės metų tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo Vidurio Rytų Europos šalys grūmėsi su problema, kaip suderinti laisvę ir valdžią. Priešinimasis svetimai valdžiai buvo taip įaugęs į kraują – ypač Lenkijoje, – kad žmonės nenorėjo paklusti ir savajai. Čekoslovakijoje Prahos centralizmas konfliktavo su slovakų autonomijos reikalavimais ir vokiečių politiniais siekiais. Vengrijos ir Lenkijos autoritariniai režimai saugojo tautos nepriklausomybę, bet varžė piliečių laisvę. Per Antrojo pasaulinio karo košmarą ir nacių (Lenkijos atveju – ir sovietų) okupaciją už tautinį pasipriešinimą sumokėta didžiulė kaina. Paskui sovietų valdymas kėlė bene didžiausią grėsmę laisvei – tiek individo, tiek visuomenės, tiek tautos. Laisvė vėl tapo kovos šūkiu per 1956 metų sukilimus Lenkijoje ir Vengrijoje, 1968 metų Prahos pavasarį Čekoslovakijoje, 1976 ir 1980 metų įvykius Lenkijoje. „Solidarumo" etosas iš esmės buvo grindžiamas laisve: „būti laisvu reiškia būti savimi", teigė „Solidarumo vyskupas" kunigas Józef Tischner.

1989-aisiais sovietų blokas subyrėjo, ir Vidurio Rytų Europa vėl pasidarė nepriklausoma. Bet laisvė turėjo kartų prieskonį, o kaina, kurią reikėjo mokėti, atrodė per didelė. Per keturiasdešimt su viršum komunistų valdymo metų ekonomiškai sužlugdytos, socialiai sutrikdytos, degradavusios ir demoralizuotos Vidurio Rytų Europos tautos suprato, kad tokie dalykai kaip laisvė, pliuralizmas ir demokratija nėra panacėja, o tik sąlygos naujai tikrovei kurti. Pokomunistinės eros pereinamieji sunkumai – ir ekonominiai, ir socialiniai, ir politiniai – pasirodė esą milžiniški; lenkams, vengrams, čekams ir slovakams teko galbūt sunkiausias jų istorijoje išmėginimas. Ar jie jį atlaikys? Ar grumsis pavieniui, ar įprasmins Vidurio Rytų Europos terminą tarpusavio bendradarbiavimu? Ar jie sugrįš į savo senąją vietą, ar atras naują – galbūt jau vieningoje Europoje? Vien ateitis atsakys į šiuos klausimus, tačiau praeitis gali parodyti kryptį.

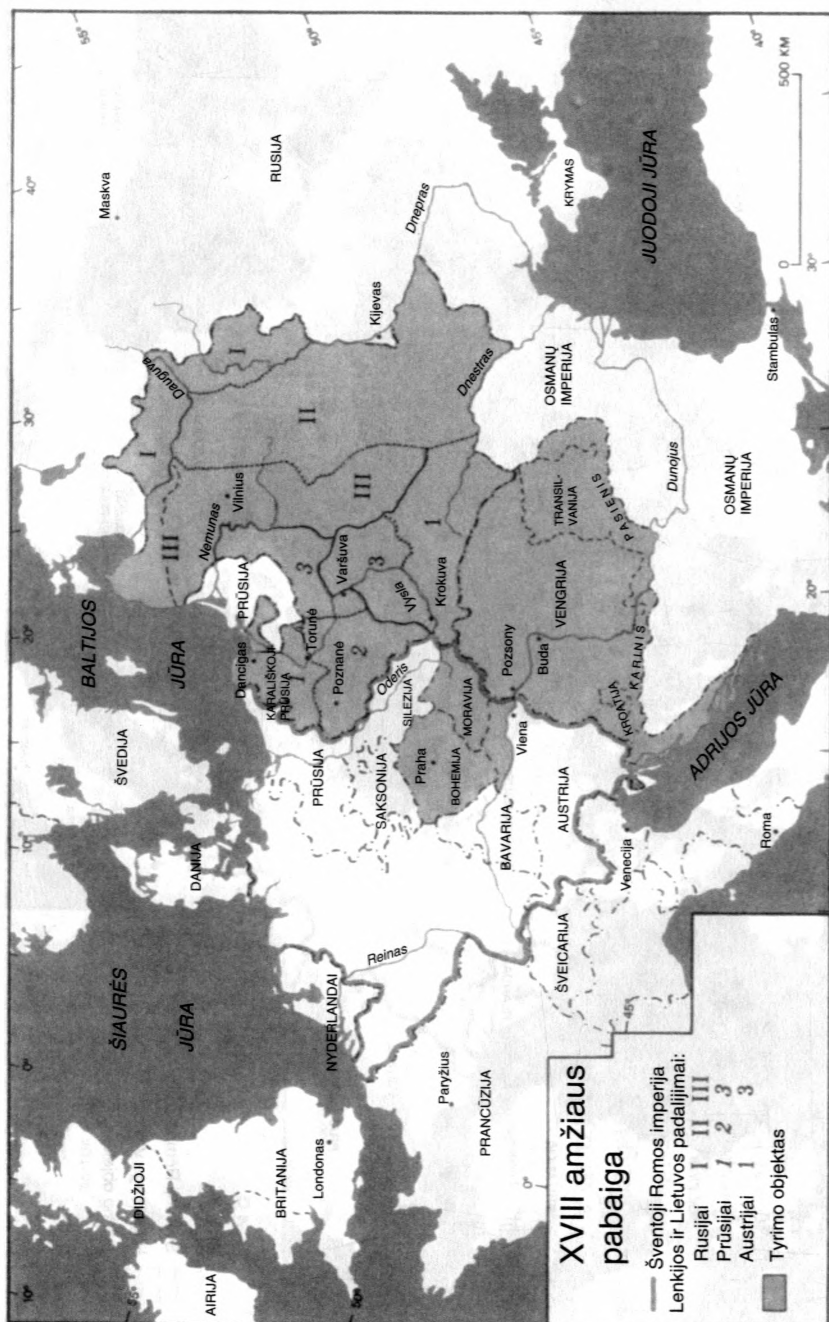
1 žemėlapis. Vidurio Rytų Europa XV amžiaus pabaigoje

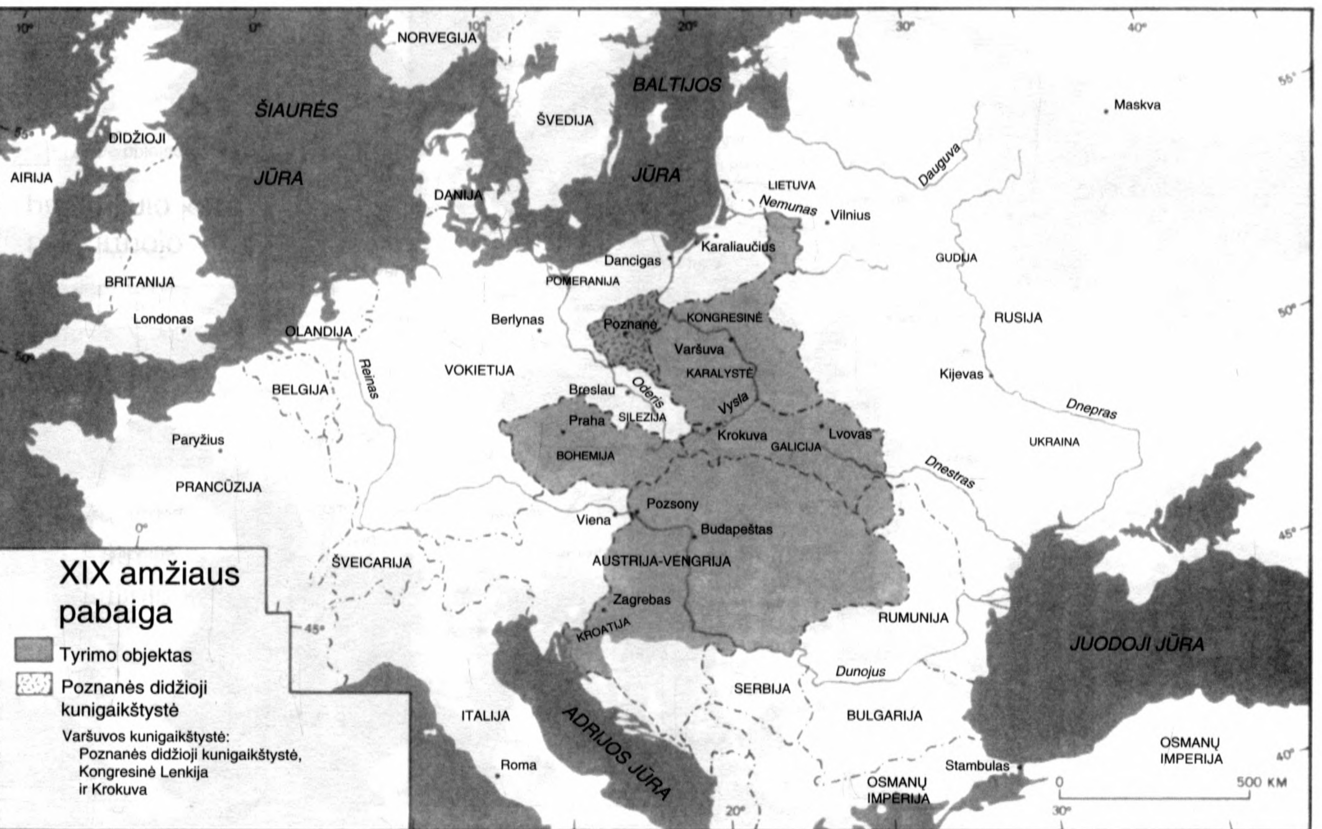
2 žemėlapis. Vidurio Rytų Europa apie 1648 metus

3 žemėlapis. Vidurio Rytų Europa XVIII amžiaus pabaigoje

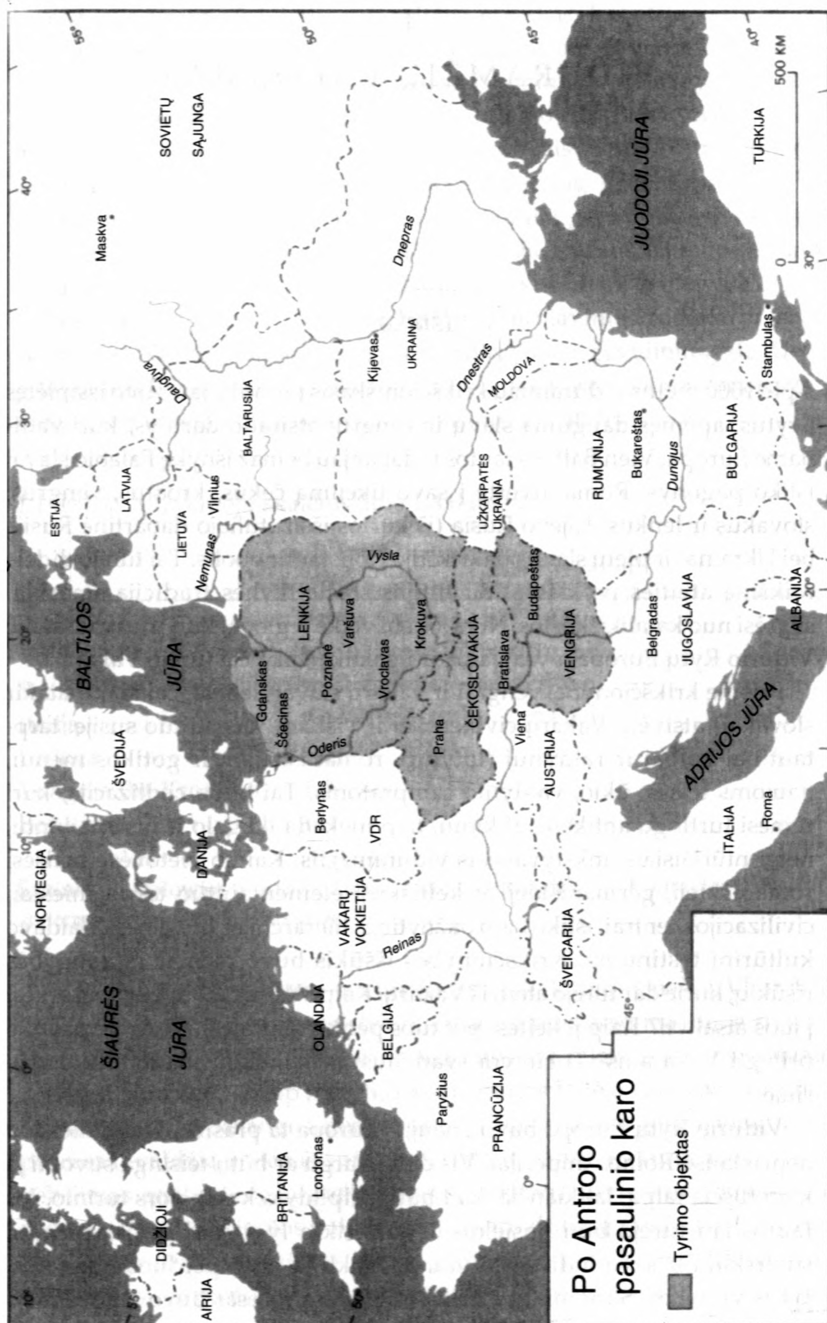

4 žemėlapis. Vidurio Rytų Europa XIX amžiaus pabaigoje

5 žemėlapis. Vidurio Rytų Europa po Pirmojo pasaulinio karo

Po Antrojo pasaulinio karo
Tyrimo objektas
0
500 KM
ŠIAURĖS JŪRA
BALTIJOS JŪRA
JUODOJI JŪRA
ADRIJOS JŪRA
SOVIETŲ SĄJUNGA
Maskva
ESTIJA
LATVIJA
LIETUVA
Vilnius
BALTARUSIJA
UKRAINA
Kijevas
MOLDOVA
UŽKARPATĖS UKRAINA
NORVEGIJA
ŠVEDIJA
DANIJA
AIRIJA
DIDŽIOJI BRITANIJA
Londonas
OLANDIJA
BELGIJA
PRANCŪZIJA
Paryžius
VAKARŲ VOKIETIJA
VDR
Berlynas
LENKIJA
Gdanskas
Ščecinas
Poznanė
Varšuva
Vroclavas
Krokuva
ČEKOSLOVAKIJA
Praha
Bratislava
Viena
AUSTRIJA
ŠVEICARIJA
VENGRIJA
Budapeštas
RUMUNIJA
Bukareštas
JUGOSLAVIJA
Belgradas
BULGARIJA
ALBANIJA
ITALIJA
Roma
TURKIJA
Stambulas
Dauguva
Nemunas
Vysla
Oderis
Reinas
Dnepras
Dnestras
Dunojus

1
VIDURAMŽIŲ PALIKIMAS

Ištakos

Apie 1000 metus viduramžių krikščioniškasis pasaulis jau buvo išsiplėtęs į rytus, apėmęs daugumą slavų ir vengrų; atsirado darinys, kurį vadiname Europa. Vien Baltijos tautos ir dabar jau bemaž išnykę Palabio slavai išliko pagonys. Roma atvertė į savo tikėjimą čekus, kroatus, vengrus, slovakus ir lenkus; Kijevo Rusią (iš kurios išsirutuliojo dabartinė Rusija bei Ukraina) ir pietų slavus pakrikštijo Konstantinopolis. Tai turėjo didelę reikšmę ateities įvykiams. Bizantijos stačiatikybės tradicija smarkiai skyrėsi nuo katalikiškosios. Nors jos abi veikė regioną, kurį mes vadiname Vidurio Rytų Europa, vyraujamą ir ilgalaikę įtaką čia turėjo Vakarai.

Priėmę krikščionybę, vengrai ir vakarų slavai (lenkai, čekai, kroatai ir slovakai) atsivėrė Vakarų civilizacijai ir viskam, kas su tuo susiję: tarptautinei kalbai ir raidynui (lotynų), romaniškajam ir gotikos menui, naujoms teisės, ūkio, valdymo sampratoms. Tai buvo civilizacija, kuri rėmėsi turtingu antikos palikimu, taip niekada iki galo ir nesunaikintu, netgi niūriaisiais ankstyvaisiais viduramžiais. Kaimo vietovėse maišėsi romaniškieji, germaniškieji ir keltiškieji elementai, tuo tarpu miestai, civilizacijos centrai, išliko kaip bažnytinės hierarchijos buveinės ir laidavo kultūrinį tęstinumą. Krikščionybės iššūkis buvo pirmas iš daugybės iššūkių, kurie dar turėjo ateiti iš Vakarų. Kaip Vidurio Rytų Europai sekėsi į juos atsakyti? Kaip ji keitėsi per tuos penkis šimtmečius? Ar jai pavyko prilygti Vakarams? Tokie yra svarbiausi klausimai, keliami šiame skyriuje.

Vidurio Rytų Europa buvo „nauja" Europa ta prasme, kad ji niekada nepriklausė Romos imperijai. Vis dėlto vargu ar būtų teisinga suvokti ją kaip tuščią talpą, laukiančią, kad būtų pripildyta kokio nors turinio. Jos tautos jau turėjo būti pasiekusios tam tikrą lygį, kad galėtų priimti, suvirškinti ir savo individualumu paženklinti joms perduodamas naująsias vertybes. Suprantama, krikščionėjimo procesas buvo lėtas. Praėjo

bemaž trys šimtmečiai, kol nauja religija ir viskas, kas atėjo kartu su ja, pakeitė vakarų slavų ar vengrų pasaulėžiūrą bei gyvenimo būdą. Iš pradžių, matyt, vyko atkakli kova, kurią ilgainiui apipynė legendos. Kai kurie viduramžių metraštininkai ir romantizmo epochos istorikai, vaizduodami senuosius slavus kaip lygiaverčius laisvę mylinčius žmones, gyvenančius primityvios demokratijos sąlygomis, gedėjo prarastos jų nekaltybės, kurią atėmė arba suteršė feodaliniai germaniškieji Vakarai. Vengrų mitologija šlovino tariamuosius protėvius hunus, o kraupųjį hunų vadą Atilą vadino „Dievo rykšte", baudusia pasaulį už jo blogybes.

Mūsų žinios apie Vidurio Rytų Europos formavimosi laikotarpį labai skurdžios. Nedaug žinome apie jos žemdirbystę ir gyvulininkystę. Geografinės bei klimato sąlygos čia buvo ne tokios palankios kaip Vakaruose, todėl ir gyventojų skaičius bei tankumas turėjo būti mažesnis.

1.1 lentelė Gyventojų skaičius apie 1000 metus

	Skaičius, mln.	Tankumas/km²
Prancūzija	9,0	16,0
Vokietija	5,4	10,0
Britų salos	2,5	7,9
Italija	7,0	24,0
Lenkija	1,25	5,0
Vengrija (be Kroatijos)	1,0	
Bohemija	1,0	7,8

Šaltinis: M.Małowist, *Wschód i zachód Europy w XIII–XVI w. Konfrontacje struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa, 1973, p. 20.

Minėtųjų kraštų politinė evoliucija buvo šiek tiek panaši į VI ar VII amžiaus germanų-frankų valstybių, tačiau ji prasidėjo maždaug dviem šimtais metų vėliau. Kažin ar tai buvo idiliškas aukso amžius – veikiau „geležies amžius", – kaip matyti iš kovų, kurios lydėjo valstybės kūrimą. Tikriausiai vyko pažangus, neretai prievartinis klanų ar genčių jungimosi procesas, valdžią į vienas rankas perimant vadui ar kunigaikščiui. Jo gebėjimas gentinę organizaciją paversti teritoriniu vienetu daugiausiai priklausė nuo ginkluotos palydos, arba karo draugų (lenkiškai *drużyna*, čekiškai *družina*, vengriškai *jobbágy*), ištikimų vien kunigaikščiui, kuris rūpinosi jų pastoge bei maistu ir pats jiems vadovavo. Visa žemė

teoriškai buvo valdovo nuosavybė (*dominium directum*), tuo tarpu dirbamoji priklausė, nors ir nevisiškos nuosavybės teise, jos naudotojui (*dominium utile*). Kunigaikščio valdžią krašte garantavo įtvirtintų pilių sistema. Jose reziduojantys administracijos pareigūnai buvo kartu teisėjai, mokesčių rinkėjai ir karo vadai. Kaip atlygį jie gaudavo dalį tose valdose pagamintos produkcijos. Prie kai kurių pilių šliejosi gyvenvietės – miestų pirmtakės; jose kūrėsi amatininkai, dirbantys kunigaikščiui ir jo kariaunai. Besiformuojanti visuomenė buvo panaši į piramidę, kurios viršuje – kunigaikštis su savo pareigūnais ir riteriais, o apačioje – įvairių kategorijų laisvi ar pusiau laisvi žmonės ir vergai.

Kaip šią visuomenę paveikė sąlytis su Vakarais, ypač feodalizmas, kokia buvo Bažnyčios ir monarcho įtaka? Prieš atsakydami, trumpai apžvelkime valstybių atsiradimą ir tvirtėjimą X amžiuje. Priekyje žengė Bohemija, pasiremdama IX amžiaus Didžiosios Moravijos valstybės tradicija. Didžioji Moravija, apėmusi beveik visą dabartinę Čekiją ir Slovakiją ir dalį pietų Lenkijos, buvo atvira krikščionių misionieriams iš Konstantinopolio (joje lankėsi Kirilas ir Metodijus) ir itin priešiška Frankų valstybei. IX ir X amžių sandūroje Moravijai žlugus, politinis centras pasistūmėjo į vakarus, į Prahos regioną, kur vietiniai kunigaikščiai Přemyslai, pašalinę iš kelio varžovus, vadovavo valstybės kūrimui. Šv. Vaclovas (Václav) – minimas Kalėdų himne – buvo vienas iš pirmųjų Bohemijos kunigaikščių ir globėjų. Čekų kunigaikštytė, ištekėjusi už lenkų kunigaikščio Mieszko I, palenkė jį 966 metais įvesti krikščionybę. Mieszko, pirmasis istorinis Lenkijos valdovas, iš šiaurinių sričių aplink Gniezną ir Poznanę, kur gyveno polianų gentis, išplėtojo savo įtaką visomis kryptimis, net iki Krokuvos. Pasak keliautojo Ibrahimo Ibn Jacobo, Ispanijos žydo, jis turėjo didžiulę kariauną, susidedančią iš trijų tūkstančių vyrų. Mieszko buvo tikrasis Piastų dinastijos, keletą šimtmečių valdžiusios Lenkiją, pradininkas.

Skirtingai nuo čekų ir lenkų, vengrai buvo finougrų kilmės klajoklių gentis, IX amžiaus pabaigoje užėmusi Panonijos žemumą. Jai vadovavo Árpád, vengrų kunigaikščių dinastijos įkūrėjas. Šešiasdešimt metų vengrai puldinėjo Vakarų Europą, įsiverždami į Vokietijos, Lombardijos, netgi Prancūzijos gilumą. Triuškinamas pralaimėjimas, patirtas kovoje su vokiečiais Augsburgo mūšyje prie Lecho upės 955 metais, privertė juos atsitraukti į dabartinės Vengrijos teritoriją ir ją iš kovinės bazės paversti valstybe.

Ar Vakarų Europos feodalizmas turėjo įtakos tų valstybių pobūdžiui ir jų santykiams? Pirmiausia išsiaiškinkime šį dviereikšmį terminą. Tiksliai

tariant, feodalizmas reiškia sistemą, kurioje visa valstybės sankloda remiasi asmeniniais susitarimais tarp viršesniųjų ir žemesniųjų – senjorų ir vasalų, o žemė yra įprasta atlygio už tarnybą forma. Atsiduodamas senjoro globai, vasalas prisiekdavo jam ir gaudavo žemės, kartu prisiimdamas pareigą tarnauti senjorui per karą ir neretai administracijos bei teismo srityje. Tokia už tarnybą gauta žemė buvo vadinama lenu. Lenas galėjo būti ir kartais būdavo dalijamas (antrinė feodizacija), tad susidarė feodalinė hierarchija su senjoru (arba karaliumi) pačiame viršuje, stambiaisiais vasalais kiek žemiau ir smulkiaisiais vasalais apačioje. Žinoma, šis grynasis modelis egzistavo ne visur ir ilgainiui keitėsi.

Feodalizmo terminas taip pat vartojamas bendresne prasme, apibūdinant santvarką, kurioje vyrauja žemvaldžiai aristokratai, gyvenantys iš žemiausios klasės, valstietijos, darbo vaisių. Nors, be abejonės, būta valstiečių, nuomojusių žemę ir šiuo atžvilgiu bemaž nesiskyrusių nuo kilmingųjų vasalų, vis dėlto dauguma jų buvo baudžiauninkai, arba nelaisvieji žmonės. Jų laisvę varžė didesni ar mažesni apribojimai, ir jie turėjo nelengvų prievolių, kurios Anglijoje žinomos kaip *socage*, Prancūzijoje *corvée*, slavų šalyse *robot* arba *pańszczyzna*.

Galiausiai marksistai feodalizmo terminu vadina ikikapitalistinį gamybos būdą ir žemės nuosavybės santykius.

Dėl skirtingų poreikių ir aplinkybių Vidurio Rytų Europoje įsigalėjo tik kai kurios feodalizmo (siaurąja prasme) formos, be to, smarkiai vėluodamos. Leniniai santykiai apėmė bemaž vien hierarchinės piramidės viršūnę: Bohemijos kunigaikščiai (vėliau karaliai) buvo imperatoriaus vasalai, tas pat pasakytina ir apie kai kurias lenkų kunigaikštystes. Nepaisant keleto išimčių, nei pačių kunigaikščių vasalai, nei riteriai leno pavidalu žemės nelaikė. Karo tarnyba buvo atliekama iš lojalumo viršesniajam, tačiau ne tipišku vasaliniu būdu. Bohemijos kunigaikščiams labiau rūpėjo visiškos nuosavybės teise priklausanti (tai yra alodinė) žemė negu lenai. Feodalinė piramidė bemaž neegzistavo, nors kartais susiklostydavo smulkiųjų bajorų priklausomybė nuo senjoro; kaip pavyzdį galima paminėti vadinamąją *familiares* sistemą Vengrijoje. Tačiau čia nebuvo nei tikrų investitūros formalumų, nei visiškos senjorų jurisdikcijos laisviesiems žmonėms.

Riterystės fenomenas, toks būdingas Vakarų Europai feodalizmo laikais, Vidurio Rytų Europoje irgi įgavo kitokį pavidalą. Pirma, išorinės formos bei papročiai ten buvo perimti pavėluotai ir gana paviršutiniškai. Antra vertus, riterių daugėjimą Vakaruose stabdė pernelyg didelė ginkluotės ir žirgų kaina, tuo tarpu Vengrijoje ir Lenkijoje, kur vietos sąlygoms

labiau tiko lengvoji kavalerija, riterių gretos vis plėtėsi. Vėlesniais laikais, kai už nuopelnus kovos lauke pradėti nobilituoti ištisi kaimai, Vengrijos ir Lenkijos riterių sluoksnis pasidarė gausiausias Europoje (išskyrus Ispaniją). Šiame skyriuje mes dar kalbėsime apie riterių virtimą bajorija, kuri XIV ar XV amžiuje jau susiformavo kaip luomas.

Viduramžių visuomenėje svarbiausią vietą užėmė religija ir Bažnyčia. Nuo kitų institucijų Bažnyčia skyrėsi savo transcendentiniu ir universaliu pobūdžiu. Ji veikė kaip dvasinė vedlė ir vadovė. Jos rankose buvo švietimas – nuo katedrų mokyklų iki universitetų. Kartais ji stengdavosi pakilti aukščiau už pasaulietinius valdovus. Kita vertus, ir Bažnyčia, kaip institucija, ir pavieniai dvasininkai buvo įsilieję į feodalinę politinės ir ūkinės valdžios struktūrą. Vakaruose Bažnyčia atsirado anksčiau negu susiformavo valstybės. Ji suvaidino lemiamą vaidmenį kuriantis Karolio Didžiojo imperijai. Į Vidurio Rytų Europą Bažnyčia atėjo kaip misionierė ir Vakarų civilizacijos skelbėja, keldama slavams bei vengrams pagarbią baimę savo kultūriniu pranašumu, išorine liturgijos prabanga, didaktiniu menu ir ištisa naujų vertybių bei priesakų sistema. Krikščionybė ten buvo primesta iš viršaus ir turėjo sustiprinti jaunas monarchijas. Galbūt bandymas suderinti šiuos du dalykus ir sukėlė priešišką reakciją, pasireiškusią kruvinais pagonių sukilimais Bohemijoje X amžiuje ir Vengrijoje bei Lenkijoje XI amžiuje.

Apie 1000 metus Lenkijoje ir Vengrijoje atsirado bažnytinė organizacija, tiesiogiai priklausoma nuo Šventojo Sosto ir vadovaujama Gniezno bei Esztergomo arkivyskupų. Prahos vyskupija pirmiausiai buvo pavaldi Regensburgui, paskui Maincui ir metropolijos statusą įgijo tik XIV amžiaus viduryje. Tiesa, vėliau Bohemijoje susidaręs vyskupijų ir parapijų tinklas buvo tankesnis negu Lenkijoje ar Vengrijoje, bet kur kas retesnis negu Italijoje. Sąsaja tarp šio reiškinio ir urbanizacijos – apie ją kalbėsime vėliau – atrodo akivaizdi.

Bažnyčios, valstybės ir visuomenės sąveika nebuvo paprasta. Vidurio Rytų Europos valdovai ieškojo tiesioginių ryšių su Roma, drauge stengdamiesi apriboti Romos valdžią vidaus reikaluose, tarkime, skiriant vyskupus. Pirmieji patriarchaliniai kunigaikščiai arba karaliai kvietėsi patarėjus iš aukštųjų dvasininkų ir norėjo turėti balsą juos parenkant. Parapijų lygiu panašios patronato teisės siekė bajorai. Mėginimai daryti įtaką bažnytinei hierarchijai, įaugusiai į valstybės struktūrą, sukėlė konfliktus, panašius į didįjį popiežių ir imperatorių ginčą dėl investitūros XI ir XII amžiuje, nors ir ne visai su juo sutampančius. Šiuo laikotarpiu dvasininkija įgijo kai kurių laisvių ir privilegijų Lenkijoje, o

XIII amžiuje – Bohemijoje. Bet vėliau karaliai vėl ėmė reikalauti teisės skirti vyskupus. Bažnyčiai savo ruožtu turėjo įtakos vietiniai papročiai – būtent šia prasme istorikai kalba apie krikščionybės folklorizaciją. Bažnyčia Vidurio Rytų Europoje veikė šių kraštų raidą, bet kartu pati pradėjo atspindėti jų gyvenimo būdą ir kultūrą.

Ar galima kalbėti apie viduramžių Lenkijos, Bohemijos ir Vengrijos visuomenės tautinę sąmonę? Net ir įžvelgdami tam tikrus panašumus, mes neturėtume praeities reiškiniams vartoti moderniųjų savokų. Skirtingumo nuo svetimųjų jausmas yra senas, pamatinis, o „tautinė" sąmonė formuojasi santykiaujant su kitataučiais. Tokie terminai kaip *natio* ir *gens* atsirado viduriniais amžiais, ir tai paremia nuomonę, jog, kaip antika buvo miestų ir imperijų metas, taip viduramžiai pagimdė tautas.

Žinoma, žodis *natio* nėra tikslus terminas ir jis nereiškė tautos – kaip mes ją suprantame. Bažnyčios susirinkimuose ar universitetuose viena *natio* galėjo susidėti iš keleto tautybių. „Tautiškumo" kriterijus paprastai apimdavo bendrą kilmę, kalbą, politines simpatijas ir teritoriją, skirtingais laikais akcentuojant skirtingus dalykus. Bendra kilmė pabrėžiama legendoje, pagal kurią lenkai ir čekai yra dviejų brolių – Lecho ir Czecho – palikuonys. Šie du broliai vadinami čekų ir lenkų, o ne Bohemijos ir Lenkijos kunigaikščiais, vadinasi, buvo turimas galvoje bendras žmonių, o ne teritorijos valdovas. Bet būta ir teritorinės priklausomybės sąvokos, nes valdovas šalį laikė savo tėvonija, o save – prigimtiniu paveldėtoju. Keblumų čia kėlė tai, kad paveldėtojais galėjo skelbtis visi sūnūs, – *primogenitura* (vyriausiojo sūnaus įpėdinystės teisė) Vidurio Rytų Europoje iki XIII amžiaus nebuvo žinoma. Šiuos keblumus iš dalies padėjo įveikti plintanti Karūnos samprata, karaliaus valdžios instituciją atskyrusi nuo soste sėdinčio asmens. Antai Lenkijos karalystės karūnos (*Corona Regni Poloniae*) sąvoka buvo vienijantis veiksnys, tiek teisinis, tiek politinis, nors valstybė ir buvo suskilusi į keletą kunigaikštysčių. Bohemijos šv. Vaclovo ir Vengrijos šv. Stepono karūnos simbolizmas buvo netgi dar svarbesnis, ir posakiai „Šv. Vaclovo Karūnos žemės" arba „Šv. Stepono Karūnos žemės" reiškė pirmuoju atveju Bohemijos bei Moravijos (vėliau ir Silezijos), o antruoju – Vengrijos, Transilvanijos bei Kroatijos–Dalmatijos–Slavonijos teritorijas.

Vienas XIII amžiaus vengrų metraštininkas vengrą apibūdino kaip iš tų kraštų kilusį ir ten gimusį karaliaus valdinį. Po dviejų šimtmečių Bohemijoje Jeronimas Prahiškis pabrėžė religinį elementą skelbdamas, kad bendras kraujas, kalba ir tikėjimas yra tautos sudedamosios dalys. Tuo metu jau buvo atsiradusi tendencija tautos terminą siaurinti iki „kilmingosios" arba „politinės tautos", atmetant vargo mases. Tai buvo svarbus apribojimas.

Ksenofobiškas požiūris į svetimšalius, tiek kaimyninių valstybių gyventojus, tiek atkilėlius – dažniausiai tai buvo varžovai, – senas reiškinys. Nusiteikimas prieš lenkus būdingas kai kuriems čekų metraščiams – ir atvirkščiai. Nepalankiai žiūrėta ir į vengrus. Įvairaus intensyvumo pavienių priešiškumo protrūkių pasitaikydavo prieš migruojančius vokiečius ir žydus – dvi etnines grupes, kurių sąveika su Vidurio Rytų Europos valstybėmis ir visuomenėmis turėjo ypatingą reikšmę čekų, lenkų ir vengrų istorijai. Kiti imigrantai iš Europos vakarų – dvasininkai, riteriai ar pirkliai, įvairiais laikais, tik ne taip gausiai kėlęsi į šį regioną, – pritapo lengviau.

Viduramžių Vidurio Rytų Europa, ypač Vengrija, buvo daugiatautė, nors kažin ar šiuo atžvilgiu labai skyrėsi nuo daugelio to meto valstybių Vakaruose. Užkariavę Panonijos žemumą, vengrai rado ten gyvenančius ne tik avarus ir gepidus, bet ir slavus; tiesa, dėl pastarųjų skaičiaus ir svarbos istorikai nesutaria. XI–XII amžiuje vengrai išsiplėtė iki Karpatų, prisijungdami Transilvaniją ir kraštą, kuris vėliau pavadintas Slovakija. Transilvanija išlaikė atskirumą ir savarankišką režimą, turėjo savo vaivadą ar kunigaikštį. XII amžiuje su Šv. Stepono Karūna susijungė Kroatijos karalystė. Istorikai ginčijasi, kas tai buvo – sąjunga ar aneksija, – bet Kroatija išliko atskiras vienetas, turintis savo valdytoją (*bán*). Taigi Šv. Stepono Karūnos žemėse gyveno vengrai (madjarai) ir jiems giminingi sekleriai, valakai-rumunai, slovakai, rusinai, kumanai, jazygai, taip pat armėnai, graikai, čigonai, vokiečiai ir žydai. Šis daugiatautiškumas atsispindi šv. Steponui priskiriamame posakyje, kad „vienakalbė, vienokių papročių karalystė būna silpna ir trapi"; tie žodžiai rodo ne tiek pakantos dvasią, kiek įsitikinimą, kad skirtingų tautybių grupės gali būti naudingos valdovui kuriant valstybę.

„Bajorų tauta" (*natio hungarica*) absorbavo daugiausiai tuos, kas tuo metu sudarė šių tautų elitą. Bet ar tai reiškia, kad daugybė Kroatijos bajorų, suvaidinusių svarbų vaidmenį Vengrijos istorijoje, turėjo dvilypę tautinę sąmonę? O „tautinis" vengrų karalius Motiejus Korvinas (Mátyás Corvinus)? Kuo laikyti jį, jeigu jo tėvas buvo rumunas, motina serbė, o tarp išlikusių jo laiškų nėra nė vieno, parašyto vengriškai, bet esama keleto čekiškų? Pakartosime dar sykį: tiems laikams nederėtų taikyti šių dienų tautybės kriterijų.

Bohemija buvo ne tokia įvairialypė kaip Vengrija, nors ir čia reikėtų išskirti Bohemiją, Moraviją ir daugiausiai lenkiškai kalbančią Sileziją. Pati įtakingiausia mažuma buvo vokiečiai, nesiliaują skverbtis į pasienio sritis nuo pat seniausių laikų. Kadangi Bohemijos karalystė tarpais valdė

Lužicą ir kartkarčiais Brandenburgą, būta laikotarpių, kai vokiškai kalbantys valdiniai sudarydavo pusę jos gyventojų. Jų kultūrinę įtaką stiprino ryšiai tarp Prahos ir Šventosios Romos imperijos. Ne vienos kilmingos šeimos rezidencija buvo pavadinta suvokietintu vardu, nors jų savininkai ir nebuvo vokiečiai. Iškili vokiečių vieta „politinėje tautoje" – kaip didikų, riterių ir miestiečių – išryškės tęsiant šią studiją.

Tuo tarpu Lenkija viduramžiais etniškai buvo bene vienalytiškiausia iš regiono valstybių. Skirtumai tarp senųjų genčių bemaž pranyko, nors, sakykime, Pomeranijoje kaip savita grupė išliko kašubai. Padėtis pasikeitė tik vėlyvaisiais viduramžiais, kai Lenkijos Karūna prisijungė Haličą (būsimąją rytų Galiciją). Jo gyventojai rusinai skyrėsi nuo lenkų ne vien kalba, bet ir stačiatikių tikėjimu. Regione gyveno ir šiek tiek armėnų imigrantų. Vokiečiai, nuo pat senųjų laikų bangomis plūdę į Lenkiją, įsivyravo daugumoje miestų, bet tai (išskyrus Sileziją, kuri perėjo Bohemijos karaliams) smarkiai jos nesuvokietino. Mes dar sugrįšime prie vokiečių, kalbėdami apie vadinamąją kolonizaciją ir XIII amžiaus socioekonomines permainas.

Tos permainos, ypač plintantis pinigų ūkis, buvo glaudžiai susijusios su žydų antplūdžiu į Vidurio Rytų Europą; tiesa, emigracijos ciklus daugiausiai lėmė įvykių raida Vakaruose. Nors šiek tiek žydų galėjo gyventi Vengrijoje ir prieš vengrų atėjimą, o Lenkijoje ir Bohemijoje mažų žydų bendruomenių galbūt atsirado jau X amžiuje, minėtinos trys didelės žydų bėgimo iš Vakarų Europos bangos. Pirmoji buvo susijusi su žydų žudynėmis per XI ir XII amžiaus kryžiaus žygius; antroji – su „juodąja mirtimi" (maro epidemija) XIV amžiaus viduryje, sukėlusia antižydiškus protrūkius; trečiosios priežastis buvo žydų išvarymas iš Ispanijos 1492 metais. Vengrijos, Bohemijos ir Lenkijos valdovai (Béla IV 1251 metais, Přemyslas Otakaras II 1254 metais ir Boleslovas Pamaldusis 1264 metais) pasiūlė atplūstantiems žydams pastogę ir apsaugą, įskaitant garantijas nuo prievartinio krikštijimo, asmens laisvę ir tam tikrą teisinę autonomiją. Tos privilegijos, matyt, buvo suteiktos remiantis popiežiaus rekomendacijomis ir 1244 metų Austrijos *Fredericianum* pavyzdžiu. Iš Vidurio Rytų Europos žydai daug kartų buvo varomi, – bet ne iš Lenkijos, ir galiausiai Lenkija tapo didžiausiu jų centru.

Bohemijoje ir Vengrijoje žydai buvo karališkojo iždo tarnautojai (*servi camerae*), ir tik vėlyvaisiais viduramžiais vengrų didikams irgi leista turėti „savo" žydus. Lenkijoje žydai laikyti laisvais žmonėmis, neprivalančiais dėvėti skiriamuosius drabužius ir gyventi getuose. Tiesa, kai kurie miestai žydų neįsileido. Žydai daugiausiai kūrėsi miestuose, keldami ten

dominavusių vokiečių priešišką reakciją. Tačiau antižydiškos nuotaikos, retkarčiais virsdavusios sumaištimis ar netgi pogromais, taip skyrėsi nuo vėlesnio rasistinio ir ideologinio antisemitizmo, kad gavo specialų Arno Mayerio pasiūlytą judeofobijos terminą, kuriuo buvo pavadintas religinis fanatizmas, atmieštas liaudies prietarais apie žydų ritualines žmogžudystes ir jų kaltę dėl maro bei kitų negandų. Būta ir ekonominių judeofobijos priežasčių (konkurencija ir finansinė priklausomybė). Vis dėlto didėjantis žydų skaičius liudijo, kad jų galimybės ir gyvenimo sąlygos Vidurio Rytų Europoje buvo geresnės nei Vakaruose.

Pirmieji trys šimtmečiai

Svarbiausia problema, iškilusi Vidurio Rytų Europos valstybėms, kai jos įžengė į krikščioniškąjį pasaulį, buvo santykiai su Šventąja Romos imperija ir popiežiaus kurija. Pirmoji iš šių institucijų, kurios pagrindą sudarė Vokietija, į šias šalis žiūrėjo dvejopai: kaip imperija, pretenduojanti į pasaulinį viešpatavimą, ir kaip Vokietijos karalystė, kurios pasienio sritys – markos – tolydžio plėtėsi į rytus stengiantis pakrikštyti ir užvaldyti pagonis polabus (kurių pavadinimas kilęs iš Łabos, arba Labės, slaviško Elbės upės vardo). Palabio žemės buvo tarsi buferis tarp Vokietijos ir Lenkijos, kuri taip pat mėgino paimti savo įtakon tuos slavus. Viena iš pagrindinių politinių priežasčių, dėl kurių Mieszko krikštijosi, buvo noras, kad jo santykiai su imperija ir Vokietija taptų kitokie negu polabų.

Ir iš tiesų, priėmęs krikščionybę, Mieszko galėjo lošti popiežiaus korta prieš imperiją – vienu metu jis netgi buvo atidavęs savo valstybę Romos globai. Nors jam kartkartėmis tekdavo pripažinti imperatoriaus siuzerenitetą – to neišvengė ir kai kurie jo įpėdiniai, – lenkų valdovai niekada nebuvo tapę nuolatiniais imperatoriaus vasalais. Galimybė užmegzti abipusiškai naudingus santykius atsirado, kai imperatorius Otonas III sumanė atkurti Romos imperiją, paremtą keturiais stulpais: Italija, Galija, Vokietija bei Sklavinija (slavų pasauliu), ir Boleslovą I Narsųjį, Mieszko sūnų ir įpėdinį, numatė pastarosios galva. 1000 metais abiem valdovams susitikus Gniezne, imperatorius pripažino lenkų kunigaikščio ir Lenkijos Bažnyčios nepriklausomą statusą. Tas susitikimas tam tikra prasme paženklino Lenkijos kaip nepriklausomos valstybės įsiliejimą į Europos bendriją. Tačiau, Otonui III be laiko mirus, Boleslovas savo tikslo suburti slavų bloką ir tapti karaliumi turėjo siekti jau kovodamas su imperija.

Kai, pasirėmęs paveldėjimo teise į Přemyslų sostą, jis užgrobė Bohemiją ir Moraviją, kilo didelis karas. Slavų bloko nepavyko sukurti, tačiau Boleslovas karūnavosi karaliumi ir savo karalystę padarė svarbia viduramžių krikščioniškojo pasaulio nare. Beje, jo valstybės sienos kurį laiką buvo gana panašios į šių dienų Lenkijos.

XI amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, nuo Boleslovo mirties praėjus maždaug dešimčiai metų, Bohemijos kunigaikštis Břetislavas nesėkmingai mėgino pajungti Lenkiją. Jeigu jo tikslas buvo įgyti didesnę nepriklausomybę nuo imperijos, tai to jis irgi nepasiekė. Nors tiems ankstyviesiems laikams konfliktai tarp lenkų ir čekų gana būdingi, jie neatskleidžia visos santykių įvairovės. Čekai labai daug davė lenkų kultūros raidai, o buvusio Prahos vyskupo Vaitiekaus (Adalberto), vėliau kanonizuoto kaip šventojo, gyvenimo ir kančių istorija paskatino krikščionybės plitimą Lenkijoje ir, kiek mažesniu mastu, – Vengrijoje.

Skirtingai negu Lenkija, Bohemija nuo pat pradžių buvo atviresnė germanų spaudimui. Vykstant audringam valstybės kūrimo procesui, Přemyslų dinastijos kunigaikščiai pripažino feodalinį imperatoriaus siuzerenitetą; šis faktas kiek netiksliai pateikiamas žemėlapiuose, neatskiriant Bohemijos nuo Šventosios Romos imperijos. Prahos priklausomybė vargu ar pasireiškė kuo nors daugiau negu kunigaikščio priesaika ir jo įsipareigojimu duoti keletą šimtų riterių žygiams į Italiją. Bohemijoje niekada nestovėjo imperijos kariuomenė, ten niekada neposėdžiavo imperijos seimas. Jos vyskupai nebuvo imperijos kunigaikščiai, jokios žemės Bohemijoje nebuvo imperijos lenai, ten galiojo tik Prahos nustatytos teisinės normos.

Vis dėlto ryšys su imperija priartino Bohemiją prie Vokietijos, leisdamas pastarajai kištis ir daryti įtaką Bohemijos raidai. Už tai teko mokėti ne vien stiprėjančia kultūros germanizacija, bet ir tam tikra politine priklausomybe. Imperatoriaus teikiamas karaliaus titulas iš pradžių buvo *ad personam*, kaip atpildas už lojalią paramą. Tik prasidedant XII amžiui Bohemija tapo paveldima karalyste.

Vengrijos padėtis buvo visiškai kitokia. Kaip ir Lenkija, ji labai trumpai buvo imperijos vasalė ir jau 1000 metais tapo karalyste, Steponui gavus karūną iš Romos. Kaip ir Mieszko, jis, matyt, atidavė savo valstybę popiežiaus globai. Balansavimas tarp imperijos ir popiežiaus valdžios, toks būdingas ankstyvajai Lenkijai, pastebimas ir Vengrijos atveju, tik čia dar prisidėjo problemos, kylančios iš pietryčių, Bizantijos, pusės. Plėsdamas savo įtaką Balkanuose, Konstantinopolis kėsinosi ir į Vengriją. Todėl konfliktai netruko peraugti į ginkluotus susirėmimus, pirmiausiai dėl

Bosnijos ir Serbijos. Vengrija, realizuodama savo interesus šiame regione, buvo sudariusi minėtąją sąjungą su Kroatija. Šv. Vladislovo (László) pradėtą darbą baigė karalius Kalmanas (Coloman), pasiekęs, kad kroatų didikai 1102 metų *pacta conventa* pripažino Árpádus savo valdovais. Vengrijos veiksmai prie Adrijos sukėlė priešpriešą su Venecija ir sudėtingus manevrus Romoje bei normandų Sicilijoje.

Vidurio Rytų Europa, ypač Vengrija, juo toliau, juo labiau buvo įtraukiama į krikščioniškojo pasaulio reikalus. Árpádai, Přemyslai ir Piastai tuokėsi vieni su kitais ir su vokiečių, prancūzų, Kijevo kunigaikščiais bei kunigaikštytėmis. Kai per minėtąjį didįjį ginčą dėl investitūros imperatorius ir popiežius atsidūrė priešingose stovyklose, čekų valdovai daugiausiai rėmė pirmąjį, tuo tarpu Lenkijos ir Vengrijos karaliai – pastarąjį. Istorijos ironija, kad karalius Boleslovas II Drąsusis, kuris sugrąžino nustotą vartoti karaliaus titulą, susipyko su Krokuvos vyskupu Stanislovu ir 1079 metais nubaudė jį mirtimi. Ta tragedija, kiek panaši į arkivyskupo Thomo à Becketo nužudymą Anglijoje šimtmečiu vėliau, Henriko II laikais, baigėsi karaliaus Boleslovo nuvertimu ir galiausiai Stanislovo kanonizavimu; Stanislovas vėliau tapo šventuoju Lenkijos globėju.

Tais ankstyvaisiais amžiais Lenkijos, Bohemijos ir Vengrijos istorijos permainos bei politinių santykių kitimas buvo glaudžiai susijęs su valdovų asmenybėmis. Po trumpo stabilumo laikotarpio paprastai prasidėdavo kovos, pakrikdavo tvarka, kuri netrukus vėl būdavo atkuriama. Antai Bohemija, X amžiaus pabaigoje gana stipri, palengva politiškai nusilpo ir laikinai prarado Moraviją. XI amžiaus pabaigoje ir XII amžiuje remdami imperatorius, Bohemijos valdovai pelnė tam tikros naudos, bet, kita vertus, imperatorių, ypač Frydricho Barbarossos kišimasis sukėlė jiems daug rūpesčių. Moravija buvo paversta markgrafyste ir traktuojama kaip tiesioginis imperatoriaus lenas. Nesant jau minėtos primogenitūros, kiekvieną sykį sosto paveldėjimas virsdavo konfliktu tarp pretendentų.

Ypač aršūs konfliktai kildavo Lenkijoje, valdomoje gausios Piastų giminės. Boleslovas Kreivaburnis, matydamas šalyje egzistuojant penkis išcentrinių jėgų židinius, mėgino teisiškai sutvarkyti valdžios paveldėjimo sistemą. Savo testamentu (1138) jis padalijo Lenkiją penkiems sūnums, vyriausiąjį paskirdamas nedalomos Krokuvos žemės valdovu ir vyresniuoju kunigaikščiu. Pirmagimiam sūnui taip pat skirtos vyriausiojo bažnytinių ir užsienio reikalų tvarkytojo funkcijos. Šitaip pradėjus dalijimąsi, radosi vis daugiau tarpusavyje kovojančių mažų politinių vienetų. Palyginti su Vakarais, tai galima pagrįstai vadinti feodaline

anarchija, tačiau drauge reikia pripažinti, kad vietiniai centrai galėjo atlikti ir atliko tam tikras naudingas funkcijas.

Nors, valdant Bélai III (1172–1196), Vengrija gyveno administracinių, kultūrinių ir finansinių sėkmių metą, po jo mirties ji paniro į vidaus rietenas. Senieji didikai siekė įtvirtinti savo teisę valdyti karališkąsias grafystes (komitatus) – formaliai kaip karaliaus pareigūnai, bet iš tikrųjų kaip stambūs žemvaldžiai, pripažįstantys tik savo teisę. Istorikai konstatuoja, kad tada komitatai iš administracinių vienetų, kurių centrai buvo pilys, pradėjo virsti vietinę autonomiją turinčiomis bajorų valdomis.

Kryžiaus žygiai, tas didysis ankstyvųjų viduramžių judėjimas, Vidurio Rytų Europą paveikė gana menkai. Tik Vengrija pajuto pirmąjį (1096–1099) ir trečiąjį (1189–1192), kai per ją pražygiavo daugybė Vakarų riterių ir dėl to kiek padaugėjo imigrantų. Karalius Andrius II pats prisidėjo prie penktojo (1218), o Bohemijos karalius Vladislovas II – prie antrojo (1147) žygio. Tik vienas lenkų kunigaikštis ir galbūt keletas riterių dalyvavo šiuose žygiuose, bet tai neturėjo didelės reikšmės.

X–XIII amžiuje Vidurio Rytų Europa plėtojosi ir ekonomiškai, tačiau ne itin įspūdingai. Nors čia nemaža gamtinių išteklių, jų buvo iškasama palyginti nedaug. Miestai, kur amatininkystė dar tik mezgėsi ir nevaidino didelio vaidmens, iš kaimiškų gyvenviečių, kartais turėjusių specializuotas funkcijas, išaugo į prekių mainų centrus. Prie gamybos organizavimo ir kapitalo kaupimo nemažai prisidėjo žydų, musulmonų ir graikų pirkliai. Tiek Vengrijos, tiek Bohemijos geografinė padėtis buvo labai palanki tarptautinei prekybai. Lenkijoje pirmieji Piastai, valdę Krokuvą, Vroclavą (Breslau) ir kai kuriuos Pomeranijos miestus, padėjo pagrindą šaliai vėliau įsitraukti į Europos prekybą.

Vidurio Rytų Europos žemės ūkis buvo primityvesnis ir ekstensyvesnis negu Vakaruose, kitokia čia buvo ir stambiosios žemėvaldos organizacija. Vakarų Europos dvaruose maisto produktų perviršį gamino baudžiauninkai. Tuo tarpu Vidurio Rytų Europoje, išskyrus pavienius atvejus, dauguma valstiečių mokėjo prievoles natūra; Prancūzijai ir Anglijai tai pasidarė būdinga tik vėlyvaisiais viduramžiais.

Kultūros srityje regionas veikiau absorbavo Vakarų įtaką, negu pats sparčiai žengė į priekį. Vis dėlto Bažnyčios dėka kaita nuolatos vyko. Religinė architektūra savo vizualiniu poveikiu atliko didaktinę funkciją – labai svarbią, nes didžioji dauguma gyventojų buvo beraščiai. Kaip liudija neseni tyrimai ir archeologiniai radiniai, skulptūrų, iliustruotų rankraščių ir kitų meno kūrinių meistriškumo lygis buvo stebėtinai aukštas. XII–XIII amžiuje pasirodė pirmosios kronikos, dvasininkų parašytos lotynų kalba:

Galo (tikriausiai prancūzų vienuolio) kronika, Prahos kanauninko Kosmo kronika, taip pat vengrų kronikininko, vadinamo Anonimu, veikalas *Gesta Ungarorum*. Didžiosios Bažnyčios reformos Vakaruose į Vidurio Rytų Europą atvedė religinius ordinus, kaip antai benediktinus ir cistersus, kurių indėlis į dvasinę ir materialinę pažangą buvo tiesiog neįkainojamas.

Didžiosios permainos

XII amžiaus pabaigoje–XIII amžiaus pradžioje, po to vėl XIV amžiuje ir XV amžiaus pradžioje Vidurio Rytų Europa, veikiama Vakarų, patyrė didelių permainų. Jas netgi galima pavadinti revoliucinėmis, nes jos pakeitė regioną bemaž visais atžvilgiais: ekonominiu, socialiniu, politiniu, kultūriniu. Pirmoji fazė – tai Vakarų Europos demografinė ekspansija į rečiau gyvenamus ir menkesnės civilizacijos plotus, tikras kolonizacijos procesas. Antroji fazė, susijusi su mažesniu žmonių judėjimu, sukėlė energingą Vidurio Rytų Europos ekonomikos augimą, – kaip kontrastą vis gilėjančiai Vakarų struktūrinei krizei. Šio reiškinio rezultatai buvo tokie: pinigų ūkio plitimas, paskatintas naujų gamybos ir prekių mainų būdų, žemės ūkio pertvarkymas, urbanizacija, kalnakasybos ir prekybos, tiek regioninės, tiek europinės, plėtra. Visos šios permainos lėmė naujas kryptis sociopolitinėje sferoje, būtent luomų susiformavimą (bajorų, dvasininkų, miestiečių) ir jų dalyvavimą valdyme per atstovaujamąsias institucijas.

Masiniai naujakurių, daugiausiai iš Vokietijos, antplūdžiai, kuriuos organizuodavo valdovai ir didikai, neretai būdavo susiję su gyventojų skaičiaus sumažėjimu po totorių puldinėjimų. Antai itin didelių nuostolių padarė 1241 metų antpuolis, kai totoriai nuniokojo pietų Lenkiją ir bemaž sunaikino Vengrijos valstybę, kurią jie buvo užėmę visą. Bet kadangi kolonizacija prasidėjo anksčiau ir ją nulėmė ekonominės priežastys, totorių invazijos tikriausiai tik pagyvindavo procesą. Naujakuriai atvykdavo organizuotomis grupėmis, vadovaujami vyresniųjų, kurie sudarinėdavo sutartis, kiek primenančias vasalo–senjoro santykius. Atvykėliai dirbo žemę, statė kaimus ir miestus kaip laisvi rentą mokantys nuomininkai pagal vadinamąją vokiečių teisę, kuri taip pat numatė ir tam tikrą savivaldą.

Piniginė renta pirmą sykį įvesta Bohemijoje XIII amžiuje, nors kai kur tokia pati sistema nustatė ir mokėjimą natūra (lenkų teisė). Tai padidino

ūkio produktyvumą – valstietis turėjo ką nors parduoti, kad gautų pinigų rentai sumokėti, – ir buvo paranku turtingesniesiems sluoksniams. Kai kuriais atvejais tokia sistema mažino valstiečio priklausomybę nuo feodalo, nors, regis, neskatino stiprių valstiečių bendruomenių susidarymo – kaip Vakaruose, – ir tvirtino feodalo padėtį, drauge silpnindama karaliaus valdžią.

Ar tai, kad buvo pereita prie naujų žemės dirbimo metodų – apverčiamojo arimo ir trilaukės sėjomainos, – vien vokiečių naujakurių nuopelnas? Ar jie iš tikrųjų buvo pažangos nešėjai atsilikusioms Vidurio Rytų Europos tautoms? Šiam kiek supaprastintam požiūriui galima paprieštarauti dvejopai. Pirma, pats naujakurių prigijimo ir jų virtimo permainų stimuliatoriais procesas reiškė, kad vietinės civilizacijos lygis buvo pakankamai aukštas. Vietovės, kuriose vokiečiai nesikūrė, nuo bendros raidos neatsiliko. Antra, panašu, kad tikrasis vokiečių skaičius (o jam priskiriami ir atvykėliai iš Flandrijos bei Pareinės) buvo mažesnis, negu dažnai teigiama. Taigi, matyt, derėtų atskirti vokiečių teisės ir vokiečių kolonistų poveikį.

Vadovaudami kolonizacijos procesui, didikai siekė gauti iš valdovų mokesčių lengvatų ir teisminę valdžią žemės laikytojams. Auganti vengrų didikų įtaka sukėlė smulkesnių karaliaus vasalų (*servientes*) nepasitenkinimą. Jie skundėsi, kad karališkosios žemės pereinančios į didikų rankas, ir reikalavo reglamentuoti bajorų statusą bei jų galimybę dalyvauti administracijoje ir teismuose. 1222 metais karalius Andrius II paskelbė Aukso bulę, kuria suteikė visiems bajorams mokesčių ir teisinių lengvatų, sumažino jų karines prievoles ir garantavo jiems valstybės tarnybas, nuo šiol nebeprieinamas žydams bei musulmonams. Aukso bulė, kartais lyginama su anglų *Magna Charta* (nors kai kurie istorikai laiko ją ne tokia rafinuota), turėjo straipsnį, leidžiantį nepaklusti, jei karalius pažeistų savo įsipareigojimus. Šis straipsnis oficialiai buvo skirtas vien didikams, tačiau ilgainiui imtas laikyti visų bajorų prerogatyva.

Čia mums, ko gero, reikėtų trumpam nukrypti į terminus „bajoras" ir „luomas". Vakarų slavų kalbų žodis „bajoras" (*szlachta, šlechta*), kilęs iš vokiečių *Geschlecht*, reiškiančio giminę arba šeimą, pabrėžia kilmės svarbą. Vengrų *nemesség* irgi panašios etimologijos. „Luomas" reiškia vienodo teisinio statuso, paprastai įgyjamo gimstant, žmonių grupę, kuri laiko save bendrija. Savavaldžiõs bendruomenės (*communitas*) ir pilietinės visuomenės (*societas civilis*) sąvoka tuo metu Vakaruose itin sparčiai plito tiek teorijoje, tiek praktikoje. Ji reiškė grupės teises ir laisves, kurios skyrėsi nuo feodalizmui būdingų iš esmės individualių ryšių.

Visa tai padėjo atsirasti naujo tipo susirinkimams, kuriuose buvo atstovaujama visiems luomams. Galiausiai šie susirinkimai įgijo parlamento (seimo) pavidalą. XIII amžiaus septintąjį dešimtmetį Vengrijoje tokiuose susirinkimuose – asamblėjose – dalyvaudavo bajorų komitatų atstovai. 1278 metais, po monarcho mirties, Bohemijoje buvo sušauktas specialus susirinkimas, kuriame dalyvavo dvasininkai, aukštieji bei žemieji bajorai ir miestiečiai. Vaclovo II 1291 metų manifestas paprastai laikomas luominės monarchijos pirmąja kregžde. Lenkijos ir Vengrijos seimai galiausiai pasidarė dvirūmiai; Bohemijoje po kai kurių svyravimų išliko vienerių rūmų sistema. Jų įstatymų leidžiamoji galia buvo mažesnė negu Bendruomenių rūmų Anglijoje. Miestiečiai buvo visada renkami į Bohemijos (*de facto* nuo husitų revoliucijos XIV amžiuje) ir į Moravijos seimus (*sněm*), tuo tarpu Lenkijos miestai tikrus savo atstovus seime turėjo tik tarp XIII ir XV amžiaus; Vengrijos – daugiausiai XV amžiuje. Nuo XV amžiaus vidurio jokie įstatymai jau negalėjo būti priimti be bajorų sutikimo.

Vidurio Rytų Europos miestų augimas buvo vienas iš svarbiausių šio didžiųjų permainų laikotarpio bruožų. Kolonistai statė naujus arba perstatinėjo senus miestus. Daugumos miestų privilegijos buvo grindžiamos vadinamąja Magdeburgo teise (numatančia miesto autonomiją ir savivaldą), todėl kai kurie istorikai kalba apie Vidurio Rytų Europos miestų *atsiradimą* XIII amžiuje. Šis teiginys yra netikslus ta prasme, kad miestai čia egzistavo ir anksčiau, tačiau juo pabrėžiamas kiekybinis ir kokybinis miestų pokytis. Beje, galima atkreipti dėmesį, kad Berlyno privilegija datuojama 1230 metais.

Miestų kilmė buvo kuo įvairiausia. Būta karališkųjų ir privačių (tai yra didikams priklausančių) miestų. Vieni atsirado kaip kalnakasių gyvenvietės, kiti – visų pirma kaip prekybos ar valdymo centrai. Juose gyveno daug vokiečių, bet panašu, kad, išskyrus keletą išimčių, jie nesudarė daugumos, o po „juodosios mirties" laikotarpio jų imigracija gerokai sumažėjo. Vis dėlto vieną ar du šimtmečius – kai kur net ilgiau – vokiečių kalba buvo tapusi regiono miestų *lingua franca*. Drauge su lotynų kalba ji viešpatavo Prahos bei Visegrádo karalių rūmuose ir Piastų giminės Silezijos bei Pomeranijos kunigaikščių rezidencijose. Kai kuriais atvejais galima teigti, kad miestai buvo vokiški – pavyzdys čia būtų saksų miestai Transilvanijoje, turėję plačią teritorinę autonomiją; iš jų pakaks paminėti Kolozsvárą (Klausenburg, Cluj) arba Brasso (Kronstadt, Brasov).

Nors apskaičiavimai hipotetiniai ir prieštaringi, miestų tinklo tankumu Bohemija, ko gero, prilygo Vakarams, nusileisdama nebent Flandrijai ir

kai kurioms Italijos vietovėms. Prahą, kur XIII amžiaus antrojoje pusėje gyveno apie 35 000 žmonių, buvo galima pavadinti dideliu miestu – 10 000 gyventojų urbanistikos istorikai laiko riba, skiriančia didelį miestą nuo vidutinio, – bet ji vargu ar galėjo lygintis su tokiais centrais kaip Paryžius, Venecija, Florencija ar Genuja.

Pagal istorinės geografijos specialisto Normano Poundso klasifikaciją, miestas, kuriame gyveno iki tūkstančio žmonių, buvo vietinės reikšmės daugiausiai agrarinė gyvenvietė. Miestai, turintys 1000–2500 gyventojų, buvo regioninės svarbos, o 5000 gyventojų – prekybos ir amatų centrai, aptarnaujantys didesnius plotus. Įsidėmėję šiuos skaičius, galime įvertinti Vidurio Rytų Europos miestus XIV amžiuje ir viduramžiams einant į pabaigą. Kutná Hora, kalnakasių miestas Bohemijoje, vienu metu turėjo 18 000 gyventojų. Brno gyveno 8000, Chebe – apie 4500. Silezijos perėjimas iš lenkų į čekų valdovų rankas reiškė, kad daugiau kaip 20 000 gyventojų turintis ir toliau augantis Vroclavas (lenkiškai Wrocław, čekiškai Vratislav, vokiškai Breslau) tapo Šv. Vaclovo žemių miestu. Išskyrus Gdanską (Dancigą), kuris po 1466 metų vėl atsidūrė lenkų valdžioje ir kuriame gyveno daugiau kaip 20 000 žmonių, Lenkijoje tik penki ar šeši miestai peržengė 10 000 ribą. Krokuvos gyventojų skaičius XIV amžiaus pabaigoje buvo apie 12 000, Poznanės – tikriausiai tarp 5000 ir 6000. Beveik aštuoniasdešimt miestų turėjo 2000–3000 gyventojų. Likusieji penki šimtai miestelių – nuo 500 iki 1500. Vengrijos karalystėje Buda XV amžiuje buvo pasiekusi maždaug 8000; Esztergom (Gran) ir Szeged – apie 7500, Kroatijos sostinė Zagrebas šimtmečiu anksčiau – apie 1000. Kokiuose trisdešimt penkiuose miestuose gyveno nuo 1000 iki 3000 žmonių. Į kaimus panašių (500–1000 žmonių) agrarinių gyvenviečių, neturinčių savivaldos statuso, buvo apie aštuonis šimtus. Dalmatijos miestai čia neįtraukti, nes Vengrija ją valdė palyginti trumpą laiką: 1358–1420 metais.

Kaip ir visoje Europoje, miestai, pasak prancūzų istoriko LeGoff'o, laikė savo rankose prekių bei idėjų gaminimo iniciatyvą, buvo tapę judrumo ir sumanumo simboliais. Gdansko miestas atgaivino seną romėnų posakį „būtina plaukioti" (*navigare necesse est*). Miestiečių įsitikinimas, kad jie esą atskiras luomas, pasireiškė pastangomis kurti gynybines miestų koalicijas ir siekti savivaldos privilegijos. Koalicijas Lenkijos miestai sugebėjo sukurti XIV amžiuje ir XV amžiaus pradžioje; savivaldą Vengrijos ir Bohemijos miestai įgijo XV amžiuje. Tačiau tvirtos, miestų solidarumu pagrįstos koalicijos buvo būdingos tik Bohemijai. Kitur (Transilvanijos atvejis šiuo požiūriu ypatingas) miestai buvo linkę pavieniui tartis su valdovu, kuris gynė juos, bet nedavė vietos politinės

galios struktūroje. Daugiatautiškumas – vokiečiai, žydai, armėnai, graikai, italai, – skyręs miestus nuo kaimo vietovių, irgi buvo nemažas, nors ir ne didžiausias kliuvinys jiems siekiant nuolatinio atstovavimo. Vėlyvaisiais viduramžiais riba tarp turtingų miestiečių ir riterių nebuvo labai ryški. Krokuvos patriciatas turėjo didžiulį socialinį prestižą ir galią, tačiau ilgainiui daugelis jo narių įsigijo žemės bei bajorų titulus ir pakeitė luomą.

Viduramžių posakis, kad miesto oras darąs žmogų laisvą, išreiškė paprotį nesikėsinti į miesto gyventojo asmeninę laisvę, šiam išgyvenus mieste tam tikrą laiką. Tai skatino gyventojų mobilumą ir stiprino ryšius, siejančius miesto ekonomiką su kaimu.

Vėlyvųjų viduramžių Vidurio Rytų Europos urbanizacija ir ekonominis augimas buvo glaudžiai susijęs su kalnakasyba. Bohemijoje ir Vengrijoje (Slovakijoje bei Transilvanijoje) buvo kasamas auksas, sidabras ir varis, pietų Lenkijoje – sidabras ir švinas (reikalingas sidabrui ir variui lydyti). Lenkija turėjo ir nemažų druskos telkinių. Intensyvią kasybą daugiausiai lėmė techninis proveržis, padedant pasikviestiems vokiečių specialistams, taip pat veikė ūkinės politikos stimulai, skatinę kasyklų savininkus. Į šį verslą savo kapitalą investavo vokiečiai ir italai. XIV amžiaus pabaigoje taurieji metalai pradėjo vaidinti svarbiausią vaidmenį besiklostančioje prekybos struktūroje. Vengrija, išgaunanti bene trečdalį Europos aukso, tapo pagrindine jo tiekėja. Panašiai buvo ir su Bohemijos sidabru. Geležies gamyba Lenkijoje, skaičiuojant vienam gyventojui, 1340–1580 metais padvigubėjo.

Skirtingai nuo Bohemijos ir Vengrijos, Lenkijos prekybą viduramžiais daugiausiai sudarė tranzitas tarp rytų ir vakarų. Bet jau XIV amžiuje šalis prisijungė prie Vengrijos ir Bohemijos prekių mainų ir ėmė gauti pajamas iš tarptautinės regioninės prekybos. Lenkijos švinas tapo svarbiausiu gaminiu, o Krokuvos finansininkai investuodavo kapitalą į Vengrijos kasyklas drauge su tokiais vokiečių bankininkais kaip Fuggeriai. Tauriųjų metalų gavyba Bohemijoje ir Vengrijoje ne tik padidino pinigų apyvartą šiose šalyse – Prahos sidabrinis grašis ir vengrų auksinis florinas tapo tvirtos valiutos simboliu, – bet ir leido eksportuoti auksą ir sidabrą į Vakarus. Tai garantavo mokėjimų balanso pusiausvyrą. Vakarų Europa siuntė audinius bei kitus gatavus gaminius, taip pat prieskonius, vyną, vaisius, druską. Kai kurios iš šių prekių nurungdavo vietinius gaminius tiek vidaus, tiek užsienio rinkose, nors, sakykime, pigesni lenkiški audiniai atlaikydavo konkurenciją, o Bohemija išliko gatavų prekių eksportuotoja. Vokietija, Prancūzija ir Nyderlandai buvo pagrindiniai Vidurio

Rytų Europos šalių prekybos partneriai Vakaruose, o rusų kunigaikštystės – Rytuose.

Kalbamame regione galima išskirti dvi prekybos zonas – Centrinę (Vengrija, Bohemija ir pietų Lenkija) ir Baltijos, nors pakraščiuose jos tarp savęs buvo susijusios. Pirmoje svarbiausią vaidmenį, kaip jau minėjome, vaidino taurieji metalai, bet vis labiau plėtėsi prekyba avimis (ir vilna) bei galvijais iš Vengrijos, kiek mažiau – iš Lenkijos. Prekybai šiek tiek kliudė Vienos sankrovos teisė (įpareigojanti tranzitu vežamas prekes pasiūlyti pirkėjams šiame mieste), ir galbūt tai paaiškina Bohemijos ir Vengrijos mėginimus užvaldyti Austriją.

Antrojoje, Baltijos, zonoje vyravo Hanzos sąjunga, kurios nariai (pirmiausia tai – vokiečių miestai) ir įgaliotiniai buvo pasklidę nuo Londono iki Novgorodo. Hanza veikė kaip tarpininkė tarp vienas kitą ūkiškai papildančių regionų – gabeno Vakarams reikalingus grūdus, druską, žuvį, kailius, audinius, medieną, dervą, kartu skatindama miestų augimą Rytuose. Hanzos veikla apėmė taip pat pietų Lenkiją (Krokuva buvo Hanzos narė) ir Vengriją, iš kurios ji importavo tauriuosius metalus. Daugiausiai tai buvo didmeninė prekyba, nereikalavusi didelių investicijų ir stūmusi rytines šalis į tam tikrą priklausomybę nuo Vakarų.

Apie atsirandantį darbo pasidalijimą išsamiau pakalbėsime kitame skyriuje. Čia panagrinėkime regiono augimą ir klestėjimą, neabejotinai nulėmusį politinį dinamiškumą vėlyvaisiais viduramžiais. Iš tiesų daug kuo galima paremti teoriją, kad ekspansionistinė Přemyslų politika be sidabro būtų buvusi neįmanoma. XIV amžiaus gale pasiekta Vengrijos didybė iš esmės grįsta auksu. Paskutinio iš Piastų, Kazimiero Didžiojo, pastangos paversti Krokuvą dviejų ekonominės veiklos ašių: šiaurės–pietų (Baltija–Vengrija) ir vakarų–rytų susikirtimo tašku atitiko jo politinius užmojus. Panašiai ir bandymai visą regioną pajungti vienos dinastijos valdžiai ar bent suvienyti dvi Karūnas buvo padiktuoti vis didėjančios ekonominės Vidurio Rytų Europos šalių tarpusavio priklausomybės. Palyginę gyventojų skaičių 1000 metais (žr. 1.1 lentelę) ir po trijų šimtų penkiasdešimties metų, pamatysime, kad jų gerokai padaugėjo Vengrijoje ir Bohemijoje, kiek mažiau Lenkijoje, nors pastarosios gyventojų tankumas irgi padidėjo. Atotrūkis nuo Vakarų Europos išliko; tiesa, vėliau jis gal kiek sumažėjo dėl „juodosios mirties“, kuri Vidurio Rytų Europą užgriebė tik nežymiai.

1.2 lentelė Gyventojų skaičius apie 1348–1350 metus

	Skaičius, mln.	Tankumas/km^2
Prancūzija	19–20	36,5
Vokietija	8,5–10	15,7
Britų salos	3,3	10
Italija	9,2	iki 30
Lenkija (kitos sienos)	1,5	6–7
Vengrija	2,5–3	7–10
Bohemija	1,5–2	14 (apie 1300 m.)

Šaltiniai: M. Małowist, *Wschód i zachód Europy w XIII–XVI w. Konfrontacje struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa, 1973, p. 20; J. Kłoczowski, *Europa słowiańska w XIV–XV wieku*, Warszawa, 1984, p. 53.

Jeigu 1.2 lentelės duomenis ir kai kuriuos kitus skaičius grafiškai perkeltume į Europos žemėlapį, jame atsirastų centrinė zona su 20 gyventojų viename km^2, einanti nuo Palermo–Neapolio iki Antverpeno ir Londono; prie jos glaustųsi antroji, turinti 8–15, ir išorinė, turinti du ir mažiau gyventojų viename km^2. Lenkija, Bohemija, Vengrija, Brandenburgas, pietų Prancūzija, Ispanija ir Portugalija priklausytų antrajai, tarpinei, zonai.

Kokią kultūros pakopą Vidurio Rytų Europa buvo pasiekusi vėlyvaisiais viduramžiais? Kaip toli šis regionas pažengė per tuos šimtmečius? Bažnyčia ir karaliaus dvaras ir toliau buvo kultūros centrai bei globėjai, tačiau vis svarbesni darėsi miestai. Juose kilo rotušės ir patricijų rezidencijos – puikūs pasaulietiškos gotikos statiniai. Didesnieji miestai, taip pat pilys, kurių ypač padaugėjo Lenkijoje paskutinio Piasto valdymo laikais, buvo statomos iš akmenų arba plytų (šiaurėje). Tokie terminai kaip Vyslos gotika arba Prahos gotika byloja apie regionui būdingą savitą stilių. Buvo justi stiprі vokiečių įtaka; paminėtini tokie meistrai kaip Prahos architektas ir skulptorius Peter Parler, Krokuvos skulptorius Veit Stoss (Wit Stwosz), tačiau, viduramžiams einant į pabaigą, išryškėjo italų ir prancūzų poveikis – ypač Vengrijoje.

Nors esama pagrindo manyti, kad jau X amžiuje būta čekiškų religinio pobūdžio kūrinių, rašytinė literatūra čekų, lenkų ir vengrų kalba pasirodė XIII amžiuje. Vis dėlto lotynų kalba ir toliau liko grožinės literatūros ir kronikų kalba. Lotyniška Bohemijos poezija buvo grynai „vakarietiška“;

kronikos, kurias XIII amžiuje parašė Simon Kézai iš Vengrijos ir Wincenty Kadłubek iš Lenkijos arba XIV amžiuje Dalimil (čekiškai) iš Bohemijos, nenusileido šios rūšies veikalams užsienyje. Čekų proza ir ypač religinės eilės bei himnai, įkvėpti husitų judėjimo, XIV amžiaus pabaigoje ir XV amžiuje neturėjo sau lygių visame regione.

Kultūros procese ir toliau buvo ryškūs religiniai ir bažnytiniai elementai. Juos sustiprino spartus vienuolynų plitimas XIII amžiuje: daugiau negu penkiskart jų skaičius išaugo Lenkijoje, kiek mažiau Bohemijoje ir keturiskart Vengrijoje. Tarp atvykėlių vienuolių vyravo dominikonai, vėliau – pranciškonai, užsibrėžę stiprinti religinę žmonių sąmonę. Būtent į tą nuoširdų religingumą, bažnytinės hierarchijos supasaulėjimo priešpriešą, apeliavo XIV amžiaus pabaigos reformatoriai Bohemijoje, tuo grįsdami kelią husitų judėjimui. Huso indėlis į čekų kalbą, jos gramatiką ir rašybą lygintinas su Lutherio nuopelnais vokiečių kalbai. Anksčiau už čekiškąjį Biblijos vertimą pasirodė tik vokiškasis ir itališkasis, į prancūzų kalbą ji buvo išversta vėliau. Ne be husitų įtakos atsirado jos vertimas į vengrų kalbą. Tačiau Platono ir didžiųjų italų poetų čekiškieji vertimai su husitizmu nebuvo susiję.

Didėjantis politinis, religinis ir kultūrinis poreikis turėti regione aukštojo mokslo centrus paskatino 1348 metais įkurti Prahos universitetą, drauge ir čekišką, ir universalią instituciją, tarnavusią keturioms tautoms: čekams, saksams, bavarams ir lenkams. Tai buvo pirmas universitetas žemyne į šiaurę nuo Alpių ir į rytus nuo Reino. 1364 metais buvo įkurtas Krokuvos universitetas, po atnaujinimo (apie 1400) labiau žinomas Jogailos universiteto pavadinimu. Tai buvo pirmas universitetas Europoje, turintis matematikos ir astronomijos katedrą. Jis ypač daug nuveikė šių mokslų srityje. Vengrijoje, Pécso mieste, 1367 metais įsteigtas universitetas neišsilaikė, tad vengrų studentai mokėsi Prahos bei Krokuvos universitetuose, taip pat naujajame Vienos, kur vengrų *natio* buvo priskiriami ir lenkai bei čekai.

Vidurio Rytų Europoje italų Renesanso ir humanizmo poveikis visa jėga pasireiškė XVI amžiuje; tuo metu regioną taip pat veikė iš vokiečių žemių ir Nyderlandų sklindanti įtaka. Tačiau nereikėtų užmiršti ir ankstesnio, XV amžiaus, humanizmo, kuris praeityje nebuvo deramai įvertintas. Tuo laikotarpiu ne tik klestėjo literatūra lotynų kalba, bet ir pasirodė pirmi reikšmingi veikalai vietinėmis kalbomis. Humanizmas pradėjo plisti nuo Šv. Stepono Karūnos žemių, ypač Kroatijos, kuri, būdama arti *quattrocento* Italijos, palaikė su ja glaudžius ryšius. Kroatų lotyniškoji literatūra humanizmo amžiuje buvo itin gausi ir vertinga.

Marko Marulić galėjo būti pavadintas geriausiu lotyniškai rašančiu rašytoju, bet jo veikalai gimtąja kalba pelnė jam „kroatų literatūros tėvo" vardą. Žmogaus tipą, kurį Marianna Birnbaum apibūdino kaip „vengrų Renesanso asmenybę", nesvarbu, kroatų, rumunų, lenkų ar vokiečių kilmės, traukė puikusis karaliaus Motiejaus Korvino dvaras Budoje. Jam valdant, pradėta statyti renesansiniai rūmai, nors gotikos neatsisakyta net ir įpusėjus XVI amžiui. Puiki karaliaus biblioteka buvo laikoma didžiausia Europoje, neskaitant Italijos. Kiti du menų globėjai – Vengrijos arkivyskupas János Vitéz ir jo sūnėnas Pécso vyskupas János Csezmicei (kroatiškai Česmički) – patys buvo žymūs humanizmo mokslininkai ir rašytojai. Pastarasis, garsus lotynų kalba rašęs poetas, plačiau žinomas kaip Jonas Panonijus (Janus Pannonius), tarsi įkūnijo aukštą humanistinės kultūros lygį, kurį buvo pasiekęs šalies elitas.

Bohemijos ryšiai su Italija nutrūko per husitų karus; čekų eretikai Romai nebuvo mieli. Vis dėlto antrojoje XV amžiaus pusėje ten būta saujelės iškilių humanistų, iš kurių galima paminėti lotyniškai rašiusį poetą Bohuslavą Hasisteiną iš Lobkovicų. Skirtingai nuo Bohemijos, Lenkija, ypač Krokuva, buvo įsiliejusi į Europos kultūrinio ir intelektualinio gyvenimo srautą. Universitetas gyvai dalyvavo Bažnyčios susirinkimų judėjime, mėginusiame viduramžių konstitucionalizmą pritaikyti Bažnyčios valdymui. Krokuvoje dirbo vienas iš tarptautinės teisės pradininkų Paulus Vladimiri (Paweł Włodkowic), smerkęs pagonių atvertimą kalaviju ir tuo patraukęs Konstanco susirinkimo dėmesį. Jan Długosz rašė kronikas, kurios ženklino posūkį modernaus istorijos supratimo linkme. Ir Vengrijoje aktyviai reiškęsis italų humanistas Philippus Buonacorsi, geriau žinomas kaip Kalimachas (Callimachus), palaikė ryšius su Florencijos Platono akademija.

Viduramžiams einant į pabaigą, Vidurio Rytų Europos elitas jau buvo visiškai įsiliejęs į Europos kultūrą. Knygų spausdinimą laikant pažangos rodikliu, reikšmingos būtų šios datos: pirmos spaustuvės Bohemijoje pradėjo veikti XV amžiaus šeštąjį dešimtmetį, Vengrijoje ir Lenkijoje – aštuntąjį, o, tarkime, Italijoje – septintąjį, Anglijoje ir Prancūzijoje – aštuntąjį. Suprantama, visi šie reiškiniai buvo susiję tik su nedidele žmonių grupe, bet argi ji buvo daug mažesnė negu kitur Europoje? Galima ginčytis dėl kultūros originalumo, bet net ir šią sritį Vidurio Rytų Europa paženklino savu antspaudu. Tuo tarpu politinė raida, prie kurios mes dabar pereisime, liudija polėkį ir laimėjimus, nenusileidžiančius Vakarų laimėjimams.

Sudaryti pagrindinių politinių įvykių, per tris šimtmečius įvykusių Vidurio Rytų Europoje, chronologiją – nelengvas uždavinys. Gal būtų aiškiau, jei išskirtume joje keturis laikotarpius. Pirmajam, apimančiam beveik visą XIII amžių, buvo būdingos nuolatinės permainos Vengrijoje ir Bohemijoje – abi valstybės čia kilo, čia smuko. Susiskaldžiusios Lenkijos dalinis suvienijimas padarė ją priklausomą nuo Prahos. Regione atsirado dvi naujos jėgos – Vokiečių ordinas ir Habsburgai, ir tai turėjo lemtingų padarinių ateityje.

Antrajam laikotarpiui priskirtinas bemaž visas XIV amžius. Tai nuostabaus trijų šalių raidos panašumo era; didėjo visų jų galia ir svarba. Bohemijai ir Vengrijai tai buvo aukso amžius.

Trečiuoju laikotarpiu, prasidėjusiu XIV amžiaus devintąjį dešimtmetį ir pasibaigusiu XV amžiaus viduryje, Bohemiją ir Vengriją valdė ta pati dinastija, tačiau šį galingą junginį silpnino husitų karai čekų žemėse ir pietryčiuose kylanti turkų grėsmė. Lenkijos dinastinė sąjunga su Lietuva tapo posūkiu šalies istorijoje ir pakeitė galių pusiausvyrą regione.

XV amžiaus likutis – tai ketvirtasis laikotarpis, kurio pradžioje vėl vyko tolygi Vidurio Rytų Europos šalių raida ir susiformavo vietinis „naujosios monarchijos" modelis. Laikotarpis baigėsi, kai į Bohemijos ir Vengrijos sostus sėdo Jogailaičiai.

Kai kuriuos iš šių įvykių panagrinėkime smulkiau. Bohemijos karaliaus Přemyslo Otakaro II pretenzijos į imperijos karūną (pirmiausiai jis įsiveržė į Austriją) baigėsi tragiškai – 1278 metais jis žuvo Moravské Pole (Marchfeld, arba Dürnkrut) mūšyje. Kai kurie lenkų kunigaikščiai dėjosi prie čekų karaliaus, o vengrai palaikė jo varžovą Rudolfą Habsburgą, kurio pasirodymas istorijos arenoje pranašavo būsimą šios dinastijos vaidmenį Vidurio Rytų Europoje. Vis dėlto Bohemijos galia nesunyko, o paskutiniai du Přemyslai – Vaclovas II ir Vaclovas III – užvaldė daugumą lenkų kunigaikštysčių ir 1300 metais užsidėjo Lenkijos karūną. Vaclovas III buvo trumpam gavęs ir Vengrijos karaliaus titulą. Vengrija po totorių padarytos žalos atsigavo valdant Bélai IV, vadintam antruoju valstybės įkūrėju, tačiau tas įspūdingas pakilimas pasirodė esąs laikinas. Po Bélos mirties 1270 metais prasidėjo bemaž visiškos decentralizacijos tarpsnis, kai galingi didikai neklausė ir nepaisė karalių. Vis dėlto Vengrija palaikė šiokius tokius ryšius su Lenkija, kuri, nors ir susiskaldžiusi, išsaugojo kai kuriuos vientisos valstybės elementus: Karūnos koncepciją, vyresnįjį kunigaikštį Krokuvoje ir bendrą Bažnyčios organizaciją. Pietų Lenkijos

kunigaikštystės, kaip minėta, irgi kentėjo nuo totorių įsiveržimų, o šiaurėje Mazovijos kunigaikštis Konradas, nesugebėdamas apsiginti nuo pagonių prūsų antpuolių, pasikvietė į pagalbą Vokiečių ordiną. Šis kryžiuočių ordinas, daugiausiai sudarytas iš vokiečių, ieškodamas arenos savo veiklai, iš pradžių buvo įsikūręs Vengrijoje, bet netrukus buvo iš ten išvarytas, kai jo teritoriniai užmojai ėmė kelti karaliui nerimą. 1226 metais atsikraustę į Lenkiją, riteriai nukariavo ir pakrikštijo prūsus ir įkūrė Ordino valstybę, visiškai nepriklausomą nuo Konrado. Kai kuriomis jo žemėmis kryžiuočiai naudojosi kaip savo baze ir atsisakė iš jų pasitraukti. Šitaip kolonizuotuose ir užkariautuose plotuose, supančiuose lenkus iš šiaurės rytų, atsirado ekspansionistinė vokiečių valstybė. Tai buvo būsimojo „koridoriaus" užuomazga.

Kalbant apie antrąjį laikotarpį, reikia paminėti, kad, pirmąjį XIV amžiaus dešimtmetį nutrūkus Árpádų ir Přemyslų linijai, Vengrijoje ir Bohemijoje pradėjo valdyti užsienio dinastijos. Tai sustiprino Lenkijos galimybes susivienyti, nors naujasis Bohemijos karalius pretendavo ir į Lenkijos karūną. Jo konfliktas su Piastų pretendentu Vladislovu Lokietka įgavo protonacionalistinį lenkų ir vokiečių nesantaikos atspalvį. Prieš Vladislovą ėjo miestų vokiškasis patriciatas, provokiškai nusiteikę jo varžovai Silezijos kunigaikščiai, pripažinę karaliumi Bohemijos valdovą Joną, ir Vokiečių ordinas. Kovai užtrukus, atsinaujino draugiški Lenkijos ir Vengrijos santykiai ir buvo atkurta vieninga Lenkijos karalystė, tik be dviejų labiausiai išsivysčiusių regionų: Silezijos ir Pomeranijos. Pirmasis atiteko Šv. Vaclovo Karūnai, antrąjį drauge su Gdansku užgrobė Vokiečių ordinas.

Beveik visą XIV amžių trijų šalių raida buvo stebėtinai panaši. Visose trijose valstybėse tėvus soste pakeitė sūnūs, kurie ir pasiekė didžiausią galią. Lenkijoje tai buvo Vladislovas Lokietka ir Kazimieras Didysis, Vengrijoje – Karolis Robertas ir Liudvikas Didysis iš Anjou (Anžu) dinastijos, Bohemijoje – Jonas ir Karolis IV Luxemburgai. Valdant pastarajam monarchui, kuris kartu buvo ir Šventosios Romos imperijos imperatorius ir padarė Prahą didžia sostine, Šv.Vaclovo Karūnos žemės tapo Europos centru. Ginčai, ar Karolis veikė kaip vokietis, mėginęs įtraukti Bohemiją į imperiją, ar kaip geras čekas (jo motina buvo iš Přemyslų giminės), kuris rūpinosi savo karalystės gerove, skamba labai anachroniškai. Karolio politika iš esmės buvo dinastinė, jis rėmėsi Bohemija, kaip Habsburgai vėlesniais laikais – Austrija. Valdant Karoliui, šalis buvo baigta centralizuoti, buvo kodifikuoti įstatymai, įkurtas Prahos universitetas, įsteigta nepriklausoma arkivyskupija. Pagal 1356 metų

Aukso bulę Bohemijos karalius formaliai tapo pirmuoju imperijos kurfiurstu. Silezijai ir Lužicai atsidūrus Bohemijos Karūnos valdžioje, šalis kaip niekada išsiplėtė. Vis dėlto vėlesni įvykiai parodė, kad visuomenėje jau brendo krizė, kuri pratrūko husitų revoliucijos pavidalu.

Gretimoje Lenkijoje Kazimieras Didysis tęsė provengrišką savo tėvo politiką, bet vidaus pertvarkymuose, regis, sekė Bohemijos pavyzdžiu. Kazimiero pastangas kodifikuoti Lenkijos įstatymus, matyt, įkvėpė *Maiestatis Carolina* teisynas. Panašiai kaip Prahos Naujamiestis, šalia Krokuvos buvo įkurtas Kazimierzo miestas; Krokuvos grašis buvo lenkiškasis čekų monetos atitikmuo. Net ir Krokuvos universitetas buvo steigiamas kaip Prahos universiteto varžovas. Nepajėgdamas atgauti prarastų žemių ir iš dalies trokšdamas atlyginti netekimą, iš dalies norėdamas sustiprinti savo padėtį ir padidinti žemių atsiėmimo ateityje galimybes, Kazimieras užėmė Raudonąją, arba Haličo, Rusią (vėliau istorijoje žinomą kaip rytų Galiciją). Tai buvo pirma Lenkijos ekspansija į rytus, kuriai sąlygos susidarė pradėjus byrėti Rusiai ir totoriams pavergus dalį žemių, kadaise priklausiusių Kijevo valstybei. Karalystė pasidarė nebevienalytė. Kazimieras siekė sujungti į vieną daiktą buvusias nepriklausomas lenkų kunigaikštystes ir paversti jas administracinėmis provincijomis. Todėl ir rūpinosi centralizacija, įstatymų suvienodinimu ir urbanizacija, kuriai paspartinti buvo suteiktos naujos privilegijos žydams. Greta idėjos, kad karalius esąs visos žemės savininkas ir galįs perduoti palikuonims ją visą ar jos dalį, atsirado naujesnė nedalomos Karūnos samprata. Remiantis pastaruoju principu, visa Lenkija po Kazimiero mirties atiteko jo seserėnui Liudvikui, Vengrijos karaliui.

Liudvikas valdė Vengriją jos didybės laikotarpiu, tačiau tos didybės pagrindus buvo padėjęs jo tėvas Karolis Robertas. Priklausęs prancūziškos Anjou dinastijos Neapolio atšakai Karolis Robertas pirmenybę teikė prancūziškiems pavyzdžiams ir madoms, kurios jo valdymo metais pakeitė vokiečių įtaką. Karalius sėkmingai silpnino didikus, praktiškai tarpusavyje pasidalijusius Vengriją, ir stengėsi centralizuoti valdžią administracinėmis reformomis, pritaikydamas vėlyvojo feodalizmo modelius. Karolio karines pajėgas sudarė būriai, kuriuos rinko didikai savo valdose (paveldimose majorato principu, kad būtų išvengta nuosavybės suskaidymo), ir pašauktiniai bajorai, kuriems vadovavo komitatų valdytojai, arba karališkieji grafai (*ispán*). Iš tokių didikų ir komitatų būrių, vadinamų *banderia*, tai yra vėliavomis, Karolis sukūrė gerai veikiančią karinę sistemą. Kaip jau minėta anksčiau, jis turėjo tvirtą finansinį ir ekonominį pamatą; trečdalį savo pajamų monarchas gaudavo iš tauriųjų

metalų, kuriuos kasyklų savininkai privalėjo išsikeisti karališkojoje pinigų kalykloje (panašiai kaip Bohemijoje). Tačiau karalius toliau dovanojo žemes savo rėmėjams, ir taip palengva radosi naujoji aristokratija; Aukso bulės straipsnius teko išplėsti, kad jie apimtų visus kilminguosius. Valstiečiai buvo apdėti nauju mokesčiu.

Liudviko Didžiojo dvaras, įsikūręs puikiuose Budos ir Visegrádo rūmuose, darė įspūdį amžininkams. Kai į Anjou valdžią perėjo ir Lenkija (1370–1382), šios dinastijos atstovai ėmė laikyti save ne menkesniais už Prancūzijos karalius ir Šventosios Romos imperijos imperatorius. Tiesa, sąjunga su Lenkija nebuvo pagrįsta realijomis ir nedavė nieko gero, išskyrus nesutarimus. Maža to, Liudvikas, turėjęs tik dukteris, kad gautų jų paveldėjimo teisės garantiją, suteikė lenkų bajorams nuolaidų. Tos privilegijos, paskelbtos Kassoje (Košice) 1374 metais, sumažino žemės mokestį iki simboliško dydžio ir apribojo prievolę dalyvauti karo kampanijose, vykstančiose svetimuose kraštuose. Taip atsirado precedentas būsimam lenkų derėjimuisi naujų karalių rinkimo metu.

Nutrūkus Anjou dinastijai, atsivėrė kelias Luxemburgams ir Habsburgams, kurie ketino vesti Liudviko dukteris (Mariją ir Jadvygą) ir paimti į savo rankas Vengriją, Lenkiją bei Bohemiją. Jeigu tai būtų įvykę, Habsburgai dar XV amžiaus viduryje būtų sukūrę imperiją, apimančią ir Lenkiją. Tačiau lenkų didikai sugriovė tuos planus pareikalavę, kad Jadvyga tekėtų ne už Habsburgų princo, kuriam ji buvo pažadėta, o už Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos. Taigi Marijos vyras Zigmantas (Sigismundus Luxemburgensis) tapo Vengrijos (1387) ir Bohemijos (1419) karaliumi, taip pat Šventosios Romos imperijos imperatoriumi, sutelkdamas savo valdžioje daugybę šalių. Tuo tarpu Jogaila (pakrikštytas Vladislovo vardu) su žmona Jadvyga valdė Lenkiją ir Lietuvą – kitą didžiulę teritoriją. Šios abi šalys užėmė bemaž milijono kvadratinių kilometrų plotą. Kiek tada Lietuvoje gyveno žmonių, sunku apskaičiuoti. Istorikai mini trijų, šešių, kai kurie gana fantastišką devynių milijonų skaičių. Visa tai iš pagrindų keitė galių pusiausvyrą regione.

XIV amžiuje Lietuva buvo didžiulė, turtinga, bet menkai išsivysčiusi šalis, nusidriekusi nuo Baltijos bemaž iki Juodosios jūros ir apėmusi kone visą šių laikų Gudiją bei Ukrainą. Taigi tai buvo dualistinė – baltų ir slavų – valstybė, o kai Jogaila priėmė ir įvedė krikščionybę (Vilniaus vyskupija įkurta 1387 metais), pasidarė ir dvejopų apeigų – katalikų bei stačiatikių – kraštu. Iš vakarų Lietuvai grėsė Vokiečių ordinas, kuris, kardu skleisdamas tikėjimą, kėsinosi į jos teritoriją. Norint sustabdyti kryžiuočius ir išsaugoti plačias valdas rytuose, į kurias pretendavo

stiprėjanti Maskvos kunigaikštystė, sąjunga su Lenkija atrodė vienintelis pasirinkimas. Bet tai nereiškia, kad Jogailos lietuviškos ir rusiškos žemės buvo inkorporuotos į Lenkiją, kaip tarsi teigia Krėvos unijos aktas. Dinastija, o ne Lenkija toliau valdė Lietuvą. Lietuviai – ypač Jogailos pusbrolis Vytautas, kuris, karaliui reziduojant Lenkijoje, buvo aukščiausiasis Lietuvos valdovas, – aiškiai davė suprasti, kad jie nepakęsią jokių žemės savininkų iš Lenkijos, jokios kariuomenės ar kitų kišimosi formų.

Tai, kad dinastinė sąjunga, pagrįsta Jogailos ir Jadvygos santuoka, buvo prasminga, parodė bendra lenkų ir lietuvių pergalė prieš Vokiečių ordiną didžiajame Žalgirio (Grunwald, Tannenberg) mūšyje 1410 metais. Vis dėlto riterių galybei palaužti prireikė dar penkiasdešimties metų – ir tai padaryti pavyko tik tada, kai sukilę prūsų miestai bei smulkieji bajorai atsidavė Lenkijos karaliaus globai. Vadinamasis Trylikos metų karas baigėsi Torunės (Thorn) taika. Lenkijai atiteko maždaug pusė riterių teritorijos – senoji Pomeranija, pavadinta Karališkąja Prūsija, kartu su Gdansku (Danzig). Tad Lenkijai vėl atsivėrė vartai į Baltiją, ir tai turėjo didžiulę reikšmę ateičiai. Kartu palengva vyko europėjimo, netgi lietuvių didikų ir bajorų lenkėjimo procesas. Nors Lietuva ir neatsispyrė kalbinei bei kultūrinei Lenkijos įtakai, ji išugdė ne vieną lyderį, suvaidinusį lemiamą vaidmenį Lenkijos istorijoje.

Jogailos palikuonys negalėjo automatiškai paveldėti Lenkijos sosto, bet jų išrinkimas buvo garantuotas, nes Jogailaičiai paveldėjo teisę valdyti Lietuvą, o lenkai nenorėjo, kad sąjunga suirtų. Jogailaičių laikais bajorija, formuodamasi kaip luomas, įgijo daugiau laisvių ir didesnę galią valstiečiams. XV amžiaus trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį išleista *neminem captivabimus* privilegija saugojo bajorus nuo suėmimo ir nuosavybės konfiskavimo be teismo. Šis įstatymas, beje, aplenkė anglų *habeas corpus*. To paties amžiaus viduryje Nieszawos statutai uždraudė leisti įstatymus be vietos bajorų susirinkimų (seimelių) pritarimo. Vis dėlto karaliaus galia išliko didžiulė, kaip ir Jogailaičių tarptautinis autoritetas. 1440 metais Jogailos sūnų Vladislovą III išrinkus Vengrijos karaliumi (Ulászló I vardu), buvo trumpam atgaivinta Lenkijos ir Vengrijos dinastinė sąjunga. Po ketverių metų jis žuvo Varnos mūšyje. Jo sūnėnas, irgi Vladislovas, karaliaus Kazimiero sūnus, tapo Bohemijos karaliumi (Vladislovu II), o šimtmečio pabaigoje – ir Vengrijos karaliumi. Tuo metu Jogailaičiai kontroliavo visą Vidurio Rytų Europą kartu su plačiomis rytinėmis lietuvių ir rusų žemėmis. Įtikėję, kad per dinastines kombinacijas ir sąjungas galima išspręsti visas tarptautines problemas ir garantuoti savo šalies didybę, lenkai tokią sėkmę laikė bemaž savaime suprantama.

Dabar reikėtų sugrįžti atgal ir pažiūrėti, kokie įvykiai Vengrijoje ir Bohemijoje galų gale atvedė abi šalis į Jogailaičių glėbį. Vengrijos karalius Zigmantas bergždžiai stengėsi pažaboti augančią didikų galią, nulemtą žemėvaldos permainų. Antai 1382–1437 metais karaliaus valdos sumažėjo nuo 15 iki 5 procentų; bajorų - nuo 53 iki 43 procentų; Bažnyčios žemių liko tie patys 12 procentų, tuo tarpu didikų valdų – padvigubėjo nuo 20 iki 40 procentų. Zigmanto trumpalaikės pastangos remtis miestais nebuvo vaisingos. Jo mėginimas susidoroti su kylančia turkų grėsme, surengus visos Europos kryžiaus žygį, baigėsi pralaimėjimu prie Nikopolio. Jam valdant, Dalmatiją galiausiai užėmė Venecija, ir vengrams teko liautis stengusis išeiti prie Adrijos jūros. Būta ir kitokių problemų. Nepakeliama finansinė ir karinė našta ilgainiui paskatino Transilvanijos vengrų ir rumunų valstiečius sukilti; juos iš pradžių palaikė miestai, kai kurie sekleriai ir netgi smulkieji bajorai. Sukilimas buvo numalšintas, ir 1437 metais trijų tautų – vengrų, seklerių ir saksų – sąjunga tapo Transilvanijos santvarkos pamatu. Rumunai nuo valdymo buvo nušalinti.

Zigmanto rūpesčiai Vengrijoje buvo menki, palyginti su tais, kurie užgriuvo jo brolį, Bohemijos karalių Vaclovą, o vėliau ir jį patį, kai paveldėjo Bohemijos sostą. Husitų sukilimas vertintas įvairiai: ir kaip dalis visos Europos krizės, pirmiausiai pasireiškusios Bohemijoje, ir kaip ypatingų Čekijos sąlygų padarinys, ir kaip reformacijos pranašas, ir kaip čekų reformacija, ir kaip tautinė, ir kaip buržuazinė revoliucija. Tai, ko gero, pats svarbiausias įvykis visoje Čekijos istorijoje. Tiek universalūs, tiek vietiniai elementai susipynę sukėlė revoliuciją, kuri pakeitė religiją, kultūrą, politiką, ekonomiką ir pačią visuomenę. Net ir apaugęs įvairiomis legendomis, husitizmas teikė įkvėpimą čekų demokratinei tradicijai XIX ir XX amžiuje.

Husitų revoliucija savo šaknimis buvo dvasinė, religinė. XIV amžiaus Bohemijoje bemaž trečdalis žemių priklausė Bažnyčiai. Jos vyraujama padėtis nepatiko daugeliui žmonių, kurie smerkė dvasininkų pagedimą ir supasaulėjimą, tikrųjų krikščioniškųjų vertybių išdavystę. Pavydėdami Bažnyčiai galios, bajorai, ypač smulkieji, nesiliovė jos kritikavę. Jiems antrino miestai, kur daugybė mokyklų ir Prahos universitetas buvo išugdęs išsilavinusių ir pasirengusių viešai veiklai žmonių, priklausiusių viduriniajai klasei. Karalius Vaclovas iš pradžių simpatizavo pamokslininkų religiniam įkarščiui, kurio apimti jie kvietė dvasininkus keisti savo gyvenimo būdą ir reikalavo reformų. Vienas iš populiariausių pamokslininkų buvo Jan Hus, kalbėjęs tikintiesiems čekiškai Prahos Betliejaus koplyčioje. Kai kurie reformatoriai stengėsi suteikti judėjimui tautinį

pobūdį. Jeronimas Prahiškis, kaip jau minėta anksčiau, tautybę apibūdino tikybos ir kraujo ryšio kategorijomis. Apskritai tuometiniuose veikaluose būta nemažai ksenofobijos. Reikalavimas paversti universitetą tikru čekų centru sutapo su Vaclovo noru pajungti jį savo, kaip Bohemijos karaliaus, valdžiai. Tad Kutná Horos įsaku jis suteikė tris universiteto valdymo balsus čekams ir po vieną kitoms trims tautybėms. Dėl to daugelis dėstytojų pasitraukė iš Prahos ir įkūrė naują universitetą Leipcige. Hus tapo Prahos universiteto rektoriumi, o kadangi čia buvo aiškinamasi konstitucinio bei politinio pobūdžio dalykai, Huso paskyrimą, matyt, padiktavo ne vien intelektualiniai sumetimai.

Nesvarbu, ar galima husitų nacionalizmą apibūdinti kaip modernųjį, ar ne, jis neabejotinai suvaidino reikšmingą vaidmenį stiprėjant čekų tautinei savimonei. Be to, jis išplėtė politinės tautos sampratą, priskirdamas jai miestiečius ir šviesesniuosius valstiečius. Vis dėlto tie istorikai, kurie teigia, kad tautinius, politinius ir socialinius dalykus užgožė religiniai, regis, turi tvirtą pamatą. Husitai tikėjimu išreiškė priešinimąsi valdžiai. Pats svarbiausias to laikotarpio dokumentas „Keturi Prahos straipsniai" deklaravo sąžinės ir įsitikinimų laisvės principą, reikalavo, kad visi tikintieji turėtų teisę skelbti Dievo žodį ir galimybę priimti komunijos sakramentą, panašiai kaip dvasininkai, dviem – duonos ir vyno – pavidalais, *utraque specie* (iš čia husitų pavadinimas utrakvistai). Taurė tapo jų revoliucijos simboliu. Ir tai iš tikrųjų buvo revoliucija – egalitarinio atspalvio, kėlusi reikalavimą (įtrauktą ir į „Keturis straipsnius"), kad Bažnyčia laikytųsi evangelinio skurdo.

Huso (kaip vėliau Lutherio) santykiai su karaliumi pašlijo dėl skirtingo požiūrio į popiežiaus indulgencijų pardavinėjimą. Kaip ir Lutheriui, Husui teko slapstytis, globojamam keleto didikų. Pakviestas į Konstanco susirinkimą, nuvyko ten su imperatoriaus Zigmanto apsaugos raštu, tačiau atsisakė išsižadėti savo pažiūrų, kurioms turėjo įtakos anglo Johno Wyclifo rašiniai (veikiau etiniai negu teologiniai) apie individo sąžinės laisvę. Tuomet Hus buvo paskelbtas eretiku ir 1415 metais sudegintas ant laužo. Panašus likimas vėliau ištiko ir keletą jo žymiausių šalininkų.

Bohemija reagavo atviru neklusnumu: miesto pareigūnų defenestracija (išmetimu pro langą) – akcija, tapusia pavyzdžiu kur kas plačiau pagarsėjusiai 1618 metų defenestracijai, – ir ginkluotu pasipriešinimu Vaclovo įpėdiniui Zigmantui. Religinės aistros ir kovos įkarščio įkvėpti, giedodami giesmes, husitų kariai vieną po kito atrėmė kryžiaus žygius, surengtus prieš juos su popiežiaus palaiminimu. Vadovaujami tokių įžymių karvedžių kaip Jan Žižka, husitai surengė keletą antpuolių į

Moraviją, Sileziją, šiaurės Vengriją (Slovakiją), vokiečių žemes ir šiaurėje pasiekė net Baltiją. Nei anksčiau, nei vėliau čekai niekada nepasižymėjo tokiu veržlumu, tokiu karingumu. Bet dėl didėjančių vidaus nesutarimų prasidėjo skilimas. Galiausiai radikalųjį sparną, taboritus, kovojusius už religinę ir socialinę utopiją, Lipanų mūšyje įveikė nuosaikieji utrakvistai (taurininkai) ir katalikai. Reformatoriškai nusiteikusiam Bazelio susirinkimui pavyko parengti ne itin tvirtą kompromisą, tačiau popiežius jo neratifikavo.

Štai ir priėjome XV amžiaus antrąją pusę. Šis, paskutinis, vėlyvųjų viduramžių tarpsnis, buvo vietinių karalių Bohemijoje bei Vengrijoje ir Kazimiero Jogailaičio Lenkijoje bei Lietuvoje era. Jų režimai šiek tiek panašūs į „naująsias monarchijas" Vakaruose – Liudviko XI Prancūziją ir Henriko VII Angliją.

Nors Vidurio Rytų Europos valstybių raidoje randame daug panašumų, tarp jų buvo ir nemaža skirtumų. XV amžiaus šeštąjį dešimtmetį Bohemiją ėmė valdyti Jurgis Podebradietis, iš pradžių kaip regentas, paskui kaip karalius. Per husitų dešimtmečius šalis smarkiai pasikeitė. Jau kalbėjome apie šio judėjimo poveikį vietinei kultūrai, ypač kalbai, jis taip pat atribojo Bohemiją nuo katalikiškos Europos. Praha ir jos universitetas prarado savo kosmopolitišką pobūdį. Čekų politinė tauta, ištisą kartą neturėjusi monarcho, perėjo prie savivaldos. Padidėjo svarba luomų susirinkimo, į kurį nebuvo įsileista dvasininkų (išskyrus katalikišką Moraviją), sustiprėjo miestiečių, tarp kurių jau nebevyravo vokiečiai, vaidmuo. Kita vertus, vidaus pusiausvyrą trikdė didikų ir bajorų, įgijusių iš dvasininkų atimtas žemes, padėties sustiprėjimas. Taigi stabilumas, kurio siekė karalius Jurgis, pats didikas ir nuosaikusis, neturėjo tvirto pamato. Romai nepatiko karaliaus teigimas, kad jis esąs tiek utrakvistų, tiek katalikų valdovas, o čia dar atsirado Čekų broliai, aukšto intelektualinio bei etinio lygio bendruomenė. Tačiau popiežiaus kvietimą į kryžiaus žygį prieš Bohemiją palaikė tik Vengrijos karalius Motiejus Korvinas, kurio motyvai buvo labiau susiję su jėgos politika negu su religija.

Motiejui kelią į valdžią iš esmės išgrindė jo tėvas, regentas János Hunyadi, karų su turkais didvyris. Turkų grėsmė darėsi vis rimtesnė. Hunyadi *de facto* vadovavo nelemtajam 1444 metų Varnos žygiui, kuriame žuvo Lenkijos ir Vengrijos karalius Vladislovas III. Tačiau vėlesnės Hunyadi laimėtos kampanijos stabilizavo padėtį ir leido Korvinui konsoliduoti ir sustiprinti savo karalystę. Tai nebuvo lengvas uždavinys, bet Hunyadi buvo parodęs, kad tokie dalykai sprendžiami mobilizuojant

miestus bei valstiečius ir statant ant kortos savo paties likimą. Motiejus pradėjo valdyti sumušdamas jam pasipriešinusius didikus tikrame pilietiniame kare. Bet jis nepajėgė išsyk įveikti monarcho valdžios suvaržymų, būtent to, kad šalies gynybą turėjo finansuoti karalius, kad kilmingieji buvo neapmokestinami, kad kasmet turėjo būti šaukiamos luomų susirinkimo sesijos. Motiejus iš pradžių rėmėsi susirinkimu, sutikdamas, kad komitatuose įsivyrautų smulkioji bajorija ir kad palatino (*nador)*, arba vicekaraliaus, pareigybė būtų renkama. Vėliau, jo šalininkams reikalaujant, kad monarchas turėtų absoliučią valdžią (*potestas*), jis mėgino valdyti pats vienas. Labai veiksmingai pertvarkius administraciją, kurioje tarnavo miestiečiai ir netgi valstiečiai, penkiskart padidinus karaliaus pajamas (daugiausiai iš monopolių, muitų, kasyklų apmokestinimo, bet ir pradėjus rinkti mokesčius iš visų gyventojų), sukūrus profesionalią samdomąją „juodąją armiją", Vengrija vėl tapo galinga valstybe. Joje gyveno 3,5–4 milijonai žmonių, o karaliaus pajamos buvo gal tik 40 procentų mažesnės negu tuometinės Prancūzijos valdovo. Apie kultūros aukštumas, pasiektas Motiejaus Korvino valdymo laikais, jau kalbėjome.

Tačiau, užuot nukreipęs savo jėgą prieš Turkiją, Motiejus Korvinas ėmė veržtis į vakarus. Vienos ir Breslau užėmimas galbūt buvo padiktuotas ekonominių sumetimų ir, be abejo, sustiprino jo finansinę galią. Bet užsitęsę karai su Jurgiu Podebradiečiu, skelbiant, kad tai esąs kryžiaus žygis prieš eretiką (per šiuos karus Motiejus gavo Moraviją, Sileziją, Lužicą ir net Bohemijos karūną), išsekino Vengriją ir nuteikė prieš ją kitas valstybes. Vengrija prarado popiežiaus ir Venecijos palankumą, Lenkija ėmė laikyti Korviną savo varžovu. Neįtikinamai skamba kai kurių istorikų aiškinimas, kad Dunojaus baseino užkariavimas tebuvęs priemonė sukaupti jėgas lemiamai kovai su Turkija. Net jeigu Motiejus ir vadovavosi tokiais sumetimais, rezultatai buvo priešingi: Vengrijos nusilpimas ir izoliacija. Panegirikoje karaliui didysis poetas Jonas Panonijus kaltino Vakarus abejingumu turkų grėsmės akivaizdoje: „Prancūzija miega, net Ispanijai nerūpi Kristus; Angliją sužlugdė kilmingųjų maištas, kaimynė Vokietija eikvoja laiką begaliniuose debatuose. Italiją tedomina jos prekyba."[3] Gal ir taip, tačiau tai nepateisina Vengrijos nepasirengimo, kuris kitą šimtmetį baigėsi katastrofa.

Jurgio Podebradiečio ir Motiejaus Korvino amžininko Kazimiero Jogailaičio padėtis buvo geresnė dėl dinastijos tęstinumo ir stabilesnės karaliaus valdžios. Per ilgą Kazimiero valdymo laikotarpį galutinai susiformavo dvejų rūmų parlamentas – seimas (*sejm*). Plečiantis seimo

galiai, atsirado tam tikra valdžių pusiausvyra. Jau minėjome įspūdingą to laikotarpio kultūros raidą, taip pat ir didžiąsias pergales – Gdansko atgavimą ir išėjimą prie Baltijos. Tačiau Vokiečių ordinas nesiliovė kėlęs grėsmės, o ambicingos lietuvių svajonės pašalinti Maskvą kaip varžovę rusų žemėse Jogailaičiui buvo ne pagal jėgas. Užtat įvykių raida Bohemijoje ir Vengrijoje, regis, atvėrė dideles galimybes. Lenkija draugiškai žiūrėjo į husitus, nors nei Jogaila, nei Vytautas nebūtų galėję priimti siūlomos šv. Vaclovo karūnos. Lenkai palaikė Jurgį Podebradietį, ir po jo mirties 1471 metais Kazimiero sūnus buvo išrinktas Bohemijos karaliumi Vladislovu II. Po devyniolikos metų, mirus Korvinui, Vladislovui buvo pasiūlytas ir Vengrijos sostas. Taigi paskutinį XV amžiaus dešimtmetį lietuviškoji dinastija buvo pasiekusi įspūdingų aukštumų – valdė Lenkiją, Lietuvą, Bohemiją ir Vengriją. Nors Vladislovas (Ulászló) II pasirodė esąs silpnas valdovas – galbūt dėl šios priežasties didikai jį pasirinko ir vadino *Rex Bene* („Karalius Gerai"), – jis buvo aukštos kultūros žmogus, bent šioje srityje kai ką nuveikęs.

Viduramžiams baigiantis, Vidurio Rytų Europa buvo nuėjusi ilgą kelią nuo krikščionybės priėmimo prieš penketą šimtmečių. Tiesa, materialinėje srityje regionas (išskyrus Bohemiją siaurąja prasme) nepasivijo toliau pažengusių Vakarų šalių. Kultūros požiūriu skirtumas buvo mažesnis, o dvasinės ir religinės sferos reiškinys – husitų judėjimas – paskatino reformaciją visoje Europoje. Lenkija, Bohemija ir Vengrija, nors ir daugiatautės, mišrios (tai buvo normalu tais laikais), įtvirtino savo tapatybę. Per tuos šimtmečius Lenkijos sienos keitėsi labiausiai, Vengrijos – mažiausiai, tačiau valstybės tęstinumą laidavo Karūnos koncepcija, kurią naujaisiais laikais pakeitė tautos samprata.

2
NAUJŲJŲ LAIKŲ IŠŠŪKIS

Renesansas ir reformacija

Tradicinė viduramžių ir naujųjų laikų takoskyra iš esmės yra susitarimo dalykas. 1500 metai nėra niekuo ypatingi, kad būtų laikomi ribos ženklu. Fernand Braudel rašė apie „ilgą šešioliktąjį amžių", trukusį du šimtus metų – nuo XV amžiaus vidurio iki XVII amžiaus vidurio. Oscar Halecki įžvelgė pereinamąjį laikotarpį tarp viduramžių ir naujųjų laikų, kuris apėmė XV ir XVI amžius. Vis dėlto, ar turėtume galvoje ilgalaikį procesą, ar tik tai, kas vyko per keletą dešimtmečių apie 1500 metus, naudinga laikytis tradicinės periodizacijos. Nors šiame skyriuje neperžengsime pirmojo XVII amžiaus dešimtmečio, svarbu prisiminti tą ilgą vyksmą, per kurį sugyveno ir pynėsi vienos su kitomis „viduramžiškos" ir „moderniosios" formos.

Keletas svarbių įvykių antrojoje XV amžiaus pusėje–XVI amžiaus pradžioje davė pradžią didelėms permainoms. 1453 metais turkams užėmus Konstantinopolį, iškilo karinė grėsmė Europai, Maskvoje imta puoselėti Trečiosios Romos idėją, nuo žemyno buvo atskirti Balkanai, paspartėjo intelektualinė raida Vakaruose. Granados emyrato žlugimo data, 1492-ieji, paženklino ispanų *reconquistos* pabaigą ir sutapo su pirmąja Kolumbo kelione. Prancūzų įsiveržimas į Italiją po dvejų metų pradėjo naują tarptautinių santykių fazę. 1517 metais Lutherio paskelbtos 95 tezės buvo pirmas žingsnis reformacijos link. Krinta į akis tam tikra chronologinė įvykių Vidurio Rytų Europoje sąsaja: 1466 metai – lenkų sugrįžimas prie Baltijos; XV amžiaus paskutinis dešimtmetis – Motiejaus Korvino centralizmo žlugimas, Jogailaičių valdomos Vidurio Rytų Europos pakilimas; 1505 metai – *Nihil novi* konstitucija; 1525 ir 1526 metai – atitinkamai Prūsijos sekuliarizacija ir Mohácso mūšis. Suprantama, kad Konstantinopolio žlugimas tiesiogiai atsiliepė Vengrijai ir Lenkijai.

Europa keitėsi, nors čia galime paminėti tik kai kuriuos žymesnius įvykius. Kultūros, meno ir intelektualinėje srityse Renesansas,

suprantamas kaip graikų ir romėnų kultūros tradicijų atgimimas, ir humanizmas – kaip literatūros srovė – XV amžiuje jau buvo pasiekę didžių aukštumų. Kilimas nesiliovė, humanizmo idėjos plito po visą Europą. Harmoningas Renesanso žmogus buvo tuometinio elito idealas; Leonardo da Vinci, ko gero, jį įkūnijo. Humanizmui būdingas pragmatiškumas ir skeptiškumas atsiskleidė Machiavelli'o rašiniuose apie visuomenę ir politiką. Šiaurės humanistams, tokiems kaip Erazmas Roterdamietis (Erasmus Roterdamus), labiausiai rūpėjo Biblija ir ankstyvoji krikščionybė. Nors ir kritikuodami impozantišką, apsišvietusį, bet žemišką ir kupiną ydų popiežiaus dvarą, jie vis dėlto liko su Bažnyčia. Tuo tarpu protestantų reformacija nutraukė su ja ryšius, ir šio įvykio padariniai peržengė religinių santykių ribas, paveikdami politinę ir socioekonominę raidą.

Europos keitimosi procesui buvo būdingos didelės ūkio permainos, jūrų ekspansija ir kolonializmas, demografinis šuolis ir nauji didėjančių miestų poreikiai, kainų revoliucija ir gimstantis kapitalizmas, tarptautinis darbo pasidalijimas. Visuomenė darėsi paslankesnė, judresnė. Parako išradimas ir profesionalių samdinių panaudojimas griovė kilmingųjų karinį monopolį.

Renesansas ir reformacija neaplenkė Vidurio Rytų Europos, regionas svariai prisidėjo tiek prie vieno, tiek prie kito plėtotės. Politinėje-konstitucinėje sferoje vis labiau ryškėjo skirtumas tarp Lenkijos, Vengrijos bei Bohemijos iš vienos pusės ir Maskvos kunigaikštystės bei Vakarų – iš kitos pusės. Tas skirtumas ypač stulbina, turint galvoje Vakarų užkariavimus jūrose ir neregėtą Maskvos Rusios ekspansiją sausumoje. 1462 metais pastaroji užėmė 750 000 km^2 plotą, o pirmojoje XVI amžiaus pusėje pasiekė 2,8 milijono km^2. Vidurio Rytų Europoje neišnyko regioninio konsolidavimosi tendencija. Nuo XV amžiaus paskutinio dešimtmečio iki XVI amžiaus trečiojo dešimtmečio Bohemiją ir Vengriją valdžiusius Jogailaičius pakeitė Habsburgai. Tačiau Vengrijos ir Bohemijos karalystės tebuvo menkas priedas prie Habsburgų vokiškosios–ispaniškosios–amerikietiškosios pasaulinės imperijos, kurioje „niekada nenusileidžia saulė". Lenkijos ir Lietuvos dinastinė unija 1569 metais pavirto tikra unija, suaktyvinusia jų veržimąsi į rytus. Vienas XVI amžiaus vidurio lenkų ekonomistas netgi ragino kolonizuoti Ukrainą, pavyzdžiu rodydamas Vakarų Europos jūrų ekspansiją ir Maskvos teritorinį plėtimąsi, nors mastai kažin ar buvo lygintini.

Prieš pradėdami kalbėti apie ekonominius Vidurio Rytų Europos raidos pagrindus ir apie išsiskyrusius dviejų žemyno dalių kelius, pažvelkime į

kultūros evoliuciją. Vidurio Rytų Europoje renesansas plito daugiausiai per tiesioginius ryšius su Italija. Tiesa, kalbant apie humanizmą, reikėtų atkreipti dėmesį į stiprią Erazmo Roterdamiečio įtaką Lenkijai ir Vengrijai ir Wittenbergo aplinkos – Bohemijai. Visose trijose šalyse būta akivaizdaus ryšio tarp kultūros raidos ir politinės padėties, pavyzdžiui, didėjančios konstitucinės–religinės nesantaikos Bohemijoje, tautinės katastrofos (Mohácso mūšis) Vengrijoje ir aukso amžiaus Lenkijoje.

Bohemijos mene ir architektūroje renesansas įsigalėjo XVI amžiaus pabaigoje ir XVII amžiaus pradžioje manierizmo pavidalu. Šis stilius išplito po visą Vidurio Rytų Europą. Imperatoriaus ir karaliaus Rudolfo laikų Praha buvo nuostabus miestas, į kurį būriais plūdo alchemikai ir astrologai. Legendinis golemo kūrėjas rabinas Löw buvo Rudolfo amžininkas. Pažymėtina savita Čekijos ir Moravijos pilių architektūra. Tuo tarpu rašytojai humanistai nebuvo tokie iškilūs. Pagrindinis kronikininkas Václav Hajek iš Libočanų turėjo mažai bendra su naująja istoriografija. Tačiau Kralicų Biblija, kurią parengė Čekų broliai, tapo literatūrinės čekų kalbos paminklu. Čekijoje išleista stebėtinai daug knygų. XVI amžiaus septintąjį dešimtmetį įsteigtos dvi jėzuitų kolegijos (viena iš jų – Prahos Clementinum).

Vengrijoje, kur ankstyvojo renesanso stilius architektūroje vis dar maišėsi (kaip ir Bohemijoje) su gotika – vadinamąja Vladislovo gotika, kurios pavyzdys gali būti Kassos katedra, – politiniai pokyčiai meno srities nepaveikė. Po pralaimėjimo turkams Mohácso mūšyje Vengrija buvo padalyta į tris dalis: Habsburgų valdomus šiaurės vakarus, turkų užimtą centrą ir pusiau nepriklausomą Transilvaniją. Per nuolatinius karus buvo sugriauta daug puikių pastatų Visegráde, Esztergome ir kituose miestuose. Tačiau durų ir langų rėmai, antkapiai ir XVI amžiaus pabaigos rūmai liudija renesanso poveikį. 1541 metais buvo išspausdinta pirmoji knyga vengrų kalba – Naujojo Testamento vertimas. Tarp rašytojų talentu išsiskiria vienas – pirmasis vengrų lyrinis poetas Bálint Balassi.

Beveik penkiasdešimčia metų anksčiau už Balassi gimė didysis kroatų dramaturgas Marin Držić. Abu jie gyveno turkų grėsmės šešėlyje – ne veltui antiturkiška tema pati ryškiausia XVI amžiaus kroatų humanistų veikaluose. Aiški sąsaja su krikščioniškąja tradicija taip pat laikoma būdingu šios literatūros bruožu. Nuolat vykstant karams, kroatų literatūrinė ir meninė veikla labiau klestėjo Dalmatijos pakrantėje ir salose – Držić gyveno Dubrovnike (Ragusoje) – negu atviresnėse agresijai vietovėse, tokiose kaip naujai sukurta sritis, pavadinta Kariniu pasieniu.

Lenkijoje, kur Renesansas turėjo palankias politines ir ekonomines sąlygas, architektūra, literatūra ir mokslas pasiekė dar neregėtų aukštumų.

Karališkojoje Krokuvos Vavelio pilyje, atstatytoje XVI amžiaus pradžioje, Žygimanto Senojo ir jo italės žmonos Bonos Sforzos valdymo metais, atsispindi gryniausi ir geriausiai išlaikyti renesanso bruožai. Žygimanto koplyčia laikoma vienu puikiausių to meto architektūros šedevrų už Italijos ribų. Renesanso stiliaus įtaka matyti daugybėje tada visoje šalyje statytų rūmų ir bažnyčių. Plačius aukštojo mokslo žingsnius liudija Vilniaus universiteto, iš pradžių kaip jėzuitų kolegijos, įkūrimas, taip pat nauja privati akademija Zamośćėje, vien renesanso stiliumi pastatytame mieste. Kaip ir gretimose šalyse, sparčiai plito spausdintinė vietinė literatūra (pirmoji lenkiška knyga išėjo 1513 metais). Palyginkime: per XVI amžių Lenkijoje išleista 8000 pavadinimų knygų, Anglijoje – 10 000 pavadinimų.

Tarp keleto kitų žymių grožinės, istorinės ir politinės literatūros kūrėjų kaip lenkų literatūros tėvas išsiskiria Mikołaj Rej. Ir lotyniškai, ir lenkiškai rašęs Jan Kochanowski tarsi įkūnija Renesanso amžių Lenkijoje ir aukščiausius meninės formos laimėjimus. Kochanowski kartu su garsiuoju astronomu Jogailos universiteto pasididžiavimu Mikołajumi Koperniku ir aistringu publicistu Andrzejumi Frycz-Modrzewskiu pelnė savo tėvynei Erazmo Roterdamiečio liaupses – Roterdamietis rašė, kad Lenkija nenusileidžianti šlovingiausioms Europos tautoms.

Naujos srovės mases turbūt paveikė mažiau; raštingumu ir mokyklų tinklu Vidurio Rytų Europa atsiliko nuo Vakarų, tačiau skirtumai tikriausiai nebuvo itin dideli. Tų laikų enciklopediniame *Calepini Dictionarium* tarp vienuolikos kalbų aiškinimai duodami ir čekų, lenkų bei vengrų kalbomis, – tai rodo, kaip glaudžiai regionas buvo integravęsis į Vakarus. Pasaulio matęs jo elitas buvo imlus pagrindinėms kultūrinėms, ideologinėms ir religinėms amžiaus tėkmėms ir aktyviai jose dalyvavo. Viena iš jų, suprantama, buvo reformacija.

Liuteronybė pasirodė regione pirmaisiais XVI amžiaus dešimtmečiais ir ėmė plisti Karališkojoje Prūsijoje (lenkų Pamaryje), Bohemijos miestuose, kalnakasių miesteliuose šiaurės Vengrijoje (Slovakijoje), saksų srityse Transilvanijoje. Tai suprantama, nes Luther rašė vokiečių kalba, kurią mokėjo daugelis miestiečių. Be to, autonomiją turinčiuose miestuose buvo sunkiau uždrausti naują tikėjimą ar su juo kovoti. Dalies čekų įtarumą „vokiečių tikėjimo" atžvilgiu sušvelnino Lutherio pareiškimas, kad visi protestantai širdyje esą husitai. Calvin rašė lotyniškai – tai iš dalies paaiškina greitą jo veikalų paplitimą XVI amžiaus penktąjį ir šeštąjį dešimtmetį tarp Vengrijos, Lenkijos, Lietuvos ir Šv. Vaclovo Karūnos žemių didikų bei bajorų. Toks naujojo tikėjimo tapatinimasis su šiomis

socialinėmis grupėmis privertė kalvinistus priimti kilmingųjų politines ir socialines idėjas. Antai lenkų protestantai palaikė bajorų „teisių egzekucijos" programą, apie kurią plačiau kalbėsime vėliau (žr. p. 66). Tik teologiškai radikalesnės grupės, tokios kaip Čekų broliai ir antitrinitoriai (taip pat vadinami unitoriais, socinistais, arijonais arba Lenkų broliais), kurios atmetė Šventosios Trejybės dogmą, linko į tam tikrą socialinį egalitarizmą ir iš dalies pacifizmą. Tokios revoliucinės pažiūros izoliavo juos nuo kitų protestantų. Antitrinitorių citadelių buvo Transilvanijoje ir kai kuriose Lenkijos bei Lietuvos vietovėse.

Reformacijos sėkmę – neminint grynai religinių priežasčių – kaip ir kitur nulėmė dvasininkų gyvenimo būdo kritika, jų kaltinimas nederamu kišimusi į finansinius reikalus ir priklausomumu nuo Romos. Tarp griežčiausių reikalavimų, kuriuos kėlė protestantai, buvo krašto sinodas, vietinės kalbos vartojimas liturgijoje ir Bažnyčios žemių sekuliarizacija. Pastarojo dalyko Lenkijoje, tiesa, nereikalauta.

Vidurio Rytų Europai reformacija daugiausiai davė kultūros srityje: tautinę literatūrą, švietimą, tautinės savimonės sustiprėjimą. Labiau už viską pasikliaudami Šventuoju Raštu ir savo tikėjimą propaguodami per rašytinius veikalus, reformatoriai stengėsi patraukti kuo daugiau žmonių. Dėl to kilo būtinybė leisti vertimus vietinėmis kalbomis. Iš protestantų Biblijos vertimų į lenkų, čekų ir vengrų kalbas galima paminėti Radvilų, arba Brastos, Bibliją (1563), Kralicų Bibliją ir Károlyi Bibliją (1590). Šie leidiniai savo ruožtu paskatino leisti katalikų Bibliją; pavyzdžiui, į lenkų kalbą tokią Bibliją išvertė kunigas Wujek. Visa Biblija lietuvių kalba pasirodė tik XVIII amžiuje, o slovakų protestantai naudojosi čekiškuoju vertimu. Vis dėlto galima teigti, kad reformacija skatino publikacijas kalbomis, bemaž neturinčiomis savo literatūros, – pavyzdžiui, slovakų. Kalbant apie Lietuvą, galima pasakyti, kad kaip tik reformacija galutinai įtraukė ją į Vakarų civilizacijos orbitą. Visame regione vis daugėjo poleminės literatūros, tiek religinės, tiek politinės, ir tai prisidėjo prie vietinių literatūrinių kalbų tobulėjimo.

Ypatingą reikšmę reformatoriai teikė švietimui, jų mokyklos buvo labai aukšto lygio. Lenkijoje svarbiausias mokyklas laikė Čekų broliai Leszne, antitrinitoriai Rakowe, Transilvanijoje – liuteronai Brassó mieste. Reformacija Vidurio Rytų Europoje iškėlė ne vieną žymų intelektualą, tačiau nacionalinio masto figūrų tarp jų buvo nedaug. Iš labiausiai žinomų – lenkas Jan Łaski (garsesnis užsienyje, kur jis labai aktyviai veikė kaip John a Lasco), Karel Žerotín iš Moravijos, Péter Méliusz, „Reformuotosios Bažnyčios" Vengrijoje pagrindinis organizatorius. Kroatas Matyas Flacius

Illyricus priklausė prie žymiausių protestantų teologų. Vis dėlto nė vienas iš jų savo svarba ir įtaka neprilygo Lutheriui, Calvinui, Zwingliui ar Johnui Knoxui.

XVI šimtmetį žymėjo religiniai karai ir tokios smurto apraiškos kaip Baltramiejaus naktis Paryžiuje. Šventoji inkvizicija stingdė kraują Ispanijos ir Italijos gyventojams. Tuo tarpu Lenkija, Bohemija (ypač Moravija) ir Transilvanija buvo pakantos oazės. Tai paaiškinama keletu priežasčių. Jogailaičiai ir netgi juos pakeitę pirmieji Habsburgai laikėsi nuosaikių pažiūrų. Su Lenkijos dvaru susirašinėjo Luther ir Melanchthon. Calvin irgi rašė laiškus vengrų bei lenkų didikams ir vieną iš savo veikalų paskyrė karalaičiui Žygimantui Augustui, vildamasis palenkti šį prie reformacijos. Taip neatsitiko, bet, tapęs karaliumi, Žygimantas Augustas seime pasakė savo garsiąją frazę: „Aš nesu jūsų sąžinės karalius." 1570 metais lenkų kalvinistai, liuteronai ir Čekų broliai susitarė bendradarbiauti gindami tikybos laisvę (*Consensus Sandomirensis*). Po trejų metų Varšuvos konfederacija pakantą pavertė veikiančiu įstatymu. Abu šie įvykiai buvo plačiai liaupsinami visoje Europoje.

Pakanta Lenkijoje kilo veikiau iš politinės tautos negu iš valdovo ir galiojo ne tik įvairioms protestantų grupėms, bet ir stačiatikiams, musulmonams, žydams. Tačiau ji nebuvo taikoma masėms, ir dažniausiai bajoras savo nuožiūra spręsdavo, ar jam stengtis įpiršti savo tikėjimą valstiečiams. Paprastai jis to nedarydavo. Katalikiškos diduomenės požiūrį į protestantus, ko gero, geriausiai išreiškė vienas didikas pasakęs, jog atiduotų pusę savo gyvenimo už tai, kad jie sugrįžtų į katalikybę, tačiau paaukotų gyvybę, jei kas nors prievarta verstų juos šitai padaryti.

XVI amžiuje į Lenkiją atplūdo nauja žydų imigrantų banga. Nors miestuose būta pavienių išpuolių prieš juos (o 1495 metais jie buvo trumpam išvaryti iš Lietuvos), žydai čia turėjo geresnes sąlygas negu daugumoje kitų šalių. 1576 metais šiuose kraštuose jų jau gyveno apie 150 000, penkiskart daugiau negu XV amžiaus pabaigoje; iš dalies tai nulėmė migracija (neretai prievartinė) iš Bohemijos ir Vengrijos. Žydai įgijo statusą, leidžiantį turėti savivaldą, t.y. savo susirinkimą (*vaad*). 1525 metais vienas iškilus žydas gavo bajoro titulą neverčiamas tapti krikščioniu. Tuo tarpu Habsburgų žemėse žydai tais laikais privalėjo dėvėti skiriamąjį drabužį.

1512 metais Prahos seimas, kad išsaugotų santarvę, patvirtino ankstesnius religinius susitarimus. Čekų brolių išvarymas (jie persikėlė į Lenkiją) buvo išimtinė akcija, susijusi su 1547 metų politiniais įvykiais. 1575 metais Bohemijos seimas priėmė bendras protestantų, daugiausiai

liuteronų, tikėjimo tezes, pavadintas *Confessio Bohemica*. Jos buvo pripažintos tik 1609 metais Rudolfo II „Didenybės laišku". Pakanta čia buvo garantuojama tik *Confessio Bohemica* šalininkams, neišskiriant nė valstiečių. Šia prasme pakanta buvo didesnė Moravijoje, kuri priėmė 1569–1570 metais iš Transilvanijos ištremtus unitorius ir suteikė dalinę autonomiją žydams. Moravijos seimas skelbė, kad "Moraviją greičiau ugnis pavers pelenais, negu ji leis prievarta brukti kokią nors tikybą".[4] Iš tiesų XVI amžiaus pabaigos keliautojai pasakojo apie daugybę religinių sektų, laisvai veikiančių Moravijoje. Pusiau nepriklausomos Transilvanijos kunigaikštystės santvarka buvo grindžiama 1571 metais paskelbtu keturių religijų – katalikų, liuteronų, kalvinistų bei unitorių-antitrinitorių – pripažinimu ir pakanta stačiatikiams, žydams bei armėnams. Po kai kurių svyravimų tai patvirtino vėlesni seimai, bet šios laisvės nebuvo taikomos jokioms kitoms religijoms.

Reformacija XVI amžiaus Vidurio Rytų Europoje savo svarbiuosius žingsnius žengė taikiai – iš dalies dėl menko Katalikų bažnyčios ir valdovų priešinimosi, iš dalies dėl to, kad turėjo didelę įtaką tarp bajorų. Ir patiems protestantams trūko to fanatiško įkarščio, kuriuo jie pasižymėjo kitose šalyse. Britų istorikas Richard J.W. Evans reformaciją Vengrijoje yra apibūdinęs kaip „neaiškių kontūrų". Lenkų bajorai protestantai praktikavo tikėjimą be didelės rizikos ir be didelių aukų. Spaudimo jie bemaž nepatyrė.

Katalikų reformacija, arba kontrreformacija, vyko iš lėto, daugiausiai dėmesio skirdama švietimui. Jėzuitai – tokie kaip didysis lenkų pamokslininkas Piotr Skarga ar pasaulyje žinomas kardinolas Hozjusz – neapsivilko inkvizicijos apdarų. Tridento susirinkimo nutarimai nebuvo pritaikyti Lenkijoje, jų iš pradžių nebuvo paisoma ir Habsburgų žemėse. Vengrijoje protestantizmas išsilaikė daugiausiai dėl to, kad sutapo su antihabsburgišku kilmingųjų nusistatymu. Protestantizmo nuosmukio Lenkijoje priežastys nebuvo tiesiogiai susijusios su teologija. Bohemijoje reformacija buvo užgniaužta XVII amžiuje – tai nulėmė politiniai įvykiai.

Ūkis ir visuomenė

Dėl kainų revoliucijos poveikio Vidurio Rytų Europai daug ginčytasi. Ar šio laikotarpio įvykiai lėmė vėlesnį žemyno suskilimą į pažengusią ir atsilikusią dalį? Ar tai buvo „menka persvara XV amžiuje, peraugusi į žymų skirtumą XVII ir prarają XIX amžiuje"?[5]

Istorikai, regis, jau nebetiki, kad jūrų atradimai, pakeitę prekybos kelius, izoliavo bemaž iš visų pusių apsuptą sausuma Vidurio Rytų Europą, atimdami iš jos pajamas, kurias susižėrė Vakarai. Jūrų atradimai ir visa, kas juos lydėjo, anaiptol nesukėlė struktūrinių permainų Europos prekybos santykiuose, nesukūrė darbo pasidalijimo: vakarietiškos vartojimo prekės mainais į žaliavas ir maistą iš Rytų. Atvirkščiai, jų pasekmė buvo ne izoliacija, o glaudesnis ryšys ir „kainų revoliucija", kuri padvigubino daugelio žemės ūkio produktų kainas ir paskatino jų gamybą bei masinį eksportą į kai kurias Vakarų šalis (pavyzdžiui, Nyderlandus). Ar tokia padėtis lėmė Vidurio Rytų Europos priklausomybę, vertė ją „kolonijine žaliavų tiekėja"?[6] Ar Vakarų Europos kapitalizmas išaugo ant Rytų Europos rinkos, arba, kitaip suformulavus tą patį, ar regionas galiausiai sumokėjo už Vakarų augimą?

Konstruodamas XVI amžiaus pasaulio kapitalistinio ūkio modelį, Immanuel Wallerstein postulavo egzistavimą trijų sferų: centro, pusiau periferijos ir periferijos, kurių kiekviena turėjo savo specifinį ekonominį vaidmenį, susikūrė skirtingą klasinę struktūrą ir galiausiai gavo iš viso to nevienodą naudą. Su tokiu pasaulio kapitalistinės ekonomikos kilmės aiškinimu nesutiko kiti istorikai, kurie laikė šį modelį abstrakčia koncepcija, nepagrįsta empiriniais įrodymais. O dėl Vidurio Rytų Europos jie teigė, kad, pavyzdžiui, Anglija, pirmaujanti kapitalizmo šalis, ne importavo grūdus iš to regiono, o retkarčiais net eksportuodavo juos pati. Nyderlandai, kita „centro" šalis, esą patenkindavę ketvirtadalį savo grūdų poreikių įsiveždami juos iš Baltijos regiono, tačiau irgi užsiiminėję spekuliacine grūdų prekyba. Tad teiginys, kad vien rinka nulėmusi darbo pasidalijimą, pasirodė ginčytinas. Šiaip ar taip, grūdų eksportas iš Rytų Europos galėjo patenkinti ne daugiau kaip vieno milijono Vakarų žmonių poreikius.

Kitas istorikas, Robert Brenner, iškėlė tezę, kad ne pati prekyba, bet nuosavybės santykių pobūdis nulėmęs ūkio raidos kryptį. Vidurio Rytų Europa atsilikusi ne dėl vienpusiško, agrarinio savo eksporto, bet dėl to, kad atsilikusi sankloda – pavyzdžiui, silpna vidaus rinka – privertė ją imtis tokios prekybos. Tai mus atveda prie dvarų ekonomikos Vidurio Rytų Europoje, „antrosios baudžiavos" klausimo, kurį išsamiau nagrinėsime kiek vėliau. Wallersteino teiginys, kad tai buvusi specifinė agrarinio kapitalizmo atmaina, nėra priimtinas; gerokai ginčytina ir tezė, kad žemvaldys, pats nebūdamas kapitalistas, buvo grūdus pirkusio olandų kapitalisto įrankis, taigi sistemos dalis. Atmesdamas koncepciją, kad kolonijinė priklausomybė nulėmusi dvarų sistemos atsiradimą, lenkų

istorikas Jerzy Topolski laiko pastarąją žemvaldžio atsaku į pajamų mažėjimą. Tai buvęs visuotinis reiškinys, ir prancūzai reagavę į jį žemės koncentracija, ispanai ir portugalai – kolonijine ekspansija. Brennerio mintis, kad žemės savininkai nemąstę kapitalizmo kategorijomis ir sprendę problemą tradicinėmis priemonėmis, atrodo pagrįsta.

Kokia buvo ta „antroji baudžiava" (terminas kiek klaidina) ir dvarų, arba palivarkų, sistema? Kaip minėta ankstesniame skyriuje, viduramžių pabaigoje agrarinei sanklodai buvo būdinga žemėvaldos sistema, kai žemės sklypų laikytojai valstiečiai gamino produktus sau vartoti, o perteklių parduodavo. Dalis produktų (arba pinigų) atitekdavo dvarininkui kaip renta, nes šis prie dvaro teturėjo nedidelį žemės plotą, kurį ir dirbo, dažniausiai samdydamas tam žmones. Tai buvo vadinama palivarku. Didžiosios valdos paprastai atsirasdavo sujungus kelias mažesnes ir, apskritai imant, duodavo menkas pajamas dėl nedidelės rentos bei duoklių. Rentą mokantį valstietį, nors ir slegiamą įvairiausių prievolių Karūnai, Bažnyčiai ar dvarininkui, vargu ar galima pavadinti baudžiauninku asmeninės, ekonominės ir teisinės priklausomybės prasme (suvaržyta judėjimo laisvė, baudžiavinės prievolės ir feodalo vykdomas teisingumas).

Išaugusi žemdirbystės produktų paklausa ir palankios prekybos sąlygos paskatino laipsnišką perėjimą nuo renta pagrįsto ūkio prie palivarkinės sistemos (vokiškai *Gutswirtschaft*, lenkiškai *folwark*, vengriškai *uradalom*, nors naudotas ir lotyniškas pavadinimas *allodium*), kai valstiečiai dalį laiko turėjo dirbti feodalo žemėje. Tokia sistema ir vadinama „antrąja baudžiava". Kyla klausimas, kaip plačiai ji paplito Vidurio Rytų Europoje XVI amžiuje? Ar baudžiava ir palivarkinis ūkis buvo neatskiriami? Kuris kurį lėmė? Ar „antroji baudžiava" buvo žingsnis atgal, „refeodalizacija", skyrusi regioną nuo Vakarų tuo laikotarpiu?

Teorija, kad valstiečių judėjimo laisvė buvusi suvaržyta, jų teisės apkarpytos, o jų prievolės didėjusios dėl žemės ūkio produktų konjunktūros, ko gero, pernelyg paprasta ir bendra. Valstiečių laisvė buvo varžoma ir dėl to, kad neištuštėtų kaimo vietovės, ir dėl fiskalinių priežasčių. Palivarkinis ūkis egzistavo ir be baudžiauninkų; kai kuriose itin našiose žemės ūkio šakose baudžiava niekada nebuvo įvesta. Be to, būta nemažų skirtumų tarp šalių ir regionų.

Bohemijoje pirmasis potvarkis, draudžiantis valstiečiams palikti jų dirbamą žemę, pasirodė dar 1497 metais, tačiau turėjo menką poveikį. Beveik visą XVI amžių žemės savininkų santykiai su valstiečiais dažniausiai būdavo grindžiami senomis sutartimis. Baudžiauninkų darbas

pradėtas naudoti žvejyboje, bet niekada nebuvo pritaikytas alaus daryklose. Vargingiausieji bežemiai valstiečiai ėjo samdiniais į dvarus, kur atlygis už darbą vis kilo. Taigi baudžiava XVI amžiaus Bohemijoje nebuvo masinis reiškinys. Be to, net jeigu valstiečių nepasitenkinimo ir būta, tai sukilimų – ne.

Vengrijoje baudžiauninko apibrėžimas 1490 metais nereiškė asmeninės priklausomybės ar negalėjimo laisvai judėti. Tik po 1514 metų valstiečių sukilimo (jam vadovavo Dózsa) – tai buvo maištas tų, kuriuos slėgė mokesčių našta, kurie turėjo mažiau teisių ir išsitarnavimo galimybių, – Vengrijos seimas įvedė „amžiną baudžiavą". Jis apibrėžė darbo palivarke prievolę (vieną dieną per savaitę), apribojo valstiečių judėjimo laisvę ir sugrąžino dvaro teismo jurisdikciją. Tačiau šie įstatymai nebuvo įgyvendinti, o kai kurie iš jų ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį buvo netgi atšaukti. Karūnai ir stambiesiems žemvaldžiams valstiečių judėjimo laisvė buvo naudinga ekonominiais sumetimais, be to, dėl suirutės – karų su turkais ir šalies padalijimo – valstiečius pajungti buvo nepaprastai sunku. Baudžiava neegzistavo turkų valdomoje Vengrijoje; Transilvanijoje ji buvo, tačiau sekleriai niekada netapo „amžinais baudžiauninkais". Ginkluotų laisvųjų valstiečių ir haidukų (daugiausiai pabėgusių baudžiauninkų) statusas kaitaliojosi. Vynuoges auginantys valstiečiai apskritai neturėjo jokių baudžiavinių prievolių.

Palivarkinis ūkis atsirado ir plėtėsi vien Habsburgų valdomoje Vengrijoje, bet dvarai labai retai didino savo valdas prisijungdami žemes, atimtas iš valstiečių. Palivarkai susidėjo ne tik iš ariamosios žemės, bet ir iš sodų bei vynuogynų. Daugiausiai ten dirbo samdiniai. Nors ir linkę į verslą, vengrų bajorai nekontroliavo vynuogių auginimo ir gyvulių prekybos (tik amžiaus pabaigoje prekiauti galvijais ėmėsi kroatų didikai Zrinskiai, arba Zrínyi'ai. Tačiau bajorai pasinaudojo savo teise pirmiems pirkti vyną ir jo pardavimo monopoliu, tuo dvigubai pelnydamiesi iš paprastų žmonių. Tol, kol žemės ūkio produktų paklausa buvo didelė, valstiečiams prieiti prie rinkos niekas rimčiau netrukdė. Tik tada, kai sąlygos pablogėjo, bajorai ėmėsi visų įmanomų priemonių baudžiauninkams prispausti ir išnaudoti.

Daugelis Lenkijos įstatymų, leistų XV amžiaus pabaigoje (jų viršūnė buvo 1496 metų Piotrków statutai) ir per visą XVI amžių, draudė valstiečiams palikti žemę, uždėjo jiems priverstinio darbo prievolę, atėmė teisę kreiptis į karaliaus teismą, nekilmingiesiems užkirto kelią pretenduoti į aukštesnes Bažnyčios pareigybes. Dažnas pakartotinis šių nuostatų tvirtinimas perša mintį, kad gyvenime jų nebuvo laikomasi. Nors

amžininkai mini sunkią valstiečių dalią, jų išnaudojimą, padėtis įvairiose vietose skyrėsi. Būta valstiečių, turtingesnių už smulkius žemvaldžius bajorus, arba tokių, kurie gamino rinkai, o į palivarką atidirbti prievolės siųsdavo savo darbininkus. Atodirbio dienų skaičius padidėjo nuo vienos per savaitę iki trijų, tačiau ne visuomet, ko gero, to būdavo laikomasi. Didžiuma mūsų duomenų paimta iš karališkųjų žemių arba didikų valdų, o į daugybę klausimų apie sąlygas mažuose ar vidutiniuose palivarkuose neturime atsakymo. Kaip ir Vengrijoje, dvarų arimų didinimas prievarta iškeldinant valstiečius ir prisijungiant jų sklypus buvo retas reiškinys.

Netgi iš šios trumpos apžvalgos matyti, kad baudžiavos negalima laikyti svarbiausiu kriterijumi, XVI amžiuje skyrusiu Vidurio Rytų Europą nuo likusios žemyno dalies. Priverstinis baudžiauninkų darbas buvo būdingas Saksonijai, Štirijai ir Bavarijai, tuo tarpu Bohemijoje ir Vengrijoje jo būta nedaug. Gana daug panašumo buvo tarp Lenkijos ir Katalonijos.

Dabar pažvelkime į regioną prekybos ir gamybos aspektu. Šios ūkio šakos bemaž visą šimtmetį nepaliaujamai plėtojosi. Lenkijoje grūdų auginimą iš pradžių stimuliavo vidaus rinka. Spėjama, kad tik trečdalis visų grūdų buvo parduodama ir tik apie 12 procentų eksportuojama. Bet tai dalelei turėjo įtakos Europos kainos, o tai savo ruožtu veikė kainų struktūrą šalyje. Grūdų prekyba turtino ne vien eksportuotojus (buvo išvežami ir valstiečių grūdai), bet ir augintojus, kurie parduodavo savo derlių vietiniuose turguose. Rugiai, kurių eksportas nuo 1492 iki 1618 metų padidėjo aštuonis kartus, buvo plukdomi Vysla į Gdanską (Dancigą), atlikusį tarpininko, kreditoriaus ir eksportuotojo funkciją. Šio miesto pajamos buvo neproporcingai didelės, tačiau nesama įrodymų, kad grūdų eksportas būtų padaręs žalą kuriai nors visuomenės grupei.

Be grūdų, sudariusių net 70 procentų Lenkijos eksporto, kitos dvi svarbiausios pozicijos buvo galvijai (eksportuojami arba reeksportuojami) ir kailiai (daugiausiai lietuviški).

Vengrijoje antrojoje amžiaus pusėje galvijai sudarė apie 75 procentus eksporto vertės, nors jie būdavo išvežami tik iš 2,5–5 procentų visų kaimenių. Prekiaujama buvo didžiuliais galvijų kiekiais. Pagrindinės pirkėjos buvo vokiečių žemės, o Venecija kasmet importuodavo iš Vengrijos apie 15–20 tūkstančių didžiųjų ilgaragių jaučių. Galvijus daugiausiai augino turtingi valstiečiai ganyklose (*puszta*), išsidėsčiusiose aplink prekybos centrus (*oppida*). Kitos dvi svarbiausios prekės buvo varis ir grūdai, drauge su galvijais sudariusios apie 90 procentų viso eksporto. Vengriškas vynas, ypač tokajus, XVI amžiaus viduryje jau buvo išgarsėjęs visoje Europoje ir plačiai eksportuojamas, visų pirma į Lenkiją.

Svarbiausia Lenkijos ir Vengrijos importuojama prekė buvo audiniai (atitinkamai apie 60 ir 70 procentų viso importo). Kaip ir anksčiau, nemaža pigesnių audinių buvo atsigabenama iš Šv. Vaclovo Karūnos žemių.

Bohemijos gamybos struktūroje jokių didelių permainų neįvyko. Pirmojoje XVI amžiaus pusėje atgijo kalnakasyba, ypač sidabro ir vario. Staiga didžiulę reikšmę įgijo Jáchymovo (Joachimstahl) miestas, kurio sidabrinis taleris (iš jo kilęs žodis „doleris") įkūnijo tų laikų tvirtą valiutą. Po plačios modernizacijos atsigavo Vengrijai priklausančios Slovakijos kasyklos. Varis, kaip minėta, buvo pati svarbiausia eksporto prekė, itin laukiama Vakaruose. Po Vengrijos padalijimų Habsburgai skatino vario gamybą kariniams reikalams. Transilvanijos kasyklas, regis, buvo apėmęs sąstingis; tik jų gyvsidabris turėjo šiokią tokią paklausą rinkoje. Lenkija nesiliovė tiekusi šviną ir, kiek mažesniu mastu, sidabrą. Bemaž visos anksčiau minėtos tauriųjų metalų kasyklos Vengrijoje priklausė pietų vokiečių verslininkams, tuo tarpu Silezijos aukso kasyklas valdė didieji vokiečių bankininkai Fuggeriai. Šis kapitalas pasitraukė XVI amžiaus pabaigoje, kai Potosi (Bolivija) sidabro kasyklos užtvindė Europą kur kas pigesniu amerikiniu sidabru. Nepajėgdama varžytis tarptautinėse rinkose, Vidurio Rytų Europos kalnakasybos pramonė nusmuko iki vietinio lygio. Jei prisiminsime, kokį vaidmenį taurieji metalai vaidino regiono mokėjimų balanse su Vakarais, turėsime pripažinti, kad tai neabejotinai buvo permaina į bloga.

Darbo pasidalijimas tarp Vakarų Europos ir Vidurio Rytų Europos, pagrįstas vienpusišku žemės ūkio produktų eksportu ir šios ūkio šakos plėtra, ilgainiui regionui padarė didelę žalą. Tačiau verta pakartoti dar sykį, kad, XVI amžiuje susiklosčius palankioms prekybos sąlygoms, Bohemija, Lenkija ir Vengrija turtėjo – ir ne vien jų bajorai, bet ir miestiečiai bei valstiečiai. „Antroji baudžiava" formavosi ilgai ir buvo ne tiek žemės ūkio produktų paklausos, kiek prasidėjusio rinkos siaurėjimo padarinys. Procesui turėjo įtakos ne vien ekonominiai veiksniai. Kodėl iš prekybos įgytas kapitalas nebuvo kaupiamas ir vėl pelningai investuojamas? Supaprastinus sudėtingą klausimą galima pasakyti, kad didžiuma pinigų sunaudota ištaigingam gyvenimui, prabangos dalykams pirkti, dvarų svitoms arba privačioms kariuomenėms išlaikyti. Jei pinigai ir buvo investuojami į žemę, tai – bent iš dalies – dėl prestižo. Turtingi pirkliai svajojo tapti kilmingais žemvaldžiais. Taip buvo ir daugelyje Vakarų šalių, tačiau ten kilmingumas ir ekonominė veikla nebuvo priešpriešinama. Kita vertus, netgi tarp Prahos ar Gdansko bankininkų ir pirklių

neatsirado tokių turtuolių kaip Fuggeriai. Pastarieji, Vidurio Rytų Europoje veikdami kaip užsienio kapitalistai, susišlavė pelną ir pasitraukė, kai sąlygos ten pablogėjo. Tai buvo tiek ekonominiai, tiek socialiniai reiškiniai, kurie galbūt pasidarys aiškesni, kai vėl aptarinėsime Vidurio Rytų Europos socialinę struktūrą.

Pagal kai kuriuos apskaičiavimus, XVI amžiaus pradžioje gyventojų skaičius pasidarė toks, kokį matome 2.1 lentelėje. Išskyrus Vengriją, Vidurio Rytų Europa nuolatos ir smarkiai augo; Lenkijos atveju tai nulėmė skverbimosi į rytus tendencija. Regiono demografinė raida buvo panaši kaip ir visoje Europoje. Vis dėlto būta svarbių skirtumų, pirmiausiai miestų raidos.

2.1 lentelė Gyventojų skaičius apie 1500 metus

	Skaičius, mln.	Tankumas/km^2
Bohemija (be Moravijos ir Silezijos)	1,3	apie 19
Vengrija	4,5	8
Lenkija (be Lietuvos)	3,0	14

Remtasi: S. Russocki, „Monarchie stanowe środkowo-wschodniej Europy XV–XVI w.", *Kwartalnik Historyczny*, 84, 1977, p. 75, ir Eric Fügedi, „The demographic landscape of East-Central Europe", in *East Central Europe in Transition from the Fourteenth to the Seventeenth Century*, eds Antoni Mączak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke, Cambridge, Paris, 1985, p. 54.

Praha, kur antrojoje amžiaus pusėje gyveno apie 50 000 žmonių, ir toliau liko vienintelis didelis miestas regione. Antroje vietoje buvo Gdanskas su 30 000. Krokuva turėjo tarp 10 000 ir 20 000 gyventojų. Jáchymov per dešimtmetį staiga išaugo nuo 1000 iki 14 000, bet po to vėl nusmuko iki miestelio lygio; panašiai atsitiko ir kitiems kalnakasių miestams. Ko gero, daugiau kaip 20 procentų Bohemijos ir 25 procentai Moravijos gyventojų buvo miestiečiai. Lenkijoje siaurąja prasme, tai yra neįskaitant Lietuvos, šis skaičius amžiaus pabaigoje irgi buvo apie 20 procentų. Vengrijoje miestuose gyveno apie 15 procentų žmonių. Atitinkami skaičiai Šiaurės Italijoje būtų apie 50 procentų, Nyderlanduose – nuo 46 iki 54 procentų.

Palyginti tankus miestų tinklas Vidurio Rytų Europoje daugiausiai buvo sudarytas iš mažų pusiau agrarinių aglomeracijų, kurių sparčiai

daugėjo. Tuo tarpu Vakaruose dideli miestai darėsi dar didesni, vis daugėjo miestų, turinčių per 100 000 gyventojų. Geras mažo miesto pavyzdys būtų vengrų *oppida* – gyvenvietės, atsiradusios kaip prekybos postai vynuogių ir galvijų augintojų kraštuose. Jas vargu ar galima laikyti miestais europine prasme. Kai kurie iš didesnių karališkųjų miestų perėjo į privačias rankas, kai sunkioje padėtyje atsidūrę monarchai jais apmokėdavo savo skolas.

Mohácso katastrofa ir nesiliaujantys karai su turkais smarkiai atsiliepė šalies gyventojų skaičiui ir miestų tinklui. Apytikriais apskaičiavimais, šalis neteko milijono gyventojų. Valdant turkams, sparčiai nusmuko Buda, o kiti miestai sustingo viduramžių urbanizacijos lygyje. Geriau klojosi tik mažiems miestams ir keletui tokių, kurie vertėsi tranzitine prekyba. Daug vokiečių biurgerių išvyko į Vokietiją, tad miestai šiek tiek suvengrėjo. Amatininkų, apskritai imant, mažėjo. Žymus vengrų istorikas rašė: „Tauta, XVI amžiaus pradžioje pasiekusi ankstyvojo kapitalizmo vartus, per dešimtmetį vėl nusmuko iki protėvių klajoklių lygio."[7] Gal spalvos čia ir sutirštintos, tačiau regresas buvo akivaizdus.

Lenkijoje tą šimtmetį vyko dinamiška socioekonominė raida. Pagal kai kuriuos apskaičiavimus, gyventojų skaičius augo sparčiau nei Vakaruose. Nuo XV amžiaus vidurio iki XVI amžiaus vidurio atsirado dar apie du šimtus naujų miestų, iš viso jų buvo 450. Tiesa, daugelis jų neturėjo nei savivaldos, nei cechų ar gildijų. Daugėjo kaimo gamintojų, konkuruojančių su miesto amatininkais. Linų ir odos pramonės plėtra, pirmųjų manufaktūrų (popieriaus fabrikų) atsiradimas vakarų Lenkijoje, aukštakrosnių pritaikymas geležies lydyme rodo, kad ekonomikos raida nebuvo absoliučiai vienpusiška. Gdanskas, per kurį ne tik vyko Lenkijos jūrų prekyba, bet kuris ir pats gamino daugybę prekių (baldus, laikrodžius, krosnis), buvo tarsi visos Lenkijos prekyvietė. Šis Baltijos miestas su apylinkėmis, labai primenančiomis Nyderlandus, buvo bemaž valstybė valstybėje, turinti savo valiutą, laivus, kariuomenę ir diplomatiją. Gdansko, kaip ir kitų Karališkosios Prūsijos miestų patricijai buvo stambūs žemvaldžiai. Savo analogus Vakaruose jie atitiko kaip niekur kitur visame Vidurio Rytų Europos regione, išskyrus Prahą. Kai kurie laisvieji Bohemijos miestai iš tiesų turėjo daugiau žemės vienoje ar kitoje provincijoje negu didikai ar bajorai. O, sakykime, Vengrijoje miestams priklausė tik 1,5 procento valstiečių ūkių.

Miestiečiams teko varžytis tiek su užsienio importuotojais, tiek su vietos bajorais, kurių gaminiai paprastai būdavo atleidžiami nuo muitų, mokesčių ir duoklių. Lenkijoje didikai ir smulkieji bajorai ne tik palengva

monopolizavo pačią pelningiausią grūdų prekybą, bet ir pasiekė, kad būtų priimti įstatymai (1538), draudžiantys miestiečiams turėti žemės, – su anksčiau nurodytomis išimtimis. Bajorai pradėjo vežti savo grūdus tiesiai į Gdanską, apeidami tarpininkus. Dar daugiau, 1565 metais lenkų prekeiviams jau buvo uždrausta keliauti su savo prekėmis į užsienį. Toks sprendimas, be konkurencijos motyvų, buvo paremtas nuomone, kad pelningiau prekiauti su užsienio importuotojais negu rizikuoti patiems perkant ir parduodant prekes užsienyje.

Bajorijos įsigalėjimą nulėmė ekonominių, socialinių ir politinių veiksnių derinys. Bajorų luomas Europoje žengė įvairiais keliais. Galima kalbėti apie „naujųjų" (kilmės prasme) bajorų iškilimą – riteriams virstant žemvaldžiais, jiems įsitraukiant į viešąjį administravimą, teismų ar reguliariosios kariuomenės veiklą. Tai, ką mes galime pavadinti *gentry*, t.y. smulkieji bajorai ir riteriai, kai kuriais atžvilgiais vaidino panašų vaidmenį kaip vidurinioji klasė Vakarų Europoje, tačiau – ir tai svarbu – jie buvo kur kas mažiau priklausomi nuo monarcho ar su juo susiję. Kita vertus, tarp didikų ir vidutinių bei smulkiųjų ar bežemių bajorų susidarė patrono–kliento santykiai, ypač Lenkijoje, – tuo tarpu Vakaruose tokia praktika jau nyko. Taip pat prisiminkime, kad Lenkijoje smulkieji bajorai sudarė apie 6–8 procentus visų gyventojų, Vengrijoje – apie 5 procentus. Šiuo požiūriu Lenkiją ir Vengriją Europoje lenkė tik Ispanija, kurioje buvo apie 10–12 procentų hidalgų. Nemaža dalis lenkų ir vengrų bajorų buvo labai neturtinga, nes pasidarė įprasta nobilituoti ištisus kaimus, pasižymėjusius kare. Tačiau į bajorų luomą, skirtingai negu daugelyje Europos šalių, nebuvo galima patekti už vienokį ar kitokį tarnavimą valstybei. Teoriškai kilmingųjų luomas buvo uždaras, bet praktiškai buvo nelengva demaskuoti tuos, kurie į jį prasiskverbė apgaulės būdu, ypač Lenkijoje, neturėjusioje heraldiką tvarkančios tarnybos. Matyt, tokių atvejų pasitaikydavo neretai, nors įstatymas už tai ir baudė.

Įvertinus visas vietines ypatybes ir atmainas, galima teigti, kad XVI amžiaus Vidurio Rytų Europos socialinė struktūra ne per labiausiai skyrėsi nuo Prancūzijos struktūros. Didikų procentas buvo panašus, dvasininkų – kiek mažiau, smulkiųjų bajorų – gerokai daugiau, miestiečių – apytikriai tiek pat. Aprangos, elgsenos ir papročių skirtumai buvo neabejotinai mažesni negu šimtmečiu vėliau.

Politika

Stiprėjantis absoliutizmas Vakaruose ir autokratija Rytuose (Maskvos Rusioje) reprezentavo du skirtingus požiūrius į politiką. Pasak Jenő Szűcso, Vakarai centralizavo, o Rytai naikino (pavyzdžiui, Novgorodą, kurio gyventojus 1478 metais Maskva deportavo iš miesto). Vakaruose absoliutistinė valstybė tarsi kompensavo baudžiavos nykimą, tuo tarpu Rytų autokratija buvo priemonė jai sutvirtinti. Specifinis Vidurio Rytų Europos pobūdis sutrukdė jai sėkmingai perimti vakarietiškąjį modelį. O „pilietinės visuomenės" *corpus politicus* egzistavimas neleido vartoti rytietiškų metodų.

XVI amžiaus pradžioje Bohemijoje, Vengrijoje ir Lenkijoje jau buvo susiformavusi luominė santvarka (vokiečiai vadina ją *Ständestaat*) su parlamentinėmis institucijomis. Ši sistema evoliucionavo veikiama varžybų dėl valdžios tarp karaliaus ir luomų, tai yra didikų ir bajorų, o Bohemijos atveju – ir galingų miestiečių. Lenkijoje valdovai tik amžiaus pabaigoje atkreipė dėmesį į bajorus kaip į galimus sąjungininkus kovoje su didikais, ir jiems nepavyko tos sąjungos panaudoti savo tikslams. Galų gale valstybėje, vadinamoje Respublika, susiklostė specifinė bajorų demokratijos forma.

Bohemijos ir Vengrijos didikai įgijo pranašumą prieš karalių pirmaisiais XVI amžiaus dešimtmečiais, nors juos vėliau išstūmė kylantys bajorai, o Bohemijos miestai sėkmingai atsispyrė pastangoms sumenkinti jų statusą. Antrojoje amžiaus pusėje po Habsburgų bandymų sustiprinti karaliaus valdžią nusistovėjo labiau subalansuota sistema. Padidėjo vietos atstovaujamųjų organų – Lenkijos vaivadijų, Bohemijos žemių (*Land*) ir Vengrijos komitatų – finansinė ir administracinė galia. Ypač vengrų komitatai suvaidino didžiulį reorganizacinį vaidmenį vėlesnėje šalies raidoje.

Šv. Vaclovo, Šv. Stepono ar Lenkijos Karūnos koncepcija, simbolizavusi monarchijos ir politinės tautos simbiozę, buvo kiek modernesnė už vyraujantį anuo metu požiūrį į valstybę kaip į dinastijos nuosavybę. Politinę tautą Bohemijoje, kaip prisimename, sudarė trys seime atstovaujami luomai – didikai, riteriai ir miestiečiai. Dvasininkų luomas kaip ir anksčiau turėjo savo atstovus Moravijos seime. Karaliaus tarybai nepavyko transformuotis į antruosius rūmus, ir abu karaliai Jogailaičiai – Vladislovas ir Liudvikas II – turėjo susitaikyti su tuo, kad jų, kaip aukščiausiosios valdžios vykdytojų, teisėjų ir kariuomenės vadų, prerogatyvos praktiškai buvo apribotos. 1500 metų „Žemių įstatymai"

(*Zřízení zemské*), numatantys teisingesnį valdžios vietų padalijimą tarp didikų ir bajorų, dar labiau sumenkino karaliaus galią. Karaliaus valdų nusavinimas ir jo pasižadėjimas nereikalauti jų grąžinti silpnino finansinį monarcho valdžios pamatą. Sparčiai didėjo seimo, nustatančio ypatingus mokesčius ir renkančio valdovus, vaidmuo.

Vengrijos seimas įgavo dvejų rūmų institucijos pavidalą: didikai kartu su įtakingiausiais dvasininkų atstovais posėdžiavo aukštutiniuose, o rinkti komitatų atstovai, laisvųjų karališkųjų miestų delegatai (su vienu kolektyviniu balsu) ir nedalyvaujančiųjų posėdžiuose didikų bei vyskupų patikėtiniai – žemutiniuose rūmuose. Taigi seime vyravo vien kilmingieji – didikai ir smulkieji bajorai – ir tiktai jie galėjo pretenduoti būti vadinami politine tauta. Šias jų pretenzijas išreiškė Istváno Werbőczy 1514 metų *Opus Tripartitum*, kuris, nors karaliaus ir nesankcionuotas, buvo laikomas įstatymų kodeksu. *Tripartitum* skelbė, kad visi bajorai esą lygūs, ir patvirtino jų privilegijas, neišskiriant Aukso bulėje numatytos ginkluoto pasipriešinimo teisės. Teoriškai kiekvienas bajoras galėjo asmeniškai dalyvauti seimo darbe, ir tai pabrėžė faktą, kad aukščiausioji valdžia kolektyviai priklauso šiai *natio hungarica*, su valstybe susijungusiai per šventąją šv. Stepono karūną. Kroatija, kaip žinia, turėjo savo atskirą seimą.

Lenkijos seimas buvo artimesnis vengriškajam, o ne čekiškajam modeliui. Tiek dėl bajorų nenoro dalytis valdžia, tiek dėl tam tikro miestiečių abejingumo dvasininkai žemutiniuose rūmuose apskritai nebuvo atstovaujami, o miestiečiai – tik simboliškai. Kaip išimtį galima nurodyti pusiau autonomiškos Karališkosios Prūsijos susirinkimą, kuriame didžiųjų miestų atstovų buvo ne mažiau negu bajorų. Renkama buvo panašiai kaip Vengrijoje – per vietinius bajorų susirinkimus (seimelius). Tačiau aukštutiniai rūmai, vadinami senatu, nebuvo paveldėtinė didikų viešpatija. Juos sudarė tam tikras skaičius pasaulietinių ir Bažnyčios dignitorių, karaliaus skiriamų iki gyvos galvos. Iš pradžių jie mėgino primesti savo valią žemutiniams rūmams, bet susidūrė su bajorų pasipriešinimu. Pastarieji, laikydamiesi „teisių egzekucijos" – platformos, susijusios, kaip jau minėta, su reformacija, – stengėsi stiprinti karaliaus valdžią, kartu pajungdami ją viešai politinės tautos kontrolei. Prieš tardami keletą žodžių apie šią be galo svarbią tendenciją, turime apibrėžti teisės vietą XVI amžiaus Lenkijos *Respublikoje*.

Lenkijos sistema, pagrįsta vadinamaisiais Łaskio statutais, regis, turėjo nemaža savitų bruožų ir veikė geriau negu Vengrijos ar Bohemijos. Tarp jos pagrindinių principų buvo nuosavybės ir asmens apsauga, tai yra

nuostata, kad niekas negali būti suimtas (*neminem captivabimus*) ir turtas negali būti konfiskuojamas be teismo sprendimo. 1505 metų *Nihil novi* konstitucija nustatė, kad be seimo pritarimo negali būti įvesta jokių įstatymų. Įstatymų viršenybė akcentuota labai aiškiai. Antai tų laikų teisyne teigiama, kad „tiek karalius, tiek visi karalystės luomai turi paklusti įstatymui".[8] Įstatymas turėjo garantuoti laisvę, o laisvė buvo suprantama kaip laisvė nuo priespaudos ir absoliutizmo, kaip laisvė dalyvauti valdžioje ir laisvė jai priešintis. Tačiau nederėtų užmiršti, kad laisvė taip pat reiškė uoliai saugomas privilegijas bajoriškosios tautos, kuri, kaip pastebėjo lenkų istorikas Emanuel M. Rostworowski, buvo moderni savo veikla, reprezentuojančia visą tautą, bet viduramžiška savo luominiu pobūdžiu. Vis dėlto reikėtų pridurti, kad terminu „lenkų tauta" XVI amžiaus raštuose buvo vadinami ir visi šalies gyventojai. Garsusis pamokslininkas Skarga pabrėžė, kad valstiečiai irgi yra lenkai, priklauso tai pačiai lenkų tautai.

Dabar sugrįžkime prie „teisių egzekucijos" judėjimo. Jis siekė susilpninti didikų įtaką – priversti juos grąžinti karališkąsias valdas, duodančias dideles pajamas (bet koks šių valdų nusavinimas ateityje turėjo būti uždraustas), ir neleisti jiems užimti iš karto keleto tarnybų. Dvasininkai turėjo būti apmokestinti, finansų tvarkymas ir teisingumo vykdymas iš esmės peržiūrėtas prižiūrint bajorų kontroliuojamam seimui. Judėjimas siūlė monarchui galimybę pasikliauti bajorais stiprinant savo valdžią, kaip padarė Anglijos ir Prancūzijos valdovai, remdamiesi viduriniąja klase. Vis dėlto analogija nėra visai tiksli. Bajorai turėjo savų politinių siekių ir buvo mažiau nuspėjami negu didikai, su kuriais karaliai nuo seno bendradarbiavo. Amžiaus pabaigoje, kai karaliaus valdžią smarkiai apribojo *pacta conventa* ir Henriko artikulai (apie juos dar kalbėsime šiame skyriuje), didikai išmoko manipuliuoti bajorų masėmis savo naudai.

Per konfliktus ir ginčus radosi nauja sistema. Vienas tuometinis publicistas tai komentavo tokiais žodžiais: „Mūsų šalyje keistu ir neįprastu būdu susidarė trijų valdymo formų mišinys."[9] Tos trys formos – tai monarchinė, aristokratinė (ją įkūnijo senatas) ir demokratinė (žemutiniai rūmai). Atsirado *forma mixta* terminas. Didžiuotasi sistema, kuri yra pagrįsta atsvaromis ir atspindi bajorų demokratinę ideologiją. Žodis „demokratinė" mums gali čia atrodyti ne visai tinkamas. Bet bajorai, auklėti mokyklose, kur pavyzdžiu buvo keliami antikos modeliai, lenkiškąją demokratiją siejo su Romos respublikos demokratija, tiesiogine demokratija klasikine prasme. *Civis Romanus, Senatus Populusque Romanus*

koncepcijos jiems buvo pažįstamos ir artimos. Bajorai, savo padėtimi visuomenėje išsidėstę nuo aukščiausio lygmens iki pat apačios, bet būdami joje mažuma pretendavo į teisę valdyti valstybę. Tačiau nepamirškime, kad politinis elektoratas Prancūzijoje netgi XIX amžiaus ketvirtąjį dešimtmetį nesudarė nė 2 procentų visų šalies gyventojų. Anglijoje prieš 1832 metų reformą jis tesudarė 3 procentus su trupučiu. Teisybė, Lenkijos konstitucionalizmas ir laisvės egzistavo šalia baudžiavos ir miestiečių diskriminacijos. Aukso amžius turėjo savo kainą, bet argi tai buvo neįprasta? Juk Atėnų ir Romos šlovė bei didybė buvo pagrįsta vergove; naujaisiais laikais tas pat pasakytina ir apie Jungtines Valstijas.

Jogailaičiai ir Habsburgai

Amžiaus pradžioje Jogailaičių valdžia, aprėpusi visą Vidurio Rytų Europą, daugiausiai rėmėsi dinastijos narių bendradarbiavimu. Lenkijos ir jos monarchų padėtis buvo stipresnė, todėl jie stengėsi daryti įtaką Vengrijos politikai arba, Jogailaičių princą paskyrus Silezijos valdytoju, stiprinti Vladislovo pozicijas Bohemijoje. Kadangi į Šv. Vaclovo ir Šv. Stepono karūnas pretendavo ir Habsburgai, tarp Jogailaičių ir Habsburgų užsimezgė varžybos, kurios tarpais būdavo panašios į Habsburgų ir Valois dvikovą Vakaruose.

Norėdami paspausti Lenkiją ir Lietuvą, Habsburgai rėmė Vokiečių ordiną ir Maskvą. Neapsaugota nuo nuolatinės Maskvos ekspansijos, Lietuva 1500 metais jau buvo praradusi bemaž trečdalį savo teritorijos; tik pergalingas 1514 metų Oršos mūšis laikinai sustabdė Maskvos veržimąsi. Mėgindamas sulaikyti Habsburgus nuo Jogailaičiams priešiškos sąjungos, Vienos kongresas, įvykęs 1515 metais, parengė vedybų sutartį, iš esmės garantuojančią dinastijos valdžios tęstinumą Vengrijoje ir Bohemijoje. Liudvikas Jogailaitis vedė Mariją Habsburgaitę, o Ferdinandas Habsburgas – Liudviko seserį Oną. Tai buvo pavyzdys garsiosios Habsburgų politikos, kurią šlovino amžininkai: „Bella gerunt alii, tu, felix Austria, nube" (kiti kariauja, o tu, laimingoji Austrija, kelk vestuves).

Kai kurie čekų ir vengrų istorikai kaltina Jogailaičius norėjus atsisakyti Prahos ir Budos mainais už draugišką Habsburgų neutralitetą. Tai ginčytina. Žinoma, dėl vidaus sumaišties ir moralinio pakrikimo Vengrija kartais galėjo atrodyti kliuviniu. Mėginimas surengti kryžiaus žygį į Turkiją sukėlė minėtąjį Dózsos valstiečių sukilimą prieš didikus. Brutalus jo numalšinimas atskleidė socialinio antagonizmo mastą. 1525–1526

metais Slovakijoje vyko kalnakasių sukilimas. Šalies politinės jėgos buvo pasidalijusios į prohabsburgišką, daugiausiai iš didikų sudarytą frakciją ir tautinę, bajorų remiamą partiją, kuri nenorėjo priimti svetimšalių valdovų – tai parodė 1505 metų balsavimas seime. Werbóczy buvo vienas iš šios partijos lyderių, *Tripartitum* atspindėjo jos nuostatas. Partiją rėmė Transilvanijos vaivada János Zápolya (Szapolyai), pats troškęs karūnos. Liudvikas II, kuris įžengė į sostą 1516 metais būdamas vos dešimtmētis, savo globėjo išpaikintas, vargu ar galėjo atkurti monarchijos galią ar laiduoti jos gynybą. Neapmokamos, menkos pasienio įgulos beviltiškai bandė sulaikyti turkus. 1521 metais krito Belgradas, galima sakyti, pietiniai Vengrijos vartai. Šalis grimzdo į liūną.

Lenkijos karalius Žygimantas Senasis, Liudviko dėdė, veltui mėgino paremti Budą. Prisimindamas, kad antiturkiška lenkų intervencija į Moldovą XV amžiaus paskutinį dešimtmetį nepatiko įtariai Vengrijai, karalius elgėsi labai atsargiai. Kita vertus, Lenkija negalėjo sau leisti pykdyti Osmanų imperijos, su kuria ji vėliau (1533) pasirašė amžiną taiką. Be to, šalis turėjo keblumų, kai Vokiečių ordino didysis magistras, Žygimanto seserėnas Albrecht von Hohenzollern tapo liuteronu. Lenkijai reikėjo pasirinkti: ar kariauti su politiškai izoliuotu Albrechtu ir prisijungti jo žemes prie Karališkosios Prūsijos, ar pripažinti sekuliarizuotą Prūsijos kunigaikštystę (būsimąją Rytų Prūsiją) savo lenu. Pirmoji išeitis buvo rizikinga ir susijusi su išlaidomis; antroji galėjo baigtis taikia aneksija, kaip atsitiko su vasaline Mazovija po jos paskutinio valdovo mirties. Tada buvo sunku numatyti, kad maža pusiau priklausoma Prūsija ateityje išaugs į vieną iš didžiųjų Europos galiūnių. Niekas tada negalėjo numatyti ir Vengrijos karaliaus Liudviko II mirties, atvėrusios kelią Habsburgų dinastijai.

Liudvikas II žuvo Mohácso mūšyje 1526 metų rugpjūtį. Paskubomis sutelkta kariuomenė, sudaryta daugiausiai iš čekų, vokiečių ir lenkų samdinių, taip pat iš rinktinių vengrų bajorų, buvo sunaikinta. XIX amžiaus poetas romantikas Mihály Vörösmarty pavadino Mohácsą „didžiosiomis tautos šlovės ir galybės kapinėmis". Ir iš tiesų tas mūšis pradėjo grandininę įvykių reakciją, pakeitusią Vengrijos istorijos tėkmę.

Pirmiausia buvo dviguba elekcija: Ferdinando Habsburgo ir Jánoso Zápolya, kuris nedalyvavo Mohácso mūšyje ir dėl to išsaugojo savo pajėgas. Nors ir turėdamas šį pranašumą ir nors teisėtai išrinktas, jis buvo Habsburgų nugalėtas. Vėlesniais itin sudėtingais metais Zápolya bendradarbiavo su Lenkija (jis buvo Žygimanto svainis) ir drauge su turkais nesėkmingai buvo apsiautęs Vieną (1529). Žlugus ilgoms ir painioms

deryboms dėl Habsburgų ir Zápolya valdomų žemių sujungimo, Ferdinandas pabandė užvaldyti visą šalį. Įsikišę turkai penktąjį dešimtmetį okupavo Budą ir vidurio Vengriją. Nepaisant atsinaujinusių diplomatinių žygių, kuriuose aktyviai dalyvavo kardinolas Martinuzzi (Utišinović), vienintelis tikras tų laikų valstybininkas, Vengrijos skilimo į tris dalis nepavyko sustabdyti. Šalis buvo suskaldyta į Habsburgų valdomą Vengrijos karalystę, apimančią vakarinį ruožą, taip pat Slovakiją bei dalį Kroatijos, į turkų Vengriją, paverstą Osmanų imperijos provincija, ir į Transilvanijos kunigaikštystę, kuri, nors mokėdama sultonui duoklę, galėjo pati laisvai tvarkyti savo reikalus, jei tik tai nekėlė grėsmės turkų interesams. Būtent ši pusiau nepriklausoma Transilvanija, ištikima vientisos karalystės principui, kurį įkūnijo Šv. Stepono Karūna, tapo Vengrijos teisių garante ir tikra jos tradicijos saugotoja.

Daugiatautės valstybės sistema, kurią Habsburgai ėmėsi kurti Vidurio Rytų Europoje po 1526 metų, turėjo ne vieną skiriamąjį bruožą. Ryšys su Šventąja Romos imperija – Ferdinandas tapo imperatoriumi 1556 metais – buvo ne vien galios, bet ir nesutarimų šaltinis. Norėdami išlaikyti savo pozicijas imperijoje, Habsburgai turėjo stiprinti sau atramą Vidurio Rytų Europoje, ir atvirkščiai. Panirę į platesnes Europos problemas, jie kartais nepaisė savo karalysčių interesų: Vengrijai teko atlaikyti pasienio kovų naštą, Bohemija buvo sunkte išsunkta finansiškai karų išlaidoms padengti. Vis dėlto tai, kad Vengrija tapo avanpostu ar bastionu, saugančiu nuo turkų, teikė jai šiokios tokios naudos. Miklóso Zrínyi (Nikola Zrinski) vadovaujama didvyriška Szigetváro gynyba pažadino nepriklausomybės dvasią, ypač tarp smulkiųjų bajorų, ir sustiprino jų priešinimąsi Habsburgams.

Trokšdami įtvirtinti savo valdžią, Habsburgai siekė šv. Vaclovo ir šv. Stepono karūnas padaryti paveldimas. Savo ruožtu Bohemijos, Moravijos, Silezijos, Lužicos, Kroatijos ir Vengrijos luomai teigė, jog Ferdinandas esąs jų valdovas todėl, kad jie išrinkę jį 1526–1527 metais, o ne dėl to, kad Vienoje buvo sudarytas susitarimas dėl įpėdinystės. Habsburgai netiesiogiai bandė įgyvendinti paveldimumo principą, rengdami įpėdinių rinkimus monarchams dar esant gyviems. Tuo pat metu ir jie, ir dvaro „ispaniškoji partija" – absoliutizmo rėmėja – mėgino centralizuoti ir stiprinti monarchijos finansinę bazę. Bohemijos ir Vengrijos rūmų kanceliarijoms, nors ir likusioms galingais centrinio vadovavimo organais, ne visada sekėsi išlaikyti savo įtaką. Valstybės rūmų taryba (Reichshofrat), tvarkiusi administracinius ir teisinius reikalus, taip ir netapo svarbia institucija, nes čekai ir vengrai nepageidavo joje dalyvauti. XVI amžiaus

ketvirtąjį dešimtmetį tarybos Vengrijos ir Bohemijos padaliniai liovėsi egzistavę. Nuo 1530 iki 1608 metų nebuvo paskirtas nė vienas vengrų palatinas, o Vengrijos vietininkų taryba, susidedanti iš parinktų didikų, niekada neveikė kaip tikras tiltas tarp monarcho ir vietinės administracijos. Vietose ši taryba dažniausiai būdavo ignoruojama. Tik karinėje ir finansinėje srityje būta tikros centralizacijos – gerai funkcionavo Rūmų karo taryba (Hofkriegsrat) ir Rūmų iždas (Hofkammer). Rūmų iždas turėjo savo įstaigas Prahoje ir Pozsony'je (dabartinė Bratislava). Pastarasis miestas *de facto* buvo Vengrijos karalystės sostinė, jame posėdžiavo seimas. Be šių institucijų, dar buvo Slaptoji taryba (Geheimrat), tvarkiusi užsienio reikalus. Jai tiesiogiai vadovavo valdovas.

Turėdama apie 4,5 milijono gyventojų (tuometinėje Anglijoje gyveno 5 milijonai), Bohemija buvo gana galinga valstybė. Nuo 1520 iki 1600 metų pajamos iš mokesčių joje padidėjo dešimt kartų, bet tik menka dalis šių įplaukų buvo išleidžiama vietos poreikiams. Monarchija ėmė užsienio kreditus, užstatydama kasyklas ir valstybės pajamas. Tai neigiamai veikė vietos ūkį. Vengrijos karalystėje buvo skundžiamasi valdžios palankumu Austrijos didikams ir miestams, taip pat austriško vyno importu. Susijungimas su imperija paskatino vokiečių antplūdį – daugiausiai kilmingųjų, bet taip pat ir miestiečių. Šv. Vaclovo žemėse Habsburgai negalėjo pasiremti jokia visuomenės klase, todėl pirmiausiai pasikliovė patarėjais vokiečiais ir skatino vokiečių kalbos plitimą. Bohemijos seimas tuo piktinosi.

Bandymai surengti bendrus Habsburgų žemių seimų susirinkimus nebuvo nuoseklūs. Be kita ko, tam kliudė ir didelė seimų tipų įvairovė; pavyzdžiui, Tirolio ir Vorarlbergo seimuose būta netgi valstiečių. Bijota ir kad nesusidarytų jungtinis luomams atstovaujantis blokas, galintis stoti prieš monarchiją. Vis dėlto vyko bendri Šv. Vaclovo Karūnos žemių (Bohemijos, Moravijos, Silezijos ir Lužicos) seimai. XVII amžiaus pradžioje buvo surengtas pasitarimas dėl bendros gynybos, į kurį susirinko Bohemijos, Vengrijos, taip pat Austrijos paveldimųjų provincijų atstovai.

Daugiausiai rūpesčių XVI amžiaus antrojoje pusėje kėlė ūkinės problemos ir religiniai dalykai. Ūkį smukdė gynybos prieš Turkiją priemonės ir centralizacinė Habsburgų politika, kuriai bandyta priešintis. Religiniai įvykiai paskatino apsispręsti Bohemijos miestus. Jie ryžtingai palaikė vokiečių protestantus ir 1547 metais neteko kai kurių savo privilegijų. Po to, kaip jau minėta anksčiau, iš savo krašto buvo išvaryti Čekų broliai. Šeštąjį dešimtmetį Bohemijoje, o po kelerių metų Vengrijoje pradėjo veikti jėzuitų ordinas. Vis dėlto, kaip jau kalbėjome šiame skyriuje, būta ir

nemažai pakantos. Pirmieji Habsburgų valdovai nebuvo religiniai fanatikai. Anot Richardo J.W. Evanso, dinastijos humanizmas XVI amžiuje pranoko jos katalikiškumą. Pusiausvyra tarp valdovų bei luomų ir tarp katalikybės bei protestantizmo gal ir buvo trapi, bet ji egzistavo.

Karo nusiaubtoje Vengrijoje padėtis, žinoma, buvo kur kas nestabilesnė. Sienos keitėsi, bet Habsburgai kontroliavo didžiausią Vengrijos dalį – 262–300 tūkstančių km^2, tuo tarpu turkai – nuo 237 iki 275, o Transilvanija užėmė apie 137 tūkstančius km^2. Nustatyti gyventojų skaičių labai sunku, ypač Turkijos valdose; Transilvanijoje gyveno ne daugiau kaip 500 000 žmonių.

Įvairialypėje trijų tautų ir keturių religijų Transilvanijoje komitatai egzistavo šalia autonomiškų saksų miestų bei žemių (*Königsboden*) ir seklerių rajonų. Vengrai daugiausiai buvo bajorai katalikai ir kalvinistai; tarp seklerių buvo daug unitorių, jų statusas skyrėsi – nuo bajorų, laisvųjų valstiečių iki laikinųjų baudžiauninkų. Sekleriai sudarė didžiausią karių rezervą, iš jų daugiausiai buvo sutelkiama kariuomenės. Saksų miestiečiai paprastai būdavo liuteronai. Dar viena grupė, susidariusi dėl nuolatinių karų, – haidukai, nuo turkų ar iš dvarų pabėgę, plėšikaujantys ir nuotykių ieškantys valstiečiai. Haidukai buvo samdomi kaip pigi karo jėga ir, vienu kovos prieš Habsburgus tarpsniu padėję Transilvanijai, buvo kurdinami prijungtose prie jos žemėse.

Tokia Transilvanijos santvarka leido kunigaikščiui įgyti nemaža galios, priešinant vieną visuomenės grupę su kita ir susikuriant tvirtą ekonominį pamatą. Aukso, geležies, druskos kasyklos priklausė Karūnai, be to, kunigaikščiai buvo patys stambiausi žemvaldžiai. 1576 metais kunigaikštis Steponas Batoras (István Báthory), atrėmęs dar vieną Habsburgų pasikėsinimą į Transilvaniją, buvo išrinktas į Lenkijos sostą. Buvo sudaryta nauja Lenkijos ir Vengrijos (Transilvanijos) personalinė unija, trukusi iki 1586 metų. Po penkerių metų Transilvanija buvo įtraukta į Ilgąjį, arba Penkiolikos metų, karą – itin painią konfliktų grandinę, kurioje pagrindinį vaidmenį vaidino Habsburgai ir turkai. 1600 metais Transilvaniją trumpam prisijungė Moldovos ir Valakijos valdovas Mykolas Narsusis, kurį rumunų istoriografija laiko Rumunijos vienytoju. Paskui Transilvanija atiteko Habsburgams, prieš kuriuos sukilimą pakėlė István Bocskai, Transilvanijos ir Aukštutinės Vengrijos (Slovakijos) seimų išrinktas kunigaikščiu, remiamas ir haidukų, kuriems jis vėliau atsilygino laisve. 1606 metais jis iš esmės primetė Habsburgams Vienos sutartį. Ji buvo įgyvendinta po dvejų metų, spaudžiant Pozsony (Bratislavos) seimui.

Vienos sutartis parodo, kokį vaidmenį valdant Habsburgams suvaidino Transilvanija kaip Vengrijos teisių saugotoja. Imperatoriams teko suteikti seimui teisę rinkti palatiną, taip pat padaryti kitų nuolaidų, garantuoti tikybos laisvę. Tačiau kartu buvo priimta naujų nutarimų, įtvirtinančių amžiną baudžiavą, valstiečių judėjimo laisvės suvaržymą ir jurisdikcijos perdavimą žemvaldžių teismui. Dar svarbiau tai, kad su baudžiava susiję dalykai buvo perduoti tiesiogiai kontroliuoti komitatams.

Tokiomis sąlygomis Habsburgai negalėjo nepadaryti nuolaidų Bohemijai, kur 1609 metais vidinė dinastijos krizė privertė Rudolfą paskelbti „Didenybės laišką". Juo Rudolfas įteisino *Confessio Bohemica*, o konsistoriją ir universitetą atidavė čekų seimo globai. Panašias privilegijas gavo Moravija ir Silezija. Iš trijų seimo luomų atstovų buvo įkurta speciali „gynėjų" institucija, kuri turėjo prižiūrėti, kad būtų laikomasi „Laiško" nuostatų. Savo ruožtu seimo katalikų ir protestantų atstovai sudarė sutartį (*Porovnaní*), garantuojančią religinių apeigų laisvę. Sutartyje, be kita ko, buvo numatyta teisė statyti bažnyčias Karūnai oficialiai priklausančiose žemėse.

1606–1609 metų susitarimai, prie kurių turėtų būti priskirta ir taikos sutartis su Turkija, pasirašyta Zsitvatoroke, vengrų žemėms davė netrumpą taikos laikotarpį. Smarkiai nuniokotam kraštui jo labai reikėjo. Šioks toks stabilumas, regis, įsivyravo santykiuose tarp dvaro ir seimų, arba luomų susirinkimų, tarp katalikų ir protestantų stovyklų. Vis dėlto kompromisas, matyt, galėjo gyvuoti tik tol, kol laikėsi tam tikra jėgų pusiausvyra. Bohemijoje, praėjus dešimtmečiui, įsiplieskė didžiulė priešpriešą tarp absoliutizmo ir parlamentarizmo, tarp katalikybės ir protestantizmo, turėjusi rūsčių padarinių regionui ir visai Europai.

Lenkijos ir Lietuvos valstybė

Dviejų paskutinių Jogailaičių, Žygimanto Senojo ir Žygimanto Augusto, valdymas apėmė didžiąją šimtmečio dalį. Nors ir išrinkti, abu karaliai laikė save „prigimtiniais", paveldėtiniais valdovais su dinastijos šaknimis Lietuvoje. Tačiau galingam Žygimantui Senajam lemiamais momentais trūko ryžtingumo; ir jo sūnus turėjo polinkį delsti užuot ėmusis veiksmų. Žygimanto Augusto laikais svarbiausias buvo minėtasis „teisių egzekucijos" judėjimas, sukėlęs tripusę konkurenciją tarp karaliaus, didikų ir bajorų. Kaip teigia lenkų istorikas Antoni Mączak, tas judėjimas blėso,

nes bajorų ir didikų bendravimas juo toliau, juo daugiau įgavo klientų ir patronų santykių bruožų, ekonominė bajorų kova klostėsi ne jų naudai, jiems trūko lyderių ir organizuotumo. Iškilesni bajorai patys perkopdavo į didikų gretas. Tuo tarpu karalius nepasekė Vakarų pavyzdžiu – nepradėjo mokėti pareigūnams algų. Jiems vis dar buvo atlyginama karališkosiomis valdomis, nes žemė buvo tikrasis turtų ir prestižo rodiklis.

Užsienio politikoje Žygimantas Augustas toliau stengėsi vengti konflikto su Turkija. Antra vertus, jis nemėgino ištaisyti klaidos, padarytos leidžiant atsirasti Prūsijos kunigaikštystei. Atvirkščiai – suteikė įpėdinystės teises Hohenzollernų giminės Brandenburgo atšakai. Jų valdos dabar „apglėbė" Lenkijos pajūrio provinciją. Tačiau Baltijos, arba *dominium maris Baltici*, problema pirmiausiai iškilo dėl Maskvos ekspansijos šia kryptimi. Livonijoje (tai yra dabartinėje Latvijoje ir Estijoje) veikęs izoliuotas Livonijos ordinas (iš pradžių glaudžiai susijęs su Vokiečių ordinu) atsidūrė Maskvos valstybės ir Lenkijos interesų susikirtimo centre. Ivanas Rūstusis surengė keletą itin žiaurių žygių prieš Livoniją, kuriuose taip pat dalyvavo Danija ir Švedija. Tuomet didysis magistras Gotthard Kettler ėmėsi sekuliarizuoti Ordiną, tačiau, nepajėgdamas išlaikyti savo rankose visos Livonijos, jis sutiko tapti vasaliniu Kuršo kunigaikščiu ir 1561 metais sudarė sąjungą su Lenkija. Likusią Livonijos dalį ėmė bendrai valdyti Lenkija ir Lietuva.

Lietuvos ir Lenkijos įsitraukimas į Baltijos problemas padidino konfrontacijos su Maskva ir Švedija riziką. Tai vertė atnaujinti pastangas statyti laivyną. Reikėjo įtikinti bajorus, kad jų ekonominiai interesai susiję su Baltija. Maskvos grėsmė paskatino dinastinių Lenkijos ir Lietuvos ryšių transformaciją į tikrą sąjungą. Tokios sąjungos reikalavimai netilo visą šimtmetį, jie buvo įtraukti į „teisių egzekucijos" programą. Iš pradžių sąjunga lenkams reiškė visišką Lietuvos prijungimą. Tam prieštaravo lietuviai, toks sprendimas neatitiko Lietuvos įtakingųjų sluoksnių interesų. Lietuvos didikai, turėję kur kas daugiau valdžios bajorams negu lenkų magnatai šlėktoms, bijojo ją prarasti. Valdovai Jogailaičiai, kurių paveldėtinė padėtis Lietuvoje garantavo jiems Lenkijos sostą, nebuvo linkę statyti į pavojų savo dinastijos interesų. Kita vertus, Žygimantas Augustas, kuris neturėjo vaikų, norėjo baigti darbą, pradėtą pirmtako Jogailos. Smarkiai pakitusios Lietuvos politinės, socioekonominės ir kultūrinės sąlygos buvo priartinusios ją prie Lenkijos. Lietuvos bajorai troško tokių pat privilegijų, kokias turėjo jų kolegos Lenkijoje, todėl stojo už sąjungą. Stačiatikių bajorų (Gudijos ir Ukrainos) visišką pilietinių ir politinių teisių lygybę Lenkijos seimas buvo pripažinęs 1563 ir 1568 metais.

1569 metų Liublino unija galų gale buvo sudaryta Žygimanto Augusto dėka – karalius paspaudė Lietuvos didikus prijungdamas prie Lenkijos Palenkės žemę, Voluinę ir Ukrainą. Bijodami, kad jis to paties nepadarytų ir su visa šalimi, lietuviai nusileido. Unijos aktu buvo sukurta „dviejų tautų respublika" su bendrai renkamu valdovu, tituluojamu Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu, su bendru dvejų rūmų seimu ir dvigubomis visų lygių valstybinės valdžios institucijomis. Lietuvos Statutai liko galioti. Oficialiuose raštuose toliau buvo vartojama senoji gudų kalba, bet, vykstant Lietuvos bajorų kalbinei polonizacijai, galų gale ją bemaž natūraliai pakeitė lenkų kalba. Abiejose valstybėse buvo įvesti bendri muitai ir pinigai, bet kiekviena pasiliko savo iždą. Nebuvo sujungta ir kariuomenė, o kai kurių užsienio reikalų (pavyzdžiui, santykių su Maskva) tvarkymas liko Lietuvos kanceliarijos prerogatyva. Tai buvo *sui generis*, unikali federacija. To meto Vakarų politinių veikalų autoriai vadino ją dviejų valstybių sąjungos „vieninteliu ir klasikiniu atveju".

Lenkijos ir Lietuvos sandrauga buvo didžiausia šalis Europoje po pusiau europinių Maskvos ir Turkijos valstybių. Jos dydis, deja, buvo menka laimė, nes tolimi atstumai ir blogas susisiekimas nepalankiai atsiliepė valstybės aparato funkcionavimui ir apsunkino kariuomenės mobilizavimą gynybai. Lietuvoje surenkami mokesčiai sudarė palyginti mažą valstybės pajamų dalį. Tolimosios rytinės provincijos, kurių didikai buvo tapę pusiau nepriklausomi, labai skyrėsi nuo likusios valstybės dalies, ir tai ardė bendrą pusiausvyrą tarp didikų ir bajorų. Ukrainos perdavimas Lenkijai, nuo kurios ji skyrėsi religija, kalba ir papročiais, neišvengiamai turėjo sukelti didelių vidaus keblumų. Be to, tai reiškė bendros sienos tarp Lenkijos ir Rusų valstybės atsiradimą. Lenkija palengva buvo įtraukta į Rytų problemas ir atsivėrė Rytų įtakoms. Prasidėjo tam tikra šalies ir visuomenės orientalizacija.

Lyginamoji Lenkijos ir Lietuvos valstybės bei Habsburgų monarchijos studija sukeltų nepaprastai įdomių minčių, padedančių perprasti šiuos du regioninės integracijos modelius. Lenkijos–Lietuvos Respublika su jos pusiau federacine dualistine sistema ir polinkiu į teisinį vienodėjimą turėjo tvirtesnį pamatą; ji rėmėsi bendra daugiataučio bajorų luomo politine kultūra. Bajorai, tapę tikrąja aukščiausiąja valdžia, ir buvo ta rišamoji medžiaga, kuri palaikė bendrą valstybę. Habsburgų monarchiją juo toliau, juo labiau konsolidavo dinastinis principas. Terminas „Austrija", dažnai vartotas Habsburgų žemių visumai apibūdinti, yra netikslus, tuo tarpu terminas „lenkai" buvo vartojamas keliomis reikšmėmis. Juo

galėjo būti pavadinami etniniai lenkai, norint juos atskirti nuo lietuvių ar ukrainiečių, bet jis galėjo reikšti ir visos valstybės, visos Lenkijos ir Lietuvos gyventojus. Painiavos būtų buvę mažiau, jei būtų atsiradęs žodis, atitinkantis, pavyzdžiui, terminą „britai" (kuris apima anglus, škotus ir valus). Beje, oficialiai Lenkija bendroje valstybėje buvo vadinama Karūna – kiekvienas Lietuvos pareigūnas turėjo savo atitikmenį Karūnoje, – tačiau mėginimai pritaikyti Karūnos gyventojams šio žodžio vedinį *koroniarz* , t.y. Karūnos gyventojas, prigijo tik šnekamojoje kalboje, kone žargono lygiu.

Habsburgų monarchija buvo panaši į Lenkijos ir Lietuvos valstybę daugiatautiškumu ir prieš centralizaciją veikusiomis jėgomis. Kompaktiškai lenkų gyvenamos žemės tikriausiai sudarė ne daugiau kaip 20 procentų visos Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijos, o etninių lenkų antrojoje amžiaus pusėje turbūt buvo apie 40 procentų visų gyventojų. Karūnoje (Lenkijoje) daugiausiai gyveno rusinų-ukrainiečių, kurių savitumas darė juos trečia, nors oficialiai ir nepripažįstama, valstybės tauta. Vokiečiai, svarbus gyventojų sluoksnis, buvo labiau integruoti ir 1569 metais Karališkąją Prūsiją visiškai prijungus prie Lenkijos ėmė lenkėti. Be gausėjančios žydų bendruomenės, apie kurią kalbėjome anksčiau, dar būta, daugiausiai miestuose, škotų, italų ir armėnų grupelių. Kai kurie iš tų žmonių gyveno lietuviškojoje valstybės dalyje. Čia etniniai lietuviai irgi nesudarė daugumos – rytinės žemės daugiausiai buvo gudiškos. Lietuvoje buvo įsikūrusių ir totorių, ir naujų vokiečių imigrantų iš Livonijos; jų kilmingieji sparčiai liejosi į Lietuvos diduomenės gretas.

Religijos srityje pagrindinė perskyra ėjo tarp katalikybės ir stačiatikybės; 1596 metais pamėginta Lenkijos ir Lietuvos valstybę sustiprinti religine Bresto unija. To sudėtingo, daugiareikšmio sumanymo tikslas buvo atplėšti Kijevo metropolinės provincijos stačiatikius nuo Konstantinopolio bei Maskvos ir pajungti Romai. Tačiau unija sukėlė vidinį susiskaldymą, turėjusį pražūtingų religinių ir politinių padarinių. Nuo to laiko prasidėjo įnirtinga Katalikų, Stačiatikių ir Graikų katalikų (unitų) bažnyčių kova.

Kaip pamatysime vėliau, religinės problemos Habsburgų monarchijoje buvo susijusios su absoliutistiniais valdovų užmojais, ypač karalių rinkimu, jų pirmtakams dar esant gyviems. Lenkijoje šitokia praktika niekada neprigijo, išskyrus vienintelį Žygimanto Augusto atvejį. Politinė tauta tokiai elekcijai įnirtingai priešinosi kaip vedančiai *absolutum dominium* link. Vėliau šios dvi šalys evoliucionavo priešingomis kryptimis. Habsburgų dinastija sutvirtino savo valdžią, o Lenkijoje laisvi karaliaus rinkimai ir to rezultatas – monarcho valdymo nutrūkstamumas (vadinamieji bekaralmečiai, arba interregnumai) susilpnino valdovų galią. Vis

dėlto įdomu tai, kad bajorai rinkdami karalių buvo linkę teikti pirmenybę tos pačios valdančiosios šeimos nariams tol, kol tik šių dar būdavo.

Po Žygimanto Augusto mirties 1572 metais įvyko pirmi rinkimai laisvai pasirenkant kandidatus. Juos laimėjo Anjou hercogas Henri de Valois, vėliau Prancūzijos karalius Henrikas III, Prancūzijos monarchų pavyzdžiu turėjęs pasirašyti „visuomeninę sutartį" su bajorų tauta. Sutartį, žinomą kaip Henriko artikulai, papildė specialiosios sąlygos, pavadintos *pacta conventa,* – prisiekti, kad jų laikysis, turėjo kiekvienas būsimasis karalius. Ši sutartis ateityje tapo valstybės santvarkos pamatu. Karalius sutiko nekliudyti laisvai išrinkti jo įpėdinį, pasižadėjo kas dvejus metus šaukti seimą, be seimo pritarimo neįvesti naujų mokesčių ir nešaukti bajorų į karą. Karui paskelbti ar taikai sudaryti reikėjo nuolatinės senatorių tarybos pritarimo. Karaliui nevykdant sutartų sąlygų, politinė tauta buvo atpalaiduojama nuo paklusnumo valdovui priesaikos. Be to, Henrikas turėjo prisiekti, kad laikysis religinės pakantos.

Nepraėjus nė metams, Henrikas, sužinojęs apie savo brolio mirtį, skubiai grįžo į Prancūziją užimti sosto. Painios ir sudėtingos varžybos dėl laisvos Lenkijos karūnos baigėsi dvigubu išrinkimu: imperatoriaus Maksimiljono II ir Transilvanijos kunigaikščio Stepono Batoro. Pastarasis įžengė į sostą 1576 metais, neatsisakydamas ir Transilvanijos valdymo per specialią kanceliariją Krokuvoje. Vienuolika jo karaliavimo metų, atrodo, buvo vidaus stabilumo ir sėkmingos užsienio politikos laikotarpis; mirtis sužlugdė jo didelius planus.

Steponas Batoras norėjo būti stiprus monarchas; jam sumaniai talkino Jan Zamoyski, kuris apstulbino savo amžininkus žaibiškai iškilęs nuo smulkaus bajoro iki turtingiausio šalies žmogaus, Zamośćės miesto ir akademijos įkūrėjo, valstybės kanclerio ir didžiojo etmono (vyriausiojo kariuomenės vado). Vis dėlto karaliaus Stepono pergalės neretai būdavo pasiekiamos brangia kaina. Rengdamasis didelei kampanijai prieš Ivaną Rūstųjį, vėl užpuolusį Livoniją, Batoras sukaupė jai lėšų mainais už politines nuolaidas. Antai jis gavo nemažų kreditų iš Gdansko, kuriam atleido karaliaus valdžiai mestą iššūkį. Už piniginę kompensaciją jis leido Brandenburgo kurfiurstui imtis sergančio Prūsijos kunigaikščio globos. Kad seimas balsuotų už naujus mokesčius, jis sutiko įsteigti tribunolą, pakeitusį karališkąjį teismą. Nors pastaroji priemonė atitiko „teisių egzekucijos" programą, ją padiktavo veikiau naudos negu aukštesni sumetimai. Karalius vengė remtis bajorais, perspėdamas juos, kad laisvės siekimas galįs išsigimti į piktnaudžiavimą laisve.

Batoras gerai pasirengė karui su Maskva ir, talentingai panaudojęs seklerių karius bei lenkų pėstininkus, laimėjo įspūdingą pergalę. Lenkijos ir Lietuvos valstybė atgavo Livoniją. Maskva tik sudariusi taiką išvengė visiško sutriuškinimo. Ar karaliaus Stepono rytų politika turėjo ką nors bendra su jo planais surengti kryžiaus žygį prieš Turkiją ir galiausiai vėl suvienyti Vengriją? Ar kelias į Budą vedė per Maskvą? Tokių spėlionių būta nemažai. Šiaip ar taip, Zamoyski galėjo tęsti seną politiką – vengti Lenkijos susidūrimo su Turkija, pasinaudodamas buferinėmis valstybėmis (Moldova pripažino Lenkiją siuzerenu 1595 metais), esančiomis Lenkijos įtakos sferoje ir palaikančiomis draugiškus santykius su sultonu.

Po Batoro mirties vėl kilo įpėdinystės klausimas. Dar sykį varžybos dėl karūnos baigėsi dviejų valdovų išrinkimu: Habsburgų atstovas šį kartą susirėmė su Zigmantu, Švedijos karaliaus ir jo žmonos Kotrynos Jogailaitės sūnumi. Zamoyski karinėmis priemonėmis pasiekė, kad laimėtų Zigmantas, tačiau naujasis karalius nenorėjo būti priklausomas nuo žmogaus, padėjusio jam įžengti į sostą. Jų konfliktas aptemdė vieną iš ilgiausių karaliavimo laikotarpių Lenkijos istorijoje – nuo 1587 iki 1632 metų.

Batoras labai patiko lenkams ir gal net buvo pernelyg jų garbstomas, tuo tarpu Zigmanto Vazos jie nemėgo daugiausiai dėl jo asmens ypatybių ir valdymo stiliaus. Nors buvo pusiau Jogailaitis ir kalbėjo lenkiškai, Zigmantas jiems atrodė svetimas. Būdamas, pasak amžininkų, „tylus, lėtas ir užsispyręs", jis nesugebėjo palenkti į savo pusę šnekių, emocingų, neretai nepastovių bajorų. Vedęs Habsburgaitę, jis subūrė aplink save vokiečius. Istorijos ironija, kad Zigmantas, nugalėjęs Habsburgą, turėjo su juo daug bendra religijos ir ideologijos srityje. Buvo tikimasi, kad jis atnešiąs taiką Baltijos regionui. Tačiau jam terūpėjo paveldėti Švedijos sostą. Dėl to jis slapčia derėjosi su Habsburgais, mainais už paramą siūlydamas užleisti jiems Lenkijos karūną. Tie planai, iškilę į aikštę per „inkvizicinį" 1592 metų seimą, vos nekainavo Zigmantui sosto. Monarchijos prestižui buvo padaryta neatitaisoma žala. Šlėktoms pasidarė aišku, kad svetimšalių karalių (Anjou, Báthory, Vasa) dinastiniai interesai ne visuomet sutampa su Respublikos interesais.

Zigmanto pastangos įsitvirtinti Švedijoje sužlugo. Liuteroniška šalis nenorėjo karaliaus kataliko. Tuomet Zigmantas nusprendė ištesėti savo pažadą – atimti iš Švedijos Estiją ir prijungti ją prie Lenkijos, o tai reiškė karą. Lietuvos etmonas Karolis Chodkevičius 1605 metais laimėjo įspūdingą pergalę prie Kirchholmo (Salaspilio), bet karas atskleidė Lenkijos ir Lietuvos nepasirengimą tokioms akcijoms. Žūtbūt reikėjo pertvarkyti valstybės institucijas, kad ji galėtų sutelkti visą savo neaprėpiamą potencialą.

Kaip tik tai bergždžiai mėgino pasiekti „teisių egzekucijos" judėjimas. Karaliaus ir jo aplinkos idėjos buvo visiškai kitokios, aiškiai monarchinės pakraipos. Tarp jų – Zigmanto sūnaus išrinkimas dar Zigmantui esant gyvam, mokesčių padidinimas, kad būtų galima išlaikyti reguliariąją kariuomenę, parlamento darbo reforma, galbūt dalinis valstiečių išlaisvinimas. Bajorams tokios idėjos kvepėjo habsburgišku absoliutizmu. Karaliui labai reikėjo turėti žmogų, galintį populiarinti jo sumanymus tarp bajorų, bet Zamoyski dabar jau buvo kitoje stovykloje ir kiek įmanydamas stengėsi silpninti karaliaus valdžią. Po jo mirties susidarė keista prieš karalių nukreipta koalicija. Į ją įėjo didikas katalikas Mikołaj Zebrzydowski, į Zigmanto ryšius su kontrreformacija šnairavę protestantai ir „teisių egzekucijos" siekę bajorai reformatoriai.

Kaltindami karalių pažeidus įstatymą, jo oponentai 1606–1609 metais griebėsi rokošo. Šis iš vengrų kalbos kilęs žodis reiškė pateisinamą maištą. Karaliaus pajėgos šį susidūrimą laimėjo, bet iš tikrųjų pralaimėjo tiek karalius, tiek reformatoriškai nusiteikę bajorai. Šia prasme Zebrzydowskio (arba Sandomierzo) rokošas paženklino svarbų lūžį Lenkijos istorijoje. Užuot evoliucionavusi į tikrą parlamentinę sistemą su stipria vykdomąja valdžia, kuri plačiai išsidriekusią Respubliką būtų pajėgusi padaryti didžia valstybe be baudžiavinės sistemos negerovių, bajorų demokratija ėmė virsti nevaldoma oligarchija. Obstrukcija tapo politika, ir didikai ilgainiui gavo viską, ko nepavyko gauti karaliui: tvirtą finansinį pamatą, reguliariąją kariuomenę ir plačią bajorų klientūrą.

Pirmasis XVII amžiaus dešimtmetis, turint galvoje jo padarinius, buvo labai svarbus. Zebrzydowskio rokošas sutapo su apsišaukėlių Dmitrijų, vadinamųjų Lžedmitrijų, istorija, kuri pradėjo naują Lenkijos ir Maskvos santykių etapą. Remiamas Lenkijos ir Lietuvos didikų, apsišaukėlis, skelbęsis esąs Ivano Rūsčiojo sūnus, užėmė caro sostą; Rusijoje prasidėjo Didžiosios suirutės metas. Rusijos įvykiais pasinaudojo Lenkija ir Lietuva. Po puikios etmono Żółkiewskio pergalės prie Klušino 1610 metais Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė įkurdino Kremliuje savo įgulą. Karaliaus Zigmanto sūnų Vladislovą Maskvos miestas išsirinko caru – su sąlyga, kad šis priimsiąs stačiatikybę. Atrodė, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybė rytuose pasiekė savo galios viršūnę, tačiau ilgainiui paaiškėjo, jog tai buvo tik iliuzija. Šie įvykiai Lenkijoje ir Lietuvoje bei Maskvos valstybėje bemaž sutapo su imperatoriaus Rudolfo „Didenybės laišku" ir luomų susitarimu Bohemijoje. Bet tikroji problema ir vėl liko neišspręsta. Priešpriešа tarp luomų ir absoliutizmo, tarp katalikų reformacijos ir protestantizmo (ir stačiatikybės) ateityje išsiliejo į didelę tarptautinę krizę.

3
XVII AMŽIAUS KRIZĖ

Terminas ir jo reikšmė

XVII amžius buvo neramus, audringas, alinančių karų ir kruvinų revoliucijų šimtmetis. Penktojo dešimtmečio pradžioje kai kurie anglų pamokslininkai ir politinių pamfletų autoriai kalbėjo apie „visuotinį sukrėtimą", ištikusį valstybes nuo Katalonijos iki Anglijos, nuo Vokietijos iki Portugalijos. Jie atkreipė dėmesį, kad tuomet kilusios kovos „perskrodė daugelį karalysčių", ir tarp kitų minėjo Bohemiją, Vengriją bei Lenkiją.

Nuodugnios permainos vyko beveik visame žemyne ir daugelyje gyvenimo sričių. Istorikai, nagrinėjantys naujas karo raidos kryptis, kalba apie šios srities revoliuciją. Tiriantys tiksliuosius mokslus, kuriuos XVII amžiuje simbolizuoja Isaac Newton, rašo apie mokslo revoliuciją. Taigi krizės, arba lūžio, terminas pritaikomas labai plačiai. Progresas ir regresas, didybė ir vargai, regis, vienodai būdingi tam laikotarpiui. Prašmatnus baroko stilius literatūroje, menuose ir architektūroje, keitęs žmonių pasaulėžiūrą ir gyvenimo būdą, atsirado kaip išorinė pergalingos kontrreformacijos, kylančio absoliutizmo ir aristokratiško mentaliteto apraiška. Bet vis dėlto visa ta prabanga atrodė sumanyta ir tam, kad sklaidytų žmones apėmusias abejones. Istorikai, tyrinėję baroką Habsburgų žemėse, yra apibūdinę jį kaip „nesaugumo ir pasitikėjimo mišinį"; jų manymu, jis atspindėjęs „jausenos krizę".

Pavojaus ir netgi gresiančios pražūties motyvas dažnai pasitaiko to meto Vidurio Rytų Europos rašiniuose. Vengrijos politikus, pamokslininkus, rašytojus apimdavo neviltis, kai jie prabildavo apie karus, socialines negeroves, ūkio sumaištį. Lenkijoje XVI amžiaus optimizmas atrodė beišblėstąs. 1648 metų kazokų sukilime moralistai įžvelgė Dievo rūstybės ženklą ir karaliaus inicialus ICR (*Ioannes Casimirus Rex*) skaitė kaip *Initium Calamitatis Regni* (negandų pradžia Karalystėje). Didysis čekų mąstytojas ir pedagogas Jan Amos Komenský (Comenius) panašiais žodžiais kalbėjo apie Trisdešimties metų karo katastrofą. Savo garsiojoje alegorijoje

Pasaulio labirintas jis pavaizdavo piligrimą, kuris ieško tvarkos ir harmonijos pasaulyje, kupiname bauginančių prieštaravimų. Šis veikalas tarsi simbolizuoja to meto kultūrai būdingą susirūpinimą visuotiniu prieštaringumu ir irimu.

Pastarųjų laikų istoriografija iškėlė bendrosios XVII amžiaus krizės – dvasinės, ideologinės-politinės ir socioekonominės – koncepciją. Kada tiksliai ta krizė prasidėjo, kokios buvo jos priežastys, pobūdis ir padariniai? Ar ji apėmė visą Europą? Britų istorikas Eric J. Hobsbawm, pažymėjęs, kad po ekonominio ir demografinio bumo atėjo sąstingis ir netgi recesija, krizės terminą vartojo ištisam šimtmečiui – 1560–1660 metų laikotarpiui. Aukštuomenės ištekliai, pasak jo, augę pernelyg greitai ir buvę panaudojami nevaisingai. Krizė buvusi atotrūkio tarp feodalinės visuomenės ir kapitalistinio gamybos būdo padarinys ir paženklinusi perėjimą iš feodalizmo į kapitalizmą. Ne vienas istorikas, gilinęsis į ūkio sąstingį, demografinį ir gamybos nuosmukį, pateikė papildomų duomenų apie klimato sąlygas bei kitus veiksnius. Hobsbawmo koncepciją pritaikius Anglijos, Ispanijos ir Prancūzijos politinei raidai (tai padarė Hugh R.Trevor-Roper, John E. Elliott ir Roland Mousnier), atsirado keletas skirtingų krizės apibūdinimų: konfliktas tarp „dvaro" ir „šalies", tarp centro ir regionų, tarp absoliutizmo ir respublikonizmo. Preliminari išvada buvo ta, kad iš tiesų galima kalbėti apie ekonominę ir politinę krizę Vakarų ir Vidurio Europoje, įvairiose vietose skirtingai pasireiškusią, o tuos skirtumus lėmė nevienoda socialinė ir politinė struktūra, skirtingos religinės institucijos bei įsitikinimai.

Čekoslovakijos istorikas Josef Polišenský pamėgino krizės sąvokai suteikti tikslumo. Jis apibrėžė ją kaip

> vis gilėjančių vidaus konfliktų tam tikros visuomenės infrastruktūroje kulminaciją, kuri veda prie staigaus egzistuojančių ekonominių, socialinių, kultūrinių ir politinių santykių žlugimo ir kurios padarinys gali būti arba regresija – regioninė arba bendroji, – arba, atvirkščiai, galingas žingsnis priekin tos visuomenės raidoje.[10]

Šitoks apibrėžimas leido Polišenskiui apimti Nyderlandus (tuo metu gyvenusius savo aukso amžių) ir Angliją – šioms šalims krizė reiškė pažangą, o ne nuosmukį.

Krizės priežasčių ir trukmės klausimas rūpėjo amerikiečių istorikui Theodore Rabbui. Visuomenės krizę lygindamas su „krize" medicinoje, jis pabrėžė kaip labai svarbią „kylančios temperatūros" stadiją ir kulminaciją, po kurios įvyksta persilaužimas. Įtampa, jo nuomone, atslūgusi XVII amžiaus septintąjį dešimtmetį. Beje, šis dešimtmetis buvo reikšmingas

Lenkijai, iš dalies Bohemijai ir mažiausiai Vengrijai. Pripažindamas daugiabriaunį XVII amžiaus krizės pobūdį, jos ekonominius, socialinius, ideologinius ir kitus aspektus, Rabb priėjo išvadą, kad, jeigu tokioms skirtingoms apraiškoms reikėtų duoti vieną etiketę, tai ji turėtų būti „valdžios krizė". Esminiai klausimai čia būtų: kas buvo tikroji valdžia? Kas ją įkūnijo? Iš ko ji buvo kilusi? Ieškodami atsakymo į šiuos klausimus, susiduriame su tokiais reiškiniais kaip centralizuotos valdžios sistemos stiprėjimas, biurokratijos galios ir mokesčių didėjimas. Visa tai grėsė provincijų ir luomų laisvei, jų autonomijai. Kaip pavyzdį galima paminėti varžybas tarp Kastilijos ir provincijų Ispanijoje, tarp karaliaus rūmų ir bajorų (bei mokesčių prislėgtų valstiečių) Prancūzijoje, tarp rūmų ir parlamento Anglijoje. Anot Rabbo, to padarinys buvo įsivyravimas politikoje, visuomenėje bei kultūroje aristokratijos, susijusios su centrine valdžia ir jos institucijomis, ir moderniai valstybei būdingų struktūrų atsiradimas.

Mėginimas išsamiai patikrinti šių koncepcijų tinkamumą Vidurio Rytų Europai pakeistų šios knygos pobūdį ir apimtį. Vis dėlto norėtume atkreipti dėmesį į eksperimentinį modelį, kurį sudarė Orest Subtelny, remdamasis penkiomis regiono krizėmis XVIII amžiaus pradžioje. Nesigilinant į metodologinius dalykus, galima teigti, kad tiek Bohemija, tiek Lenkija, tiek Vengrija XVII amžiuje patyrė didelius pokyčius, kuriems apibūdinti geriausiai tiktų krizės terminas. Bohemijoje ir Lenkijoje jos padariniai buvo kur kas sunkesni negu Vakaruose. Krizė paženklino šių šalių istorijos posūkį ir sukėlė grėsmę pačiam čekų tautos ir Lenkijos–Lietuvos valstybės išlikimui. Imant chronologiškai, Bohemiją krizė ištiko pirmojoje XVII amžiaus pusėje, o paskutiniais amžiaus dešimtmečiais jau išryškėjo ekonominė atgaiva, nors ne visi randai dar buvo sugiję. Lenkijoje po palyginti ramių ir sėkmingų trečiojo bei ketvirtojo dešimtmečių amžiaus viduryje viskas apvirto aukštyn kojomis. Šaliai pradėjus atsigauti, šį procesą nutraukė XVIII amžiaus pradžios karai. Vengrija buvo padalyta į tris dalis, todėl didžiąją teritorijos dalį krizė apėmė gana vėlai. Pavyzdžiui, Transilvanija XVII šimtmečio pradžioje išgyveno trumpą aukso amžių ir nusmuko tik šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Tiek Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, tiek Šv. Stepono žemėse karai ir sukilimai buvo bemaž nuolatinis reiškinys.

Dabar trumpai pažvelkime į Vidurio Rytų Europos demografinius, ekonominius ir socialinius veiksnius, kurie buvo šiek tiek panašūs į Vakarų, bet išlaikė savo specifines ypatybes. Nors tam tikras demografinis sąstingis ar netgi nuosmukis buvo ryškus daugelyje Europos

šalių, niekur kitur padėtis nebuvo tokia katastrofiška kaip Vidurio Rytų Europoje. Istorikai kalba apie bendrą Europos ekonomikos raidos tempų lėtėjimą, tačiau regresija Lenkijoje buvo visiškai kitokio masto. Dėl Bohemijos ir Lenkijos teritorijose vykusių karų ir juos lydėjusio maro gyentojų skaičius jose sumažėjo beveik trečdaliu ar, kitais apskaičiavimais, netgi perpus. Panašūs skaičiai buvo nurodomi ir kalbant apie amžiaus pabaigoje vėl susijungusią Vengriją, nors dabar abejojama, ar tie skaičiai nebus padidinti. Šiaip ar taip, manoma, kad ši demografinė katastrofa nuniokojo gamybines jėgas tada, kai jų labiausiai reikėjo. Antra vertus, esama ir tokių istorikų, kurie teigia, kad ekonomikos kilimą padarė neįmanomą dvarų ūkio plėtra ir baudžiava. Šitoks požiūris dabar gal mažiau populiarus.

Bendras vaizdas buvo gana sudėtingas; ekonomiką nepalankiai veikė daugybė veiksnių, ypač miestų sektoriaus nuosmukis. Per karus smarkiai nukentėjusiems miestams atsiliepė ir vidaus rinkos sumažėjimas dėl didelių, save aprūpinančių dvarų augimo, taip pat bajorų veržimasis į miesto struktūras. Gildijų neturintys, su turtingomis kaimo vietovėmis susiję privatūs miestai buvo rimti laisvųjų ar karališkųjų miestų varžovai. Bohemijoje ir Vengrijoje miestiečius slėgė didėjanti fiskalinė našta. Prekybos tarp Rytų ir Vakarų pobūdis (žemės ūkio produktai mainais į gatavus gaminius) galų gale darė žalą miestams, nors Silezijos bei Lužicos audiniai ir pajėgė konkuruoti su brangesnėmis analogiškomis Anglijos prekėmis. XVII amžiaus šeštojo dešimtmečio karai suardė dinamišką tarptautinių mugių tinklą; susiklosčiusiam prekybos modeliui kenkė ir kiti veiksniai, pavyzdžiui, Rusijos grūdų ir Švedijos vario konkurencija. Krintant grūdų kainoms Vakaruose ir nedidėjant našumui Lenkijoje, Baltijos grūdų eksportas, 1618 metais pasiekęs viršūnę, ėmė smukti. Panašus likimas ištiko Vengrijos galvijų eksportą – trečiąjį dešimtmetį ligtolinis bumas pasibaigė.

Šimtmečio viduryje Vidurio Rytų Europa prarado savo ankstesnę reikšmę tarptautiniame darbo pasidalijime. Lenkijos–Nyderlandų prekybą pradėjo išstumti Britanijos–Maskvos (ir Švedijos) prekyba, kurioje svarbią vietą užėmė kanapės ir derva. Tiesa, Lenkija ir Lietuva toliau intensyviai tebeprekiavo su Maskva (pramoninės prekės mainais į kailius ir miško gėrybes); Ryga čia vaidino panašų į Gdansko vaidmenį. Vengrijos galvijų eksportas kentėjo nuo danų konkurencijos, o prekyba variu – nuo švedų. Kai septintąjį dešimtmetį galvijų kainos vėl pakilo, iš to daugiausiai laimėjo užsienio (tai yra Pietų Vokietijos) pirkliai. Vengrai, išskyrus tokius didikus kaip Zrínyi'ai ir Batthyány'ai, jau nebepajėgė varžytis.

Blogėjant ekonominėms sąlygoms, didėjo skirtumas tarp turtingųjų ir vargšų. Daugelis valstiečių atsidūrė pastarojoje kategorijoje, nors itin didelis šios socialinės klasės įvairumas neleidžia daryti plačių apibendrinimų apie jos ekonominę padėtį ir teisinę būklę. Bohemijoje ir Vengrijos karalystėje visą šimtmetį plito baudžiava, augo dvarų ūkis, tačiau tarp valstiečių būta ir tarpinių sluoksnių, tokių kaip minėtieji haidukai Vengrijoje arba kazokai (žr. p. 103) Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Vis dėlto reikėtų pabrėžti du dalykus. Pirma, kad baudžiava darėsi vis nuožmesnė, antra, kad ji nebuvo būdinga vien Vidurio Rytų Europai. Lenkijos karalius Jonas Kazimieras 1656 metais pažadėjo išvaduoti savo karalystės gyventojus „iš neteisingos naštos ir priespaudos".[11] Tų laikų Vengrijos kronikoje teigiama, kad tai, jog „viena tauta turi šitaip varžyti kitus tos pačios tautos žmones", prieštarauja Dievo valiai.[12]

Ar valstiečiai buvo laikomi priklausą tai pačiai tautai kaip bajorai ir miestiečiai? Komenský apibūdino tautą kaip žmonių grupę, kilusią iš vienos genties, gyvenančią vienoje vietoje (kurią jie vadina šalimi), kalbančią savo kalba, susietą ypatingų ryšių ir siekiančią bendro gėrio; pats save jis laikė moravų tautos atstovu, kalbančiu čekų kalba. Bet tai nebūtinai reiškia, kad tauta jam buvo sąmoningas politinis-socialinis vienetas. Juo toliau, juo rečiau terminas „politinė tauta" apimdavo ir valstiečius, nors, žinoma, būta išimčių. Tuometinis lenkų politinių veikalų autorius Aaron A. Olizarowski (Olizarovius) manė, kad jo šalyje tikros demokratijos nesą todėl, kad seimo deputatai atstovaują vien bajorams, o ne visiems žmonėms. Bet tai nebuvo tipiškas požiūris.

Daug kur Europoje valstiečių padėtis blogėjo, todėl kai kurie istorikai kalba apie „refeodalizaciją". Prancūzijoje kardinolas Richelieu palygino valstiečius su mulais, kuriems, „papratusiems nešioti nešulius, labiau kenkia ilgas poilsis negu darbas". Vienas tuometinis Neapolio ekonomistas tiesiog pavadino valstiečius „nešuliniais gyvuliais".[13] Vidurio Rytų Europa tikriausiai skyrėsi tuo, kad, kaip minėta anksčiau, karaliaus valdžia buvo nustojusi kištis į žemvaldžių ir valstiečių santykius. Be to, bumo pabaiga pablogino valstiečių ekonominę būklę; tai slopino iniciatyvą, o priverstinis darbas buvo itin nenašus.

Socialinės hierarchijos viršūnėje esanti turtingiausia kilmingųjų dalis vis labiau tolo nuo kitų bajorų. Turtas buvo svarbiausias kriterijus, turtu buvo didžiuojamasi ir juo naudojamasi stiprinant savo politinę bei socialinę padėtį. Toji hierarchų grupė, atjauninama ir šviežio kraujo (bet itin gausiai tik Bohemijoje nuo XVII amžiaus trečiojo dešimtmečio), Lenkijoje-Lietuvoje įgavo didikų oligarchijos, o Bohemijoje ir Vengrijoje –

tituluotosios aristokratijos pavidalą. Vengrijos palydos (*familiares*) instituto nykimas atėmė iš šios šalies neturtingųjų bajorų papildomas pajamas. Lenkijoje bajorai vis labiau darėsi priklausomi nuo didikų, ypač taip buvo Lietuvoje ir Ukrainoje, nors didikai apdairiai stengėsi bent žodžiais atiduoti duoklę bajorų egalitarizmui. Bohemijoje 1618–1648 metų įvykiai bemaž visiškai sužlugdė smulkiuosius bajorus (riterius) kaip nepriklausomą politinę jėgą.

Habsburgų valdžioje

Dinastijos tęstinumas formaliai buvo pasiektas įvedus paveldimąjį valdymą po 1627 metų Bohemijoje ir 1687 metais Vengrijoje (kai kraštas buvo suvienytas). Sąlygas tam sudarė du veiksniai: kariniai užkariavimai (ar prarastų žemių atsiėmimas) ir fizinis Habsburgų giminės išlikimas. Tačiau absoliutizmas nebuvo tolygus despotiškai ar neribotai valdžiai. Valdovui valstybėje teko remtis tam tikromis grupėmis, jam turėjo talkinti veiksmingos vykdomosios institucijos. Savo žemėse Habsburgai rėmėsi visų pirma tituluotąja aristokratija, išimtine ir paveldėtine. Skirtingai nuo Lenkijos karalių, Habsburgai gavo visišką nobilitavimo laisvę, tai yra teisę skirti žemę ir titulus, leisti kurti paveldimus nedalomus ūkius (majoratus). Nuo XVI amžiaus Bohemijos ir Vengrijos monarchai teikė baronų ir grafų (kiek rečiau ir vėliau – kunigaikščių) titulus. Šv. Vaclovo Karūnos žemėse įgytas titulas buvo vartojamas dažniau už tradicinį žodį *pan* (ponas).

Vis dėlto Bohemijos ir Vengrijos aristokratija skyrėsi. Pirmoji smarkiai pakito po Habsburgų pergalės prie Baltojo kalno 1620 metais, lemtingos datos čekų istorijoje. Dėl persekiojimų ir konfiskavimų maždaug pusė dvarų perėjo kitiems šeimininkams. Senieji Bohemijos didikai išlaikė tik 30,2 procento žemių, Habsburgų iškeltai ir jiems lojaliai „naujajai aristokratijai" – Piccolomini, Buquoy, Colloredo, Gallas šeimoms – atiteko 68,8 procento. Šių šeimų kilmė puikiai iliustravo Habsburgų imperinius ryšius. Bohemijos luomai priešinosi vokiečių gausėjimui ir jų įtakos didėjimui po 1526 metų. 1615 metais buvo priimti kalbos įstatymai, įpareigojantys visus pareigūnus ir luomų susirinkimo narius kalbėti čekiškai. Visa tai po 1627 metų pasikeitė. Šiame skyriuje mes prie to dar sugrįšime.

Vengrijos didikai, tampantys tituluotąja aristokratija, irgi palaikė Habsburgus, bet čia ši sąjunga buvo trapesnė. Nors būta tarpusavio

vedybų ir glaudžių ryšių su Austrijos ir Moravijos aristokratais, vengrų diduomenė vis dėlto neįsiliejo į Vienos valdžios struktūras. Pritapti trukdė kitokia apranga, kalbėsena, pavardės. Šimtas ar daugiau šeimų, esančių socialinės hierarchijos viršuje ir dabar jau daugiausiai katalikų tikybos, kaip įmanydamos stengėsi, kad užtrukusi krizė nevirstų nei aiškia absoliutizmo, nei oligarchinės anarchijos pergale. Po laikino sutrikimo paskutiniais XVII amžiaus dešimtmečiais ir XVIII amžiaus pradžioje politinė pusiausvyra, nors ir nelabai tvirta, buvo grąžinta.

Bemaž visą šį laikotarpį Vengrijos raidai turėjo įtakos Transilvanija, kurios kunigaikščiai laikė savo misija ginti vengrų žemių interesus, kai joms grėsdavo dinastinis absoliutizmas. Transilvanija neturėjo savo aristokratijos, tokios kaip Vengrijos karalystė, jos bajoriją daugiausiai sudarė titulus gavę sekleriai, haidukai, rumunai ir vokiečių „saksiškasis" elitas. Kai kur miestiečiai buvo kolektyviai pakelti į kilminguosius. Iki XVII amžiaus šeštojo dešimtmečio pabaigos Transilvanija siųsdavo savo stebėtojus į Pozsony (Bratislavos) seimą. Dvi iš jos valdančiųjų kunigaikščių šeimų buvo kilusios iš pačios Vengrijos. Taigi Transilvaniją vargu ar buvo galima laikyti svetimu kraštu. Habsburgų kėslus į kunigaikštystę kritikavo netgi lojaliausi katalikams veikėjai, tarp jų ir pats arkivyskupas kardinolas Péter Pázmány. Transilvanijos buvimas ir kartu jos atskirumas turėjo daug reikšmės tolesnei Šventosios Karūnos žemių evoliucijai.

Be sąjungos su aristokratija, Habsburgų politikai, orientuotai į valdovo galios stiprinimą, reikėjo tvirto finansinio pamato ir veiksmingos biurokratijos. Didžiąją dalį pajamų monarchai jau gaudavo ne iš Karūnos žemių (antai iš Bohemijos tokios pajamos buvo vos didesnės nei 1 procentas), o iš paprastųjų ir ypatingųjų mokesčių. Pirmieji apėmė regalijas (valdovų monopolius) ir įplaukas iš karališkųjų miestų; antrieji buvo grindžiami kai kurių pajamų rūšių ar nuosavybės deklaruotąja verte. Monarchija siekė, kad mokesčiams uždėti, jiems padidinti ir surinkti tereikėtų nominalaus parlamentinių institucijų pritarimo. Be to, ji stengėsi, kad bajorams ir aristokratams nepavyktų išvengti mokesčių mokėjimo. Į amžiaus pabaigą šie tikslai buvo iš esmės, nors ir nevisiškai, pasiekti.

Valstybės biurokratija dar labai priklausė nuo luomų; vien tai sunkino jos germanizavimą. Vis dėlto jau minėtas atvykėlių iš imperijos įsiliejimas į administraciją ir kariuomenės vadovybę atrodė būtinas norint garantuoti besąlygišką pareigūnų ištikimybę. Ne visi iš jų buvo etniniai vokiečiai, netrūko atvykusiųjų ir iš plačių Habsburgų žemių. Prireikė

nemažai laiko ir pastangų, kol biurokratija tapo atskiru, monarchijos visiškai kontroliuojamu valstybės organu.

Šimtmečiui slenkant, auganti biurokratija ir didelė kariuomenė tapo dviem svarbiausiais Habsburgų galios ramsčiais. Tiesa, istorikai abejoja senesne pažiūra, kad Austrija (tas valstybių konglomeratas) įgijusi savo aiškią tapatybę dėl karų su Turkija. Evans, pavyzdžiui, teigia, kad monarchijos vienybė priklausė nuo politinių kontrreformacijos veiksnių, socioekonominės raidos ir, svarbiausia, valdančiosios grupės bendrų polinkių visumos. Priėmę tokį aiškinimą, turėtume sutikti, kad prisitaikymą prie esamų aplinkybių labiau lėmė aristokratijos etosas negu nuolat stiprėjanti centro kontrolė. Taigi monarchija didžios galybės statusą įgijo per karus su turkais, o ne dėl tų karų.

Bemaž neabejotina, kad ispaniškojo modelio kontrreformacija turėjo didelę įtaką Habsburgų absoliutizmo susiklostymui ir jo vaidmeniui Bohemijoje bei Vengrijoje. Vis dėlto labai jau lengva, iškeliant šio absoliutizmo austriškąjį aspektą, pražiūrėti vietinius čekiškus ir vengriškus bruožus. Juk ne vien protestantizmas, bet ir katalikų reformacija smarkiai paveikė tautines kalbas ir tautinę sąmonę. Galvojant apie tai, pirmiausiai mintyse iškyla didžioji Vengrijos kardinolo Pázmány figūra, – jis buvo žymus religinės polemikos dalyvis, rašęs vengrų kalba. Daugiausiai dėl šios priežasties jis nelabai žinomas už šalies ribų. Bohemijoje smulkiųjų bajorų giminės atžala Bohuslav Balbín gynė čekų lingvistinį palikimą ir gimtosios kalbos vartojimą, tačiau svarbiausias jo veikalas buvo išspausdintas tik kitame amžiuje. Kroatijoje kontrreformacija iškėlė dar vieną svarbią literatūros ir politikos figūrą, Jurajų Križaničių, agitavusį už Bažnyčių (Romos katalikų ir Stačiatikių) susitaikymą kaip slavų suvienijimo būdą. Šia prasme jis buvo XIX amžiaus slavofilizmo pradininkas. Péter Benicky, rašęs slovakiškai ir vengriškai, priklauso abiejų šalių literatūroms.

Pázmány ir Balbín buvo jėzuitai, o jėzuitai žengė pirmose katalikų žygio per Europą gretose. Tai ypač pasakytina apie Habsburgų žemes, kuriose trūko pasauliečių dvasininkų. Tai, ką nuveikė jėzuitai, ypač švietimo srityje, nustelbė dominikonų, pranciškonų, kapucinų, karmelitų, pijorų ar paulinų nuopelnus. Jėzuitai daug dėmesio skyrė emociniams ir dvasiniams poreikiams ir tuo patraukė daugybę žmonių. Olomouce, Bohemijoje, jėzuitai įsteigė universitetą. Pázmány įkūrė kolegiją Pózsony'je ir universitetą Nagyszombate (slovakiškai – Trnava) – 1635 metais. Pastarasis, pirmas išsilaikęs vengrų universitetas, galiausiai persikėlė į Budapeštą. Jėzuitai palengva palenkė į savo pusę aristokratus, tuo tarpu

kalvinizmas gyvavo daugiausiai tarp vengrų bajorų, palaikydamas jų antivokiškas nuotaikas.

Ar baroko kultūrą Vengrijoje ir Bohemijoje galima tapatinti su Habsburgų absoliutizmu ir todėl laikyti priešinga čekų ir vengrų tradicijoms? Kaip ir minėtuoju kontrreformacijos atveju, tai teigti būtų per drąsu. Pirmą barokinę bažnyčią Bohemijoje pastatė liuteronai. Baroko stiliaus galima rasti protestantų raštuose. Baroko erai priklauso Komenskio veikalai, ypač pats iškiliausias XVII amžiaus čekų prozos kūrinys – minėtasis *Labirintas*. Tas pat pasakytina apie kataliko Karelo Škretos ir protestanto Václavo Hollaro tapybą. Didžiulę įtaką Bohemijai ir Vengrijai, taip pat Kroatijai ir Slovakijai turėjo lenkų sarmatizmas, specifinė baroko eros respublikonizmo ideologija, apie kurią dar kalbėsime vėliau. Taip buvo ne vien dėl to, kad vengrai save kildino iš Atilos ir skitų, panašiai kaip lenkai save – iš senovės sarmatų. Būta ir glaudesnių meninio bei ideologinio lygmens analogijų. XVII amžiaus Vengriją istorikai yra vadinę kraštu, kur susilieja sarmatizmas, ilyrizmas (laikomas serbų ir kroatų baroko epochos humanizmo vaisiumi) ir panonizmas. Miklóso Zrínyi (XVI amžiaus didvyrio palikuonio) epinė poema *Szigetváro apsiaustis* laikoma reikšmingiausiu šimtmečio literatūros kūriniu. Parašytą vengriškai, į kroatų kalbą ją išvertė autoriaus brolis. Zrínyi, Esterházy, Wesselényi šeimų rūmai buvo vengrų kultūros centrai, kol aristokratų neapžavėjo Vienos ir Habsburgų kerai. Tuo laikotarpiu žymų kultūrinį vaidmenį vaidino Transilvanija. Svarbus kultūros centras buvo Gyulafehérváro (Alba Iulia) universitetas, kuriame dėstė Gáboro Bethleno pakviesti vokiečiai. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Sárospatake, Vengrijoje, keletą metų dėstė Komenský.

Ši epocha turėjo ir savo tamsiąją pusę. Iš pradžių čekų žemėse, vėliau Vengrijoje pradėta praktikuoti raganų medžioklė. Bohemijoje buvo galima nebaudžiamai žudyti čigonus. Šv. Vaclovo Karūnos žemėse buvo patvirtintos žydų privilegijos, o šimtmečiui baigiantis Lenkijos pavyzdžiu Bohemijoje ir Moravijoje jie gavo teritorinę autonomiją. Praha, kurioje gyveno didžiausia visame regione žydų miestiečių bendruomenė (apie 1635 metus maždaug 7800 žmonių, arba beveik pusė visų Bohemijos žydų) buvo vadinama „Izraelio sostine". Per Trisdešimties metų karą monarchija pasinaudojo žydų paslaugomis, tačiau vėlesnį šimtmetį stengėsi sumažinti jų skaičių ir vaidmenį. Tai nebuvo paprasta. Luomai ir žydai, vieni kitiems reikalingi dėl ekonominių sumetimų, buvo užmezgę glaudžius ryšius. Miestų bandymai taikyti jiems apribojimus buvo nelabai sėkmingi. Be to, administracija akivaizdžiai rėmė žydus dėl finansinių

priežasčių. Retkarčiais Bohemijoje ir Vengrijoje pasitaikydavo žydų išvarymų, taip pat ir nuo seno pažįstamų kaltinimų sukėlus epidemijas. Kontrreformacija nemažai prisidėjo skleidžiant judeofobiją. Sąlygos žydams buvo geresnės Transilvanijoje, kur kunigaikštis Gábor Bethlen atleido juos nuo prievolės nešioti skiriamąjį ženklą.

Respublika

Politinė priešpriešа XVII amžiuje dažniausiai kildavo tuomet, kai valstybė mėgindavo išplėsti savo galią. Paprastai tai būdavo ne socialinė revoliucija, o greičiau centralizmo užmačių atmetimas. Šia prasme absoliutizmas stabdė viduramžiais prasidėjusį visuomenės įsitraukimo į valdymą procesą. Tai pasakytina tiek apie abi Habsburgų valdomas šalis, tiek apie Lenkijos ir Lietuvos valstybę; tačiau pastaruoju atveju būta svarbaus skirtumo. Čia formalus politinės tautos oponentas buvo valdovas, bet iš tikrųjų minėtąjį procesą iškreipė evoliucija oligarchijos link, kuri tam tikra prasme pažeidė pačią politinę tautą. Polinkis į oligarchinį valdymą buvo būdingas ir kitoms to meto respublikoms, antai Venecijai ar Nyderlandams, ir tai anaiptol neturėjo atvesti į anarchiją. Tačiau Lenkijai trūko šių respublikų „miestiškumo", o kita vertus, turėjo reikšmės ir tai, kad didikai, išsisklaidę didžiulėje teritorijoje, rūpinosi vien savais interesais. Nebuvo sukurta oligarchinės ideologijos, nemėginta senatą padaryti valdžios pagrindu. Nesusidarė tokia oligarchinė santvarka, kur didikai būtų palaikę pusiausvyrą tarp valdovų ir bajorų. Užsienio diplomatų nuostabai, oligarchai nesugebėjo pasiekti, kad laimėtų jų kandidatai į sostą tada, kai buvo išrinktas Wiśniowiecki arba Sobieski. Bet tai, ką prarado seimo salėje, jie atgavo ekonomikos srityje, suimdami į savo rankas didžiuosius dvarus ir palengva tapdami bemaž visagaliais. Ir čia būta regioninių skirtumų. Daugeliui lenkų didikų buvo priimtinesnė mišri valdymo forma, ir savo „jaunesniųjų brolių" atžvilgiu jie elgėsi nuosaikiai. Tuo tarpu Ukrainoje ir Lietuvoje didžiųjų dvarų savininkai praktiškai monopolizavo valstybės tarnybas, o su smulkiaisiais bajorais elgėsi kaip tironai. Bet viskam yra ribos, ir tai galingieji Sapiegos Lietuvoje patyrė per 1696–1700 metų konfrontaciją su bajorais, kurie įveikė Sapiegas lemiamame mūšyje.

Kada prasidėjo bajorų respublikos evoliucija didikų oligarchijos link? Nutrūkus Jogailaičių dinastijai ar po 1609 metų rokošo, kuriuo baigėme praeitą skyrių? Istorikų požiūriai nesutampa. Tačiau XVII amžiaus

pabaigoje procesas jau buvo iš esmės baigtas, o *liberum veto* (žr. p. 106) tapo tarsi jo simboliu. Be abejonės, šią permainą nulėmė daugelis veiksnių. Jos esmė buvo kova dėl aukščiausios valdžios tarp karaliaus ir politinės tautos – *maiestas versus libertas*, – kurioje lemiamą žodį tarė didikai.

Valdovo renkamumas silpnino vykdomąją valdžią, o iš užsienio kilę monarchai buvo įtariami (neretai pagrįstai) siekiantys savo dinastinių tikslų. Taip buvo Zigmanto Vazos ir iš dalies jo dviejų sūnų – Vladislovo Vazos ir Jono Kazimiero atveju. Jų mėginimai atgauti Švediją kaip dinastijos bazę ir bendradarbiavimas su Habsburgais, absoliutizmo ir kontrreformacijos šalininkais, griovė pasitikėjimą Vazomis ir davė pagrindo apkaltinti juos absoliutistiniais kėslais. Būtų klaidinga manyti, kad Vazos buvo tik nominalūs valdovai. Apskritai imant, jie išlaikė vidaus jėgų pusiausvyrą esant sudėtingai mišriai valdymo formai ir stengėsi sutvirtinti savo padėtį. Jie galėjo laisvai vykdyti savo užsienio politiką, jei tik ji neatrodė agresyvi pacifistiškai nusiteikusiems bajorams. Jie vis dar buvo šiek tiek gerbiami. Tačiau karaliaus iniciatyvą ir galią varžė daugybė apribojimų.

Didžiuma karališkųjų valdų (vis dar sudariusių apie 19 procentų visos žemės) buvo atiduota laikinai naudotis didikams. Nepaisant to, karaliaus iždo, kuris XVI amžiaus pabaigoje buvo atskirtas nuo Karalystės ir nuo Lietuvos valstybinių iždų, pajamos dar buvo gana nemenkos. Penktadalis monarcho pajamų (nors ir vadintas ketvirtine, arba kvarta) teko mažos nuolatinės keleto tūkstančių vyrų kariuomenės išlaikymui. Dėl karų, vykusių bemaž ištisą šimtmetį, apie 90 procentų valstybės biudžeto buvo skiriama kariniams reikalams (Brandenburge, Rusų valstybėje ir Prancūzijoje šis skaičius buvo atitinkamai 50, 60 ir 62 su viršum procentų), todėl biudžetas visą laiką buvo deficitinis. Valstybės įplaukos nesikeitė nuo XIV amžiaus, jos biudžetas sudarė apie 50 procentų Švedijos, 5 procentus Anglijos ir nepilnus 3 procentus Prancūzijos biudžeto. Norint sutelkti 78 000 vyrų kariuomenę, reikėjo dėti ypatingas pastangas ir bent laikinai smarkiai padidinti mokesčius, kurių našta daugiausiai gulė ant miestiečių ir valstiečių pečių. Minėtasis karių skaičius buvo surinktas tik vieną sykį, apie 1621 metus.

Neturėdamas tikros reguliariosios kariuomenės ir biurokratijos, apsunkintas dvigubos administracijos ir tolimų atstumų, karalius vargu ar galėjo galvoti apie centralizuotą valdymą. Kaip ir tuometinė Ispanija, Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo per daug išsiplėtusi ir nesugebėjo potencialios galios paversti realia. Karaliai stengėsi ištaisyti padėtį

mėgindami keisti rinkimų būdą, kurti centrinę tarybą, didinti kariuomenę, kuri būtų išlaikoma iš reguliarių ir nekintančių mokesčių, ir apriboti seimo prerogatyvas. Visos šios pastangos sulaukė neigiamos reakcijos ir naujų karaliui primestų suvaržymų. Nuo XVII amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pradžios iki penktojo dešimtmečio vidurio karalius neteko teisės nobilituoti, šaukti kariuomenę be seimo pritarimo ir įsigyti naujų žemės valdų. Liaudis sukilimų nekėlė, tad šlėktoms nereikėjo stipraus valdovo, kuris gintų jų padėtį visuomenėje. Kadangi dauguma karų iki amžiaus vidurio vyko valstybės pasienyje, monarchas nebuvo reikalingas ir kaip gynėjas nuo užsienio grėsmės. Tačiau kai visą šalį užėmė švedai, pirmiausiai nukentėjo karaliaus prestižas.

Skirtingai negu Habsburgai, Lenkijos karaliai turėjo nedaug potencialių sąjungininkų. Pasinaudodami patronato (tai yra pareigybių ir karališkųjų valdų skyrimo) teise, jie bandė palenkti į savo pusę kai kuriuos didikus. Jie niekada rimčiau nemėgino supriešinti didikų su bajorais ar panaudoti kazokų karinį potencialą, nes suprato, kad tai galėtų baigtis pilietiniu karu, kad iškiltų grėsmė pačiai valstybės sąrangai. Negalėjo monarchai pasiremti ir miestiečiais. Bet ne dėl to, kad šis luomas nebuvo gausus; tiesiog tie keletas didelių ir turtingų miestų savo reikalams spręsti mieliau rinkosi kitokias priemones negu parlamentinės politikos intrigos. Gdanskas ir Ryga prireikus duodavo kyšius. Krokuva, Vilnius ir Lvovas 1658 metais įgijo teisę pirkti žemę ir siųsti delegatus į seimo ir seimelių sesijas. Bet tai nereiškė, kad jie galėjo paveikti valstybės politiką. Amžiaus viduryje patirti materialiniai ir žmonių nuostoliai gerokai susilpnino miestų padėtį.

Katalikų bažnyčia, kuri šiuo laikotarpiu vaidino svarbų vaidmenį kaip Habsburgų sosto rėmėja, nesilaikė tos pačios linijos Lenkijoje. Tiesa, kai kurie aukšti dvasininkai, stiprios monarchijos šalininkai, nepritarė anarchiškiems bajorų polinkiams ir netgi išdrįso kritikuoti, kaip tai padarė vyskupas Szyszkowski, tą laisvės atmainą, kuri buvo tapusi „didžiausia mažumos vykdoma priespauda".[14] Bet, apskritai imant, Bažnyčia Lenkijoje per XVII šimtmetį „sarmatizavosi". Nutolę nuo ispaniškojo modelio jos hierarchai, tarp kurių vis daugiau radosi įtakingiausių šeimų atstovų, galų gale ėmė tapatinti save su didikais ir bajorais.

Kaip pastebėjo amerikiečių istorikas Robert H. Lord, Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo „didžiausias ir ambicingiausias eksperimentas su respublikine valdymo forma, kokį tik pasaulis buvo matęs nuo romėnų laikų".[15] Vis dėlto tai nebuvo stipri, parlamentu paremta konstitucinė santvarka. Dar sykį pakartosime, kad suverenas buvo visa kilmingoji

tauta, gerbianti konstituciją ir pripildanti ją realaus turinio. XVII amžiuje silpnėjant centrinei įstatymų leidžiamajai valdžiai (seimui), valdžios centrais tapo seimeliai. Jie ne tik buvo politikos mokykla provincijos bajorams ir respublikonizmo bastionai, bet ir vykdė tai, ką lenkų istorikas Bogusław Leśnodorski pavadino „suverenumo decentralizacija". Krizių metu bajorai imdavosi tiesiogiai valdyti, susibūrę į konfederacijas. Lygintinos su škotų kovenantais, konfederacijos būdavo organizuojamos, kai iškildavo reali arba tariama grėsmė laisvei ir kai reikėdavo ginti šalį. Jos nebuvo neteisėtos, o sprendimus priimdavo balsų dauguma, skirtingai negu vienbalsiškumo principo suvaržytas seimas.

Į valstybę bajorai žiūrėjo kaip į savo „aukso laisvės" įsikūnijimą. „Tėvynė – tai ne namų ar valstybės sienos, ne turtai, – XVII amžiaus trečiąjį dešimtmetį teigė vienas didikas, išreikšdamas diduomenės *credo*, – o naudojimasis teisėmis ir laisvėmis."[16] Didysis olandų teisininkas Hugo Grotius laiške bičiuliui lenkui rašė: „Laisvė galvoti ką nori ir sakyti ką galvoji jums suteikta karalystės įstatymų."[17] Vis dėlto, nors ir mylėdama laisvę, bajorija virto uždara bendruomene, kurioje būta nemaža konformizmo. Nesant *noblesse de robe* (tarnybinių bajorų), nobilituojama būdavo palyginti retai (nebent neteisėtai), ir bajorai griežčiau negu praeityje atsiskyrė kaip kasta.

Per šimtmetį susidarė specifinis kultūrinis klodas, persmelkęs tiek bajorų politinę filosofiją ir mąstyseną, tiek jų gyvenimo būdą. „Sarmatizmo" terminas kilo iš tariamų lenkų protėvių, sarmatų, pavadinimo; toji koncepcija atstojo ideologiją, jungiančią įvairiataučius bajorus, ir paženklino juos specifiniu antspaudu. Sarmatizmas reiškė itin konservatyvią, priešišką viskam, kas miestiška, ir antiintelektualią žemvaldžių pasaulėžiūrą, išsiskiriančią išoriniu religingumu, polinkiu į švaistymą ir parodomąją prabangą, taip pat kastine arogancija. XVII amžiuje tai buvo daugelio Europos kilmingųjų bruožai. Sarmatizmo koncepcija skelbė, kad Lenkija esanti ne tik Europos aruodas ir krikščioniškojo pasaulio skydas prieš turkus bei totorius, bet ir, svarbiausia, įsikūnijimas aukščiausios valdymo formos, kurią įkvėpė Romos respublika ir kuri pagrįsta „aukso laisve". Iš Vakarų lenkams nebuvo ko mokytis, o rytietiška apranga, perimta iš priešų musulmonų, turėjo pabrėžti jų savitą, originalią tapatybę. Ši Lenkijos orientalizacija daugiausiai vyko per Vengriją – vengrai taip pat rengėsi *à la Turque* – ir buvo itin akivaizdi kultūros srityje.

Sarmatizmas, kuris palengva išstūmė ankstesnius tautos kriterijus – šalį, kalbą ir kultūrą, – sutapo su baroku, bet nebuvo jam tapatus. Dėl

sarmatizmo poveikio baroką, suklestėjusį architektūroje, menuose ir literatūroje, galima tam tikra prasme laikyti (didžiojoje regiono dalyje) labiau „vietiniu" stiliumi negu buvo renesansas. Tačiau, nors šiuo laikotarpiu iškilo keletas žymių literatų – paminėsime vien spalvingą asmenybę, memuaristą Janą Chryzostomą Paseką, – aukštasis XVI amžiaus lygis nebuvo pasiektas. Jei kalbėsime apie mokslus, tai Gdansko astronomas Johann Hevelius, Anglijos karališkosios draugijos narys, buvo visų pirma europietis, bet drauge laikė save ir priklausančiu lenkų pasauliui (*civis orbis Poloniae*).

Lenkų religingumas, kuris buvo veikiamas iš pradžių ispanų, vėliau prancūzų įtakos, baroko amžiuje irgi patyrė sarmatizmo poveikį. Dievas ir šventieji buvo įsivaizduojami kaip monarchas su senatoriais. Dangus buvo panašus į bajorų respubliką. Lenkų pamaldumas, ryškiai paženklintas Marijos kulto, savo išorinėmis apraiškomis darėsi vis paviršutiniškesnis. Be to, jis įgavo nepakantos bruožų. Sarmatiška ksenofobija maišėsi su interesų siaurumu ir priešiškumu permainoms, ją maitino kovos su įsiveržėliais: stačiatikiais maskvėnais, liuteronais švedais ir prūsais, musulmonais turkais ir totoriais. Lenkiškumas juo toliau, juo labiau buvo tapatinamas su Romos katalikybe.

Šioje, kaip ir daugelyje kitų sričių, amžiaus vidurys tapo didžiąja takoskyra. Zigmantas Vaza diskriminavo stačiatikius, jo valdymo metais senatorių protestantų skaičius sumažėjo nuo dvidešimt penkių iki penkių. Vladislovo Vazos laikais jis vėl padidėjo, bet toli gražu nepasiekė ankstyvųjų reformacijos dienų lygio. Įtakingųjų šeimų palikuonys palengva grįžo į katalikybę.

Vis audringesnės darėsi religinės riaušės miestuose, tiesa, jų kaltininkai dažniausiai būdavo patraukiami atsakomybėn. Vladislovas Vaza palaikė pastangas užmegzti dialogą, ir 1645 metais Torunėje buvo surengtas *Colloquium Charitativum* tarp katalikų, liuteronų ir kalvinistų teologų. Žymus politinės literatūros kūrėjas Łukasz Opaliński manė, kad persekioti eretikus esą nenaudinga. Grotius teigė, kad „įstatymais varžyti religiją nėra lenkiška",[18] o Komenský (tuomet gyvenęs Lenkijoje kaip tremtinys) savo garsiojoje panegirikoje Švedijos karaliui Karoliui Gustavui rašė, kad Lenkija niekada nėra praliejusi krikščionių kraujo dėl religinių nesutarimų. Nors fanatiškumas stiprėjo, čia nepasitaikė nei Liudviko XIV stiliaus susidorojimų, nei valstybės diriguojamų persekiojimų. Vienintelė iš Lenkijos išvaryta religinė grupė buvo arijonai (1658), bet ir tai daugiausiai dėl to, kad jie buvo apkaltinti bendradarbiavimu su švedais.

1576–1648 metais žydų skaičius Lenkijos ir Lietuvos valstybėje patrigubėjo, pasiekdamas 450 000, apie 4,5 procento visų gyventojų. Daugiau nei du penktadaliai žydų gyveno Ukrainoje, o daugiau nei ketvirtadalis – Lietuvoje. Jų statusas įvairavo nuo miestų ir miestelių elgetų iki bajorų valdų ir įmonių nuomininkų ar turtingų pirklių. Ukrainiečiai juos laikė priespaudos įrankiu turtingųjų rankose ir dėl to jų nekentė. 1648 metai, kai kilo kazokų sukilimas, buvo juodieji metai ir žydų istorijoje. Tūkstančiai žydų buvo nužudyti arba žuvo kovodami drauge su lenkais prieš kazokus ir maskvėnus. Vėliau, įtarti bendradarbiaujant su užpuolikais švedais, žydai nukentėjo ir nuo lenkų rankų. Vis dėlto jų skaičius per stebėtinai trumpą laiką vėl pasiekė buvusį lygį. Šiuo audringu laikotarpiu, 1665 metais, Sabbatai (Shabbetai) Zevi buvo paskelbtas mesiju.

Nuo Baltojo kalno iki Rákóczi karo

Per XVII amžių Habsburgų žemėse pasikeitė keletas valdovų. Po Rudolfo II trumpą laiką valdė Motiejus, visiškai trumpai – Frydrichas. Paskui atėjo Ferdinandas II ir Ferdinandas III, kurie suvaidino svarbų vaidmenį per keturis lemiamus XVII amžiaus dešimtmečius. Po jų imperatoriumi tapo Leopoldas. Jo valdymo metais, apėmusiais visą antrąją amžiaus pusę, Austrija įgijo aiškesnę tapatybę, o Vokietija ir Ispanija toliau žengė savo keliu.

Nelengvai pasiekta pusiausvyra Bohemijoje, pagrįsta „Didenybės laišku" ir 1609 metų susitarimu, išsilaikė vos keletą metų. Polišenskio nuomone, Bohemijos visuomenės struktūra, kurią luomai siekė išsaugoti, garantavo neblogas sąlygas ūkio, religijos ir kultūros raidai. Tiesa, būta ir įtampos. Bohemija, kuri mokėjo daugiau mokesčių ir duodavo daugiau kariuomenės negu kitos Habsburgų žemės, buvo laikoma turtinga, tuo tarpu jos biudžeto deficitas vis augo. Bajorų luomas ir miestiečių dauguma, du protestantiški sluoksniai, varžėsi su galinga „ispaniškąja partija", kontrreformacijos ir stipresnės centrinės valdžios šalininke. Nors abiejų pusių nuosaikieji bandė vesti derybas, kraštutinieji nuolaidų nepripažino. Seimas nesistengė pakeisti Habsburgų vietine dinastija, bet norėjo apriboti jų valdžią ir dėl to skatino bendradarbiauti protestantų daugumą Austrijos, Bohemijos ir Vengrijos luomų susirinkimuose. Vis dėlto antihabsburgiška opozicija nebuvo išimtinai protestantiška. Tarp bajorų, kurie vėliau ėmėsi ginklo, 16 procentų sudarė katalikai. Kita vertus, būta protestantų, kurie liko ištikimi Habsburgams arba laikėsi neutraliai.

Konfliktą, įsižiebusį Prahoje 1618 metais ir peraugusį į Trisdešimties metų karą, iš esmės sukėlė nesutarimas dėl karaliaus prerogatyvų ir luomų teisių. Be to, jį galima laikyti dalimi visą Europą įtraukusio ginčo tarp habsburgiškojo katalikiškojo ir protestantiškojo olandiškojo valdymo bei ūkio modelių. Visuotinį konflikto pobūdį pabrėžė Komenský, kuris vėliau rašė Švedijos kancleriui Axeliui Oxenstiernai, kad čekai prisiėmė svarbiausią Habsburgų puolimo smūgį ir kad tai davė kitiems galimybę apsiginti. Ir tuomet, ir vėliau buvo plačiai paplitusi nuomonė, kad Europa susiskaldė į dvi stovyklas: vienoje pusėje Nyderlandai, Bohemija, Transilvanija, kai kurios vokiečių kunigaikštystės, Anglija, Prancūzija, Danija ir Švedija, o kitoje – Popiežiaus sritis, Austrija, Ispanija, Italijos valstybės ir Lenkija; vokiečių žemių buvo tiek vienoje, tiek kitoje stovykloje.

Konfliktas prasidėjo nuo incidento dėl protestantų bažnyčių, pastatytų Karūnos žemėse, kurios buvo atiduotos Katalikų bažnyčiai. Luomai surengė politinę demonstraciją pasiųsdami peticiją karaliui, kuris nuo 1609 metų rezidavo Vienoje. Jo atstovų Prahoje, „ispaniškosios partijos" šulų, nenuolaidumas buvo palaikytas tyčiniu luomų teisių pažeidimu. Delegacija nuėjo į pilį ir, karštai pasiginčijusi su dviem vyriausiaisiais karaliaus patarėjais Vilému Slavata bei Jaroslavu Martinicu, išmetė juos pro langą. Tiedu išliko gyvi, bet 1618 metų gegužės 23-osios Prahos defenestracija atvėrė naują, lemiamą čekų istorijos tarpsnį.

Iš pradžių luomai dėjosi veikią prieš blogus karaliaus patarėjus, bet ne patį monarchą, tačiau padėtis pasikeitė, kai vietoj Motiejaus soste atsidūrė Ferdinandas. Nors ir garsėjęs kaip kontrreformacijos ir absoliutizmo šalininkas, 1617 metais jis buvo neapdairiai išrinktas karaliumi. 1619 metais luomai paskelbė jo išrinkimą esant neteisėtą ir karaliumi pasirinko Protestantų lygos Vokietijoje vadovą, Anglijos karaliaus Jokūbo I žentą Pfalzo kunigaikštį Frydrichą. Tačiau viltys sutelkti antihabsburgišką koaliciją žlugo. Netgi Moravija iš pradžių laikėsi neutraliai, o Silezija tik iš dalies dalyvavo konflikte. Vien Nyderlandai suteikė šiokią tokią finansinę, o Transilvanija – nedidelę karinę paramą.

Apie tai, kokie buvo sukilimo tikslai, galima spėti iš luomų pradėtų reformų ir akcentavimo, kad reikalingi tikri monarcho rinkimai, seimo pritarimas permainoms ir religinė pakanta. Jėzuitai ir tie iš katalikų, kurie dėjosi prie Habsburgų, buvo išvaryti. Patrauklesnės programos sukilėliai neturėjo; nebuvo šalyje ir vienybės, tokios kaip husitų laikais. Kai kurie miestai, pavyzdžiui, Plzeň ir Budějovice, netgi stojo prieš luomus. Kariuomenė susidėjo iš samdinių, tautinės milicijos ir didikų surinktų būrių. Jai vadovavę Matthias Thurn ir Georg von Hohenlohe pasiekė šiokių

tokių karinių laimėjimų, tarp kurių – du žygiai į Vieną. 1620 metų lapkričio 8-ąją luomų kariuomenė susikovė su imperijos ir Katalikų lygos armija prie Baltojo kalno (Bilá Hora), dabar – Prahos priemiesčio. Abi maždaug vienodo dydžio armijos turėjo savo gretose vokiečių ir čekų. Habsburgų daliniuose, be to, dar buvo valonų, italų ir ispanų, o luomų pulkuose – olandų, šveicarų ir vengrų. Nors vertinimai skiriasi, mūšis, matyt, nebuvo ilgas. Habsburgams jį laimėjus, karalius Frydrichas pabėgo iš Prahos. Vieno anglų stebėtojo žodžiais, Bohemijos luomų kariai „blogai kovęsi už gerą reikalą."[19]

Konfliktui plečiantis, į kovą prieš Habsburgus įsitraukė kitos valstybės – 1625 metais Danija, po penkerių metų Švedija, galiausiai Prancūzija, – o čekų žemėje toliau vyko nedideli mūšiai. 1631 metais saksų pajėgoms užėmus Prahą, trumpam buvo atkurta luomų valdžia. 1639 ir 1641 metais Švedijos kariuomenė, į kurią čekų politiniai emigrantai dėjo didžiausias viltis, buvo nesėkmingai apsiautusi Prahą, užėmusi Olomoucą. Šalį plėšė danų, lenkų ir kazokų būriai. Žaibiškai iškilus imperijos generolui Albrechtui Wallensteinui (Valdštejn), aukštos kilmės Bohemijos bajorui, kuris kaip Friedlando hercogas kontroliavo didelius šalies plotus ir galėjo pretenduoti į šv. Vaclovo karūną, čekų viltys vėl trumpam atgijo. Paskutinis mūšis įvyko 1648 metų spalį Prahoje, ant tilto, dabar žinomo kaip Karolio tiltas, tačiau Bohemijos likimas tuomet jau buvo nulemtas. Vestfalijos taikos sutartimis Habsburgai prarado daug ką, tik ne Bohemiją. Pirmą, bet ne paskutinį sykį Vidurio Rytų Europos šalis, kovojusi nugalėtojų pusėje, pasiekus pergalę, buvo palikta likimo valiai. „Kas iš to mums, – Komenský su kartėliu rašė Oxenstiernai, – kad jūs laimėjote mūsų ašarų padedami, jeigu, turėdami galios suteikti laisvę tiems iš mūsų, kurie išsigelbėjo, jūs vėl atiduodate mus į mūsų persekiotojų rankas." Vertindamas pralaimėjimą religiniu požiūriu, Komenský ištarė dažnai cituojamus žodžius: „Pasitikiu Dievu, kad, praėjus audrai rūstybės, kurią ant mūsų galvų užtraukė mūsų nuodėmės, tu vėl galėsi pati tvarkyti savo reikalus, o čekų tauta."[20]

Kuo gi pasireiškė katastrofa, kurią simbolizavo Baltasis kalnas ir kuri laikoma čekų istorijos tęstinumo nuotrūkiu? Paprastai kalbant, Habsburgų pergalė reiškė sunaikinimą politinės tautos (susidėjusios, kaip žinome, iš didikų, bajorų ir miestiečių), kuri formavo ir saugojo Bohemijos kultūrą bei tapatybę. Iš pirmų dviejų minėtųjų luomų teliko menkas formalus aristokratijos sluoksnis, sustiprintas bažnytinės hierarchijos ir iš esmės svetimas tautai. Habsburgai šios aristokratijos gal ir „nekūrė", bet neabejotinai procesą skatino ir rėmė. Didikams atitrūkus nuo tautos

daugumos, pastaroji liko be lyderių. Tai buvo radikalus anksčiau egzistavusio modelio (tokio pat kaip Lenkijoje ir Vengrijoje) pasikeitimas, kuris dar ilgai atsiliepė ateityje.

Habsburgų politika rėmėsi principu, kad maištaujanti šalis netenka savo senųjų teisių. O tos teisės, kurios paliekamos, priklauso nuo valdovo malonės. 1621 metų birželį Prahoje viešai įvykdyta mirties bausmė dvidešimt septyniems sukilimo vadovams – septyniolikai miestiečių, septyniems riteriams ir trims didikams. Pabėgusių ir nubaustų mirtimi vadovų ar net politiškai įtartinų asmenų žemės buvo konfiskuojamos trimis bangomis: 1623–1627, 1632–1634 ir 1634–1637 metais. Žemė tų, kuriems teko palikti šalį, buvo pardavinėjama neretai per prievartą. Tai ir nulėmė anksčiau minėtas didžiųjų dvarų pasiskirstymo permainas. Bajorų (riterių) nuosavybė sumažėjo nuo trečdalio iki penktadalio visų dvarų Bohemijoje ir iki dešimtadalio Moravijoje. Iš 1128 šeimų, priklausiusių tam luomui, išliko tik 238. Apskritai iš buvusių prieš 1620 metus 1174 kilmingųjų šeimų vėliau liko tik 308, prie kurių prisidėjo 192 naujos.

1627 metais Bohemijai ir po metų Moravijai buvo primestas pagrindinis konstitucinis įstatymas – „Atnaujinti žemių įstatymai". Jis padarė galą karalių rinkimams, suteikdamas paveldėjimo teisę vyriškos lyties Habsburgams. Buvo panaikinta aukščiausio Bohemijos pareigūno, Karlštejno burggrafo, pareigybė. Įstatymas grąžino dvasininkijai pirmojo luomo teises seime; žemės jai buvo grąžintos 1629 metais. Anksčiau kiekvienas luomas turėjo po vieną balsą, o dabar daugelyje svarstymų kiekvienam pirmų trijų luomų nariui teko po vieną balsą; miestiečiams ir toliau liko vienas kolektyvinis balsas. Iš trisdešimties karališkųjų miestų, galėjusių siųsti savo delegatus, liko tik keturi. Įstatymų leidžiamoji iniciatyva nuo šiol priklausė karaliui: pareigūnai dabar turėjo prisiekti vien jam ir nebeduoti priesaikos, kaip anksčiau, ir luomams. Karalius, o ne luomai dabar teikė titulus, įskaitant įsikūrimo teisę (*incolat*). Vokiečių kalba buvo padaryta lygiateisė su čekų visiems valstybės reikalams.

Visas ne katalikų religijas (išskyrus žydų) paskelbus už įstatymo ribų, protestantai galėjo pasirinkti: atsiversti į katalikybę arba emigruoti, ir daugelis pasirinko antrąjį kelią. Prie jų prisidėjo grynai politiniai emigrantai, išvykę iš šalies įvairiais karo laikotarpiais. Kitokia padėtis buvo Lužicoje ir Silezijoje, kur vyravo ribota pakanta, tad kai kurie emigrantai apsigyveno ten. Čekų broliai (drauge su Komenskiu) persikėlė į Lenkiją; kiti pasirinko Saksoniją, Prūsiją, Transilvaniją, Daniją, Švediją, Angliją ar Nyderlandus. Manoma, kad išvyko apie 150 000 žmonių, o tai didžiulis skaičius, turint galvoje, kad Bohemijoje iš viso gyveno apie du milijonus,

Moravijoje – apie milijoną. Nors visuose šiuose skaičiavimuose galima didelė paklaida, bendras gyventojų skaičius, matyt, sumažėjo trečdaliu; tie nuostoliai iš esmės buvo padaryti maždaug per pusę šimtmečio.

Daugelis miestų ne tik buvo sugriauti, bet ir žlugo finansiškai, nuvertėjo pinigai, trūko maisto, pablogėjo gyvenimo sąlygos kaime. Vyravo nusiminimo, rezignacijos, netgi nevilties nuotaikos. Baroko kultūra, suspindusi Prahos architektūroje, turėjo ir išvirkščią pusę – interesų siaurumą, tolesnį nutautėjimą, čekų kalbos nuosmukį ir faktišką germanizaciją. Tai, kad Bohemija degradavo iki paveldėtinės provincijos, Szűcs laikė kur kas blogesne lemtimi negu visiškas valstybės išnykimas – kaip vėliau atsitiko padalytai Lenkijai.

Vis dėlto jau negalima be išlygų pritarti laikotarpio po Baltojo kalno vadinimui „juoduoju amžiumi", per kurį Bohemija neteko savo religijos, kalbos ir pačios tapatybės. Ar katalikybė buvo svetimas, primestas tikėjimas, ar ji leido tautai – barokinio religingumo, šv. Jono Nepomuko kulto išpažintojai – išsaugoti čekų istorinį tęstinumą kad ir žemiausiu lingvistiniu lygiu? Nors Habsburgų pergalė lėmė germanizaciją, pačią kovą vargu ar galima traktuoti tik kaip tautinę vokiečių ir čekų priešpriešą. Kai kurie istorikai (tarp jų – Ernest Denis ir Palacký) teigia, kad luomų pergalė būtų arba įstūmusi Bohemiją į anarchiją, panašią į Lenkijos, arba dar labiau įtraukusi į vokiečių orbitą. Tačiau šis teiginys yra ginčytinas. Vis dėlto, kad ir kokios galėjo būti alternatyvos, Baltasis kalnas nustatė čekų istorijos kryptį ir pobūdį bent dviem šimtmečiams, ir net šiandien lieka atskaitos tašku.

1618 metų Prahos sukilimas, suprantama, paveikė Transilvaniją, kuri, kunigaikščio Gáboro Bethleno, o vėliau jo įpėdinio Jurgio I Rákóczi valdoma gyveno savo aukso amžių. Šių dviejų kunigaikščių politikai buvo būdinga religinė pakanta, merkantilinės tendencijos ekonomikoje ir polinkis į absoliutizmą. Abu jie siekė Lenkijos sosto – po Stepono Batoro tai buvo jų didžiausia svajonė – ir kėsinosi į Moldovą bei Valakiją. Kilus konfliktui su Habsburgais, jie prisidūrė vos keletą valsčių, bet galbūt išgelbėjo vengrų protestantus nuo jų tikėjimo brolių Bohemijoje likimo. Viena sutartimi (Linz, 1645) Transilvanija įgijo teisę, kuria remiantis netgi baudžiauninkai galėjo pasirinkti religiją. Tačiau svarbiausias tikslas – atkurti laisvą Vengrijos karalystę – kunigaikščiams pasirodė ne pagal jėgas. Transilvanijos valdovų užmojai pranoko jų sugebėjimus. Bethlenui pakako nuovokos tai suprasti ir atsisakyti šv. Stepono karūnos.

Bethlen išsyk reagavo į įvykius Bohemijoje ir suteikė luomams karinę paramą. Jo lengvoji kavalerija – garsieji husarai – dalyvavo žygyje į Vieną

ir Baltojo kalno mūšyje, taip pat 1623, 1626 ir 1643 metų kautynėse. Pirmąjį puolimą sustabdė apgaulingas manevras, kurį įvykdė lenkų ir kazokų lengvoji kavalerija, tarnavusi Habsburgams su Zigmanto Vazos pritarimu. Tokią netiesioginės pagalbos formą nulėmė Lenkijos karaliaus prohabsburgiška politika, kurią liudija slapta 1613 metų sutartis, numačiusi savitarpio paramą kovojant prieš maištininkus. Lenkijos akcija prieš Bethleną, taip pat jos kišimasis į Dunojaus kunigaikštysčių reikalus užrūstino pastarųjų siuzereną Turkijos sultoną. 1620 metais turkai sutriuškino lenkus prie Tutoros (Cecora). Lenkija atsigriebė kitais metais per ginkluotą susidūrimą prie Hotino (Chotin, Chocim), kurį didžiausias kroatų baroko poetas Ivan Gundulić apdainavo epinėje poemoje *Osman*.

Transilvanija pasiekė tarptautinio autoriteto viršūnę tapdama Vestfalijos taikos sutarčių signatare, ir Habsburgams teko atsižvelgti į tai vykdant savo politiką Vengrijoje. Kontrreformacijos laimėjimai Vengrijos karalystėje ir pokyčiai didikų klasėje (ir apie viena, ir apie kita jau kalbėjome anksčiau), apskritai imant, buvo naudingi Habsburgams. Tačiau trinties taškų išliko. Vengrų manymu, ekonominė veikla, vykdoma per Vieną ir atsiliepianti galvijų prekybai, kenkė Vengrijos interesams: 1622 metais buvo įsteigta „Landsverlegerische Viehcompagnia", o 1651 metais – „Kaiserliche Ochsenhandlung". Užvirė nuožmi konkurencija su Zrínyi'ais. Prie įsitikinimo, kad Viena siekia sužlugdyti vengrus, prisidėjo Habsburgų politikos Turkijos atžvilgiu kritiškas vertinimas. Vengrų politinė tauta, bent jau nemaža jos dalis, juo toliau, juo labiau suprato, kad iš Vienos tikėtis nėra ko.

Turkijos gniaužtai vidurio Vengrijoje palengva silpnėjo. Karų nuskurdintas regionas nepajėgė surinkti pakankamai mokesčių veiksmingai administracijai ir kariuomenei išlaikyti. Teisinius reikalus tvarkė ir netgi mokesčius rinko patys vengrai. Vengrijoje gyvenantys žemvaldžiai dabar galėjo laisviau valdyti savo dvarus, esančius turkų užimtoje teritorijoje, ir reikalavo ją išlaisvinti. Habsburgai buvo kaltinami neveiklumu ar netgi nenoru visiškai išstumti turkus. Daugeliui vengrų sluoksnių būdinga germanofobija gavo naujų akstinų.

Iškiliausias šio laikotarpio vengras buvo Miklós Zrínyi, Kroatijos banas (valdytojas), „dviejų tėvynių sūnus" ir, jeigu tam nebūtų priešinęsis imperatorius Ferdinandas, labiausiai tikėtinas pretendentas į palatinus. Jo gyvenimo tikslas buvo išvaduoti Vengriją ir padaryti ją laisva valstybe; religinę pakantą jis laikė būtina norint suartinti kalvinistinę bajoriją ir katalikišką aristokratiją. Deja, Zrínyi'o planus suardė

Transilvanijos žlugimas. Jos kunigaikštis Jurgis II Rákóczi, siekdamas Lenkijos sosto, įsitraukė į karą, tuo metu siautusį Lenkijoje, pervertino savo jėgas, buvo sumuštas ir nuverstas. Transilvanija prarado savo kaip realios galiūnės reikšmę. 1664 metais Habsburgų kariuomenė sutriuškino turkus Szentgotthárdo mūšyje, bet po to sudaryta „gėdinga" Vasváro taika grąžino Turkijai visą užimtą teritoriją. Tuo pat metu kovodama dar ir su Prancūzija prie Reino, Vengrijos interesus Viena laikė antraeiliais.

Kaip tik tada užsimezgė Wesselényi'o, arba Zrinskio-Frankopano (vengrų ir kroatų istoriografijoje pavadinimai skiriasi), sąmokslas; jo tikslas buvo su Turkijos pagalba nuversti Habsburgus. Suokalbį atskleidusi, valdžia atsakė represijomis, panašiomis į tas, kurių imtasi prieš Bohemijos maištininkus po Baltojo kalno mūšio. Keletas suokalbininkų aristokratų buvo pasmerkti mirti, palatino pareigybė panaikinta, paskirti nevietiniai pareigūnai, įvesti nepaprastieji mokesčiai. Imta žiauriai persekioti protestantų dvasininkus; dalis jų atiduota į galeras. Buvo sustabdytas šalies konstitucijos galiojimas.

Režimo žiaurumas ir despotiškumas apie 1672 metus sukėlė pasipriešinimo judėjimą. Sukilėliai, žinomi kaip „kurucai" (kryžiaus žygio dalyviai), – šitaip 1514 metais buvo vadinami Dózsos šalininkai, – daugiausiai rėmėsi valstiečiais. Apie XVII amžiaus vidurį nuolatiniai karai vėl buvo susilpninę baudžiavos saitus. Iškrikus privačioms armijoms ir bajorams pasitraukus iš karo tarnybos, kareivių daugumą sudarė haidukai, laisvieji valstiečiai ir svetimšaliai samdiniai. Kurucų kariuomenei ėmėsi vadovauti Imre Thököly, vedęs Zrínyi'o dukterį ir šalininkų paskelbtas kunigaikščiu. Jis pažadėjo atleisti nuo prievolių visus baudžiauninkus, kurie prisidėsią prie kovos; šį pažadą vėliau kartojo visi sukilėlių vadai. Jam vadovaujant, sukilėliai ilgainiui pasidarė panašesni į reguliariąją kariuomenę negu į revoliucionierių būrius. Liudviko XIV Prancūzija rėmė juos finansiškai.

Gresiantis karas su Turkija privertė Habsburgus 1681 metais sugrąžinti konstituciją ir vėl laikytis ribotos religinės pakantos. Karas prasidėjo Vienos apsiaustimi, kurią dramatiškomis aplinkybėmis pralaužė vokiečių ir lenkų pajėgos. Bet kovos tęsėsi dar šešiolika metų, bemaž iki amžiaus pabaigos. Lenkijos karalius Jonas Sobieskis mėgino tarpininkauti tarp Habsburgų ir Thököly. Tačiau palenkti imperatoriaus Leopoldo nepavyko, ir visą savo karinę galią Austrija nukreipė prieš Thököly ir jo šiaurinę kunigaikštystę Kassos (Košice) apylinkėse, tuo įstumdama vengrų vadą į visišką priklausomybę nuo turkų. 1686 metais imperijos

kariuomenė atkovojo iš turkų Budą; po metų seimas Pozsony'je, Habsburgų galios įbaugintas, nubalsavo už karaliaus rinkimų ir Aukso bulėje numatytos teisės priešintis valdovui panaikinimą. Priėmus šiuos nutarimus ir pripažinus Habsburgų paveldėjimo teisę, nebeliko svarbiausių kliūčių kelyje į absoliutizmą.

Taigi Vengrijos išvadavimas nereiškė atkūrimo tokios nepriklausomos konstitucinės valstybės, kokia egzistavo maždaug prieš šimtą penkiasdešimt metų. Maža to, turkų valdžia buvo prisidėjusi prie gyventojų skaičiaus sumažėjimo. Be demografinio nuosmukio, apie kurį jau kalbėjome anksčiau, pasikeitė ir etninė sudėtis – visų pirma užplūdus serbų, Vakarų Europos ir vokiečių kolonistams, kurių atskira tapatybė buvo sąmoningai skatinama. Garsioji Habsburgų „skaldyk ir valdyk" politika čia pasireiškė jau tada.

Vargu ar vengrus labai džiugino jų šalies išvadavimas. Karo padaryti nuostoliai buvo didžiuliai, ypač nukentėjo valstiečiai. Kosmopolitiška imperijos kariuomenė siaubė laukus, masiškai plėšikavo. Net generolai prisidėdavo prie grobimų. Bajorų viltį atgauti savo dvarus atsiimtose žemėse sužlugdė sąmoningai nepalanki žemės komisijos (Commissio neoacquistica), kuri buvo Rūmų iždo (Hofkammer) organas, politika. Vadovaujama prieš vengrus nusiteikusio kardinolo Leopoldo Kollonicho, ji palaikė prohabsburgiškus aristokratus, pavyzdžiui, Esterházy'us, ir diskriminavo ne tokią lojalią bajoriją reikalaudama pateikti nuosavybės įrodymus. Per šį procesą, kurį lydėjo nemaža savivalės, kai kurie laisvieji valstiečiai pateko į baudžiauninkus. Komisija savo veikloje rėmėsi nuostata, kad (cituojant jos pačios žodžius) „vengriškas kraujas, lenkiantis žmones į neramumus ir revoliuciją, turi sumišti su vokišku krauju, idant jie pajustų pasitikėjimą ir meilę savo prigimtiniam paveldėtajam karaliui".[21]

Ne visos Šv. Stepono žemės buvo sujungtos. Karinis pasienis, kurio didžiąją dalį sudarė Kroatija, liko Vienos valdžioje. Banatas, kraštas pietryčių Vengrijoje, tapo atskira sritimi. Sutinkamai su 1691 metų *Diploma Leopoldina*, Transilvanijoje ir toliau koegzistavo keturios religijos ir trys tautos, tačiau kunigaikščio titulas atiteko valdovams Habsburgams; Transilvanijai paskirtas valdytojas su panašiomis kaip senojo vaivados galiomis ir įkurta atskira kanceliarija bei iždas. Reformacijos ir kontrreformacijos padarytas poveikis Transilvanijos rumunų savimonei ir kalbai palengvino kardinolo Kollonicho 1697–1700 metų pastangas sudaryti vietos Stačiatikių bažnyčios sąjungą su Roma. Šiaurės rytų Vengrijos rusinai jau nuo 1649 metų Ungváro (Užhorod) unijos turėjo savą Graikų katalikų (unitų) bažnyčią.

Habsburgų politika kėlė nepasitenkinimą visais atžvilgiais: politiniu, ekonominiu, socialiniu, religiniu. Sistemos despotiškumas neišvengiamai turėjo išprovokuoti maištą – ir iš tiesų šiaurės Vengrijoje 1697 metais įvyko trumpas Ferenco Tokaji valstiečių sukilimas. 1703-iaisiais, praėjus trejiems metams po to, kai Karlovicų (Karlowitz) sutartis formaliai įteisino turkų kapituliaciją beveik visoje Vengrijos teritorijoje, šalyje pakilo didžiulė antihabsburgiška banga. Prasidėjusi kaip valstiečių maištas, ji, vadovaujant Pranciškui (Ferenc) II Rákóczi, peraugo į nepriklausomybės karą. Likimo ironija, kad stambiausias vengrų žemvaldys, katalikas, Kollonicho mokinys stojo vadovauti judėjimui, kuris rėmėsi valstiečių masėmis ir buvo politiškai orientuotas į kalvinistišką bajoriją. Tačiau Rákóczi buvo Transilvanijos kunigaikščių tradicijos tęsėjas, turėjo Zrínyi'ų kraujo ir buvo Thököly posūnis. Iškėlęs šūkį „Su Dievu už Tėvynę ir Laisvę", jis, remiamas lenkiško tipo konfederacijos, 1704 metais tapo Transilvanijos, o po metų Vengrijos kunigaikščiu. 1707 metais Habsburgai buvo oficialiai nuversti nuo sosto.

Rákóczi tvirta ranka valdė šalį, daugiausiai pasikliaudamas smulkiąja bajorija ir kai kuriais miestiečiais. Tuos aristokratus, kurie jį palaikė, jis paskyrė į karinius postus. Didikus jis apdėjo mokesčiais, tiesa, ne itin sėkmingai, stengėsi eliminuoti religinius bei tautinius konfliktus ir pažadėjo išlaisvinti visus baudžiauninkus, kurie už jį kovosią. Rákóczi nepriklausomybės karas sutapo su kitais dviem dideliais konfliktais Europoje: Ispanijos įpėdinystės karu (1701–1714), kuriame varžėsi Prancūzija ir Habsburgai, ir Šiaurės karu (1700–1721), kurio svarbiausi veikėjai buvo Lenkijos ir Saksonijos karalius Augustas II, Rusijos caras Petras Didysis ir Švedijos karalius Karolis XII. Rákóczi nuo pat pradžių vengrų kovą stengėsi susieti su Lenkija ir ypač su Prancūzijos–Austrijos konfliktu. Liudvikui XIV Vengrijos sukilimas buvo labai parankus, bet, išskyrus subsidijavimą, jis niekada nesielgė su Rákóczi netgi kaip su jaunesniuoju sąjungininku. Nepaisant tarptautinių ryšių, iš kurių patys glaudžiausi buvo užmegzti su lenkų aristokratija, vengrų kova buvo vieniša ir kaip tokia pasmerkta nesėkmei. Imperijos kariuomenė ir jos šalininkai vengrai (vadinamieji *labanc*) pranoko Rákóczi kurucus, o 1707–1709 metų pralaimėjimai, prie kurių prisidėjo dar ir epidemijos, paveikė tautos moralinę būseną. Nors Rákóczi režimas turėjo gana plačią socialinę atramą, daugelis saksų miestiečių, serbai pietuose, taip pat didikai, nepatenkinti jo politika valstiečių atžvilgiu, liko Habsburgų pusėje. Rákóczi išvykus į užsienį ieškoti paramos, kariuomenės vado pavaduotojas išsiderėjo garbingą taiką su Austrija (1711 metų Szatmáro

sutartis). Rákóczi su daugeliu savo šalininkų teko emigruoti; apie tris tūkstančius jų atsidūrė Lenkijoje. Nepriklausomybės karas įėjo į istoriją ir tapo legenda. Ši beviltiška, bet neišvengiama kova buvo šlovinama dainomis ir eilėmis.

„Tvanas"

XVII šimtmetis Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo karų amžius. Jo viduryje pirmą kartą per daugelį šimtmečių šalis patyrė karo veiksmus savo teritorijoje ir užsienio okupaciją. Terminas „tvanas", kurį išpopuliarino garsusis Henryko Sienkiewicziaus istorinis romanas, puikiai apibūdina tas negandas. Vis dėlto pirmi amžiaus dešimtmečiai dar nepranašavo artėjančios katastrofos. Karas su Maskva pasidarė neišvengiamas, kai Zigmantas Vaza ėmė pretenduoti į caro karūną. Jis baigėsi paliaubomis, pasirašytomis Deuline 1619 metais (likus metams iki Baltojo kalno mūšio), bei Lenkijos ir Lietuvos teritorijos praplėtimu. Į valdžią atėjus naujai, Romanovų, dinastijai, Maskva toliau liko priešiška, nors caro dvaras ir buvo smarkiai lenkų kultūros paveiktas.

Paliaubos leido Lenkijai sutelkti visas jėgas prieš Švediją, kuri, valdant Gustavui Adolfui, buvo sumaniusi Baltijos jūrą paversti Švedijos ežeru. Gustavas Adolfas užpuolė Livoniją, užėmė Rygą ir pasuko abiejų Prūsijų, Kunigaikštiškosios ir Karališkosios, link, grasindamas atkirsti Lenkiją nuo jūros. Tuo metu jau buvo prasidėjęs Trisdešimties metų karas, ir Varšuva (Zigmantas Vaza ten perkėlė sostinę iš Krokuvos) negalėjo išvengti jo padarinių. Už jau minėtą ekspediciją prieš Bethleną Habsburgai atsilygino karine parama prieš švedus, ir dvi armijos bendromis jėgomis laimėjo pergalę prie Trzcianos (1629). Tačiau taktika ir šaunamųjų ginklų skaičiumi pranašesni švedai pasirodė kietas riešutėlis netgi nenugalimiesiems lenkų „sparnuotiesiems" husarams (jie turėjo prisitvirtinę sparnus iš plunksnų), kuriems vadovavo vienas iš geriausių vadų – etmonas Stanisław Koniecpolski.

Prancūzai pageidavo, kad švedai nutrauktų karo veiksmus Lenkijoje ir pasiųstų kariuomenę į Vokietiją. Karalius Gustavas Adolfas tam neprieštaravo, bet nenorėjo palikti Lenkijos savo užnugaryje. Maskvos rengimasis pulti Respubliką ir slaptos subsidijos Stokholmui nuramino karalių, ir 1629 metų rugsėjį Altmarke buvo pasirašyta Švedijos ir Lenkijos paliaubų sutartis. Lenkai, savo ruožtu bijoję vienu metu kariauti su Maskva ir Švedija, padarė rimtų nuolaidų: švedai gavo teisę kontroliuoti

Baltijos uostus ir rinkti čia muito mokesčius. Tai padėjo finansuoti Gustavo Adolfo kampaniją Vokietijoje, kurios tvarkaraštis, matyt, buvo derinamas su Maskvos veiksmais prieš Lenkiją. Ne veltui Maskva džiaugėsi švedų pergalėmis ir apgailėjo Gustavo Adolfo žūtį mūšio lauke. Tuo tarpu jos pačios karas su Lenkijos ir Lietuvos valstybe baigėsi pralaimėjimu ir Polianovkos taika 1634 metais. Vladislovas Vaza atsisakė pretenzijų į caro sostą ir ėmėsi kurti didelius planus, pasiryžęs bendradarbiauti su Maskva prieš Švediją arba Turkiją, taip pat toliau laikytis prohabsburgiškos linijos. Tuo tikslu nedidelis lenkų laivynas buvo pasiųstas į Vokietiją, kur švedai jį užgrobė.

Vladislovas Vaza, valdovas su dideliais užmojais ir gabus karo vadas, savo užsienio politikos siekius stengėsi susieti su vidaus pastangomis stiprinti karaliaus valdžią. Seimas ne be pagrindo įtarė, kad planus surengti prieš Turkiją kryžiaus žygį Balkanams išvaduoti padiktavę vidaus sumetimai ir kad karalius gali išprovokuoti konfliką, kuris įtrauktų Lenkiją ir Lietuvą į karą. Todėl bajorija sabotavo jo planus. Paliaubos su Švedija buvo atnaujintos 1635 metais Stumsdorfe Lenkijai palankiomis sąlygomis, tačiau tikra taika neįsigalėjo. Vladislovas nesiliovė rezgęs ir įvairiausius sudėtingų dinastinių kombinacijų planus; iš jų galima paminėti Habsburgų ir Vazų šeimų paktą dėl gana hipotetiško būsimų laimikių dalijimosi Švedijos ir Turkijos sąskaita.

Vladislovas Vaza mirė taip ir nesugebėjęs gauti Švedijos sosto, kuris, karalienei Kristinai jo atsižadėjus, atiteko Karoliui Gustavui. Vladislovo pastangos penktojo dešimtmečio viduryje išprovokuoti visuotinį karą su turkais ir totoriais nebuvo vaisingos, o mirtis jį ištiko tuo metu, kai kazokų sukilimas Ukrainoje tapo didžiule grėsme Lenkijos ir Lietuvos valstybei.

Panašiai kaip haidukai, kazokai buvo pasienio gyventojai, susiorganizavę į kovines bendruomenes, kad galėtų atremti nuolatinius totorių puldinėjimus. Nuo gynybos jie perėjo prie puolimo ir per savo grobiamuosius reidus prie Juodosios jūros kartais pasiekdavo net Stambulą. Tada, kai Lenkija ir Lietuva taikiai sugyvendavo su Osmanų imperija, kazokai buvo trinties tarp šių dviejų valstybių šaltinis, tačiau krizių laikotarpiais jie būdavo naudingi kaip kariuomenės rezervas. Pavyzdžiui, apie 40 000 kazokų, vadovaujamų Piotro Konaševičiaus-Sahajdačno, suvaidino reikšmingą vaidmenį Hotino mūšyje 1621 metais. Kazokų secės reikalavimus laikyti juos *de facto* bajorais seimas su panieka atmetė. Į reguliariosios kariuomenės rejestrus kazokų buvo įtraukta nedaug. Kazokai tarnavo ir privačiose tuo metu Ukrainą kolonizavusių didikų armijose; neretai jie priklausė nuo malonės šių „karaliukų“, kurie mėgindavo

paversti jiems pasipriešinusius kazokus baudžiauninkais. Karaliaus ir vietos didikų interesai dažnai nesutapdavo, ir Vladislovas Vaza, atjautęs kazokų skriaudas, buvo numatęs kazokams vietą savuose Turkijos planuose. Kadangi seimas tiems planams trukdė, kazokai ilgainiui pasidarė stiprios centrinės monarchijos šalininkais.

Kazokų klausimas, be socioekonominių ir politinių aspektų, apėmė ir religinius. Jau minėta Bresto unija, kurią Roma laikė žingsniu Vakarų ir Rytų bažnyčių sąjungos link, o Varšuva – galimybe geriau integruoti Ukrainos ir Gudijos žemes, sukėlė nenumatytų rūpesčių. Visų pirma, unijai pasipriešinusi stačiatikių hierarchija buvo įstumta į pogrindį, o masės liko jai ištikimos. Tad oficialiosios Unitų bažnyčios hierarchai neturėjo tikrų šalininkų. Kai Stačiatikių bažnyčia įgijo galingų globėjų, tarp jų keletą kazokų vadų, valdovams teko ją pripažinti. Kadangi dauguma vietinių didžiūnų tuo metu buvo pasirinkę masėms svetimą katalikybę ir lenkų kultūrą, šios, likusios be vadovų, atsigręžė į kazokus, kuriems kiek netikėtai teko stačiatikybės ir ukrainiečių tautos gynėjų vaidmuo. Taigi, kai 1648 metais jie vėl sukilo, kad atkeršytų už praeities pralaimėjimus ir gautų teises, kurias, jų nuomone, Vladislovas Vaza laikė pagrįstomis, suliepsnojo visa Ukraina.

Kazokams vadovavo Bogdan Chmelnickij; amžininkai lygino jį su Cromwelliu. Zaporožės sečės – už Dnepro slenksčių įsikūrusios savavaldžios bendruomenės – išrinktas etmonu, jis sudarė sąjungą su tradiciniais priešais totoriais ir keliuose mūšiuose (prie Korsunės ir Piliavcų) įveikė Karūnos ir didikų armijas. Sukilėliai, prie kurių dėjosi miestiečiai, kai kurie smulkieji bajorai ir valstiečių masės, ėmėsi žudyti kilminguosius bei žydus. Didikai atsakė žiauriomis represijomis, nuo kurių sukilimo ugnis darėsi tik kaitresnė. Išrinktas naujas karalius Jonas Kazimieras su savo patarėjais mėgino siekti taikaus sprendimo, bet vietos „karaliukai" sabotavo jo pastangas. Keletas sutarčių su Chmelnickiu, kuris ilgainiui ėmė siekti jau nebe Ukrainos autonomijos Karūnoje, o nepriklausomos valstybės, tebuvo pusinės priemonės. Kovoms atsinaujinus, lenkai laimėjo svarbią pergalę prie Berestečko (1651), tačiau būdo konfliktui išspręsti taip ir neatrado.

Kilmingųjų nuosavybės interesai neleido daryti nuolaidų, o ukrainiečių siekių jau nebebuvo galima patenkinti padidinus rejestrinių kazokų skaičių ir suteikus daugiau bajorų titulų. Ukraina formavosi kaip politinis vienetas, ir Chmelnickij, nepajėgdamas susitarti su Lenkija, atsigręžė į Maskvą. Prieštaringai vertintina Perejaslavo sutartimi kazokai pripažino caro siuzerenitetą; tai sukėlė naują Rusijos ir Lenkijos karą.

Rusų kariuomenė užėmė daugumą rytinių Lietuvos provincijų ir įžengė į Vilnių. Jų okupacija truko keletą metų. Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo įsitraukusi į įvykius rytuose, kai smogė švedai; viena armija puolė Lenkiją, priversdama pasiduoti pašauktinę bajorų kariuomenę, kita – Lietuvą. Lietuvos didysis etmonas Jonušas Radvila, negaudamas paramos iš Lenkijos ir nepajėgdamas sudaryti paliaubų su rusais, nusprendė denonsuoti Lietuvos ir Lenkijos uniją ir susieti Lietuvą su Švedija. Lenkų smerkiamas kaip niekingas išdavikas, o lietuvių laikomas tikru patriotu, Radvila iš esmės buvo ambicingas didikas, kurį jo protestantizmas lenkė prie Švedijos. XVII amžiuje nieko nestebino, kad aukštieji didikai imasi spręsti valstybės reikalus ar veda derybas su užsienio valdovais.

Karolį X Gustavą, įveikusį palyginti silpną lenkų pasipriešinimą, dauguma didikų ir bajorų pripažino Lenkijos karaliumi. Nelaimingajam Jonui Kazimierui teko ieškotis prieglobsčio Silezijoje. Tačiau greita ir lengva švedų pergalė pasirodė esanti efemeriška. Daugiausiai iš samdinių sudaryta švedų kariuomenė niokojo šalį. Antiprotestantišką įniršį pakaitino sėkminga Jasna Góros paulinų vienuolyno Częstochowoje gynyba. Tas bemaž stebuklingas įvykis tapo vienu iš didžiųjų tautinių simbolių. Šalis vis labiau priešinosi švedams; net valstiečiai kovojo su svetimšaliais eretikais. Partizaninio karo didvyriui Stefanui Czarnieckiui Švedijos armijos įveikti nepavyko, tačiau švedai irgi negalėjo pasiekti lemiamos pergalės.

Švedijos galia ir nežaboti Karolio Gustavo užmojai nugąsdino Europą ir paskatino susiburti plačią koaliciją, į kurią įėjo Austrija, Danija, Nyderlandai, Rusija ir Brandenburgas su Prūsija. 1611 metais garantavusi Brandenburgo kurfiurstams teisę paveldėti Prūsijos kunigaikštystę, Varšuva padarė bene didžiausią diplomatinę klaidą per visą šimtmetį. Dabar didysis kurfiurstas visas jėgas skyrė vienam tikslui: visiškai Prūsijos nepriklausomybei. Jis atkakliai siekė jos, dėdamasis čia prie vienos, čia prie kitos pusės, kol galų gale, 1657–1660 metais sudaręs seriją sutarčių, gavo atitinkamas garantijas iš visų kariaujančiųjų.

Tarp švedų sąjungininkų įvairiais laikais buvo Prūsija, kazokai, Radvilos ir galiausiai Transilvanijos kunigaikštis Jurgis II Rákóczi. Susitaręs dėl būsimo grobio dalies, Rákóczi įžygiavo į Lenkiją. Ši avantiūra, kaip jau minėta, baigėsi visišku jo sutriuškinimu; 1657–1658 metais turkai jį nuvertė nuo sosto.

„Tvanas" baigėsi 1660 metais Oliwos sutartimi, kuri buvo rytinis 1659 metų Vestfalijos sutarčių ir Pirėnų taikos atitikmuo ir atnešė visuotinę taiką. Teritorinis *status quo* buvo atkurtas; Prūsijos nepriklausomybė

patvirtinta; Jonas Kazimieras atsisakė pretenzijų į Švedijos sostą. Bet santykiai su Ukraina ir Maskva ir toliau liko nesutvarkyti. Mėginimas sukurti Ukrainos (Rusios) kunigaikštystę kaip trečiąją unijinės valstybės narę, 1658 metais pasirašant daug žadančią Hadiačo sutartį, sužlugo. Užtat šie planai išprovokavo dar vieną kovos su Maskva raundą. Septintąjį dešimtmetį Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė laimėjo ne vieną pergalę, bet jokių politinių rezultatų tai nedavė. 1667 metų Andrusovo paliaubų sutartis padalijo Ukrainą išilgai Dnepro, padarydama galą ukrainiečių tautinėms aspiracijoms. Po devyniolikos metų, kai Varšuvai prireikė Maskvos pagalbos, paliaubos buvo patvirtintos Amžinąja taika. Tai buvo lūžio taškas.

Ilgi dešimtmečiai karo veiksmų Lenkijos teritorijoje nualino šalį. Niokojimas ir plėšikavimas padarė neįkainojamą žalą kultūrai, daugelis meno vertybių atsidūrė Švedijos kolekcijose. Karai, epidemijos, badas katastrofiškai sumažino žmonių skaičių. Kai kurios šalies vietovės neteko 60 procentų gyventojų. Krokuvos ir Varšuvos miestai sumažėjo atitinkamai dviem trečdaliais ir pusiau. Labai trūko darbo rankų, naminių gyvulių ir ūkio padargų; žemės ūkio našumas toliau smuko. Siaurėjant rinkoms ir sutrikus prekybai, ekonomika buvo paralyžiuota. Grūdų prekyba per Gdanską sumažėjo iki trečdalio XVII amžiaus pradžios lygio. Lėtą atsikūrimo tempą kai kurie istorikai aiškina lažine palivarkine sistema žemės ūkyje, tačiau ta pati sistema netrukdė atsigauti nuniokotai Prūsijai. Be to, bandymai pakeisti baudžiavą laisva žemės nuoma turėjo duoti kur kas geresnių rezultatų už tuos, kurie buvo gauti. Kitų nuomone, dėl visko kalti buvo nusiaubimo mastai, tačiau Maskvos valstybė amžiaus pradžioje buvo ne mažiau nusiaubta, ir jai tai neturėjo tokių ilgalaikių padarinių. Ko gero, labiausiai tikėtinas atrodo teiginys, kad „tvanas" užklupo Lenkijos ekonomiką pačiu nepalankiausiu momentu, todėl ir atsikūrimas buvo toks lėtas ir nevisiškas. Be to, reikėtų atsižvelgti į dar daugelį veiksnių, tiek vidaus, tiek tarptautinių, tiek socioekonominių, tiek politinių, kurie visi drauge nulėmė smukimą.

Politinė tauta taip ir nepasimokė iš amžiaus vidurio katastrofų. Vietoj to ji įtikėjo, kad šalį išgelbėjusi Apvaizda ir laisvos politinės sistemos pranašumai. Šeštąjį dešimtmetį ši laisva politinė sistema pagimdė liūdno garso *liberum veto*, kuriuo vienui vienas deputatas galėjo neleisti seimui priimti įstatymo. *Liberum veto* nebuvo šalies nuosmukio priežastis, tik jo simptomas. Juo toliau, juo labiau buvo paralyžiuojamas seimo darbas; ypač blogi buvo 1662–1672 metai. Mitas apie laisvus žmones, kurių egzistenciją garantuoja 200 000 bajorų kardų, tapo neatskiriama sarmatizmo

dalimi. Bet iš tikrųjų bajorai nei norėjo, nei sugebėjo ginti šalį, kartu priešindamiesi reikalavimams turėti deramą kariuomenę. Lenkijos politinė sistema sukūrė laisvas institucijas, bet nenumatė priemonių joms apsaugoti. Šalis neturėjo gynybos mechanizmo. Jonas Kazimieras, energingos žmonos Marijos Liudvikos padedamas, mėgino imtis būtinai reikalingų reformų, bet 1665–1666 metais susidūrė su rokošu, kuriam vadovavo populiarus Karūnos etmonas Jerzy Lubomirski. Vis labiau įsigalint anarchijai, Jonas Kazimieras atsižadėjo sosto, pranašiškai įspėjęs tėvynainius, kad kaimynai išdraskysią šalį gabalais, jeigu joje niekas nepasikeisią. O kaimynų valstybės kaip tik ir norėjo išsaugoti lenkiškąją „aukso laisvę" ir neleisti daryti reformų. Kad šito pasiektų, Švedija ir Brandenburgas-Prūsija pasirašė sutartis 1667, 1686, 1696 metais, Austrija ir Rusija – 1675 metais, Austrija ir Brandenburgas-Prūsija – 1686 metais. Lenkija ir Lietuva darėsi tarptautinės politikos objektu ir užsienio valstybių intrigų arena.

Atsisakydamas sosto Jonas Kazimieras tikėjosi užleisiąs jį Prancūzijos princui, bet bajorai pasirinko pilką asmenybę – Mykolą Kaributą (Wiśniowieckį), kurio tėvas buvo pelnęs šlovę per karus su kazokais. Anot vieno lenkų istoriko, naujasis karalius mokėjo keletą kalbų, bet neturėjo nieko įdomaus pasakyti nė viena iš jų. Per trumpą jo valdymą chaoso apimtą šalį pažemino Bučačo sutartis su Turkija, po kurios buvo prarasta Podolė. Mykolą soste pakeitė didysis karo vadas Jonas Sobieskis, galbūt paskutinis iškilus Lenkijos karalius. Nuolat varžomam didikų intrigų, jam nepavyko realizuoti savo didžiojo plano prieš Brandenburgą – su Prancūzijos ir Švedijos pagalba užkariauti Prūsijos. Įvykių verčiamas laikytis prohabsburgiškos politikos, nukreiptos prieš Osmanų imperiją, jis vadovavo pergalingajai gelbėtojų armijai, kuri, kaip minėta, drauge su vokiečių pajėgomis 1683 metais sutriuškino turkus prie Vienos. Tai buvo paskutinė didelė lenkų pergalė mūšio lauke, – vėlesniais karo metais Lenkija jau griežė antruoju smuiku po Austrijos. Taika reiškė Podolės atgavimą ir nieko daugiau. Tikroji laimėtoja buvo Viena, ir galių pusiausvyra Vidurio Rytų Europoje keitėsi jos naudai. 1686 metais pasirašiusi taikos sutartį su Maskva, Lenkijos ir Lietuvos valstybė stojo į kelią, kuriuo eidama ateityje tapo priklausoma nuo Rusijos imperijos. Galbūt tada dar ir būtų buvę galima pakeisti įvykių raidą, tačiau XVIII amžiaus pirmąjį dešimtmetį, Habsburgams triuškinant Rákóczi, Lenkija ir Lietuva įsivėlė į Šiaurės karą ir su kaupu patyrė pražūtingus šio žingsnio padarinius.

4
APŠVIESTASIS ABSOLIUTIZMAS AR APŠVIESTOJI LAISVĖ?

XVIII amžius

Panorus vienu žodžiu apibūdinti XVIII amžiuje vyravusias tendencijas, tinkamiausias būtų „Švietimo" terminas. Paprastai skiriama ankstyvasis, apytikriai 1715–1748 metų, ir vėlesnių dešimtmečių brandusis Švietimas. Vidurio Rytų Europą daugiausiai paveikė pastarasis. Tam tikra prasme Švietimą galima laikyti populiarinimu XVII amžiaus intelektualinių ir mokslo laimėjimų, kuriuos įkūnijo Locke, Descartes, Newton. Immanueliui Kantui jis reiškė žmogaus brandą ir iššūkį pasikliauti protu. Ne veltui posakis *sapere aude* (drįsk būti protingas, t.y. vadovaukis protu) tapo to meto devizu, tikėjimas pažanga – vienijančia idėja. Tokios sąvokos kaip dorybė, laimė, humanizmas, laisvė žadino žmonijai naują viltį, kaip priešingybę praėjusio amžiaus karų ir badmečių sukeltai desperacijai.

Šviesos skleidimas šios idėjos skelbėjams buvo tarsi kryžiaus žygis prieš iracionalią tradiciją, prietarus, tamsybę ir priespaudą, kurią jie patyrė praeityje. Gamtos dėsnių valdomas pasaulis jiems atrodė tarsi didžiulis mechanizmas, o Dievas – tarsi Didysis Laikrodininkas ar Architektas. Skeptiškas požiūris į metafizines spekuliacijas ir religinį dogmatiškumą, pasibjaurėjimas fanatizmu neretai nulemdavo antiklerikalinę laikyseną, nes Bažnyčia juk buvo senosios santvarkos sudedamoji dalis. Vis dėlto, nepaisant polinkio į pasaulietiškumą, netgi pagonybę, radosi naujų religingumo pavidalų, pavyzdžiui, pietizmas ir deizmas. Kaip jėzuitai buvo katalikų reformacijos avangardas, taip masonai tapo Švietimo kariais. Jų vaidmuo Vidurio Rytų Europoje buvo itin svarbus; pirma Habsburgų monarchijos ložė įsikūrė Bohemijoje.

Tikėjimui protu ir laisva tiesos paieška tapus intelektualinio judėjimo šerdimi, ypatingą reikšmę imta teikti lavinimuisi ir švietimui. Šis šimtmetis buvo įvairiausių mokslo draugijų, akademijų, naujų švietimo sistemų kūrimo liudininkas. Naujas idėjas skleidė vis daugiau leidinių, iš kurių išsiskiria Diderot ir d'Alemebert'o *Encyclopédie*. Priešakyje žengė

Prancūzija – į galvą išsyk ateina tokios pavardės kaip Montesquieu, Voltaire ir Rousseau. Montesquieu *Įstatymų dvasios* pasirodymą 1748 metais galima laikyti konkrečia Švietimo pradžia.

XVIII šimtmetis daugeliu atžvilgių buvo klestėjimo amžius, palikęs puikų kultūrinį palikimą. Menuose ir architektūroje nuo baroko ir rokoko pereita prie neoklasicizmo; literatūroje atsirado naujų žanrų. Rafinuota ir kosmpolitiška salonų, kur viešpatavo jausmingumas bei sentimentalizmas, aplinka paskatino Talleyrand'ą ilgesingai prabilti apie gyvenimo *douceur** anais, *ancien régime*, laikais. Šią kultūrą įkūnijo Mozarto muzika, kuri savo didybės ir patrauklumo neprarado iki šių dienų. Žinoma, amžius turėjo ir tamsiąją pusę. Tai buvo netvirtos moralės, sugedimo, žiaurumo ir negandų metas. Nuopuolio paženklintoje visuomenėje tarpo tokie avantiūristai ir šarlatanai kaip Casanova ir Cagliostro, kursavę tarp Paryžiaus ir Varšuvos, Romos ir Bohemijos.

Naujų idėjų plitimą lengvino tai, kad visoje Europoje, ir ne tik joje, egzistavo daugybė neišspręstų politinių, socialinių ir ekonominių problemų. Amerikos, Prancūzijos ir Lenkijos revoliucijas amžininkai laikė neišvengiama atomazga. Vis dėlto Europos paveikslas nebuvo vienaspalvis. Daugelyje šalių vyko sparti demografinė plėtra, pasitaikydavo netgi sprogimų. Anglijos gyventojų skaičius 1720–1801 metais padidėjo nuo 6 iki 9 milijonų, Prancūzijos 1700–1800 metais – nuo 20 iki 27 milijonų. Vengrijoje 1720–1790 metais jis padvigubėjo (nuo 4,1 iki 8,5 milijono), čekų žemėse 1670–1750 metais išaugo 75 procentais. Įvykus pirmiems gyventojų surašymams Bohemijoje (1754), Vengrijoje (1784) bei Lenkijos ir Lietuvos valstybėje (1791) Vidurio Rytų Europos statistikos duomenys tampa patikimesni. Tačiau demografinės tendencijos dar ne viskas. XVIII amžiui artėjant prie pabaigos, nedidelė Anglija pradėjo kopti į galybės viršūnes, kai iš pradžių žemės ūkio, o paskui ir pramonės revoliucija padidino salos atotrūkį nuo žemyno. Neabejotina, kad tokio šuolio prielaida buvo sukauptas kapitalas. Ar valstybė galėjo šiam procesui padėti?

Amžininkams atrodė akivaizdu, kad valstybė turėtų būti pažangos variklis, tačiau jie nesutarė dėl jos valdymo būdo. Montesquieu garbino apribotą Anglijos monarchiją, klaidingai manydamas, kad ji pagrįsta valdžių atskyrimu. Voltaire buvo stiprios monarchinės vyriausybės šalininkas: monarchai, pasak jo, Švietimo principų įkvėpti, valdytų kaip valdovai filosofai. Rousseau, regis, patiko respublikos sistema ir, prie-

* Saldybę (*pranc.*).

šingai negu dauguma vakariečių, jis buvo šalininkas lenkų *liberum veto*, jo manymu, puikiai įrodžiusio, kad „bendroji valia" nėra vien paprasta balsų suma. Voltaire, matyt, geriausiai suformulavo egzistuojančią alternatyvą: „Kad valstybė būtų galinga, – rašė jis, – reikia arba suteikti žmonėms įstatymais pagrįstą laisvę, arba juos turi valdyti stipri negincijama vyriausybė."[22] Ši alternatyva buvo ypač aktuali Vidurio Rytų Europai.

Regiono silpnumas, ypač ekonomikos srityje, rėžė akį. Jeigu Prancūzijos valstybės pajamas 1700 metais prilygintume 100, Austrijos rodiklis būtų 26, Lenkijos ir Lietuvos – 3. 1788 metais Austrijoje šis skaičius jau buvo 43, tuo tarpu Lenkijoje jis sumažėjo iki 2,7. Lenkijoje stebėtinai maža buvo ir mokesčių dalis, tenkanti vienam gyventojui. 1785 metais ji sudarė 2,9 procento Nyderlandų, 4,8 procento Prancūzijos ir 8,3 procento Habsburgų monarchijos mokesčių. Imant karinį pajėgumą, Europoje vienas kareivis vidutiniškai teko šimtui gyventojų, o Lenkijoje ir Lietuvoje – penkiems ar šešiems šimtams.

Ar tokį didelį atotrūkį galėjo sumažinti vien stipri valdžia, „apšviestasis despotizmas", anot Mercier de la Rivière, kuris pirmas pavartojo šį posakį 1767 metais? Švietimą siedamas su despotizmu, terminas iš dalies prieštaravo pats sau. Jis apėmė tokias idėjas kaip asmens ir piliečio laisvė, visuomenės sutartis ir prigimtinė teisė. Despotiškas valdovas esąs nesubrendusios liaudies globėjas ir prižiūrėtojas, valdantis bei vedantis ją jos pačios labui ir žmonių gerovę tapatinantis su valstybės gerove. Ir visa tai grindžiama ne dieviškąja monarcho valdžios kilme, o tokio administravimo veiksmingumu. Per sau pavaldžias mokyklas vyriausybė turinti rengti mases naujai paskirčiai. Ji turinti išlaisvinti jų energiją ekonomikos srityje, pašalindama suvaržymus, ir reguliuoti šį procesą, remdamasi merkantilizmu arba jo Vidurio Europos atmaina kameralizmu. Kameralistai stengėsi padidinti valstybės pajamas iš užsienio prekybos (suprantamos gana statiškai), kurią jie laikė pagrindiniu turto šaltiniu. Palankaus balanso jie norėjo pasiekti muitais skatindami gatavų gaminių eksportą ir ribodami jų importą. Habsburgų monarchijoje tokia politika atvedė prie darbo pasidalijimo šalies viduje – Austrija ir Bohemija tapo gatavų prekių gamintojomis, o Vengrijai liko žemės ūkio produktų tiekėjos vaidmuo.

Vyriausybės uždavinys buvo sukurti veiksmingą biurokratiją, išlaikyti reguliariąją kariuomenę, įvesti vieningą visuotinio apmokestinimo sistemą, modernizuoti švietimą, reformuoti teisę ir, padidinus darbo našumą bei gamybos apimtį, pakelti gyvenimo lygį šalyje. Pasak vengrų

istoriko Domokos Kosáry, apšviestasis absoliutizmas buvo atsilikusios Europos periferijos valstybių bandymas „pasiekti labiau išsivysčiusios Europos dalies lygį [...] neatsisakant feodalizmo sistemos".[23] Feodalizmu autorius vadina žemvaldžių aristokratų santvarką, pagrįstą kilmės privilegija. Kosáry linkęs atmesti aiškinimą, pagal kurį apšviestasis absoliutizmas buvęs arba mėginimas įvykdyti buržuazinę revoliuciją, arba, atvirkščiai, priemonė nuo jos apsiginti.

Pagal šią schemą, konfliktas tarp monarchijos ir kilmingosios tautos tarsi būtų konfliktas dėl modernizacijos, progresas prieš regresą. Tačiau labai jau lengva šį sudėtingą klausimą supaprastinti. Visų pirma, ne viskas, ką apšviestasis absoliutizmas reiškė, priskirtina prie modernizacijos. Antra, apšviestasis absoliutizmas nebuvo vienintelis būdas siekti pažangos, nes dar liko alternatyva, kurią minėjo Voltaire: „įstatymais pagrįsta laisvė". Ją galima pavadinti apšviestuoju konstitucionalizmu monarchijos ar respublikos pavidalu, arba, trumpiau, apšviestąja laisve. Pavyzdys čia būtų Lenkijos 1791 metų gegužės 3-iosios konstitucija ir panašios krypties pastangos Vengrijoje.

Ar galėjo modernizuota ir centralizuota valstybė išlikti daugiatautė, kokios buvo visos trys Vidurio Rytų Europos šalys? Atsisakymas tarptautinės lotynų kalbos ir jos pakeitimas esą veiksmingesne vyraujančia kalba ar keliomis kalbomis neišvengiamai turėjo sukelti reakciją; tokios reakcijos užuomazgos buvo ryškios Habsburgų žemėse XVIII amžiaus pabaigoje. Taigi apšviestajam absoliutizmui įsigalėti Bohemijoje ir Vengrijoje, vykstant įnirtingoms monarchijos ir luomų varžyboms, trukdė kalbos dalykai. Lenkijos ir Lietuvos valstybės unifikavimo politiką žlugdė teritorijos dydis ir netvirtos sąsajos, o pirmaisiais šešiais dešimtmečiais – dar ir dinastinė unija su Saksonija.

Klausimas, ar Švietimas Vidurio Rytų Europoje buvęs importuotas reiškinys, kelia nemaža ginčų. Regiono „europeizaciją" kai kurie istorikai lygina su Japonija XIX amžiaus pabaigoje arba vadinamuoju trečiuoju pasauliu XX amžiuje. Tai šiek tiek perdėta. Nors Vidurio Rytų Europa per XVII amžių gerokai orientalizavosi ir atitolo nuo Vakarų, nors čia vyravo sarmatizmas ir požiūris, kad „extra Hungariam non est vita" (už Vengrijos ribų gyvenimo nėra), regionas vis viena liko Europos sudėtinė dalis. Jis buvo gerte sugėręs visas praeities įtakas – krikščionybę, renesansą, reformaciją, kontrreformaciją. Anot prancūzų istoriko Jean'o Fabre, Lenkijoje, po pelenais, susikaupusiais per XVII amžiaus krizes ir vėlesnį saksų valdymą, vis dar ruseno ugnis. Kad ji įsipliekstų, tereikėjo oro gūsio. Žinoma, socioekonominiu kontekstu Vidurio Rytų Europa skyrėsi

nuo toliausiai pažengusių Vakarų šalių, tačiau kalba eina ne apie svetimų, nesuderinamų Švietimo idėjų persodinimą, o veikiau apie jų priėmimą ir suvirškinimą be jokios rizikos prarasti tapatybę.

Švietimas plito daugiausiai iš Prancūzijos, o prancūzų kalba, pasak reformatoriaus Stanisławo Konarskio, lenkams buvo tas pat, kas graikų kalba romėnams. *Philosophes* susidomėję, nors neretai ir kritiškai žvelgė į regioną, o šis atsilygino jiems tuo pačiu. Monstesquieu *Įstatymų dvasios* (išleistos lotynų kalba) skaitytojai vengrai įvertino jo pastabą, kad monarchija be bajorijos išsigimstanti į despotizmą. Kaltinant Juozapą II sulaužius sutartį su vengrų tauta, buvo pasitelkta Rousseau *Visuomenės sutartis*. Rousseau *Pastabos apie Lenkijos valdžią* 1789 metais buvo išverstos į lenkų, po metų – į vengrų kalbą. Dar anksčiau prancūzų fiziokratai suartėjo su lenkų diduomene. Teisybė, tokie terminai kaip „revoliucija", „patriotas", „sukilimas", taip pat palyginimai su Amerikos ar Prancūzijos revoliucijomis dažnai būdavo iškraipomi tiek reformatorių, tiek konservatorių. Reformatoriškas įkarštis skatino mėgdžioti visa, kas užsienietiška, ir menkinti savo šalies laimėjimus. „Lenkija dar tik penkioliktame amžiuje, – teigė talentingas rašytojas ir politikas Stanisław Staszic. – Tuo tarpu visa Europa jau bebaigianti aštuonioliktąjį."[24] Reformų šalininkai vilkėjo europietiškus drabužius; Lenkijos ir Lietuvos valstybę supurtė garsusis „perukų ir ūsų" ginčas. Bet vėliau imta kalbėti apie naujų idėjų absorbavimą ir jų integravimą į lenkų kultūrą bei tradiciją ir apie ryšių su Vakarais atkūrimą.

Švietimas padarė nemažą poveikį Vidurio Rytų Europos žydams, kurių bendruomenė buvo didžiausia žemyne ir toliau sparčiai didėjo. Šimtmečio pabaigoje Lenkijoje žydų, matyt, gyveno apie milijoną, Bohemijoje – apie 68 000, Vengrijoje – per 80 000; visoje Habsburgų monarchijoje jų skaičius artėjo prie 200 000. Švietimas jiems buvo ir iššūkis, ir galimybė emancipuotis bei asimiliuotis. Berlyne prasidėjęs Haskalah (Švietimo) judėjimas palaikė modernizaciją; o Lenkijoje ir Lietuvoje stipriausi buvo chasidai, tikėjimą kėlę aukščiau už lavinimąsi ir raginę atsiriboti nuo nežydų pasaulio. Susibūrusi vadinamųjų frankistų sekta ilgainiui atsivertė į krikščionybę ir galų gale susiliejo su lenkų bajorais. Tačiau 1768 metais žydų autonomija Lenkijoje buvo apribota, o bandymus parengti naują konstitucinį sprendimą nutraukė padalijimai.

Habsburgų monarchijoje, kur žydai gyveno kur kas griežtesnės diskriminacijos sąlygomis, Marija Teresė suteikė jiems keletą lengvatų, nors vienu metu ji ir svarstė, ar apskritai neištrėmus žydų iš Bohemijos ir Moravijos. Keičiant žydų statusą, tam tikrą vaidmenį suvaidino ekonominiai

sumetimai. Žydai užpildė tuštumą, kurią bajorai paliko prekybos ir finansų srityse; ypač tai pasakytina apie Vengriją. Radikaliausius pokyčius lėmė jozefinizmas. Buvo panaikinta dauguma apribojimų, žydams atsivėrė kelias į mokslą, valstybės ir karo tarnybas. Asimiliaciją skatino privalomas tradicinių pavardžių keitimas vokiškomis; 1783 metais monarchijoje atsirado žydų mokykla su dėstomąja vokiečių kalba.

Pirmieji dešimtmečiai

XVIII amžiaus Bohemija gyveno Baltojo kalno ir jo padarinių šešėlyje. Tačiau laikyti tą metą juoduoju amžiumi, tokiu kaip saksiškasis tarpsnis Lenkijoje, būtų kiek perdėta. Gyventojų čia nuolat daugėjo: 1754 metais Bohemijoje gyveno 2,1 milijono, Moravijoje – 900 000 žmonių; po keturiasdešimties metų abiejose jau gyveno 4 milijonai. Gyventojų tankumas – 40 žmonių/km^2 – buvo panašus į Vakarų Europos. Tiesa, miestai buvo nusmukę, ir netgi Praha pasirodė apleista keliautojai anglei, kuri 1716 metais čia pamatė tik „būtos didybės likučius".[25]

Valstiečiai jautėsi skriaudžiami, kai daugiau kaip 70 procentų jų pajamų atimdavo valstybė, Bažnyčia ir žemvaldžiai. Lažo (*robot*) dienų skaičius čia buvo didesnis negu Vengrijoje, bet po 1680 metų valstiečių sukilimo Bohemijoje bajorams pasidarė sunkiau lažinę sistemą išlaikyti. Būta ir daugiau valstiečių nepasitenkinimo protrūkių – 1717 ir 1738 metais Bohemijoje, 1735 metais Vengrijoje.

Pati bajorija toliau transformavosi. 1757 metais senųjų (iki Baltojo kalno) šeimų jau buvo likę vos 87 (sumažėjo 71 procentu), o 1620–1654 metais atsiradusių – 53 (sumažėjimas dar ryškesnis). Vis plūstant ateiviams, šimtmečio viduryje svetimtautė „naujoji" bajorija jau sudarė daugumą. Kai kurios šeimos, kaip antai Kinskiai, didžiavosi savo čekiška kilme, tuo tarpu kitos laikė save tiesiog Bohemijos karalystės aristokratija. Vis dėlto vokiečių ir italų kalbos vartojimas nebūtinai reiškė nutautėjimą, nes patriotizmas nebuvo tapatinamas su kalba. Senieji ir naujieji bajorai ne ką skyrėsi ir savo socialine bei politine elgsena; abi grupės buvo gana vangios.

Tam tikrą bajorijos politinį pasyvumą rodo tai, kad ji lengvai pakluso pačiam svarbiausiam pirmosios amžiaus pusės dokumentui, Pragmatinei sankcijai, kuri paskelbė Habsburgų monarchijos žemių nedalomumą ir suteikė sosto paveldėjimo teisę moteriškos lyties įpėdiniams. Vėliau ta pati bajorija Bohemijos karaliumi išrinko Karolį Bavarą, kai šis, nepripažindamas Pragmatinės sankcijos, 1741 metais užėmė šalį.

Seimas jau nebegalėjo svarstyti mokesčių. Vyriausybė nustatydavo bendrą sumą, o seimas tik spręsdavo, kaip ją surinkti. Seimo vykdomasis komitetas (Landesausschuss, Zemský výbor) buvo nuolaidus įrankis administracijos rankose.

Apie svarbias kultūrines permainas XVIII amžiaus pabaigoje kalbėsime vėliau, kitame skyriuje, kai nagrinėsime taip pat ir tautinio atgimimo ištakas. Čia galime atkreipti dėmesį į tai, kad toliau gyvavo kontrreformacijos kultūra – jos viršūnė buvo Jono Nepomuko kanonizavimas 1729 metais – ir nepaliaujamai buvo diegiama vokiečių kalba. Reikia taip pat paminėti Gelazijaus Dobnerio, kurį galima vadinti Bohemijos istoriografijos tėvu, veikalus ir Petro Brandlio bei Jano Kupeckio (gyvenusio užsienyje) tapybą. Švietimo idėjas šalyje propagavo masonai ir rozenkreiceriai.

Vengrija antrąjį amžiaus dešimtmetį pradėjo Szatmáro sutartimi, kuria Habsburgai pažadėjo vengrams amnestiją, tikybos laisvę, pagarbą konstitucijai ir seimo sušaukimą. Tačiau vėlesnė rekonstrukcijos politika – centrinės vyriausybės veiklos efektyvinimas ir biurokratizavimas, taip pat vėl pradėjęs didėti gyventojų skaičius – smarkiai paveikė šalies raidą.

Szatmáro sutartimi buvo be išlygų pripažintos bajorų privilegijos ir politinę tautą imta laikyti partnere kontroliuojant komitatus ir žemutinius seimo rūmus. Bet jau 1712–1715 metais seimo rezoliucijos *de facto* likvidavo neveiksmingą bajorų kariuomenę (*insurrectio*) ir įkūrė reguliariąją Vengrijos armiją, kurios pusę sudarė svetimšaliai ir kuriai vadovavo austrų karininkai. Nors formaliai armijos vyriausiasis vadas buvo palatinas, ji buvo pavaldi Karo tarybai Vienoje ir finansuojama iš valstiečių bei miestiečių mokamų mokesčių.

1722–1723 metais sukūrus ir pertvarkius pagrindines tarnybas, buvo reorganizuota centrinė administracija ir teismų žinyba. Vietininkų taryba (Consilium regium locumtenentiale), veikusi Pozsony'je, o nuo 1785 metų – Budoje, daugiausiai susidėjo iš paskirtų lojalių narių. Tačiau tai, kad jai pirmininkavo renkamas palatinas, darė ją ne tokią paklusnią kaip analogiška tarnyba Bohemijoje. Amžiaus pabaigoje, kai paskutiniais dviem palatinais tapo Habsburgų erchercogai, padėtis pasikeitė. Skirtingai nuo Bohemijos, Vengrijos rūmų kanceliarija Vienoje buvo pagalbinė Vietininkų tarybos institucija. Trečiasis organas, Vengrijos rūmai (Camera), teoriškai nepriklausė nuo Hofkammer, bet jų statusas buvo neapibrėžtas. Kaip jau minėta, Transilvanija, Banatas ir Karinis pasienis išlaikė kiekvienas savo atskirą administraciją; Viena šnairomis žiūrėjo į seimo bandymus labiau centralizuoti Šv. Stepono Karūnos žemes. Švietimo reikalus karališkoji valdžia tvirtai laikė savo rankose.

Gyvenimo praktika buvo svarbiau už tai, kas surašyta popieriuje, ir čia valdžia laikėsi puolamosios taktikos. Esminė konstitucinė permaina buvo Pragmatinė sankcija, kuria imperatorius-karalius norėjo laiduoti savo dukteriai Marijai Teresei visų Habsburgų žemių paveldėjimą. Vengrijos seimas šį aktą priėmė 1722 metais, Transilvanijos – metais vėliau. Kroatijos seimas Pragmatinei sankcijai pritarė jau 1721 metais, pabrėždamas savo atskirą statusą. Visos Šv. Stepono Karūnos žemės dabar formaliai tapo „nedalijamo ir neišskiriamo" vieneto dalimi, tiesa, buvo patvirtinta ypatinga Vengrijos padėtis.

Politinėje tautoje ir toliau dominavo aristokratija, tačiau jos pobūdis ir pažiūros smarkiai pasikeitė. Sumanus, dalykiškas praėjusių dviejų šimtmečių didikas užleido vietą parazitiškam, dažniausiausiai savoje žemėje negyvenančiam, Vienos dvare švaistančiam pinigus žemvaldžiui. Pramokęs vokiškai ir prancūziškai, jis vis labiau tolo nuo smulkiosios bajorijos netgi savo kalba. Į bajorus pakelti aukštieji karininkai ir civiliai pareigūnai šliejosi prie aristokratijos. Nemažą dalį dvarų žemės išnuomojusi valstiečiams, ši grupė didžiumą pajamų dabar gaudavo iš senjorinių teisių ir monopolių. Prekybą jaučiais perėmė valstiečiai ir smulkieji bajorai.

Praėjus bajorų aukso amžiaus laikams, jie ėmė provincialėti, darėsi siauražiūriai. Draudimas nekatalikams užimti valstybės tarnybas (1731) skaudžiausiai palietė bajorus kalvinistus. Nors formaliai vengrų bajorams nebuvo draudžiama, kaip Lenkijoje, verstis prekyba ir amatais, abiejų šių šalių bajorija turėjo daug bendra. Tiek Vengrijos, tiek Lenkijos bajorus sudarė ištisa ekonominė piramidė – nuo bežemių, mokesčius mokančių plikbajorių iki turtingų kilmingųjų. Tiek vieniems, tiek kitiems buvo būdinga konservatyvi, parapinė mąstysena.

Šiek tiek pablogėjo padėtis miestiečių, kurie didžiausią pelną gaudavo iš vynininkystės. Miestų, dažniausiai mažų, skaičius liko toks pat, kaip ir prieš Mohácso mūšį. Kokie aštuoni miestai turėjo laisvųjų karališkųjų miestų statusą ir daugiau kaip 10 000 gyventojų. 1720 metais Budoje gyveno vos 12 000, Pozsony'je – apie 8000 žmonių, ir nors po pusės šimtmečio šie skaičiai jau pasiekė 22 000 ir 28 000, tai nebuvo daug, matuojant Europos matais. Miestiečių bemaž nepaveikė iš Vakarų sklindančios idėjos, taigi ir šiuo atžvilgiu smulkieji bajorai buvo potencialus arba realus trečiasis luomas prancūziškąja prasme. Valstiečių padėtis pablogėjo, dauguma haidukų ir laisvųjų valstiečių buvo paversti baudžiauninkais. Šimtmečio viduryje jau daugiau kaip pusę ariamosios žemės valdė diduomenė. Išaugę mokesčiai ir karinės prievolės sunkia

našta slėgė valstiečius ir buvo viena iš sukilimų priežasčių; kaip pavyzdį galima paminėti serbų valstiečių sukilimą 1735 metais.

Krašto nualinimas per karus su turkais ir per vėlesnes Rakoczi kovas, kainavęs apie 85 000 kareivių ir kur kas daugiau civilių gyvybių, vertė imtis krašto ir jo gyventojų skaičiaus atkūrimo politikos. Vengrijos laimė, kad ji liovėsi buvusi mūšių lauku; XVIII amžiuje su Turkija kautasi daugiausiai serbų, bosnių ir valakų žemėse. Tačiau karai ir Passarowitzo (Požarevac) bei Belgrado taikos sutartys paskatino gyventojų judėjimą – daugiausiai iš periferijos šalies centro link. Spontaniška migracija ir valdžios remiamos nausėdijos smarkiai pakeitė Vengrijos etninę sudėtį. Padaugėjo rumunų ir serbų, nepaprastai išsiplėtė vokiečių, vadinamųjų švabų, kolonija (apie milijoną žmonių). Apskaičiuota, kad šimtmečio pabaigoje vengrai tesudarė apie 40 procentų visų gyventojų.

Didikų rūmuose ir kariuomenėje vyraujant vokiečių kalbai, mokyklose, teismuose ir seime – lotynų kalbai, vengrų literatūra didžiąją šio laikotarpio dalį gyveno ne pačius geriausius laikus. Kultūrinis ir tautinis atgimimas prasidėjo tik antrojoje amžiaus pusėje.

Lenkijos ir Lietuvos raidoje, palyginti su Bohemija ir Vengrija, būta ir panašumų, ir kontrastų. Europai kėlė juoką prašmatnaus gyvenimo mėgėjai, tušti ir neretai primityvūs lenkų bei lietuvių didikai, apsupti gausybės savo klientų plikbajorių (maždaug 120 000 bajorų buvo bežemiai), tačiau jie buvo nepalyginamai galingesni už Habsburgų kraštų aristokratus. Politikoje, pasak Andrzejaus Kamińskio, varžėsi trys ryškios pagrindinės srovės: respublikonizmas, konstitucionalizmas ir monarchizmas. Karalius Augustas II linko į absoliutizmą.

Pirmųjų amžiaus dešimtmečių Lenkijos politinė kultūra buvo tapusi „egzotišku anachronizmu". Šalis neturėjo reikiamo dydžio reguliariosios kariuomenės, biurokratijos ir pakankamų įplaukų iš mokesčių (trijų modernizacijai būtinų komponentų), maža to, dauguma šlėktų laikėsi nuomonės, kad visa tai nė nereikalinga. Viziją anarchinės visuomenės, kuri grindžiama „aukso laisve" ir kurią kaimynai palieka ramybėje, nes ji niekam negraso, įkūnijo garsusis posakis „nierządem Polska stoi". Laisvai išvertus, jis reiškia, kad bevaldystė iškeliama kaip sistema. Bajorai ne tik ilgainiui prarado pilietiškumą, bet ir darėsi vis fanatiškesni ir nepakantesni. 1718 metais iš seimo buvo pašalintas deputatas kalvinistas, ir dar dvidešimt metų nekatalikai neturėjo teisės dirbti valstybės tarnyboje; praktikuoti savo tikybą jiems buvo leidžiama tik ribotai. Katalikų ir protestantų susirėmimai Torunėje baigėsi mirties nuosprendžiais burmistrui liuteronui ir jo kolegoms; toji „kraujo puota" sukėlė pasipiktinimą

visoje Europoje; nepakančios Lenkijos įvaizdį rūpestingai puoselėjo Berlynas ir Sankt Peterburgas.

Žengiant į XVIII amžių Lenkijos ir Lietuvos valstybės galą vargu ar kas numatė. Buvo galima tikėtis užtemimo, bet ne žlugimo. Į jos sostą troško atsisėsti ir prancūzų princas de Conti, ir Saksonijos kurfiurstas Augustas. Po dvigubų rinkimų viršų paėmė pastarasis. Dinastinė unija su Saksonija pažiūrėti atrodė sėkminga. Saksonija galėjo tapti stiprybės šaltiniu Augustui, kuris ketino sutvirtinti savo padėtį atimdamas iš švedų Livoniją. Tačiau liuteroniška Saksonija buvo nesuderinama su didžiule, amorfiška katalikų valdoma Respublika. Svetimšalio karaliaus užmojai ir tai, kad jis gyveno daugiausiai Dresdene, ėmė kelti įtarimą. Jo užsienio politikos planai grėsė nelaime. Pagal taiklią Rostworowskio frazę, „juo aukščiau jis stiebėsi, juo giliau grimzdo".

1700 metais įtraukęs Lenkijos ir Lietuvos valstybę prieš jos valią į Šiaurės karą su Švedija, Augustas II smarkiai apsiskaičiavo. Švedijos karalius Karolis XII ne tik sumušė Petrą I, pagrindinį Augusto sąjungininką, bet ir įsiveržęs nuniokojo Lenkiją, išstūmė Augustą į Saksoniją ir privertė jį atsižadėti sosto. Karolio parinktas kandidatas, jaunasis Leszczyński, buvo išrinktas karaliumi Stanislovu I. Tačiau situacija radikaliai pasikeitė 1709 metais, kai švedų sutriuškinimas prie Poltavos leido Augustui sugrįžti į Lenkiją. Bet dabar jis pasidarė priklausomas nuo Petro I. Šios priklausomybės jis vėliau mėgino nusikratyti, tačiau jo galimybės buvo menkos, nes padėtis šalyje vis blogėjo.

Lėtas Lenkijos ir Lietuvos atsikūrimo procesas po XVII amžiaus sukrėtimų ne tik sustojo, bet net pasuko priešinga kryptimi. Švedų, saksų ir rusų kariuomenė pridarė neapsakomų nuostolių, o buboninis maras dar labiau sumažino gyventojų skaičių, kuris, matyt, nukrito iki 6–7 milijonų. Politiniame gyvenime viešpatavo chaosas. Karaliaus prestižas smuko, nesutaikomos prosaksiškos ir prošvediškos grupuotės pasidarė nebesuvaldomos. Nepriklausomu politiniu veiksniu tapę etmonai (vyriausieji karo vadai) priešingavo karaliui ir patys vedė derybas su užsienio valdovais. Galima sakyti, vyko suvereniteto irimas. Augusto valdymo metais sužlugo dešimt iš aštuoniolikos seimo sesijų. Karaliaus ketinimus diegti valstybėje absoliutizmą ir padaryti karūnos paveldėtoja savąją Wettinų giminę pavertė niekais pralaimėjimai Šiaurės kare; vėlesni Augusto planai įvykdyti perversmą, pasitelkus saksų kariuomenę, sulaukė atkirčio. Petras I ėmėsi manipuliacijų tarp galingos bajorų konfederacijos, kuria jis gana sėkmingai naudojosi, ir karaliaus. Neišvestos rusų kariuomenės įbaugintas Nebylusis seimas (deputatams buvo uždrausta

sakyti kalbas) priėmė jam padiktuotas sąlygas. Saksų daliniai turėjo palikti šalį, bet buvo sukurta nedidelė, iš mokesčių išlaikoma reguliarioji kariuomenė, kiek apribota etmonų valdžia ir susilpninti vietiniai seimeliai. Vis dėlto būtų perdėta kalbėti apie galutinį karaliaus pralaimėjimą arba apie rusų ir lenkų santykių posūkį. Jei Augustui būtų pavykęs jo bandymas sutelkti koaliciją, pajėgią pažaboti augančią Petro Didžiojo Rusijos galią, Lenkijos ir Lietuvos padėtis būtų smarkiai pagerėjusi. Bet namie jo motyvais nepasitikėta, o Prūsija ir Rusija bendromis jėgomis stengėsi išlaikyti Lenkijos ir Lietuvos valstybę anarchijos būklėje. Augustas, žlugus jo siekimams, sutelkė pastangas į tai, kaip laiduoti sostą savo sūnui. 1733 metais karaliui mirus, šis klausimas pasidarė labai aktualus.

Vėlgi išrinkus du karalius, viską nulėmė jėga. Dar sykį išrinktą karalių Stanislovą Leszczyńskį palaikė didžioji dalis šalies, bet saksų ir rusų kariuomenė jį išstūmė. Paskui Lenkijos įpėdinystės karas vyko prie Reino ir pačiai Lenkijai neturėjo poveikio. Karaliumi galiausiai buvo pripažintas Augustas III, o Leszczyński, kurio duktė ištekėjo už Liudviko XV, kaip kompensaciją gavo Lotaringijos kunigaikštystę, po jo mirties turėjusią atitekti Prancūzijai.

Skirtingai negu tėvas, Augustas III buvo tingus ir nesidomėjo politika. Jam valdant – o jis dažniausiai gyvendavo Saksonijoje ir valstybės reikalais bemaž nesirūpino – nė vienas iš seimų nebaigė savo sesijos. Lenkija bejėgiškai stebėjo, kaip Prūsijos karalius Frydrichas II aneksuoja anksčiau lenkams priklausiusią Sileziją. Nors ir būdama neutrali, šalis leido per savo teritoriją žygiuoti Rusijos ir Prūsijos armijoms, šalį užtvindė praradę vertę pinigai. Lenkija darėsi „pakelės karčema" nepageidaujamiems ir mokėti atsisakantiems svečiams.

Absoliutistiniams planams save diskreditavus, o „aukso laisvei" skatinant chaosą, konstitucinė reformų programa atrodė vienintelė galimybė sustiprinti seimą, sukurti centrinę vykdomąją valdžią, sutvarkyti finansų ir karinius reikalus, išplėtoti prekybą ir pramonę, atstatyti miestus ir paimti į valstybės globą vargstančius, išnaudojamus valstiečius.

Pakartotinis Leszczyńskio išrinkimas Lenkijos politikai buvo gūsis gaivaus oro, o vėliau jo dvaras Lunéville'yje tapo ankstyvojo Švietimo židiniu, spinduliuojančiu idėjas į Lenkiją. *Laisvasis balsas*, kurį jis arba pats parašė, arba inspiravo, pliekė sarmatiškąją galvoseną, visą pažangą laikančią svetimybe. Pijoras Stanisław Konarski, pirmasis žodį „sarmatizmas" pavartojęs menkinamąja prasme, Lenkijos atsilikimą lygino su laimėjimais kitų respublikinių santvarkų – Venecijos, Šveicarijos, Nyderlandų

ir, nors mums tai skamba keistokai, Anglijos. Savo veikale *Apie sėkmingą seimavimą* jis netgi išdrįso pasmerkti patį *liberum veto*. Be rašytinių veikalų, Konarski daug nuveikė švietimo srityje; už savo, kaip pirmtako, vaidmenį jis vėliau gavo medalį su įrašu: *sapere auso* („išdrįsusiam būti protingu"). Konarski buvo įsitikinęs, kad, neišsiugdžiusi naujo elito ir neįskiepijusi jam moderniųjų idėjų bei pilietinių dorybių, Lenkijos ir Lietuvos valstybė nepajėgsianti įveikti atsilikimo. Būdamas pijorų ordino narys, Konarski reformavo pijorų mokyklų tinklą, mokymo programoje daugiausiai dėmesio skirdamas gamtos mokslams ir užsienio kalboms. Tos mokyklos vienos iš pirmųjų pradėjo skleisti Lenkijoje Švietimo idėjas. Pavyzdžiu joms buvo elitinė Collegium Nobilium, įkurta Varšuvoje 1740 metais. Netrukus tuo pačiu keliu nuėjo ir jėzuitų mokyklos.

Būta ir kitų permainų ženklų. Puiki Załuskio kolekcija Varšuvoje tapo pirmąja šalyje viešąja biblioteka. Po Lenkijos padalijimų jos rankraščius ir knygas rusai išsigabeno į Sankt Peterburgą, į ten steigiamą universitetą.

Ūkio pokyčius galima pavadinti pirmąja protoindustrinės raidos faze. Po Šiaurės karo Lenkijos ir Lietuvos valstybėje nusistovėjusi taika, kuri truko ne vieną dešimtmetį, buvo palanki ekonominei veiklai. 1720–1760 metais didikų valdose atsirado daugybė manufaktūrų, kuriose paprastai dirbo baudžiauninkai; jos vidaus rinkai gamino stiklą, audinius, metalo dirbinius. Pradėjo atsigauti žemės ūkis; didėjantis grūdų eksportas per Gdanską turtino žemvaldžius bajorus. Į šalį imta kviestis užsienio darbininkus ir specialistus, daugiausiai iš Saksonijos, bet taip pat iš Prancūzijos ir Italijos. Žinoma, pažanga buvo lėta, tebevyravo konservatyvus, parapinis požiūris. Tačiau reformatoriams buvo akivaizdu, jog reikia iš esmės keisti politinę sistemą ir stiprinti valstybę, kad būtų galima atsispirti Rusijai, Prūsijai ir Habsburgų monarchijai, kur tuo metu vyko didelės permainos.

Marija Teresė ir jozefinizmas

Amžiaus viduryje Europą sukrėtė du dideli konfliktai: Austrijos įpėdinystės karas (1740–1748) ir Septynerių metų karas (1756–1763). Habsburgų monarchija ne tik buvo viena iš pagrindinių jų dalyvių, bet ir smarkiai po jų pasikeitė. Pirmasis konfliktas prasidėjo 1740 metais, kai Marijos Teresės teisę paveldėti Habsburgų valdas užginčijo Prūsijos karalius Frydrichas II, staiga įsiveržęs į Sileziją. Karolis Bavaras savo ruožtu pareiškė pretenzijas į Bohemijos karūną ir į imperijos sostą, kurio

Marija Teresė kaip moteris esą negalinti užimti, ir patraukė į Prahą. Iškilo grėsmė, kad Prūsija, Bavarija ir Saksonija susitarusios pasidalys Šv. Vaclovo Karūnos žemes: Bohemija atiteksianti Bavarijos Wittelsbachams, Silezija – Hohenzollernams, Aukštutinė Silezija ir Moravija – Wettinams. Tokioje kritiškoje padėtyje Marija Teresė kreipėsi į vengrus, kurie dramatiškoje scenoje seime prisiekė atiduoti už valdovę savo „kraują ir gyvybę". Marija Teresė niekada nepamiršo šios vengrų paramos, kaip ir niekada visiškai neatleido Bohemijos bajorams už tai, kad šie išsirinko karaliumi jos varžovą Karolį.

Karo veiksmai, vykę daugiausiai Silezijos ir čekų žemėse, pademonstravo karinį ir finansinį galingos Prūsijos pranašumą prieš didelę Habsburgų monarchiją. Pastaroji prarado bemaž visą Sileziją – vieną iš ekonomiškai stipriausių provincijų, kurios tekstilės ir metalurgijos gaminiai duodavo apie 21 procentą Habsburgų pajamų (išskyrus Vengriją). Be to, Silezija buvo svarbi grūdų ir pusfabrikačių pirkėja, taip pat vartai į šiaurines rinkas ir reikšminga tų rinkų sudėtinė dalis. Tuo metu joje dar gyveno nemažai lenkiškai kalbančių žmonių. Po šios skaudžios netekties siekdama sustiprinti valstybę, monarchija 10 procentų padidino kariuomenės biudžetą, pradėjo muitų karą, turėjusį sužlugdyti dabar Prūsijai priklausančią Sileziją, ir ėmėsi industrializuoti Bohemiją, palikdama Vengrijai Habsburgų žemių aruodo vaidmenį.

Marijos Teresės ir jos sūnaus Juozapo II ekonominės reformos ne vien turėjo atsverti Silezijos praradimą, bet ir buvo bandymas susidoroti su krize, pasireiškusia, be kita ko, menku našumu ir žemu gyvenimo lygiu. Jau XVII amžiaus pabaigoje monarchijos ekonomistų pareiškimuose jaučiamas noras varžytis su anglais ir olandais. Bohemijos pareigūnai įrodinėjo, kad reikia imtis naujos fiskalinės politikos, sistemingai skatinti manufaktūras ir kviestis specialistus iš protestantiškųjų šalių, o tam būtina religinė pakanta. Jiems atrodė akivaizdu, kad valstybė turinti kištis į feodalų ir valstiečių santykius ne tik iš humaniškumo, bet ir ekonominiais sumetimais. Pirmi tokie žingsniai, žengti anksčiau, pavyzdžiui, 1723 metais Karolio VI, taip ir liko vien popieriuje.

Prieš pereinant prie Bohemijos ir Vengrijos įvykių, reikėtų trumpai apžvelgti bendrą Marijos Teresės ir Juozapo reformų pobūdį. Apskritai imant, imperatorė visų pirma stengėsi išlaikyti ir sutvirtinti Habsburgų paveldą. Jį turėjo sustiprinti centralizavimas, didesnis administracinis bei teisinis vientisumas ir edukacinės bei socioekonominės priemonės gyvenimo lygiui pakelti. Jozefinizmas, siekęs panašių tikslų, buvo ideologiškai motyvuotas ir dėl to, galima sakyti, tapęs doktrina. Iš dalies jį galima

laikyti klasikiniu apšviestojo absoliutizmo atveju, kurio šūkis: „viskas žmonėms, niekas jų pačių rankomis". Juozapo reformos buvo naujoviškos ta prasme, kad valstybės interesų vardan mėgino apriboti ne vien diduomenės politinę galią, bet net ir jos privilegijas. Racionalūs, utilitariniai motyvai paskatino tokias reformas kaip civilinė santuoka, lygios moterų teisės paveldėti turtą ar diegimas vokiečių kalbos kaip unifikuotos bendravimo priemonės valdyme ir aukštajame moksle. Su įkarščiu metęsis į reformas Juozapas pasielgė politiškai neišmintingai; tai sukėlė diduomenės reakciją, ir daugumą jo įstatymų teko atšaukti. Vienas iš nedaugelio išlikusių, nors gyvenime ir apeinamas, buvo dalinis valstiečių išlaisvinimas.

Valstybės požiūrį į valstiečių klausimą Marijos Teresės laikais atskleidžia jos posakis, kad tik gerai šeriamos avys duoda daugiau vilnos ir pieno. Kad valstietija taptų produktyvia visuomenės klase, mokančia mokesčius ir tiekiančia rekrūtus kariuomenei, reikėjo nustatyti minimalų baudžiauninkų sklypų dydį ir maksimalią jų prievolių apimtį. O tai reiškė kėsinimąsi į teises kilmingųjų žemvaldžių, kurie baudžiauninkus laikė teisėtais asmeniniais valdiniais, įrankiais savo žemėms įdirbti. Vadinamaisiais urbariniais patentais, arba urbarijais (*urbaria*), 1771 metais paskelbtais Austrijai, 1767 metais Vengrijai ir 1775 metais Bohemijai bei Moravijai, kur tais metais įvyko didelis sukilimas, valstiečiai buvo suklasifikuoti, jų prievolės apibrėžtos ir sumažintos. Vėliau Karūnos žemėse lažas buvo pakeistas renta, likviduota baudžiavinė priklausomybė (*Leibeigenschaft*). Pastarąjį potvarkį Juozapas 1781 metų dekretu išplėtė visoms žemės valdoms. Tai reiškė, kad valstiečiui galima laisvai tuoktis, pasirinkti gyvenamąją vietą ir užsiėmimą. Teisinę priklausomybę nuo feodalo pakeitė gana sudėtinga procedūra – valstybės ir žemvaldžio susitarimas. Vengrijoje ir Transilvanijoje šis Juozapo dekretas įsigaliojo 1785 metais. Pastarajame krašte, kur urbarijai nebuvo taikomi, dekretas buvo įvestas po valstiečių, daugiausiai rumunų, sukilimo prieš Vengrijos bajorus (1784), bet neužkirto kelio dar vienam nepasitenkinimo protrūkiui (1786). Nors reformos davė nemaža naudos, jų rezultatai nebuvo vienareikšmiai, nes valstiečiai dabar turėjo mokėti didesnius mokesčius ir ilgus metus tarnauti kariuomenėje (išskyrus Vengriją, kur valstiečiams karinės prievolės nebuvo).

Administracinių reformų – painių ir besikeičiančių, tai susiejančių, tai atsiejančių finansinius bei politinius dalykus, – čia negalime smulkiai aprašyti. Taip pat ir daugybės reformų tikybos, švietimo bei kitose srityse. Kalbėdami apie visą valstybę, turime atkreipti dėmesį į centrinių organų,

paremtų apmokama biurokratija ir policija, kūrimą arba pertvarkymą Vienoje. Šia proga reikia taip pat prisiminti, kad seimai prarado savo administracinę ir patronato galią – tai buvo esminis dalykas – ir dabar galėjo būti sušaukti tik karaliaus valia. Nenorėdamas būti varžomas karūnavimo priesaikos, Juozapas atsisakė karūnuotis tiek Vengrijos, tiek Bohemijos karaliumi ir šventąją šv. Stepono karūną atidavė į Vienos muziejų. Habsburgai nuo seno stengėsi pažaboti nepriklausomą Katalikų bažnyčios galią, bet Juozapas nuėjo dar toliau – nutraukė visus jos ryšius su Roma, išskyrus grynai dvasinius dalykus. Jis savo nuožiūra apdėdavo mokesčiais arba uždarydavo „neproduktyvius" vienuolių ordinus. 1781 metais Juozapas paskelbė Pakantumo dekretą, garantavusį protestantams ir stačiatikiams teisę atvirai išpažinti savo tikybą ir dirbti valstybės tarnybose.

Marijos Teresės pradėta švietimo reforma įgijo pagreitį po to, kai 1773 metais buvo paleistas jėzuitų ordinas. Remdamasi 1777 metų *Ratio Educationis*, valstybė stengėsi įvesti bendrą pasaulietišką švietimo sistemą visų tautybių ir tikybų žmonėms. Nors daugiausiai dėmesio skirta aukštajam ir viduriniam mokslui, didžiausias reformos laimėjimas buvo tas, kad kiekvienoje parapijoje atsirado pradinės mokyklos.

Dabar pažvelkime į Šv. Vaclovo žemes, kurios, įskaitant Sileziją, prarado beveik pusę savo teritorijos ir pasidarė glaudžiai susijusios su Austrija siaurąja prasme. Ryšiai tarp Austrijos ir Bohemijos (kurios buvo vadinamos „paveldėtinėmis Vokiečių karūnos žemėmis") sustiprėjo, o tarp Bohemijos, Moravijos ir Silezijos likučių – susilpnėjo. 1749 metais panaikinus Bohemijos rūmų kanceliariją, buvo įsteigta jungtinė Bohemijos ir Austrijos rūmų kanceliarija (1762). Atskiros gubernatorių žinybos vadovavo Bohemijos ir Moravijos vietinei administracijai, kurią sudarė jau ne luomų atstovai, o paskirti biurokratai.

Čekų kalba sparčiai nyko iš teismų ir administracijos, taip pat ir iš pertvarkytos mokyklų sistemos. Apskritai imant, Bohemijos mokyklų lygis buvo aukštesnis negu Austrijos ir Vengrijos; 1779–1791 metais pradinių mokyklų skaičius padvigubėjo, mokinių skaičius patrigubėjo. Šiose mokyklose – bet tik jose – vis dar buvo mokoma čekiškai. Prahos universitete įvesta vokiečių kalba; čekų kalbos katedra buvo tik Vienos universitete.

Ekonominės integracijos procesą paspartino vidaus muitų panaikinimas 1775 metais; išliko tik viena užtvara – tarp Vengrijos ir visų kitų monarchijos žemių. Kameralistinės politikos griežčiau laikytasi 1750–1770 metų laikotarpiu, po to ji pasidarė lankstesnė. Nebuvo nustatyta, ar

muitai turį būti grynai protekcionistiniai, ar skatinti gamybą, todėl pasitaikydavo nenuoseklumo. Suvaržius geresnės kokybės prekių importą, ėmė plėstis jų gamyba viduje, nors ne visuomet atitinkamo lygio. Prekyba kaip visuma patyrė žalą. Vis dėlto Bohemija dabar tapo labiausiai išsivysčiusia monarchijos dalimi. Joje kūrėsi fabrikai, kaupėsi kapitalas, didėjo tiek vadovų, tiek darbininkų patirtis; tiesa, iš to daugiau naudos galbūt pelnė Bohemijos vokiečiai, sudarę apie trečdalį gyventojų, o ne čekai.

Tekstilės pramonė, XVII amžiaus pabaigoje grįsta namudine gamyba ir nebalintos drobės eksportu, dabar įžengė į priešindustrinę fazę, kuriai būdinga gamybos koncentravimasis manufaktūrose, nors pavienių gamintojų vis dar buvo dauguma. Apie 95 procentus Bohemijos pramonės darbininkų buvo tekstilininkai, tačiau 1775 metais tie darbininkai tesudarė 10 procentų visų gyventojų. Anglijoje maždaug tiek žmonių dirbo vien vilnų pramonėje. Kita svarbi gamybos šaka buvo stiklo pramonė. Kalnakasyba ir metalo gaminiai turėjo mažiau reikšmės; geležies manufaktūros ir akmens anglių kasyklos dar nebuvo išaugusios iš vaikiško amžiaus.

Valstybė stengėsi skatinti ekonomikos plėtrą tiek netiesioginėmis priemonėmis (pavyzdžiui, panaikindama vidaus muitus ir rinkliavas), tiek silpnindama gildijas, tiek kurdama akstinus gamintojams. Jos kišimasis nebuvo itin sėkmingas pirklių ir amatininkų atžvilgiu. To nepasakysi apie bajorus, kurie neretai imdavosi verslininkų vaidmens; antai seniausios šalyje vilnų įmonės priklausė Waldsteinams.

Protoindustriniam sektoriui išsiveržus į priekį, nestovėjo vietoje ir Bohemijos žemės ūkis. Atsisakius trilaukės sistemos, padidėjo jo našumas. Antrojoje amžiaus pusėje pagrindiniu maisto produktu tapo bulvės. 1791 metų surašymo laikais Bohemija, užimanti 10 procentų Habsburgų monarchijos teritorijos ir turinti 14 procentų gyventojų (neskaitant Galicijos), davė 25–35 procentus visų pajamų. Prahoje jau gyveno 70 000 žmonių.

Kultūrinio čekų atgimimo pradžia buvo nepalyginamai kuklesnė už materialinę pažangą. Retam aristokratui rūpėjo čekų kalba – protėvių kalba. 1790 metais privati mokslo draugija transformavosi į Bohemijos karališkąją mokslo draugiją, kurią rėmė vokiečių literatūriniai sluoksniai, netgi pats Goethe. Josef Dobrovský savo pirmą mokslinę *Čekų kalbos ir literatūros istoriją* (1792) išleido vokiečių kalba. Jis, laikomas vienu iš čekų tautinio atgimimo XIX amžiuje šauklių, pesimistiškai žiūrėjo į čekų tautos ateitį.

XVIII amžiaus Vengrija daugeliu atžvilgių skyrėsi nuo Bohemijos. Imant ekonomikos sritį, Silezijos praradimas amžiaus pradžioje ir Lenkijos padalijimai paskutiniais dešimtmečiais neigiamai paveikė Vengrijos prekybą, kurią formavo Habsburgų įvesti muitai. Užsienio prekybos muitai (1754–1755) atkirto Vengriją nuo jos tradicinių eksporto rinkų šiaurėje (vynas) ir pietuose (galvijai). Muitų užtvara skyrė Vengriją (įskaitant Transilvaniją, nes muitų siena tarp jos ir Vengrijos 1784 metais buvo panaikinta) nuo visos likusios monarchijos dalies. Ta užtvara buvo palanki Austrijos ir Bohemijos gataviems gaminiams, o iš Vengrijos skatino vežti vilną ir ypač kviečius. Jau pirmojoje amžiaus pusėje audiniai ir metalo gaminiai sudarė 56,5 procento viso Vengrijos importo; galvijai ir maisto produktai – per 80 procentų eksporto. Nuo 1748 iki 1782 metų penkiskart padidėjo kviečių, auginamų daugiausiai didžiuosiuose dvaruose, eksportas. Keitėsi galvijų ir grūdinių kultūrų eksporto santykis: 1767 metais jis buvo 2:1, 1785 metais – 1,6:1. Drauge vyko stambiųjų dvarų modernizacija (pavyzdžiui, įvesta sėjomaina), padėjusi padidinti derlių.

Iš prekybos daugiausiai turtėjo didikai, bet nemaža naudos gavo ir miestai, priklausantys nuo mainų su Austrija ir Bohemija. Manufaktūros augo ne itin sparčiai. Audyklų (pirma audinių manufaktūra įsteigta 1722 metais), keramikos ir odos dirbtuvių nebuvo daug, aukso, sidabro, akmens anglių (nuo 1759) kasybos mastai buvo nedideli. Vengrijos pramonės darbininkai nesudarė nė vieno procento gyventojų; proporcingai imant, tai buvo dešimt kartų mažiau negu Bohemijoje. Šiuo laikotarpiu pradėjo kaupti kapitalą graikų, serbų, armėnų pirkliai, kiek vėliau ir didesniu mastu – sparčiai besiplečianti žydų prekybininkų bendruomenė. Kontroliuodami vilnų ir tabako prekybą, skverbdamiesi į žemės ūkio produktų apyvartą, žydai suvaidino svarbų vaidmenį pramonei žengiant pirmuosius žingsnius. Iki teisių sulyginimo negalėję pirkti žemės ar užimti valstybės tarnybų, jie reinvestuodavo savo kapitalą į verslą. Žydai sudarė buržuazijos branduolį, o keletas jų įtakingiausių šeimų įgijo kilmingųjų statusą.

Vengrijos bajorija nepajėgė sustabdyti valstiečių reformų ir didėjančio valstybės kišimosi, bet ji atkakliai priešinosi savo pajamų apmokestinimui. Kai keletas vyriausybės siūlymų buvo atmesta, Viena nebesistengė plėtoti bajorų kontroliuojamo (ir neapmokestinamo) Vengrijos ūkio. Kad Vengrija mažiau skirtųsi nuo kitų monarchijos žemių, Juozapas II nusprendė imtis griežtesnių priemonių. Be tam tikrų administracinių permainų, turėjusių padidinti Vengrijos pavaldumą Vienai, jis paskelbė įsaką komitatus pakeisti administraciniais rajonais, vadovaujamais

paskirtų pareigūnų, ir vokiečių kalbą padaryti oficialiąja administracijos, teismų ir švietimo sferos kalba. Kadangi iki tol oficialiosios kalbos buvo lotynų ir vengrų (Transilvanijoje tik pastaroji), tokia drastiška permaina sukėlė nemaža pasipiktinimo. Buvo panašu, kad toliau Juozapas imsis visuotinio apmokestinimo.

Nesėkmingas karas su Turkija ir 1789 metų Prancūzijos revoliucija privertė Juozapą atsisakyti savo planų. 1790 metais jis atšaukė daugumą reformų, išskyrus Pakantumo dekretą ir dekretą dėl valstiečių. Ar apšviestasis absoliutizmas Vengrijoje žlugo? Ar jis turėjo alternatyvą? Kaip reikėtų vertinti varžybas tarp valdovo ir politinės tautos? Kai kurių istorikų nuomone, monarchija buvusi pažangos skleidėja, o bajorija laikiusis retrogradiškos politikos. Kiti tvirtina, kad politinė tauta atstovavusi aukštesnei valdymo formai ir buvusi tikroji nacionalinių interesų reiškėja. Pasak jų, Viena vadovavosi ne tiek Švietimo idėjomis, kiek troškimu išnaudoti Vengriją, ypač ekonomikos srityje.

Prieš trumpai apžvelgiant tų laikų pažiūras ir programas, reikėtų tarti keletą žodžių apie Švietimą Vengrijoje. Jo idėjų plitimą nulėmė iš dalies valdžios politika, pavyzdžiui, švietimo srityje, iš dalies Prancūzijos politinės minties įtaka. Prancūzų *philosophes* buvo godžiai skaitomi Vienoje, ypač vengrų gvardijoje, kurią sukūrė Marija Teresė, ir vokiečių universitetuose, kur studijavo daug vengrų. Naujos idėjos Vengrijoje sklido per masonų ložes. Pirmoji ložė įkurta 1769 metais kaip atšaka „Grand Loge de Varsovie" (o ši buvo susijusi su „Grand Orient"). Ložių skaičius sparčiai augo. Grafo Janko Draškovićiaus dėka Kroatijos ložės įgijo aiškų politinį pobūdį ir galiausiai atsiskyrė nuo Vengrijos ložių. Juozapas II priešiškai žiūrėjo į masonybę, įžvelgdamas čia išorės įtakas.

Svarbų vaidmenį kultūriniame atgimime vaidino prancūziškai ir vokiškai kalbantys aristokratai; protestantai bajorai, po Pakantumo dekreto jau galėję gauti valstybės tarnybas ir dalyvauti politikoje, neretai suteikdavo atgimimui antihabsburgiškos ir tautinės vengriškos dvasios. Lemiamą reikšmę, suprantama, turėjo švietimo permainos. Vengrijos (ir Bohemijos) benediktinus įkvėpė Konarskio Collegium Nobilium Lenkijoje pavyzdys. Septintąjį dešimtmetį buvo įsteigta Collegium Oeconomicum. Valstybės prižiūrima, *Ratio Educationis* paremta sistema Vengrijoje apėmė vieną universitetą (tuo metu įsikūrusį Budoje), tris karališkąsias akademijas ir apie 130 kolegijų bei vidurinių mokyklų su 13 000 studentų. Pradinėse mokyklose buvo mokoma vengrų, vokiečių, slovakų, rusinų, kroatų ir rumunų kalbomis, jomis buvo leidžiamos gramatikos ir kiti

vadovėliai. Šio tipo universalistinį švietimą įkūnijo pedagogas Matej Bél, apibūdinęs save kaip „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus". Atsirado viešųjų bibliotekų, ir, regis, jos turėjo palyginti nemažai skaitytojų. Devintąjį dešimtmetį išėjo pirmasis dvisavaitis laikraštis vengrų kalba; po kelerių metų Transilvanijoje buvo atidarytas pirmasis nuolatinis vengrų teatras.

Švietimo idėjų patraukti, kai kurie bajorai ir atsirandančios inteligentijos atstovai pritarė jozefinizmui, nes jis reiškė administracinės ir edukacinės sistemos supasaulietinimą, religinę pakantą ir valstiečių dalios palengvinimą. Radikalesnės grupės įžvelgė, kad apšviestasis absoliutizmas – tai žingsnis link feodalizmo panaikinimo, kelias į buržuazinio tipo visuomenę. Po 1790 metų ši visuomenės dalis sėmėsi įkvėpimo iš Prancūzijos revoliucijos. Nuosaikieji, didžiai piktinęsi Juozapo pastangomis konstitucinį Vengrijos režimą pakeisti vokiškai kalbančios biurokratijos vadovaujama centralizuota vyriausybe, parengė apsišvietusios bajorijos programą, panašią į Lenkijos ir iš dalies jos inspiruotą. Judėjimui ėmėsi vadovauti žymios literatūros pasaulio figūros, tarp jų – György Bessenyei, „vengrų Voltaire", kurio *Agio tragedija* (1772) davė pradžią Švietimui ir tautiniam atgimimui vengrų literatūroje. Kaip tikras Švietimo žmogus Bessenyei skelbė, kad pasaulis esąs jo tėvynė, o žmonija – jo tautybė. Bet drauge jis rašė, kad „kiekviena tauta subręsta tik per savo, niekada – per svetimą kalbą", pranašaudamas moderniojo nacionalizmo gimimą.[26] Poetas ir politikas Ferenc Kazinczy, žymiausias vengrų klasicizmo atstovas, stimuliavo ir inspiravo šalies literatūrinį gyvenimą. Vitéz Mihály Csokonai buvo iškiliausias lyrinis poetas. Gergely Berzeviczy skynė kelią klasikinei vengrų ekonominei minčiai ir, ko gero, sukūrė programos, kuri galėjo varžytis su apšviestuoju absoliutizmu, teorinį pagrindą. Jis stojo prieš despotizmą, valstiečių išnaudojimą, fiskalinį bajorų neliečiamumą, o tradicinių socialinių, ekonominių bei politinių struktūrų modernizaciją stengėsi suderinti su suvereniteto, bendrai priklausančio tiek tautai, tiek valdovui, koncepcija. Tapęs politine veiklos platforma, šviečiamasis liberalusis judėjimas savo viršūnę pasiekė XVIII amžiaus paskutinį dešimtmetį, per Vengriją ir Bohemiją apėmusią krizę. Jis neatsiejamas nuo įvykių Lenkijoje, prie kurių mes dabar pereisime.

1764 metais karaliumi išrinkus Stanislovą Augustą (Poniatowskį), Švietimas Lenkijos ir Lietuvos valstybėje pasiekė savo viršūnę. Naujasis karalius buvo susigiminiavęs su galingu Czartoryskių klanu, žinomu kaip „familia". Czartoryskiai išpažino respublikinį konstitucionalizmą, pagal kurį, norint užbaigti karaliaus ir seimo dvivaldystę, visa valdžia turinti atitekti reformuotam seimui. Jie buvo įsitikinę, kad vidaus reformas įmanoma įvykdyti tik su Rusijos parama, tačiau imperatorė Jekaterina II juos nuvylė iš pradžių pristabdžiusi reformas, paskui atsisakiusi palaikyti šeimos kandidatą į sostą ir valdovu įpiršusi savo buvusį meilužį Poniatowskį. Didikai jį niekino kaip *homo novus*, nors jis ir buvo Czartoryskių giminaitis. Karaliaudamas Stanislovas Augustas mėgino įgyvendinti savo konstitucinio monarchizmo programą. Jam teko varžytis ne vien su Czartoryskiais, kurių globa jį piktino, bet ir su kitomis grupuotėmis, iš kurių galingiausi buvo itin konservatyvūs „respublikonai", „aukso laisvės" šalininkai, vadovaujami Potockių ir Radvilų klanų. Priešiški Rusijai „respublikonai" visas viltis dėjo į Prancūziją ir Turkiją.

Paskutinio Lenkijos karaliaus asmenybė kelia daug kontroversijų, kurių laikas nė kiek nesušvelnino. Jo kritikai laiko jį Jekaterinos įrankiu, silpnu, nedoru, sugedusiu žmogumi, kuris, nuolaidžiaudamas Rusijai, galiausiai išdavė savo šalį. Tačiau jie negali paneigti, kad jis buvo labai inteligentiškas, kultūringas, sąmojingas, žavus, pakantus, globojo meną ir lavinimąsi. Stanislovo gynėjai teigia, kad jis buvęs kur kas sumanesnis politikas negu manoma – lankstus taktikas, nuosekliai stengęsis reformuoti šalį. Jis nepasižymėjo nei karo vado, nei aukšto lygio diplomato gabumais, o jo silpnybės buvo amžiaus, kuriame gyveno, silpnybės. Atsidūręs bemaž beviltiškoje padėtyje, jis nepademonstravo tų dorybių, kurios lenkams ypač patinka: didvyriškumo iki paskutinio kraujo lašo ir nesuterštos garbės.

Pasak popiežiaus nuncijaus, karalius „turėjo talento, išmanymo ir, svarbiausia, nepaprastą troškimą reformuoti" valstybę, visuomenę ir ūkį, kiek įmanoma greičiau pasivyti toliau pažengusias šalis. Tačiau reformų reikėjo siekti per kompromisus, jas įgyvendinti drauge su politine tauta. Svarbiausias dalykas buvo švietimas, paremtas naujomis idėjomis, ir Stanislovas Augustas įsteigė Kadetų korpusą (vėliau pavadintą Riterių mokykla), pirmą pasaulietišką mokyklą šalies elitui ugdyti. Daugumą vėlesnių reformų karalius arba pats rėmė, arba jos buvo karaliaus ar jo bendražygių įkvėptos. Įkurtas nacionalinis teatras ir nacionalinė spauda

vaidino svarbų vaidmenį formuojant įtakingųjų sluoksnių pažiūras. Vyskupas Ignacy Krasicki, didžiausias klasicizmo poetas, rašė kandžias didaktinio pobūdžio satyrines poemas.

Du didieji Lenkijos Švietimo ideologai buvo miestietis Stanisław Staszic ir Hugo Kołłątaj. Pirmasis tikėjo, kad, norint įveikti šalies atsilikimą, būtina pereiti stiprios monarchijos fazę. Su tuo nesutinkantis Kołłątaj suformulavo naujojo respublikonizmo programą. Skirtingai nuo senojo luomais grindžiamo bajorų respublikonizmo, naujasis turėjo universalių elementų: apribota valdžios galia, valdinių pritarimas, piliečių teisės. Kołłątajaus, kaip ir Staszico, veikalai buvo aukšto lygio politinės studijos, ženkliai prisidėjusios prie politikos ir edukacijos sąveikos, tokios būdingos Švietimui Lenkijos ir Lietuvos valstybėje.

Iš žymesnių rašytojų, mokslininkų, ekonomistų, neretai pasireiškusių įvairiuose žanruose, paminėtini poetai Stanisław Trembecki ir Franciszek Karpiński, universalusis Julian Ursyn Niemcewicz ir kritiškasis istorikas Adam Naruszewicz. Reformų šalininkų judėjimo centras buvo Varšuva, kurios gyventojų skaičius 1764–1792 metais išaugo nuo 30 000 iki 125 000 ir kuri tapo tikru politiniu, kultūriniu ir ekonominiu centru. Kiti miestai dar tik buvo pradedą atsigauti. Škotų keliautojas Krokuvą pavadino „didžiąja sostine griuvėsiuose"; Vilniuje gyveno apie 21 000 žmonių. Tačiau miestiečių, sudariusių apie 17 procentų gyventojų (tarp jų – 10 procentų žydų), balsas skambėjo vis garsiau. Kaimo bajorija, suprantama, piktinosi kultūros urbanizacija ir reformų programa, laikė tai svetimu dalyku. Iš tiesų kontrastas tarp Varšuvos ir kaimo vietovių buvo didžiulis. Bet permainos jau tvyrojo ore.

Kūrėsi bankai, bendro kapitalo įmonės, nauji fabrikai. 1764 metais atidaryta pinigų kalykla, atsirado centralizuota pašto tarnyba. Standartizuoti svorio ir kiti matai. Stanislovas Augustas daugiausiai globojo menus, tačiau rūpinosi ir kitomis sritimis: kanalų tiesimu, akmens anglių kasyba, vilnų pramone. Bandymas karališkosiose valdose Lietuvoje sukurti fabrikų tinklą iš esmės žlugo, bet plėtėsi senosios didikų manufaktūros, prie kurių radosi naujos, paremtos karaliaus, o vėliau ir buržuazijos kapitalu. Vakarų Lenkijoje susiformavo didelis tekstilės centras; baudžiauninkus čia pakeitė amatininkai ir samdyti darbininkai. Kai pirmasis padalijimas 1772 metais atkirto Lenkiją nuo Baltijos, susikūrė Juodosios jūros prekybos bendrovė, perorientavusi eksportą į pietryčius.

Žemės ūkyje didėjo grūdų gamyba, pradėta auginti bulves, buvo plėtojama veislininkystė. Įsitikinimui, jog žemė, kaip skelbė prancūzų fiziokratai, esanti visų turtų šaltinis, atsirado kontrargumentų: buvo

teigiama, kad urbanizacija ir pramoninė gamyba neabejotinai išplėsianti mainus tarp miesto ir kaimo ir visus praturtinsianti. Labiausiai išsivysčiusiose vietovėse ir didesnėse žemės valdose pinigų poreikis vertė lažą pakeisti pinigine renta. Bet tai plačiai nepaplito, nes daug kam atrodė, kad baudžiava pati savaime nesanti atsilikimo priežastis, kad jį nulėmusi bendra šalies ūkio sankloda. Vidaus rinka tik formavosi; naujoms manufaktūroms kenkė protekcionizmo nebuvimas. Laikėsi nepalankus užsienio prekybos balansas – nors eksportas padidėjo, jis niekada nebepasiekė XVI amžiaus lygio. Vis dėlto, kad ir silpna, Lenkijos ir Lietuvos valstybė ekonomiškai vystėsi, neatsilikdama nuo Vengrijos ir netgi Moravijos. Gyventojų skaičius išaugo iki maždaug 12 milijonų; vidutinis tankumas buvo apie 15–19 žmonių viename km^2, bet toliau pažengusiose provincijose – Poznanės ir pietvakarių Lenkijos – jis siekė 30 ir netgi 50 žmonių.

Valstybės būklę toliau sunkino mažos įplaukos, karinis silpnumas ir tarptautinis kontekstas, kuriame ji gyvavo. Europa tuo metu buvo suskilusi į du blokus: šiaurinį, pagrįstą Rusijos bei Prūsijos sąjunga ir šiek tiek remiamą Anglijos, Švedijos bei Danijos, ir pietinį, susidedantį iš Austrijos, Prancūzijos bei Ispanijos. Berlynas troško, kad Respublikoje viešpatautų anarchija, tikėdamasis jos sąskaita įgyti teritorijų. Sankt Peterburgas stengėsi išlaikyti ją priklausomą (pusiau protektoratą, pusiau sąjungininkę), kad turėtų laisvas rankas prieš Turkiją. Lenkijos diplomatijai teko sunkus uždavinys siekti, kad vidaus reformos būtų priimtinos galingiesiems kaimynams.

1764–1768 metais žengti pirmieji žingsniai: apribotas *liberum veto*, pamėginta įvesti muitus pasienyje, įsteigta Riterių mokykla ir medicinos akademija. Feodalų teismams uždrausta skelbti mirties nuosprendžius. Tai buvo tik įžanga; Stanislovas Augustas buvo užsimojęs įgyvendinti plačią reformų programą. Rusija su Prūsija pagrasino Varšuvai karu, jei ši mėginsianti tai daryti, ir pareikalavo visiškos politinės lygybės nekatalikams (vadinamiesiems disidentams). Disidentų klausimo kėlimas buvo mėgstama gudrybė, leidžianti kištis į Lenkijos vidaus reikalus humaniško rūpesčio dingstimi. Stanislovas Augustas ryžosi užsitraukti Bažnyčios ir bajorų priešiškumą dėl požiūrio į nekatalikus, vildamasis, kad mainais Jekaterina palaiminsianti politines reformas. Tačiau jis ne tik buvo izoliuotas savame krašte (nuo jo nusigręžė netgi Czartoryskiai), bet ir nieko nepešė iš Sankt Peterburgo, kuris varė jį į kampą kurstydamas dvi prieš karalių organizuotas konfederacijas – katalikų ir protestantų–stačiatikių. Po daugybės sudėtingų ėjimų ir kontrėjimų – vienu metu rusai

pagrobė du senatorius ir stačiai privertė seimą pripažinti disidentų teises – Sankt Peterburgas oficialiai garantavo laisvus karaliaus rinkimus, *liberum veto*, teisę atsisakyti vykdyti karaliaus valią, bajorų monopolį užimti valstybės tarnybas ir disponuoti žemės valdomis, trumpai tariant, viską, kas trukdė Lenkijos ir Lietuvos valstybei reformuotis.

Maža to, disidentų byla paskatino susiburti Baro konfederaciją, ko gero, pačią kontroversiškiausią Lenkijos istorijoje. Baro konfederatai, vienijami neapykantos karaliui, kurį jie netgi buvo trumpam pagrobę, buvo uolūs prieš rusus nusiteikę patriotai, kone fanatiški katalikai, laisvės konservatyviu sarmatiškuoju supratimu šalininkai. Savo gretose turėdami nemažai tiek didikų, tiek smulkiųjų bajorų – vienas iš jų vadovų buvo Kazimierz Pułaski, vėliau miręs Savannah mieste (JAV), – jie keletą metų kovojo su rusų kariuomene ir karaliaus daliniais. Baro konfederacija sukėlė skirtingus įvykius (ir pati patyrė jų poveikį) – tokius kaip Ukrainos valstiečių (haidamakų) sukilimai, Prancūzijos parama konfederatams ir galiausiai sultono puolimas prieš Rusiją. Taip atsirado „rytų klausimas".

Karaliaus pastangos išpešti iš karo naudos buvo nesėkmingos. Kai rusų pergalės prieš turkus ir baimė, kad pasikeisiąs jėgų balansas, sukėlė įtampą tarp Rusijos ir Austrijos, Prūsija pasiūlė sudaryti taikos sutartį Lenkijos ir Lietuvos sąskaita. Austrija jau buvo pateikusi precedentą, kai 1769–1770 metais aneksavo Spiszo rajoną; dabar, Jekaterinai kiek padvejojus, 1772 metais buvo pasirašyta padalijimo sutartis, kurią nepajėgiančiai apsiginti Lenkijos ir Lietuvos valstybei teko ratifikuoti. Rusija įgijo teritorijų išilgai Dnepro upės ir šiaurėje; Prūsija aneksavo buvusio lenkų Pamario žemes (bet be Gdansko ir Torunės); Austrija pasiėmė pietines provincijas ir pavadino jas Galicija. Kad ir kokias apgalvotas pretenzijas ir istorinius pateisinimus skelbė tos trys valstybės, padalijimas buvo neabejotinas jėgos pergalės prieš teisingumą pavyzdys. Edmund Burke buvo vienas iš nedaugelio iškilių garsių amžininkų, kurie pasmerkė tai kaip labai rimtą europinės sistemos pažeidimą.

Po šio padalijimo Rusija šiek tiek pakeitė savo politiką. Apgenėtai Respublikai grėsė pavojus atsidurti ekonominiuose Prūsijos gniaužtuose, todėl Sankt Peterburgas leido jai vykdyti ribotas reformas. Reformavimo iniciatyva ėjo iš viršaus, ir, kaip Gierowski vykusiai rašė, Lenkija ir Lietuva ėmėsi tipiškų absoliutinei monarchijai būdingų priemonių, nekeisdama bajorų respublikos esmės. Pagal naują 1775 metų konstituciją buvo įkurtas didelis, į departamentus padalytas sakytum ministrų kabinetas, pavadintas Nuolatine taryba. Taryba susidėjo iš tam tikro skaičiaus senatorių ir pasiuntinių, kuriuos rinko seimas; sprendimus ji

darė balsų dauguma. Nors nekenčiama kaip rusų kūrinys – ji iš tiesų buvo sumanyta kaip priemonė Rusijos įtakai sustiprinti, Taryba įvedė šiokią tokią tvarką fiskaliniuose ir valdymo reikaluose. Jei būtų buvęs reformuotas ir seimas, tai būtų reiškę tikras politines permainas, tačiau galingosios kaimynės neleido to padaryti.

1773 metais, panaikinus jėzuitų ordiną, buvo įsteigta Edukacijos komisija, kuri drauge su Austrijos Studien-Hofkommission laikytina pirmąja švietimo ministerija Europoje. Būdama pavaldi karaliui, ji turėjo rūpintis švietimo sistemos pertvarkymu. Sukurta mokyklų hierarchija (jos viršuje buvo reformuoti Krokuvos ir Vilniaus universitetai) su modernizuota mokymo programa ir lenkų dėstomąja kalba. Tik pradinėms mokykloms, kurios liko parapijų rankose, skirta kiek mažiau dėmesio.

Apie 1774 metus lenkų spauda jau buvo įgijusi nemažą reikšmę kaip reformų propaguotoja, žurnalų ir laikraščių skaičius pašoko iki keturiolikos. Naujas kultūrinio gyvenimo pakilimas, literatūros, teatro, tapybos, architektūros, netgi mokslų pasiektos aukštumos, regis, pateisino „Stanislovo epochos" pavadinimą. Vis dėlto reformų mastas turėjo aiškias ribas. Kankinimų ir raganų teismų uždraudimui, policijos departamento sukūrimui, nedidelės kariuomenės modernizavimui niekas pernelyg nesipriešino. Bet kai kancleris Andrzej Zamoyski pateikė didelį įstatymų kodifikavimo projektą, konservatyvus seimas, Rusijos galios remiamas, jį atmetė. Stanislovas Augustas tarytum prarado iniciatyvą, ir Sankt Peterburgui 1780 metais jau atrodė saugu išvesti kariuomenę. Tačiau po dvejų metų Rousseau išleido savo *Pastabas apie Lenkijos valdžią*, kurių *motto* jis pasirinko žodžius iš lenkų politiko kalbos: „Pavojinga laisvė man mielesnė už ramią vergystę". Pasiduoti lenkai toli gražu neketino.

Rousseau mintys apie respublikos santvarkos Lenkijos ir Lietuvos valstybėje sustiprinimą, pavertus ją federacija, buvo dalis Vakarų Švietimo įtakos, tuo metu veikusios Lenkiją. Svarstydami valstybės ateitį vadinamajame Didžiajame seime (1788–1792), lenkai dairėsi į anglų parlamento patirtį, rėmėsi Amerikos idėjomis, visų pirma Nepriklausomybės deklaracija, stengėsi perprasti Prancūzijos revoliucijos esmę. Ketverius metus tarptautinė padėtis leido lenkams laisviau kvėpuoti. Rusija ir Austrija buvo įsitraukusios į naują karą su Turkija. Nuo jų atitolusi Prūsija suartėjo su Anglija. Stanislovas Augustas iš pradžių mėgino padėti Rusijai kariauti su Osmanų imperija, bet atstumtas atsigręžė į Berlyną ir Londoną. 1790 metų kovo mėnesį su Prūsija buvo sudaryta sąjunga, dėl kurios teigiamų ir neigiamų aspektų istorikai iki

šiol ginčijasi. Varšuvos požiūriu sąjunga buvo prasminga, tačiau, seimui atsisakius už ją mokėti Prūsijos pageidaujamą kainą (atiduoti Gdanską ir Torunę), jos vertė pasidarė abejotina. O liepos mėnesį Berlynui susitarus su Viena, sąjunga nebeteko savo *raison d'être*. Galiausiai Berlynas apskritai jos atsisakė bijodamas, kad Lenkijos ir Lietuvos valstybė pasidarysianti per stipri ir imsianti grėsti Prūsijos saugumui.

Ketverius metus lenkai ėjo prie Gegužės 3-iosios konstitucijos. Vidaus susiskaldymas ir tai, kad teko įveikti konservatyvių bajorų masių pasipriešinimą, stabdė greitas permainas. Prieš statant naują statinį, reikėjo išardyti esamas struktūras, tokias kaip Nuolatinė taryba. Seime vyko nesibaigiantys debatai, neretai virsdavę iškalbos varžybomis, leista daug poleminės literatūros. Iš esmės būta trijų stovyklų: užkietėję konservatoriai (arba „netikrieji patriotai"), patriotai respublikonai ir karalius. Pirmoji grupė norėjo valstybę paversti pusiau nepriklausomų vienetų federacija (rojus didikams), kariuomenę telkti iš šauktinių bajorų, o monarchiją arba susilpninti, arba visiškai panaikinti. Tikrieji patriotai, arba respublikonai, evoliucionavo nuo respublikonizmo iki konstitucinio monarchizmo, Amerikos federacinę respubliką laikydami tik idealu, neįgyvendinamu Lenkijos sąlygomis. Jų mąstysena sutapo su Stanislovo Augusto, kuris buvo konstitucinės monarchijos, kiek panašios į Anglijos santvarką, šalininkas ir norėjo atsikratyti Lenkijos–Lietuvos dualizmo, suteikti nuolaidų miestiečiams bei valstiečiams.

Miestiečiai, kaip jau minėta, kovojo už savo teises. Veikdama lygiagrečiai su seimo išrinkta komisija konstitucijai rengti, 141 miesto delegacija reikalavo miestiečiams pilietinių ir politinių teisių. Buvo priimtas Miestų įstatymas, kuriuo karališkųjų miestų gyventojams buvo garantuota apsauga nuo neteisėto suėmimo (*neminem captivabimus*), teisė turėti žemės ir siųsti savo atstovus į seimą, savivaldos teisė ir galimybė lengviau tapti bajorais. *Neminem captivabimus* vėliau buvo suteikta ir žydams; be to, Stanislovas Augustas padidino nobilitacijų skaičių (iki dešimties per metus) žydams, perėjusiems į krikščionybę.

Konstitucija buvo skubomis priimta 1791 metų gegužės 3 dieną, nedalyvaujant daugeliui jai nepritariančių deputatų. Paskelbus kariuomenės parengtį, miestiečiams veikiant kaip „spaudimo grupei", gatvėse šurmuliuojant entuziastingoms minioms, žmonės jautėsi esą revoliucinio įvykio liudininkai. Konstitucija buvo paskelbta tautos vardu, joje buvo teigiama, kad visa valdžios galia kylanti iš tautos. Valstietija apibūdinta kaip „gausiausia tautos dalis" ir paimta į valstybės globą. Įvedus nuosavybės ir finansinius reikalavimus balsuojantiesiems, bežemiai bajorai,

ilgą laiką buvę didikų klientais, neteko rinkimų teisės. Konstitucija skelbė visišką tikybos laisvę.

Lenkijos ir Lietuvos valstybė tapo konstitucine monarchija, pagrįsta valdžių atskyrimu; sostą po Stanislovo Augusto mirties turėjo paveldėti Saksonijos Wettinų dinastija. Karalius skyrė ministrus (kurie buvo atsakingi seimui) ir drauge su taryba turėjo visą vykdomąją valdžią. Jis liovėsi buvęs vienu iš trijų valdžios elementų (karalius, senatas, seimas). Aukščiausiąją valdžią iš esmės gavo seimas, laikomas tautos valios reiškėju. Jame dabar posėdžiavo ir dvidešimt keturi karališkųjų miestų atstovai. Sumažėjo senato svarba. Buvo panaikintas *liberum veto*. O „Abiejų tautų savitarpio garantijos" įstatymas atspindėjo evoliuciją į unitarinę sandraugą, kurioje lenkams ir lietuviams buvo laiduojama visiška lygybė. Reguliarioji 100 000 žmonių kariuomenė, išlaikoma tam tikro tiesioginio bajorų mokesčio, buvo pavadinta gynybine tautos jėga.

Konstitucija neatmetė luomų koncepcijos, bet, patvirtinusi, kad jie visi sudarą vieną tautą, „tautos" terminui suteikė moderniąją prasmę. Konservatyvioms, ribotų interesų masėms buvo sunku susitaikyti su šiomis neabejotinai revoliucingomis permainomis. Jeigu dar būtų buvę imtasi plačių socioekonominių reformų, tai visai darniai sistemai būtų iškilęs pavojus. Tačiau reformatoriai tik buvo pradėję rengti ekonominę konstituciją, reglamentuojančią nuosavybės santykius, investicijas, darbo apsaugą ir žemės „amžinos nuosavybės" teisę valstiečiams. Valstiečių įsipareigojimai dvarams turėjo įgauti valstybės globojamų sutarčių pavidalą. Po to seimas ketino imtis plačios žydų teisių reformos.

Gegužės 3-iosios konstituciją liaupsino tokie žmonės kaip George Washington ir Edmund Burke. Jos autoriai didžiavosi savo kūriniu. Seimo maršalka (pirmininkas) pareiškė, kad į ją įtraukta visa geriausia ir tinkamiausia iš dviejų „respublikinių" valdymo formų, angliškosios ir amerikietiškosios, visų pirma remiantis vietinėmis respublikonizmo tradicijomis. Karl Marx nepagailėjo jai aukščiausio pagyrimo:

> Nors ir su trūkumais, ši konstitucija išsiskiria Rusijos, Prūsijos ir Austrijos barbariškumo fone kaip vienintelis laisvės veikalas, kurį Rytų Europa yra pati sukūrusi. Maža to, ją sukūrė privilegijuotoji klasė, kilmingieji. Pasaulio istorijoje nėra buvę kito tokio kilnaus kilmingųjų elgesio pavyzdžio.[27]

Šiuolaikiniai istorikai irgi aukštai vertina šią konstituciją. Robert R. Palmer primena mums, kad nė viena iš kaimyninių valstybių, kur vyravo apšviestasis absoliutizmas, negalėjo pasigirti renkamąja parlamentine institucija, turinčia tokias plačias galias, panašaus lygio miestų savivalda

ar panašiomis miestiečių teisėmis būti žemės savininkais. Vokiečių istorikas Jörg Hoensch yra įrodęs, kad reformatoriai neignoravo socioekonominių evoliucinių tendencijų, kaip tvirtino ankstesnė vokiečių ir rusų istoriografija. Valstybės modernizacija buvo vykdoma parlamento balsavimu, o ne įsakais iš viršaus – neįprastas laimėjimas apšviestojo despotizmo amžiuje.

Konstituciją, aiškus dalykas, parengė apsišvietusi mažuma, bet, kaip rodo palankios seimelių rezoliucijos, sumani propaganda per metus bemaž išsklaidė bajorų abejones. Kitaip į ją reagavo Sankt Peterburgas, Berlynas ir grupė kietakakčių didikų. Jekaterina II nusprendė įsikišti – kai tik rusų kariuomenė baigs karą su turkais – ir atstatyti konstitucijos atmestą garantijų sistemą. Dingstį tam davė kai kurie didikai, apkaltinę karalių pažeidus *pacta conventa*. Rostworowski juos pavadino „magnatiškų–respublikoniškų valstybės interesų puoselėtojais [...], apsvaigintais puikybės ir dogmatizmo". Vadovaujami Szczęsno Potockio, Ksawero Branickio ir Seweryno Rzewuskio, jie sudarė konfederaciją tariamai Targowicoje, bet iš tikrųjų Sankt Peterburge, kur Jekaterina parengė jų manifestą. Jekaterina neigė planavusi naują padalijimą ir 1792 metų įsiveržimą į Lenkijos ir Lietuvos valstybę vadino teisėtu žingsniu, žengtu ginant „teisėtą" režimą, kurį Rusija buvo garantavusi.

Lenkijos ir Lietuvos kariuomenė, tesurinkusi vos pusę įstatymo numatyto karių skaičiaus, neturėjo jokių šansų laimėti. Prūsija išsižadėjo savo įsipareigojimų tvirtindama, kad ji buvo sudariusi sąjungą su kitokiu režimu. Vienas Prūsijos ministras netgi pavadino konstituciją „moraliniu smūgiu Prūsijos monarchijai"; jis baiminosi, kad atsigavusi Lenkija nepareikalautų per pirmąjį padalijimą prarastų žemių. Nors ir laimėjusi keletą mūšių, kuriuose pasižymėjo karaliaus sūnėnas kunigaikštis Józef Poniatowski ir Amerikos nepriklausomybės karo didvyris Tadeusz Kościuszko, lenkų ir lietuvių kariuomenė traukėsi. Nusprendęs, kad padėtis beviltiška, Stanislovas Augustas su dauguma ministrų nutarė prisijungti prie Targowicos konfederatų. Didysis Gegužės 3-iosios laimėjimas buvo sunaikintas.

Dramatiški įvykiai, panašūs į Lenkijos, tik ne tokio didelio masto, vyko ir Habsburgų monarchijoje. Juozapo II mirtis 1790 metais sukėlė reakciją prieš apšviestąjį absoliutizmą. Bohemijos seimas, balsuodamas kaip visuma, o ne kaip luomai, pasinaudojo, ko gero, pirma po Baltojo kalno galimybe pareikalauti kai kurių ankstesnių teisių grąžinimo. Jis paskelbė, kad šalies sąranga esanti pagrįsta visuomenės sutartimi (Rousseau įtaka) ir jos negalima vienavališkai keisti. Vadinasi, reikia karūnuoti karalių ir

nustatyti konstitucinį jo ir tautos santykį. Naujasis valdovas Leopoldas II pritarė kai kuriems Bohemijos reikalavimams: nutraukti oficialiąją germanizaciją, įsteigti Prahoje nacionalinį banką, skatinti kultūros atgimimą, bet nenorėjo skelbti naujo Žemių įstatymo, kuris būtų atkūręs daugelį ikicentralizacinio laikotarpio struktūrų. Vis dėlto jis suteikė seimui teisę apeliuoti į karalių ir 1791 metais karūnavimosi aktu patvirtino Šv. Vaclovo Karūnos žemių vienybę.

Vengrijos padėtis buvo kur kas tvirtesnė negu Bohemijos, tad jos bajorai galėjo kelti griežtesnius reikalavimus: seimo (nesirinkusio nuo 1765 metų) sušaukimas, palatino rinkimai, komitatų savivaldos atkūrimas, kanceliarijos perkėlimas į Vengriją, karališkųjų valdų kontrolė, atskira Vengrijos kariuomenė, laisva prekyba. Besiformuojanti inteligentija, palaikiusi jozefinizmą, pridūrė savus reikalavimus: panaikinti baudžiavą, sekuliarizuoti Bažnyčios žemes, plėtoti manufaktūras. Kadangi Juozapas II nebuvo karūnuotas, bajorai skelbėsi turį teisę išrinkti naują valdovą ir įvesti konstituciją, kuri ribotų jo galias, o mokesčius ir kariuomenę atiduotų seimo kompetencijai. Vengrai sekė įvykius Lenkijoje ir palankiai vertino Gegužės 3-iosios konstitucijos priėmimą. Tačiau daugiausiai vilčių jie dėjo į Prūsijos ir galbūt Turkijos paramą prieš Habsburgus.

Buvo sukurta kažkas panašaus į tautinę piliečių gvardiją (*banderia*), kurią entuziastingai palaikė bežemiai bajorai. Savo patriotizmą vengrai pabrėžė tautiniais drabužiais ir priešiškumu vokiečių kalbai bei papročiams. Apsišvietę bajorai rėmė vengrų literatūrinę veiklą ir kalbėjo apie tautinę autonomiją Habsburgų monarchijos sudėtyje. Jie ragino pagerinti miestiečių ir valstiečių padėtį, netgi suteikti jiems politinio atstovavimo teisę. Apskritai imant, reformistiniame judėjime daugiausiai dalyvavo bajorai, remiami kai kurių aristokratų. Silpna buržuazija dar buvo menkai pastebima; valstiečiai skundėsi lažu ir žemvaldžių piktnaudžiavimu, bet laikėsi pasyviai. Anoniminė valstiečių deklaracija (*Decretum*) – galbūt parengta Leopoldo II, – kurioje revoliucingai puolami feodalinės sistemos pamatai, buvo išimtis.

Leopoldas sumaniai išnaudojo potencialios socialinės revoliucijos baimę, be to, jis parodė susidomėjimą ir serbų, slovakų bei rumunų reikalavimais. 1791 metų peticija, pavadinta *Supplex Libellus Valachorum*, rumunai reikalavo lygių teisių su trimis Transilvanijos tautomis ar bent tautinio atstovavimo. Netgi Transilvanijos saksai, kurie drauge su vengrais veikė prieš jozefinizmą, pradėjo bijoti, kad vengrai pernelyg neiškiltų. O Galicijos lenkai tikėjosi, pasinaudoję sąjūdžiu, išsireikalauti provincijai autonomiją pagal planuojamą *Charta Leopoldina*.

Reformatorių sėkmė daugiausiai priklausė nuo bręstančio Austrijos ir Prūsijos karo. Tačiau jau minėtas 1790 metų liepos mėnesio Vienos ir Berlyno susitarimas sugriovė visus antihabsburgiškos koalicijos apskaičiavimus. Tuomet vengrai sutiko su kompromisu. Leopoldas pripažino seimo teiginį, kad Vengrija esanti laisva ir nepriklausoma šalis, kurią reikia valdyti remiantis jos konstitucija, bet užkirto kelią bandymams taip pakeisti Habsburgų ir Vengrijos santykius, kaip iš pradžių reikalavo kilmingoji tauta. Įsismarkavus Prancūzijos revoliucijai, vengrų bajorija palinko prie monarchijos. Nedidelis 1795 metų jakobinų sąmokslas, kuriam vadovavo Ignác Martinovics, tik sustiprino kontrrevoliucinę isteriją šalyje.

Lygiagretus, bet asimetriškas apšviestosios laisvės pakilimas Lenkijoje ir Habsburgų žemėse buvo laikinas reiškinys, nors jis ir tapo visos Europos „demokratinės revoliucijos" dalimi. Targowicos konfederacijos valdymas buvo trumpas ir gėdingas epizodas, pasibaigęs antruoju 1793 metų valstybės padalijimu. Austrija, įsitraukusi į karą prieš revoliucinę Prancūziją, šį kartą padalijime nedalyvavo. Vakarams „Lenkija, matyt, reiškė ne daugiau kaip kokia nors šalis Mėnulyje".[28]

Suniokotos Lenkijos ir Lietuvos valstybės likučiai nebegalėjo išsilaikyti; pasirengimai ją pribaigti 1794 metais išprovokavo sukilimą prieš Rusiją, kuriam vadovavo Kościuszko. Priimdamas vyriausiojo vado (*naczelnik*) titulą, Kościuszko apėjo nelaimingąjį karalių ir jį izoliavo. Varšuvoje minia, pagauta revoliucinio įkarščio, pakorė keletą Targowicos konfederacijos dignitorių. Kościuszkos sukilime būta jakobinizmo ir teroro apraiškų, nors pats vadovas – „švelnus revoliucionierius", bet tvirtas demokratas – tokiems dalykams nepritarė. Jis paskelbė Połanieco manifestą, kuriuo pažadėjo laisvę ir atleidimą nuo lažo jį paremsiantiems baudžiauninkams. Daugelis dėjosi prie sukilėlių, tarp jų narsusis karys Bartosz Głowacki. Tai, kad sukilime dalyvavo amatininkai, pavyzdžiui, batsiuvys Kiliński, iškilęs į pulkininkus, ir žydai, kuriuos Berek Joselewicz sutelkė į dalinį, liudija sukilimą turėjus plačią visuomenės bazę. Vis dėlto sukilėlių galimybės laimėti buvo praktiškai lygios nuliui, ypač po to, kai rusus parėmė Prūsijos kariuomenė. Viltys, kad padėsianti revoliucingoji Prancūzija, kuriai Lenkijos sukilimas buvo labai palankus kaip galintis nukreipti jos priešininkų dėmesį, pasirodė nepagrįstos. Po keleto kovos mėnesių, per kuriuos mobilizuota kaip niekada daug karių, Kościuszko buvo sužeistas ir pateko į nelaisvę. Suvorovo vadovaujama rusų armija šturmavo Varšuvos priemiestį Pragą, negailestingai žudydama jos gyventojus.

1795 metais trečiasis, paskutinis, padalijimas nušlavė Lenkijos likučius nuo žemėlapio. Prūsija gavo apie 20 procentų jos teritorijos ir 23 procentus gyventojų; Austrija – atitinkamai 18 ir 32 procentus, Rusija – 62 ir 45 procentus. Šių šalių monarchai susitarė amžinai panaikinti netgi patį Lenkijos pavadinimą.

Pirmasis padalijimas įvyko valstybei nusilpus, antrasis ir trečiasis – jai reformuojantis ir atgaunant stiprybę. To kaimyninės šalys negalėjo toleruoti. Padalijimai smarkiai pakeitė Europos galių pusiausvyrą. Palypėjusi ant Lenkijos griuvėsių, Prūsija, o vėliau prūsų valdoma Vokietija ėmė dominuoti žemyne. Rusija priartėjo prie Europos ir dabar įgijo bendrą sieną su Habsburgų monarchija. Pastarajai Lenkijos ir Lietuvos valstybės išnykimas buvo tik iš dalies naudingas. Senosios Lenkijos galas iškėlė „lenkų klausimą" su visais jo padariniais Europos tarptautiniams santykiams. Padalijimai sukrėtė Europos sistemą, jie rodė senojo režimo krizę, ir prireikė dar vieno šoko – Pirmojo pasaulinio karo, – kad Lenkija vėl atsirastų Europos politiniame žemėlapyje.

Nutraukę evoliuciją ir pasukę istorijos ratą atgal, padalijimai dviem šimtmečiams nulėmė Lenkijos visuomenės ateitį. Jie atsiliepė ne vien lenkams, bet ir kitoms valstybės tautoms. Lenkų klausimas sutvirtino dalybose dalyvavusių valstybių sąjungą, bet kartu paveikė jų vidaus raidą ir tarptautinę padėtį.

Lenkų ir užsienio istorikai iki šiol ginčijasi, ar Lenkijos ir Lietuvos valstybė žlugo suirusi iš vidaus, ar dėl to, kad jos kaimynai nusprendė ją pasidalyti. Vienareikšmio atsakymo nėra, nes čia veikė įvairiausi veiksniai. Nesugebėjusi išspręsti savo vidaus problemų XVII amžiuje (geriausias pavyzdys – Ukraina), Respublika palengva liovėsi buvusi jėgos ir stabilumo veiksniu regione. Ji turėjo arba pati reformuotis, arba tapti tuomet praktikuoto pasidalijimo tarp kitų valstybių auka. Ji mėgino imtis reformų ir įrodė, kad jos konstitucinę sistemą įmanoma reformuoti. Tačiau tarptautinė padėtis tik atrodė esanti palanki. Po dešimtmečio ar dviejų Lenkija tikriausiai būtų atradusi savo vietą Napoleono laikų Europoje, bet ar tai būtų išėję šaliai į naudą – jau kitas klausimas.

Ar Lenkija žlugo dėl to, kad praleido absoliutizmo fazę savo istorijoje? Tai tikėtinas, bet nevisiškai įtikinamas požiūris. Absoliutizmas nesustabdė Ispanijos žlugimo, tuo tarpu kiti „respublikiniai" režimai išliko. Nepaisant visų savo trūkumų, lenkų respublikonizmas turėjo didžiulę reikšmę padalytai tautai. „Kilmingoji tauta" perdavė lenkiškąją tapatybę bei vertybes atsirandančiai moderniajai „tautai be valstybės", o respublikoniškoji tradicija išsaugojo tam tikrą pilietinę visuomenę, kuri

galėjo egzistuoti ir vystytis, nors jai buvo primesta svetima valstybė. Tai ir padėjo išgyventi šimtą dvidešimt su viršum nelaisvės metų.

Taigi XVIII amžiaus pabaigoje neliko paskutinės iš nepriklausomų Vidurio Rytų Europos valstybių, o Bohemijai ir Vengrijai, regis, buvo lemta egzistuoti tik Habsburgų monarchijos sudėtyje.

5
LIBERALIOJO NACIONALIZMO AMŽIUS

Tauta ir nacionalizmas: Lenkijos atvejis

Du veiksniai lėmė XIX amžiaus tėkmę: Prancūzijos revoliucija ir Pramonės revoliucija. Pirmoji labiausiai paveikė politikos ir ideologijos sritį, nors, žinoma, sukėlė ir socialinių bei ekonominių permainų. Antroji buvo technologijų proveržis, o svarbiausia – ekonominių, socialinių ir politinių santykių lūžis, nulėmęs revoliucinius ūkio ir visuomenės pokyčius. Europa keitėsi, plėtėsi, augo. Įvykus tikram demografiniam sprogimui, jos gyventojų skaičius padvigubėjo.

Per pirmus šešis amžiaus dešimtmečius Vidurio Rytų Europoje Pramonės revoliucija apėmė tik čekų žemes. Dėl tos priežasties, taip pat aiškumo sumetimais šiame skyriuje daugiausiai dėmesio skirsime ideologinei ir politinei raidai, nors kalbėsime ir apie tokius dalykus kaip valstiečių bei žydų emancipacija. Kultūros baruose pabrėšime romantizmą, išreiškusį naują žmogiškosios patirties pajautą. Nutolęs nuo racionalistinio, kosmopolitiško Švietimo, romantizmas akcentavo jausmus, aistras, ieškojo tautos ir visuomenės ištakų, aukštino viduramžių praeitį.

Romantizmą, taip pat Prancūzijos revoliucijos pagrindines idėjas Vidurio Rytų Europos tautos priėmė kaip savas, suteikdamos joms vietinių tradicijų, pasaulėžiūros ir esamų sąlygų atspalvį. Praradusios valstybę lenkų tautos romantizmas, pasak Andrzejaus Walickio, negalėjo būti nei buržuazinis liberalusis (dėl visuomenės sanklodos), nei konservatyvusis. Kalbant apie svarbiausius Prancūzijos revoliucijos šūkius, simptomiška tai, kad 1848 metų Slavų kongresas Prahoje kreipėsi manifestu į Europos tautas „visų tautų laisvės, lygybės ir brolybės vardan".[29] Šie trys žodžiai tapo revoliucijos pagimdytų judėjimų – liberalizmo, demokratinio radikalizmo ir nacionalizmo – simboliais.

Liberalizmą kaip terminą čia vartosime ne tiek pakantos, pažiūrų platumo ir humanistinių polinkių prasme, kiek politinei ideologijai

įvardyti. Liberalizmas kaip ideologija rėmėsi individo ir visuomenės laisvės idėja. Priešingas tiek konservatizmui, tiek, vėliau, radikalizmui ir socializmui, liberalizmas siekė konstitucinio parlamentinio valdymo, apimdamas platų pažiūrų į revoliuciją spektrą. Nors ir glaudžiai susijęs su ekonominėmis *laissez-faire*, laisvos prekybos ir natūralios interesų dermės doktrinomis, liberalizmas netapo jų vergu.

Liberalizmas didžiąja dalimi buvo Vakarų buržuazijos *credo*; savo pažiūromis ir vertybėmis ji palengva užkrėtė XIX amžiaus visuomenę. Monarchiniame-aristokratiniame Rusijos, Prūsijos ir Austrijos kontekste šis „buržuazėjimo" procesas vyko kankinamai lėtai. Jis buvo sėkmingas čekų visuomenėje, netekusioje savo bajorijos; vengrų ir lenkų žemėse jam trukdė bajorų etosas. Prie šio klausimo mes dar sugrįšime kitame skyriuje, kalbėdami apie Pramonės revoliuciją. Taigi liberalizmą Vidurio Rytų Europoje smarkiai veikė socioekonominės sąlygos. Nors tokie lenkų šūkiai kaip „už jūsų ir mūsų laisvę" buvo giliai įsišakniję liberaliojoje pasaulėžiūroje, nors liberalizmas buvo svarbiausias tikėjimas Vengrijoje per Tautų pavasarį, liberalioji ideologija šioje Europos dalyje turėjo gana savitų bruožų.

„Nacionalizmo" terminą irgi reikėtų trumpai patikslinti. Bemaž sinonimiškas žodžių *nation* ir *state* vartojimas anglų kalboje užtemdo esminį šiųdviejų skirtumą. Valstybė (*state*), suprantama, yra teisinė ir politinė organizacija, tauta (*nation*) – tai žmonių bendrija. Taigi, kaip yra priminęs britų istorikas Hugh Seton-Watson, nelogiška kalbėti apie pramonės „nacionalizavimą", bet, deja, neturime prancūziško žodžio *étatisme* atitikmens. Nacionalizmas (*nationalism*) angliškai dažnai reiškia meilę savo šaliai, patriotizmo ir tautinės savimonės lydinį. Bet pastaruosius du šimtmečius nacionalizmu buvo vadinama ideologija, įgijusi, tarkime, du pavidalus: liberaliojo nacionalizmo, kuris savo viršūnę pasiekė per Tautų pavasarį, ir integraliojo nacionalizmo, išaugusio iš liberaliosios utopijos griuvėsių. Pirmasis buvo atviras tikėjimas, kilęs iš Prancūzijos revoliucijos. Antrasis tautą, suprantamą deterministine prasme, laikė aukščiausiu kriterijumi. Jį neretai lydėjo neapykanta kitoms tautoms.

Tautiškumo (*nationhood*) reiškinį modernusis mokslas yra ištyrinėjęs visais atžvilgiais. Hans Kohn ir dauguma jo pėdomis sekusių istorikų moderniąją tautą laikė tautinės savimonės vaisiumi, dvasiniu reiškiniu. Marksistams tauta – ekonominių santykių produktas, o lemiamą vaidmenį jie skiria nacionalinės rinkos egzistavimui ir buržuazijai. Pasak istoriko Miroslavo Hrocho, tauta esanti „socialinės tikrovės dalis, turinti

istorines šaknis". Hroch pabrėžė socialinius santykius, prie jų priskirdamas ir tautinę savimonę. Karl Deutsch teigė egzistuojant ryšį tarp tautiškumo pakilimo ir komunikacijų tinklo. Johnui Breuilly nacionalizmas buvo „ypatingas atsakas į valstybės ir visuomenės atsiskyrimą, būdingą moderniajam pasauliui".[30]

Kai grupė žmonių arba visuomenė, idėjų veikiama, ilgainiui virsta tauta, egzistuojančios sąlygos gali padėti arba trukdyti tokiai evoliucijai. Panašiai ir politinės (arba geografinės, kalbinės, teisinės) tautos perėjimas į moderniąją tautą priklauso nuo įvairiausių veiksnių. Paminėsime tik porą iš jų: padidėjusį gyventojų mobilumą ir visuotinį suvienodintą švietimą. Iki amžiaus vidurio Vidurio Rytų Europoje baudžiava buvo didžiulė kliūtis visuomenės judrumui. Kalbėdami apie švietimą, neturime užmiršti, kad XIX amžiaus penktąjį dešimtmetį netgi Anglijoje ir Prancūzijoje didelė dalis gyventojų dar buvo neraštingi (atitinkamai 40 ir 50 procentų).

Diderot ir d'Alembert'o *Encyclopédie* apibrėžė „tautą" kaip didelį skaičių žmonių, gyvenančių tam tikroje vietovėje su tam tikromis ribomis ir privalančių paklusti tai pačiai vyriausybei. Taigi Prancūzijos revoliucija rėmėsi iš esmės politiniu apibrėžimu ir nacionalizmą laikė žmonių, susiorganizavusių į valstybę, valia. Kalbos bendrumas buvo pabrėžiamas daugiausiai praktiniais sumetimais. Tai paaiškina germanizavimo pastangas Juozapo II laikais ir prancūzų kalbos skatinimą Revoliucijos metu. Pastaruoju atveju tai buvo daroma ideologiškai nuspalvintais pareiškimais. Buvo teigiama, kad „laisvoje tautoje turi būti viena, visiems ta pati kalba". Bretonų kalba buvo atmetama kaip federalizmo ir prietarų, vokiečių – kaip emigracijos ir antirespublikonizmo, italų – kaip kontrrevoliucinė, baskų – kaip fanatizmą įkūnijanti kalba. Kalbėtojai svaidė žaibus į šiuos „barbariškus žargonus" ir „vulgarias tarmes".[31]

Tautiškumo koncepcija įgavo visiškai kitokią prasmę, kai vokiečių romantikai, tokie kaip Johann Gottfried Herder, ėmė apie tai kalbėti dvasinėmis ir kultūrinėmis kategorijomis. Kiekviena bendrija (*Volk*) galinti pakilti iš barbarybės būklės ir tapti tauta vien per savo gimtosios kalbos kultūrą, rašė jis. Trys elementai dalyvauja šiame procese: lingvistinės ir etninės bendruomenės sąmonė, istorinė sąmonė ir istorinės misijos sąmonė. Laisvė būtina ne tik individui, bet ir socialinei grupei. Tautos – tai nelyginant didžiuliai individai, atsigręžę tiek į savo narius, tiek į visą žmoniją. Herder tikėjo, kad žmonijos pagrindas yra tautos, o Mazzini jas laikė „Dievo įrankiais žmonijos gerovei kelti". Kaip parašyta „Jaunosios Europos" Brolybės akte (1834): „Kiekviena tauta turi savo

ypatingą misiją, kuri padeda įgyvendinti bendrąją žmonijos misiją. Tautybė yra šventa."[32]

Taigi XIX amžiaus pradžioje nacionalizmas buvo bemaž pats savaime (pagal apibrėžimą) liberalus. Tiesa, egzistavo potencialus prieštaravimas tarp sutartinio elemento liberalizme (kompromiso sąvoka) ir organinės nacionalizmo koncepcijos (priklausymas tautai yra prigimtinis dalykas), tačiau iš pradžių tai neturėjo didelės reikšmės. Pasak vengrų istoriko, „Laisvė didžiąja raide – tai žodis, dažniausiai sutinkamas Rytų Europos poezijoje, ir jis visuomet reiškia tautos laisvę".[33]

Kai kurie istorikai, kuriuos paveikė Kohno interpretacija, yra linkę skirti vakarietiškąjį nacionalizmo tipą (Anglijos ir Prancūzijos), kur „tauta" suvokiama politine prasme – kaip integruota bendruomenė, susiorganizavusi į valstybę, – ir Rytų modelį (paženklintą vokiečių romantizmo antspaudu), kuriam „tautą" yra suformavusi kalba, kultūra, tradicija ir specifinė, praeities subrandinta pasaulėžiūra. Kaip jau minėta įžangoje, manoma, kad Vakaruose valstybė sukūrusi tautą, o Rytuose tauta sukūrusi valstybę. Vakaruose nacionalizmas buvęs iš esmės pozityvus reiškinys, pagrįstas santykiniu etniniu-tautiniu vienalytiškumu, susiklosčiusiu dar iki XIX amžiaus, ir atitinkąs kintančias socialines, ekonomines bei politines realijas. Jis orientavęs į atvirą, pliuralistinę visuomenę. Rytų nacionalizmas neretai buvęs protestas prieš valstybę (paprastai svetimą). Misdamas istoriniais mitais ir stimuliuojamas ateities vilčių, jis plėtojęsis etninės įvairovės sąlygomis – iki prasidėjo socioekonominė transformacija. Jis siekęs sukurti monolitinę, autoritarinių bruožų turinčią bendruomenę.

Kad ir kiek būtų tiesos tokiuose apibendrinimuose, jų negalima priimti nekritiškai. Reikšmė, kurią XVI amžiaus prancūzai teikė savo gališkai kilmei arba olandai savo bataviškai praeičiai, rodo, kad istorinės šaknys, tikros ar legendinės, vis dėlto suvaidino savo vaidmenį formuojantis vakarietiškojo tipo nacionalizmui. Bet kur kas svarbiau tai, kad Vidurio Rytų Europoje (XVIII amžiaus pabaigos Lenkijoje ir Vengrijoje), kaip žinome, prigijo vakarietiškasis Švietimo modelis ir Rytų idėja ten jį pakeitė tik iš dalies. Tad Rytų modelis galioja daugiausiai „neistorinėms tautoms" (prie šio termino sugrįšime vėliau): čekams, slovakams, lietuviams, rumunams, ukrainiečiams. Kroatai buvo per vidurį tarp šių dviejų kategorijų. Tautinio pabudimo ar atgimimo sąvoka tik ribotai taikytina lenkams ir vengrams, o tarp jųjų irgi esama skirtumo.

Pradėsime nuo lenkų. XVIII amžiaus pabaigos procesai, kurių kulminacija buvo Gegužės 3-iosios konstitucija, atspindėjo prasidėjusią

senosios bajorų politinės tautos transformaciją į savininkų politinę tautą. Tai atitiko prancūzų dalijimąsi į aktyviuosius piliečius bei likusią tautos dalį ir taip pat liudijo luominės visuomenės evoliuciją į klasinę visuomenę.

Staszicui ir Kołłątajui tauta buvo kolektyvinis suverenas, bet bajorai tesudarė jos dalį. Kaip padaryti, kad tauta apimtų visus gyventojus? Nei kalba, nei tikyba negalėjo būti laikoma valstybinio tautiškumo kriterijumi; Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo daugiakalbė, o nekatalikų tikriausiai buvo 5 milijonai iš 12 milijonų gyventojų. Vadinasi, kriterijus galėjo būti tik kultūrinis-politinis, kylantis iš vietinės tradicijos ir atitinkantis Švietimo idėjas. 1809 metais Kołłątaj rašė: „Nuo šiol niekas nebus nei lietuvis, nei voluinietis, nei podolietis, nei kijevietis ar rusinas, ir taip toliau, o visi bus lenkai."[34] Panašių pareiškimų amžiaus pradžioje netrūko.

Tauta ir valstybė Gegužės 3-iosios konstitucijos laikais nebuvo aiškiai skiriamos. Kai kurie lyderiai kalbėjo apie tai, kad egzistuojanti italų tauta, bet nėra italų valstybės, tačiau apskritai terminologija buvo miglota. Buvo painiojami netgi tokie terminai kaip „valstybė" ir „luomas" (beje, prancūziškai tai tas pat žodis), ir lenkai Jungtines Valstijas pavadino Jungtiniais Luomais (*Stany Zjednoczone*). Padalijimai sutrikdė tautos kūrimosi procesą ir, pasak lordo Actono, buvo akstinas Europoje atsirasti tautybės (*nationality*) teorijai. Lenkams iškilo opus klausimas, ar gali tauta egzistuoti be valstybės, ir iš pradžių nuomonės skyrėsi. Net Italijoje kovojusių lenkų legionų žygio dainoje, vėliau tapusioje Lenkijos himnu, esama žodžių, kuriuos galima įvairiai interpretuoti. Teigiant, kad Lenkija dar nepražuvusi, „kol mes gyvi", tauta tarsi tapatinama su gyvaisiais jos nariais. Tačiau kita eilutė „mes pereisim Vyslą... ir būsim lenkai" tarytum rodo tautos ir žemės sutapatinimą. 1800 metais parašytoje, Kościuszkos inspiruotoje brošiūroje *Ar gali lenkai atgauti nepriklausomybę?* kalbama apie 16 milijonų lenkų, neabejotinai turint galvoje visus padalytos valstybės gyventojus.

Tautos ir tautybės samprata pasidarė aiškesnė po Napoleono karų, paženklindama, anot lenkų sociologo Jerzio Szackio, perėjimą nuo Švietimui būdingos tėvynės sampratos prie romantinės tautos idėjos. Šis procesas iš esmės baigėsi tarp 1815 ir 1831 metų, nors dviprasmybių netrūko ir vėliau. Tauta buvo pateikiama kaip istoriškai susiklosčiusi bendrija, žmonių junginys laike ir erdvėje arba – tai ypač svarbu – kaip etinis idealas. Pastarąja prasme, anot politinio mąstytojo Maurycijaus Mochnackio, ji yra reiškėja vertybių, kurios egzistuoja nepriklausomai, nors ir atitinka tikruosius tautos būvio faktus. Taigi tautos sunaikinimas

būtų visuotinė netektis. 1831 metų brošiūroje, kurią galima laikyti tuo metu egzistavusių požiūrių į lenkų tautybę santrauka, Kazimierz Brodziński tautą pavadino „prigimtine idėja, kurią jos nariai, susitelkę į vienumą, siekia įgyvendinti".[35]

Romantikai paprastai laikėsi pažiūros, kad tauta suvokianti save per istoriją. Tai pabrėžė moderniosios lenkų istoriografijos tėvas Joachim Lelewel. Mitas apie senuosius slavus – taikius, laisvę mylinčius žemdirbius, pavergtus brutalios svetimos jėgos, bet savo pasiaukojimu prisidedančius prie žmonijos humanizmo renesanso, – vaidino svarbų vaidmenį tų laikų rašiniuose. Čia galima prisiminti Františeką Palackį iš čekų žemių arba kiek kitokio pobūdžio mesianistines lenkų teorijas, sukurtas po 1831 metų.

Brodzińskio manymu, lenkų tautos misija yra auginti laisvės ir brolybės medį, puoselėti savo individualybę ir atstovauti slavams. Tikėjimas civilizacijos ir laisvės idėjų skleidimo tarp slavų misija iš tiesų buvo būdingas lenkų slavofilams, tiek konservatoriams liberalams, tiek radikalams demokratams.

Reikšmė, kurią lenkai teikė kalbai ir tautinei literatūrai, skiria juos nuo čekų ir vengrų. Žinoma, kad visoje Vidurio Rytų Europoje rašytojai buvo ne tik menininkai, bet ir tautos lyderiai. Tiesa ir tai, kad XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiaus pradžioje vykęs tautinių kalbų gryninimo ir turtinimo procesas buvo visam regionui bendras reiškinys. Lenkijoje tai gerai iliustruoja monumentalus Samuelio Bogumiło Lindės žodynas (pirmasis tomas išėjo 1806 metais), Mokslo bičiulių draugijos veikla ir kitos iniciatyvos. Bet populiarinti lenkų kalbą imtasi jau prieš padalijimus, stengiantis sutelkti valstybę. Po padalijimų kalba turėjo mobilizuoti žmones kovai dėl nepriklausomybės ir suvereniteto atgavimo. Būsimoji atkursima Lenkijos ir Lietuvos valstybė bei jos „tauta" iš pradžių buvo suvokiama kaip vientisas darinys; vėliau, ypač po 1863 metų sukilimo, ėmė stiprėti skirtingų tautų federacijos vizija.

Buvusios bendros valstybės gyventojus lenkais vadino ne vien lenkai, bet ir dauguma Europos lyderių – netgi 1863-iaisiais. Marxui ir Engelsui atrodė, kad Lenkija atgimsianti ne dėl tautybės principo pritaikymo – „rusų išradimo, sumanyto Lenkijai pražudyti", kaip Engels rašė 1866 metais, – o todėl, kad Lenkija esanti viena iš didžiųjų istorinių Europos tautų. Ji nebuvo etninė bendrija; ji pati susidėjo iš mažiausiai keturių etninių bendrijų.

Lenkų tautinis siekimas, priešingai negu čekų ir kitų regiono tautų (išskyrus vengrų 1849 metais), didžiąją dalį amžiaus buvo visiška nepriklausomybė. Jis pasireiškė visuotiniais sukilimais: 1806, 1830–1831,

1846, 1848 ir 1863 metų. Nenuostabu, kad Austrijos kancleris Metternich lenkiškumą prilygino revoliucijai. Valstybingumas buvo prarastas labai neseniai, todėl daugelis XIX amžiaus lenkų nebuvo užmiršę nepriklausomos savo valstybės. Pavyzdžiu čia galėtų būti kunigaikštis Adam Czartoryski, kuris per trečiąjį padalijimą buvo dvidešimt penkerių ir mirė 1861 metais.

Lenkų pastangas atkurti padalytą valstybę sunkino keletas veiksnių. Pirma, reikėjo absorbuoti ar bent palenkti į savo pusę nelenkiškas tautybes, pradėjusias įtvirtinti savo atskirą tapatumą. Antra, siekiant išplėsti tautos sąvoką, kad ji apimtų ir valstietiją, susidurta su tokiu keblumu: skirtingai nuo lenkų, kurių daugelis buvo valstiečiai, lietuviai, ukrainiečiai ir gudai beveik *visi* buvo valstiečiai. Netgi kalbant vien apie etninius lenkus, vertikaliajai integracijai, turinčiai padaryti valstiečius sąmoninga tautos dalimi, reikėjo tam tikro ekonominės emancipacijos ir išsilavinimo lygio. Valstietis negalėjo akimirksniu susitapatinti su bajoru ir suvokti juodu siejančius tautinio solidarumo saitus.

Į kilmingosios tautos suverenitetą lenkų konservatoriai ir liberalai žiūrėjo kaip į veiksnį, turintį pažadinti liaudies suverenitetą, ir buvo įsitikinę, kad bajorai suvaidinsią pagrindinį vaidmenį pereinant nuo vieno suvereniteto prie kito. Radikalai, kurie kėlė mases (*lud*) ant pjedestalo, tik jas ir laikė tikrąja tauta; bajorija, jų manymu, arba turėsianti prisidėti prie masių, arba būsianti pašalinta kaip kliūtis. Visa bėda, kad dauguma radikalų patys priklausė bajorijai ir, siekdami įgyvendinti savo programą, turėjo pasikliauti „kilmingaisiais revoliucionieriais". Galų gale šioje kovoje „už valstiečio sielą" lenkams teko varžytis ir su šalį pasidalijusiomis valstybėmis, kurios stengėsi paversti mases ištikimais caro, imperatoriaus ar Prūsijos karaliaus valdiniais.

Šalies suskaldymas po padalijimų, žinoma, buvo didžiausia kliūtis atsirasti integruotai lenkų visuomenei. Tiesa, kai kas lenkams išėjo į naudą. Lenkijos kariuomenės egzistavimas tam tikrais laikotarpiais palaikė tautos dvasią – nereikia užmiršti, kad jos gretose 1794 metais buvo apie 150 000 vyrų, o per Napoleono karus ir 1830–1831 metų karą su Rusija – po 200 000. Kitas naudingas dalykas – lenkų savivalda, tegu ir dalinė, ribota, Varšuvos kunigaikštystėje (1807–1814), Kongresinėje karalystėje (1815–1831), Krokuvos respublikoje (1815–1846) ir nuo septintojo dešimtmečio – autonomiškoje Austrijos Galicijoje. Lenkų kultūra toliau jungė padalytas žemes, ir verta pažymėti, kad lenkų kalba išliko vienodesnė negu, tarkime, vokiečių arba italų. Katalikybė pabrėžė lenkų skirtingumą nuo liuteronų vokiečių ir stačiatikių rusų. Taigi lenkų

kultūra daugeliu atvejų ne tik atlaikė padalijimų išbandymą, bet ir savo patrauklumu paskatino visiškai asimiliuotis ir polonizuotis daug vokiečių, taip pat žydų, šiek tiek rusų, čekų, slovakų ir netgi prancūzų.

Visą šimtmetį kristalizavusis modernioji lenkų tauta daugiausiai susidėjo iš bajorų ir plebėjų, tuo tarpu Vakaruose tauta iškilo iš viduriniosios klasės ir proletariato. Vis dėlto, kalbant apie lenkų arba vengrų „bajorų visuomenę", „bajorų nacionalizmą", dažnai neatkreipiama dėmesio į du dalykus. Daugeliu atžvilgių smulkieji lenkų ar vengrų bajorai ir buvo vidurinioji klasė, tik kitokių pažiūrų bei etoso. Antra, žemvaldžius bajorus būtina skirti nuo bajoriškos kilmės inteligentų; kaip tik pastarieji – nuo Kossutho iki Piłsudskio – vaidino vis svarbesnį vaidmenį kaip politiniai lyderiai.

Šv. Stepono ir Šv. Vaclovo Karūnos žemėse

Padalytos Lenkijos patriotai stengėsi išsaugoti, sutelkti ir išplėsti tautą, kad ji būtų pajėgi atgauti valstybingumą. Tuo tarpu vengrų tautinis judėjimas XIX amžiaus pradžioje nesiekė visiškos nepriklausomybės ir ryšių su Viena nutraukimo. Tiesa, Transilvanijos ir kitų kraštų netektis Vengrijai buvo pūliuojanti žaizda, tačiau terminas „valstybė" (*álladalom*) tik tuo metu ir atsirado. Kur kas labiau rūpintasi išlaikymu tautinės tapatybės, kuriai, vengrų supratimu, grėsė nevengrai šalies viduje ir vokiečiai. Evoliucionuodami iš bajorų *natio hungarica* į moderniąją tautą vengrai ėjo panašiu keliu kaip lenkai – politines Švietimo idėjas čia irgi keitė romantinės vizijos. Bet būta ir žymių skirtumų. Lotynų kalbos hegemonija Vengrijoje buvo tvirtesnė, visa persmelkianti, todėl vengrų kalbos padėtis buvo dramatizuojama. Bessenyei citata ankstesniame skyriuje – gera to iliustracija. O čia pacituosime liberalių pažiūrų didiką Istvaną Széchenyi, augusį Švietimo atmosferoje: „tauta gyva savo kalba". Tai buvo protestas tiek prieš lotynų, tiek prieš vokiečių kalbą. Priešindamasis Juozapo II pastangoms primesti vokiečių kalbą, vengrų elitas anaiptol neragino grįžti prie lotynų kalbos, kurią laikė pasenusia, viduramžių kalba, netinkama šiuolaikinėms mokykloms. Be to, lotynų kalba tik pabrėžė skirtumą tarp bajorų ir valstiečių. Széchenyi manymu, ji išreiškianti privilegijuotojo luomo dvasią ir bajorų egoizmą. Jis pats reikalavo kalbėti vengriškai.

Jau minėjome poreikį modernizuoti vengrų kalbą ir pirmas pastangas šia kryptimi. Bet didesnę reikšmę vengrų literatūra įgijo tik antrąjį ir

trečiąjį XIX amžiaus dešimtmetį. Panašiai kaip Lenkijoje, antrąjį dešimtmetį vyko klasicistų ir romantikų ginčai. Mihály Vörösmarty'o epinė poema *Zaláno pabėgimas* davė pradžią vengrų romantizmui, kurį vėliau plėtojo Sándor Petőfi ir romanistas Mór Jókai. Realizmas į literatūrą atėjo penktajame dešimtmetyje su Józsefo Eötvös kūriniais.

Kalbos ir literatūros srityje daug nuveikė Vengrijos nacionalinis muziejus (1802), Mokslų akademija (1825) ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje įkurtas Nacionalinis teatras. Visas šias institucijas, kaip ir daugumą kitų, kurių visuomenė ėmėsi kurti jausdama skubios veiklos poreikį, rėmė tėvas ir sūnus Széchenyi'ai. Vengrija, pasak Vörösmarty, „Europoje neturėjo kompanionų", o vengrai nesudarė savo šalyje nė pusės gyventojų. Herder pranašavo, kad izoliuota vengrų tauta anksčiau ar vėliau nusileisianti slavų ir vokiečių spaudimui. Lingvistinis atgimimas apėmė ir kitas tautybes, gyvenančias Šv. Stepono Karūnos žemėse. Banato (Vojvodinos) serbai, jau turėję tam tikrą autonomiją religiniu pagrindu – jiems vadovavo stačiatikių metropolitas, – ėmė laikyti kalbą esminiu tautiškumo elementu; čia reikia paminėti Dositejų Obradovićių, serbų kultūrinio atgimimo pradininką. Pradėta galvoti apie teritorinę autonomiją ar net būsimą didžiąją Serbiją. Budo ir Transilvanijos rumunai, kuriems XVIII amžiuje kelią rodė graikų katalikų (unitų) vyskupas Micu. Apie slovakus kalbėsime vėliau, nagrinėdami čekų atgimimą.

„Kalbos požiūriu mūsų šalis – tai tikras Babelis", – 1841 metais rašė vienas liberalus vengrų žurnalas. „Jei mes nepakeisime padėties ir nesuvienysime šalies ją madjarizuodami, anksčiau ar vėliau vokiečių arba slavų elementas asimiliuos mūsų tautą, ir netgi mūsų vardas bus pamirštas."[36] Bet ar madjarizacija turėjo vykti per evoliucinį, savanorišką įsiliejimo į aukštesnę kultūrą procesą, per „dvasios viršenybės" pripažinimą ir „tautinę nobilitaciją", kaip įsivaizdavo Széchenyi? Ar ją reikėjo paremti įstatymais, kaip siūlė Széchenyi'o priešininkas Lajos Kossuth, nesuvokdamas, kad tokia politika būtų pažeidusi liberaliuosius principus, kurių jis ištikimai laikėsi. Kossuth įsivaizdavo Vengriją kaip vieną tautą Šventosios šv. Stepono karūnos valdžioje ir slavų bei rumunų situaciją joje lygino su bretonų padėtimi Prancūzijoje ar valų bei airių – Didžiojoje Britanijoje. Tai buvo kuo gryniausias jakobiniškas požiūris į tautiškumo problemą.

Vengrų kalbos kilimas darėsi vis ryškesnis. 1832–1838 metais vengrų kalba išleistų knygų padaugėjo nuo 127 iki 216, tuo tarpu lotyniškų, vokiškų ir slovakiškų knygų gausėjo nežymiai: atitinkamai nuo 71 iki 82, nuo 49 iki 58 ir nuo 5 iki 7. Knygų kroatų kalba sumažėjo nuo 2 iki 1,

serbų – nuo 12 iki 6, rumunų – nuo 5 iki 1.[37] Kossuthui atrodė, kad norint sukurti naują, savą viduriniąją klasę būtina madjarizuoti miestus ir po to imtis svetimtaučių, ypač vokiečių, asimiliacijos. Gavusi politines teises – kai kurioms besiformuojančios inteligentijos profesinėms grupėms (*honoratiores*) 1841 metais buvo suteikta teisė balsuoti, – vidurinioji klasė visiškai susilietų su tauta. Moderniosios vengrų visuomenės formavimosi procesą užbaigtų valstiečių išvadavimas iš baudžiavos. Pastarajai idėjai pritarė tiek liberalai, tiek radikalai, tik skyrėsi jų nuomonės, kaip tai padaryti. Valstiečių masių išlaisvinimas, suprantama, buvo svarbiausias dalykas, siekiant modernizuoti šalies žemės ūkį.

Tautos ir tautiškumo klausimas čekų žemėse daugeliu atžvilgių buvo suprantamas kitaip negu Vengrijoje. Bohemijoje iš tiesų galima kalbėti apie pabudimą arba atgimimą, renesansą, ir sąmoningas pastangas atkurti nutrauktą tautos raidos tęstinumą. Kaip žinome, čekai neturėjo politinės tautos, kuri būtų galėjusi vadovauti procesui. Vokiškai kalbanti, vis mažiau ir mažiau besidominti savo praeitimi bajorija ir toliau buvo ištikima monarchijai (*Habsburgtreu*). Iš 187 aristokratų šeimų 75 įsikūrė čia 1785–1843 metais; senųjų šeimų sumažėjo iki 42. Tiesa, ši aristokratija buvo išsiugdžiusi vietinį patriotizmą ir laikė save Bohemijos karalystės (bet ne čekų tautos) elitu. Tačiau ji tebuvo tuometinė vadovaujančioji visuomenės grupė, o ne senosios bajorijos įpėdinė. Jos prisirišimas prie Bohemijos pasireiškė tam tikra opozicija Vienos centralistinei politikai ir kultūrinės, lingvistinės bei literatūrinės veiklos karalystėje globa. Tokiomis sąlygomis čekų tautinis atgimimas negalėjo plisti iš viršaus į apačią, o turėjo išaugti iš apačios.

Marijos Teresės ir Juozapo II švietimo sistemos reformos gerokai padidino čekų raštingumą, tačiau nepasakytum, kad visuomenė ėmė plačiau vartoti čekų kalbą. Vokiečių kalbai toliau vyraujant valdžios įstaigose ir prekyboje, čekų kalba taip ir liko dvarų kontorų ir kai kurių miestų tarybų vidaus kalba. Palackio teigimu, netgi XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį „padoriai apsirengęs žmogus ne visuomet išdrįsdavo viešose vietose prabilti čekiškai".[38] Pirmiesiems čekų kalbos puoselėtojams Bohemijos mokyklose atrodė, kad ši kalba padedanti mokytis vokiečių kalbos, kurios jie anaiptol nenorėjo eliminuoti. Panašiai ir vokiečių kalbos šalininkai nenorėjo visiškai užgniaužti čekų kalbos, o tik palikti ją privačiam gyvenimui.

Amžiaus pradžioje čekų ir vokiečių antagonizmas dar buvo užuomazgos stadijoje. Bohemijos gyventojai žinojo, kad jie yra karaliaus-imperatoriaus valdiniai ir kad jų šalis yra Bohemijos karalystė, kur

kalbama vokiečių ir čekų kalbomis. Bohemija buvo gimtinė šio krašto vokiečiams, ir kai kurie iš jų pabrėždavo savo patriotizmą, su entuziazmu rašė apie šalies praeitį. Ar galėjo modernioji čekų tauta nueiti dvikalbystės keliu, panašiai kaip belgai, susidedantys iš flamandų ir valonų? Katalikų dvasininkui ir pedagogui Bernhardui Bolzano tai atrodė įmanoma, tačiau šimtmečio pradžioje šis klausimas dar nebuvo išspręstas. Dauguma atžvilgių tos dvi grupės nebuvo lygios. Pripažindamas dviejų kultūrinių srovių egzistavimą Bohemijoje, vokiškąją srovę Palacký laikė klestinčia, veržlia, artima moderniajai Europai, čekiškąją – pasenusia, vargana, primityvia, daugiausiai tapatinama su masėmis. Palackio manymu, gerõs knygos čekų kalba vargu ar buvo įmanoma parduoti daugiau kaip 600 egzempliorių; rašytojas, norėdamas, kad jo knygą perskaitytų daugiau žmonių, turėjo rašyti vokiškai.

Kaip saujelei žadintojų reikėjo įtikinti mases, kad jos priklausančios čekų tautai ir kad tuo derėtų didžiuotis? Kokia maža buvo tų intelektualų grupė, rodo 1868 metais Palackio pacituotas posakis, jog, jeigu įgriūtų lubos kambario, kuriame jie visi susirinkę, tai reikštų tautinių siekių žlugimą. Nenuostabu, kad žadintojams, anot Kolláro, atrodė, jog jie „groją fortepijonu, kuriame dar nėra stygų".[39]

Pirmajai atgimimo fazei, prasidėjusiai dar prieš 1800 metus, buvo būdinga susidomėjimas čekų kalba ir literatūra. Vėliau ėmė veikti Prancūzijos revoliucijos idėjos – ta prasme, kad tauta tapatinta su liaudimi. Dar didesnės įtakos turėjo Herderio romantiškosios mintys apie slavus ir jų didžią ateitį. 1825 metais Josef Jungmann jau čekiškai išleido savo *Čekų literatūros istoriją* ir *Čekų–vokiečių kalbos žodyną*. Daugelis mokslininkų pradėjo rašyti gimtąja kalba – pavyzdys čia būtų didžiojo fiziologo Jano Evangelisto Purkyně veikalai. Du žymiausi atgimimo veikėjai – Pavel Šafařik ir Jan Kollár (abu protestantai slovakai) – čekų kalba išleido atitinkamai *Slavų senienas* ir didįjį romantinį epą *Slavos dukra*. Britų istorikas Robert W. Seton-Watson pastarąjį pavadino „ekstazišku kreipimusi į Laisvę"; ir iš tiesų paskutinės jo eilutės parašytos amžiaus dvasia: „Nuo Tatrų iki Juodojo kalno, nuo Milžinų kalnų iki Uralo aidi žodžiai: Pragaras išdavikams, Dangus tikriesiems slavams."

Kollár skambino slavų vienybės varpu. Tai buvo labai svarbu čekams, kamuojamiems mažos, nereikšmingos, atsilikusios tautos komplekso. Jautimasis didelės ir šlovingos slavų šeimos dalimi kėlė dvasią. Net dar labiau tai tiko slovakams, ir visai neatsitiktinai slavybės šaukliai buvo kilę iš Slovakijos. Slavų sąveika užėmė svarbią vietą čekų žurnalisto Karelo Havličeko-Borovskio rašiniuose. Paminėję jį, mes galime pereiti

nuo atgimimo kultūrinės-mokslinės stadijos prie patriotinės agitacijos etapo.

Havličeko laikraštis *Pražské Noviny* pergudraudavo cenzūrą, rašydamas apie airių siekimą atsikratyti sąjungos su Anglija; skaitytojai suprato užmaskuotą analogiją su čekų–austrų problemomis. (Beje, tokios pat gudrybės XIX amžiaus šeštąjį dešimtmetį griebėsi ir vengrų literatūra.) Vis plačiau vartoti čekų kalbą skatino tokios institucijos kaip Nacionalinis muziejus (įsteigtas 1818 metais) ir Matice Česká (1831), rėmusi čekiškų knygų leidimą. Havliček iš pradžių buvo polonofilas, ir lenkų įtaka iš tiesų buvo labai svarbi čekų tautiniam atgimimui. Tačiau lenkų ir rusų kova poliarizavo čekų visuomenės nuomonę. Taigi slavofilija buvo labai patrauklus kaip abstrakti teorija, bet neatlaikė susidūrimo su slavų tautų gyvenimo tikrove.

Slavizmas buvo neatsiejama čekų tautinio renesanso dalis. Tautos istorijos prasmės klausimas čia užėmė centrinę vietą. Buvo svarstoma, ar besikurianti nauja tauta su praeitimi neturi nieko bendra, ar vis dėlto tęstinumas – svarbiausia? Patvarių tautinių vertybių ieškantys atgimimo veikėjai stengėsi suderinti istorinę kilmingąją tautą su dabartine tauta – liaudimi, kiek selektyviai vertindami tautinį paveldą. Palacký, kaip istorikas, intelektualas ir politikas, čia vaidino lemiamą vaidmenį.

Istorijos tyrimų Palacký ėmėsi norėdamas atskleisti čekų paveldo turtingumą, galintį sužadinti savigarbą ir sukelti tapatybės pojūtį. Mažos čekų tautos egzistavimo prasmę jis argumentavo dvasinėmis vertybėmis. Palacký perėmė Herderio ir Lelewelio teoriją apie pirmykštę slavų demokratiją, kurią vėliau iškraipiusios svetimos įtakos. Jo nuomone, ši priešpriešа pasiekusi viršūnę husitų laikais. Husitus jis laikė laisvės ir lygybės kovų pirmtakais, unikaliais savo judėjimo mastu ir pergalingu pasipriešinimu ginkluotam puolimui. Husitai buvę tarsi liberalizmo, demokratijos ir tautiškumo šaukliai, o jų nuopelnai žmonijai leidę čekams neatsilikti nuo Europos istorijos pagrindinės tėkmės.

Palackio tautos samprata rutuliojosi nuo teritorinės prie etninės. Tai rodo ir pakeistas jo svarbiausio veikalo pavadinimas – vokiškai parašytos *Bohemijos istorijos* čekiškasis vertimas jau vadinosi *Čekų tautos istorija.* Čekų ir vokiečių „nuolatinės sąsajos ir priešpriešos", kurias jis suvokė kaip „visos Bohemijos ir Moravijos istorijos turinį ir esminį bruožą", savo ruožtu iliustruoja jo skelbiamą poliariškumo istorijoje principą. „Priimdami arba atmesdami vokiečių papročius ir įstatymus", čekai kovoję dėl dvasinių, taigi universalių, vertybių. Tad čekų praeitis ir viskas, ko jie siekė, buvo kažkas tokio, su kuo atgimstanti nauja tauta galėjo tapatintis.

Palackio istorijos vizija, aukštinanti husitų paveldą, paliko neišdildomą pėdsaką čekų pasaulėžiūroje. Ji įkvėpė Karelo Jaromiro Erbeno poeziją, vėliau Aloiso Jiráseko istorinius romanus, didžiąsias Bědřicho Smetanos operas. Ji netiesiogiai paveikė realistinę Boženos Němcovos prozą. Bet, svarbiausia, ji įdiegė čekams pasitikėjimą savo praeities prasmingumu ir savo paskirtimi, netgi misija.

Kas lėmė, kad čekų tautinis atgimimas, prasidėjęs tokiomis nepalankiomis aplinkybėmis, baigėsi sėkmingai, priešingai bretonų, valų ir gal net airių pastangoms? Marksistai vertino tai kaip ekonominę kovą tarp vokiečių ir čekų buržuazijos. Pasak tautos žadintojo Jungmanno, tai buvusi natūrali reakcija į germanizaciją. Istoriko Jaroslavo Gollo nuomone, atgimimas atitiko amžiaus dvasią. Jo garsus mokinys Josef Pekař vadino atgimimą „organiška raida". Pasak Tomášo Masaryko, tai buvusi tąsa vietinės religinės reformistinės tradicijos, kuriai atvėrė vartus Juozapo II Pakantumo dekretas ir kuri, veikiama Prancūzijos revoliucijos bei vokiečių filosofijos, nuo bendro tautinės savimonės pojūčio per slavybę evoliucionavo į čekų idėją, įkūnytą Kolláro, Šafařiko ir Palackio.

Čekų tautinio atgimimo būdingus bruožus suformavo tam tikras istorinės raidos tarpsnis – Pramonės revoliucija. Ji lėmė padidėjusį žmonių mobilumą, komunikacijų ir švietimo plėtrą. Itin svarbų vaidmenį vaidino buržuazija, visų pirma smulkioji (stambieji verslininkai buvo vokiečiai), ir jauna valstietiškos kilmės inteligentija. Neturėdami savo valstybės, čekai visą dėmesį sutelkė į švietimą ir ūkį. Gimstąs nacionalizmas buvo atsargus, realistiškas ir iš esmės lojalus Vienai. Nors buvo liberalus ir demokratiškas, jis smarkiai skyrėsi nuo Lenkijos revoliucingųjų bajorų demokratų pažiūrų. Iki 1848 metų jis bemaž neturėjo savo kankinių. Pabrėžti kalbą kaip tautybės determinantą, pasak Hrocho, skatino ne tiek Herderio įtaka, kiek tai, kad kalba buvo vienintelė jungtis, einanti per visas socialines ir netgi religines perskyras.

Slovakų perėjimo nuo etninės grupės prie tautos kuklūs pirmieji žingsniai sukėlė tiek vengrų, tiek čekų reakciją. Pastarieji slovakus vertino bendro slavizmo ar „čekoslovakizmo" požiūriu, ir Kollár su Šafařiku išties buvo gyvas šios koncepcijos pagrįstumo įrodymas. Vengrai neigė pačios slovakų tautos, niekada neturėjusios atskiros valstybės, idėją. Slovakus jie laikė Aukštutinės Vengrijos slavais, kurių protestantai kaip literatūrinę vartoja senąją čekų Šventojo Rašto kalbą ir liturgiją (*bibličtina*). Palyginti su Bohemija, Slovakijoje buvo daugiau smulkiųjų bajorų, ypač pačių vargingiausių; XVIII amžiaus pabaigoje jie sudarė (skaičiuojant tik vyrus) 4,6 procento visų vyrų Slovakijoje ir 0,1 procento Bohemijoje.

Aukščiausias slovakų siekis, vengrų nuomone, buvęs „kalbėti slavų kalba ir priklausyti vengrų tautai"; bet iš tikrųjų to labai mažai kas tesiekė.

Juozapo II laikais Pozsony'je buvo įsteigta bendroji seminarija. Tai, taip pat rašytinės kalbos poreikis XVIII amžiaus pabaigoje paskatino jėzuitą Antoną Bernoláką, remiantis išsilavinusių žmonių šneka, imtis kurti literatūrinę kalbą. Bernolákui tai nepavyko, bet 1792 metais atsirado Slovakų mokslo draugija, o vėliau ir daugiau institucijų. Vis dėlto platesnio masto tautinis atgimimas prasidėjo tik po trisdešimties metų. Mėginimas madjarizuoti slovakų protestantų bažnyčias XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį sukėlė „kalbų karą". Vengrijos pusė atkakliai tvirtino, kad, žlugus Lenkijai, slavų kalba „liovėsi buvusi laisvės kalba" ir tapo skaldymo instrumentu rusų rankose. Tačiau besiformuojanti negausi slovakų inteligentija nepasidavė.

1840 metais L'udovit Štúr sėkmingai paleido į pasaulį tai, kas tapo šiuolaikine slovakų kalba; čekai tokį žingsnį smerkė kaip kultūrinį separatizmą. Tačiau literatūrinė kalba atsirado dėl tautinės tapatybės raidos, o nebuvo jos priežastis. Vis dėlto Palacký kritikavo Štúro teiginį, kad slovakai esą atskira slavų tauta. Praktiniai slovakų reikalavimai šiuo laikotarpiu buvo kuklūs: vartoti gimtąją kalbą pradžios mokyklose, mokytojų kolegijose ir per tikybos pamokas. Į Vieną kreipęsi slovakų liberalai buvo nustumti atgal į Vengrijos glėbį, tačiau vengrų liberalų supratimo nesulaukė.

Prieš pereinant prie chronologinės apžvalgos, šiek tiek dėmesio reikėtų skirti žydams. Jų pasiskirstymą regione smarkiai paveikė Lenkijos padalijimai ir migracija į rytus Habsburgų monarchijos viduje. Iš maždaug milijono Lenkijos ir Lietuvos valstybės žydų apie 150 000 atsidūrė Prūsijos valdžioje, daugiau kaip 150 000 – Habsburgų monarchijoje, o didžioji dauguma (daugiau kaip pusė milijono) gyveno Rusijai atitekusioje Lenkijos dalyje. Oficialiai nustatyta žydų gyvenamoji riba išliko kaip paskutinis Lenkijos ir Lietuvos valstybės rytinės sienos pėdsakas. Vadinamojoje Kongresinėje karalystėje, 1815 metais prijungtoje prie Rusijos, žydai sudarė apie 12 procentų gyventojų; apie 43 procentus gyveno miestuose, iš jų 26 procentai – Varšuvoje.

Žydų skaičius Vengrijoje visą XIX amžių sparčiai augo. 1787 metais jų čia gyveno 80 000 (maždaug 1 procentas gyventojų), 1825 metais – jau 185 000 (apie 2 procentus), o 1869 metais – 540 000 (4 procentai). Daugiausiai tai buvo išeiviai iš Bohemijos, Moravijos ir Austrijos, bėgę nuo vokiečių biurgerių priešiškumo bei konkurencijos, taip pat atvykėliai iš Galicijos. Žydų santykinis skaičius Bohemijoje šiuo metu atitinkamai

sumažėjo, ir Praha liovėsi buvusi žydų miestiečių centras Habsburgų monarchijoje. Jos vietą užėmė Peštas.

Iš Lenkijos padalijimų žydai mažai ką laimėjo, jų padėtis, apskritai imant, gal net pablogėjo. Tačiau liberalizmo amžius davė ne vieną žydų emancipacijos reformą, pradedant ankstyvaisiais Juozapo II įstatymais, Napoleono kodeksu, baigiant vėlesniais Habsburgų monarchijos ir Prūsijos potvarkiais. Lenkiškosiose Prūsijos žemėse vyko germanizacijos procesas, kuris buvo pateikiamas kaip „europėjimas". Germanizacija kiek mažiau palietė Galiciją, kur buvo smarkiai įsigalėjęs chasidizmas. Bet būta tarp žydų ir tendencijos tapatintis su lenkų patriotizmu bei tautiniais siekiais. Tokiai krypčiai atstovavo rabinas Ber Meisels. Lenkų lyderių požiūris į polonizacijos ir asimiliacijos naudingumą nebuvo vienodas. Czartoryski ir Lelewel pasisakė už visišką žydų lygybę, vadindami juos bendrapiliečiais, o ne svetimtaučiais. Šis judėjimas savo viršūnę pasiekė XIX amžiaus septintąjį dešimtmetį, kai žydai buvo laikomi „Mozės tikėjimo lenkais". Prie to mes dar sugrįšime vėliau. Žydų emancipacijai priešinosi tokios iškilios figūros kaip Staszic, kuris įrodinėjo, kad didelis skaičius žydų, suteikus jiems visas pilietines ir politines teises, pakeistų visuomenės pobūdį ir pakenktų tautos charakteriui bei vertybėms. Tokio pat požiūrio laikėsi ir Széchenyi Vengrijoje, kur vyko gana panašūs debatai ir kur vis daugiau žydų tapatinosi su vengrų idėja. Beje, tokios pažiūros buvo būdingos ne vien Vidurio Rytų Europai – jos buvo reiškiamos ir Prancūzijos nacionaliniame susirinkime, kai šioje šalyje vyko žydų emancipacija. Tautų pavasario metu pakilus tautiniams jausmams, Prahoje, Pozsony'je ir kituose miestuose pasitaikė antižydiškų išpuolių. Tačiau tradicinė judeofobija moderniojo antisemitizmo pavidalą įgavo tik pačioje šimtmečio pabaigoje.

Napoleono ir vėlesni dešimtmečiai

Lenkijos padalijimai ne tik ištrynė iš žemėlapio valstybę, bet ir sukėlė abejonę, ar išliks tuo metu evoliucionavusi politinė tauta. Kaip ji galėjo egzistuoti, kai trys monarchiniai režimai, nors rėmėsi bajorija ir gynė jos socialinę padėtį, neprileido jos prie valdymo? Lenkų bajorija buvo susisluoksniavusi: viršutinis sluoksnis turėjo aristokratijos statusą, o patys neturtingiausi bajorai buvo sumenkinti iki plebėjų lygio. XIX amžiuje tik nedidelė senųjų bajorų dalis priklausė žemvaldžių klasei, nors jų etosas veikė ir kitas visuomenės grupes. Tai, kad tauta neturėjo valstybės, darė

įtaką, gal net lemiamą, lenkų politinei kultūrai ir jos perspektyvoms. Eliminavus normalią politinių jėgų sąveiką, daugelis lenkų tapo emigrantais, maištininkais, suokalbininkais ar tremtiniais. „Kompromiso" terminas, prilygintas principų išsižadėjimui, įgijo menkinamąją prasmę, ir ne vienas lenkas ėmė laikytis požiūrio „viskas arba nieko".

Iš nevilties kilusį jausmą, kad Lenkija jau niekada neprisikelsianti, netrukus apmalšino politiniai ir kariniai lenkų veiksmai. Kaip pasakė Staszic, „didi tauta gali suklupti, bet žūva tiktai niekingos". Blogiausia, kad lenkai atsidūrė prieš tris galiūnes neturėdami nė vieno sąjungininko. Kita vertus, palanku buvo tai, kad jie prarado nepriklausomybę tuo metu, kai Europoje buvo garsiai skelbiama tautų teisė būti nepriklausomomis. Kaip reikėjo lenkams elgtis – ar stoti į ginkluotą kovą? Jei taip, tai prie ko dėtis – prie revoliucionierių ar prie valstybių, kariavusių su Lenkiją pasidalijusiomis šalimis? O gal priešintis ginklu vien savo jėgomis? Arba bendradarbiauti su viena iš pasidalijusių valstybių prieš kitas? Palengva išryškėjo dvi kryptys. Viena, Lenkijos likimą siejusi su revoliucingąja Prancūzija, inicijavo lenkų legionų sukūrimą Italijoje 1797 metais. Šie legionai, vadovaujami generolo Henryko Dąbrowskio, buvo demonstratyvus protestas prieš padalijimus. Savo žygio dainoje legionieriai skelbėsi „kardu susigrąžinsią" tai, kas „prievarta atimta". Prancūzijos taika su Austrija laikinai aptemdė legionierių viltis, bet jų gauta patriotizmo ir revoliucinės demokratijos patirtis buvo reikšmingesnė už karines pastangas.

Antrajai krypčiai atstovavo kunigaikštis Adam Czartoryski, mėginęs remtis Rusija. Jaunasis caras Aleksandras I ne tik buvo jam draugiškas, bet ir pats, užsikrėtęs prancūzų idėjomis, Lenkijos padalijimus privačiuose pokalbiuose vadino nusikaltimu. Czartoryski iškilo į Rusijos užsienio reikalų ministrus, tapo kuratoriumi Vilniaus švietimo apygardos, apėmusios didžiumą Rusijos prisijungtų buvusių Lenkijos provincijų. Reorganizuodamas ir modernizuodamas švietimo sistemą, kuri turėjo tapti pavyzdžiu visai Rusijai, Czartoryski caro valdžios sąlygomis puoselėjo lenkų kultūrą. Pasak tų laikų posakio, jei šviesa nebūtų švietųsi Vilniuje, ji būtų užgesusi visose lenkų žemėse.

Napoleono karų sumaištyje Czartoryskio politiniai planai pasitelkti caro paramą Lenkijos labui liko bevaisiai. Tad nenuostabu, kad 1806 metais, kai prancūzų kariuomenė, persekiodama atsitraukiančias prūsų ir rusų armijas, įžengė į vakarų Lenkiją, lenkai sukilo. Stojęs į Napoleono pusę kunigaikštis Poniatowski ėmėsi vadovauti lenkų karinėms pajėgoms. Tačiau lenkams teko nusivilti. 1807 metais Napoleonas su Aleksandru

pasirašė kompromisinę Tilžės taiką, susitardami iš Prūsijos dalies, tekusios jai per antrąjį ir trečiąjį padalijimus, sukurti nedidelę Varšuvos kunigaikštystę (Lenkijos pavadinimo vengta). 1809 metais, po pergalingo karo su Austrija, kunigaikštystės plotas bei gyventojų skaičius padvigubėjo, ir lenkai ją ėmė laikyti būsimosios atkursimos valstybės branduoliu. Nors niekada netapusi savo likimo šeimininke ir Napoleono diplomatijoje bei karo strategijoje traktuota kaip marionetė, kunigaikštystė bent jau rodė, kad padalijimai nėra amžini.

Gavusi napoleoniško tipo konstituciją, kurioje buvo atsižvelgiama į Gegužės 3-iosios tradiciją, kunigaikštystė išgyveno modernizacijos procesą, nors iš viršaus nuleidžiamos teisinės, politinės bei socialinės reformos dažniausiai aplenkdavo spontaniškai vykstančias socioekonomines permainas. Antai valstietija juridiškai buvo išlaisvinta, bet negavo žemės; žydų teisės buvo sulygintos su visų kitų piliečių, tačiau šių teisių veikimas buvo laikinai atidedamas iki žydų „europeizacijos". Visuomenė darėsi pasaulietiškesnė, ypač švietimo srityje. Nemažai lenkų rinkosi karinę karjerą, kariavo netgi Ispanijoje, kur legenda tapo lenkų lengvosios kavalerijos puolimas Somosierros tarpeklyje. Kunigaikštystės ūkis galavosi nuo finansinės naštos, daugiausiai susijusios su neproporcingai didelės kariuomenės išlaikymu, bet, nepaisant visų sunkumų, Napoleono šlovė nemažėjo, stiprindama lenkų sąsajas su Prancūzija ir pasitikėjimą jos vadovais.

Napoleono invazija į Rusiją 1812 metais, oficialiai pavadinta „antrąja Lenkijos kampanija", sužadino viltis atkurti Lenkijos valstybę; į kariuomenę stojo apie 100 000 vyrų. Lenkų daliniai nesiliovė kovęsi netgi tuomet, kai imperatoriaus žvaigždė ėmė leistis, ir Poniatowskio žūtis Leipcigo mūšyje tapo riteriškumo ir ištikimybės simboliu. Šis laikotarpis paliko svarbų palikimą. Esminės politinės reformos išsilaikė iki 1831 metų, administracinės – iki XIX amžiaus septintojo, teisinės – iki aštuntojo dešimtmečio. Civilinis kodeksas, kitaip Napoleono kodeksas, galiojo iki XX amžiaus vidurio ir dabar yra iš dalies atkuriamas.

1813 metais Varšuvos kunigaikštystę užėmė Rusija, ketindama ją prisijungti, bet po dvejų metų įvykęs Vienos kongresas šį „lenkų klausimą" išsprendė kitaip. Dalis teritorijos (Poznanės kunigaikštystė) buvo atiduota Prūsijai, o kita dalis, pavadinta Lenkijos karalyste, – Rusijai. Caras Aleksandras tapo karaliumi šalies, populiariai vadintos Kongresine karalyste. Krokuva, paskelbta laisvąja respublika, buvo globojama trijų valstybių. Kai kuriais Vienos kongreso nutarimų straipsniais buvo pripažintos Lenkijos ir Lietuvos valstybės realijos, pavyzdžiui, kai buvo iškelta

sąlyga garantuoti laisvą prekybą 1772 metų sienų ribose (šios sąlygos nesilaikyta), ir rekomenduojama pasidalijusių valstybių valdovams gerbti valdinių lenkiškąją tautybę.

Caras Aleksandras suteikė karalystei konstituciją, kuri pažiūrėti buvo labai liberali. Bet gražiai skambančios frazės apie pilietines ir asmens laisves pasirodė maža ko vertos. Politinėje visuomenėje dominavo konservatyvieji elementai. Vis dėlto tai buvo autonomiška valstybė su savo parlamentu, vyriausybe, kariuomene ir iždu, pilietybe ir pasais, su elektoratu, didesniu nei tuometinės Prancūzijos ar Anglijos. Konstitucinę karalystę Aleksandras iš pradžių, matyt, norėjo paversti laboratorija ir prototipu transformuojamai Rusijos imperijai. Jis svarstė galimybę ją padidinti, sugrąžinant buvusias rytines lenkų provincijas, prijungtas prie Rusijos per tris padalijimus. Senasis Kościuszko buvo įsitikinęs, kad tik tokios didelės Lenkijos valstybės padėtis Rusijos atžvilgiu galėtų būti panaši į Vengrijos padėtį Austrijos atžvilgiu. Tačiau dėl Rusijos opozicijos pasipriešinimo Aleksandras nesugebėjo įvykdyti savo planų. Šią aplinkybę ir konstitucinės karalystės susiejimo su despotine imperija absurdiškumą amžininkai laikė dviem pagrindinėmis 1830 metų lapkričio sukilimo priežastimis. Bet iki įvykstant sukilimui karalystė dar išgyveno pusantro dešimtmečio. Tai buvo svarbiõs politinės, kultūrinės, ideologinės ir ekonominės raidos metai, palikę gilų pėdsaką ateičiai.

Politinis karalystės spektras buvo platus. Jis aprėpė tiek nuoširdžius ar apsimestinius valdžios bendradarbius, tiek liberaliąją opoziciją, tiek slaptas draugijas, skelbiančias Lenkijos išlaisvinimo ir suvienijimo šūkius, kurie dažnai nelabai skyrėsi, bent iš paviršiaus, nuo caro Aleksandro pareiškimų. Bet caras, nepaisant jo liberalumo – kurio jis vėliau atsižadėjo, – iš prigimties buvo despotas, linkęs griebtis nekonstitucinių priemonių. Karalystę faktiškai valdė trys žmonės: caro brolis neurotiškasis didysis kunigaikštis Konstantinas (vadovavęs karalystės kariuomenei, kurią ir mylėjo, ir skriaudė), specialusis caro atstovas ciniškas intrigantas senatorius Nikolaj Novosilcev ir nuolankus vietininkas (buvęs Napoleono generolas). Tai, kad teoriškai aukščiausias vietininko postas neatiteko natūraliam kandidatui kunigaikščiui Czartoryskiui, neigiamai paveikė politinę situaciją ir nustūmė kunigaikštį į opoziciją. Savivalė, brutalus oponentų persekiojimas (kurio kankinys buvo majoras Walerian Łukasiński), cenzūra, policijos ir informatorių priežiūra žlugdė valstybę. Sistemos analizėje, anuo metu padarytoje Maurycijaus Mochnackio, šiuolaikinis tyrinėtojas, analizuojantis Gomułkos ir Giereko režimą Liaudies Lenkijoje, atras daug pažįstamų dalykų.

Suprantama, būta ir skirtumų. Talentingasis finansų ministras kunigaikštis Ksawery Druci-Lubecki siekė ūkio modernizacijos, išskirdamas tris sritis: mokyklas, pramonę ir prekybą, ginkluotę. Jis bandė supramoninti šalį, valstybei veikiant kaip investuotojai ir kaip gamintojai. Pramonės plėtra buvo finansuojama iš didelių mokesčių, be to, valstybė skatino privatų verslą. Efektas buvo ne per didžiausias. Aplink Lodzę (lenkų Mančesterį) išaugo tekstilės pramonė; buvo poslinkių anglių kasyboje, metalurgijoje ir bankininkystėje (įkurtas Bank Polski). Tačiau tikram pramonės šuoliui trukdė kapitalo ir darbo jėgos trūkumas, kurį lėmė pasenusi socioekonominė šalies sankloda.

Ar 1830 metų lapkričio sukilimas įsiplieskė dėl to, kad visa karalystės raida atsidūrė aklavietėje? Prasidėjęs tuoj po Liepos revoliucijos Prancūzijoje bei belgų kovų dėl nepriklausomybės, jis tam tikra prasme paralyžiavo Nikolajaus I (Aleksandro įpėdinio) karinės intervencijos Vakaruose planus. Tačiau įrodymų, kad sukilimas buvo tyčia išprovokuotas iš užsienio, nėra. Įvykius pagreitino žinia, kad lenkų kariuomenė dalyvausianti minėtojoje intervencijoje ir kad slaptoji policija atskleidė Varšuvoje suokalbį. Sukilimas prasidėjo kaip revoliucinis perversmas, kurį surengė jauni suokalbininkai. Vyresni lyderiai mėgino pasinaudoti šia „demonstracija", kad caras suteiktų Lenkijai nuolaidų: gerbtų konstituciją ir įvykdytų Aleksandro pažadus. Tačiau Nikolajus atsisakė derėtis, ir revoliucija peraugo į visos tautos sukilimą. Politinė jo kulminacija buvo Romanovų dinastijos nušalinimo nuo sosto aktas 1831 metų sausį, kuriuo paskelbta, kad visa valdžia kylanti iš tautos. Ši kova tapo tikru karu už tautos laisvę. Lelewel su liberalais teigė, kad tai esanti konstitucionalizmo ir autokratijos priešprieša, ir iškėlė šūkį „Už jūsų ir mūsų laisvę", tuo tarpu Mochnackio manymu, tai buvo lenkų ir rusų karas. Seimas praleido unikalią galimybę paskelbti visišką baudžiavos panaikinimą; toks žingsnis nebūtų padėjęs laimėti karo, kaip teigė radikalai, bet laisvę valstiečiai būtų gavę iš lenkų rankų.

Lenkų kariuomenė buvo daug mažesnė už rusų, be to, jai blogai vadovavo generolai, dar neužmiršę Napoleono pralaimėjimo 1812 metais ir netikintys pergale. Vyriausybė, kuriai pirmininkavo Czartoryski, buvo susiskaldžiusi. Kariuomenė laimėjo keletą mūšių, ir sukilimas persimetė į Lietuvą, patvirtindamas senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės realybę. Bet, 1831 metų rudenį rusams užėmus Varšuvą, jis netrukus išblėso.

Rusų atsakas buvo nuožmus. Konstitucija buvo suspenduota, karalystė neteko atskiros vyriausybės, parlamento, kariuomenės ir netgi 1816 metais atidaryto Varšuvos universiteto. Lenkų politinis ir karinis elitas

pasirinko emigraciją. Užsienyje prasidėjusi diskusija dėl sukilimo prasmės degeneravo į abipusius radikalų ir nuosaikiųjų kaltinimus. Vėliau atsirado tokių, kurie suabejojo sukilimų idėja apskritai, – jie esą beprotiškai rizikingi ir brangiai kainuojantys. Sukilimų šalininkai teigė, kad jie palaiką ir prailginą tautos gyvastį. Politiškai susiskaldžiusioje išeivijoje liberalai ir konservatoriai būrėsi apie Czartoryskį, liberalieji demokratai daugiausiai tapatinosi su Leleweliu. Be to, buvo ir ekstremistų, kurie tvirtino, kad kelias į tautos nepriklausomybę vedąs per negailestingą socialinę revoliuciją.

Kairieji pabrėžė tautų solidarumą, ir triumfiška emigrantų kelionė per Vokietiją į Paryžių tik sustiprino jų įsitikinimą, kad jie yra artėjančios Europos revoliucijos avangardas. Prancūzijoje įsikūrusi Demokratinė draugija, kurią istorikas Peter Brock pavadino pirmąja demokratiškai tvarkoma, centralizuota ir drausminga Vidurio Rytų Europos politine partija, turėjo tikslą skleisti agrarinės demokratijos ir revoliucijos idėjas. Agrarinę demokratiją Marx laikė svariu lenkų indėliu į Europos revoliucinę mintį. Tuo tarpu Czartoryski stengėsi pelnyti Vakarų vyriausybių ir parlamentų paramą. Iš „Lambert" viešbučio Paryžiuje jis vadovavo dideliam tinklui agentų, veikusių Vidurio Europoje bei Balkanuose, ir nepailstamai grūmėsi su Rusijos diplomatija. Sukilimų ir visuomenės pertvarkų kunigaikštis kategoriškai neatmetė, tik linkėjo, kad jie vyktų palankiu metu, turint galimybę laimėti.

Emigracija nusipelnė didžios pavadinimo ne vien savo politine veikla, bet ir iškiliu ideologiniu, intelektualiniu bei kultūriniu vaidmeniu. Tuo metu vyraujančiam romantizmui atstovavo tokie poezijos milžinai kaip Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki ir Zygmunt Krasiński. Šie tautos dainiai (*wieszcze*) suformavo ištisų lenkų kartų mąstyseną. Ankstyvosios Mickiewicziaus eilės XIX amžiaus trečiąjį dešimtmetį paženklino lenkų romantizmo gimimą. Dabar jo šedevrai – *Ponas Tadas* ir *Vėlinės*, simboliškos, pranašiškos *Lenkų tautos ir lenkų piligrimystės knygos* – yra tapę tautos paveldo dalimi. Anksčiau minėtos romantiškojo nacionalizmo idėjos įgavo galutinį pavidalą ir savo kraštutine forma pasireiškė kaip lenkų mesianizmas (Lenkija – tai Kristus tarp kitų tautų). Didžiojoje Fryderyko Chopino muzikoje atsispindėjo lenkų folkloras ir, kur kas svarbiau, lenkų siela. Dar dvi asmenybės, padariusios didžiulį poveikį literatūros ir visos tautos gyvenimui, – tai vėliau pripažintas poetas Cyprian Norwid ir didžiausias lenkų komedinis dramaturgas iš Galicijos Aleksander Fredro.

Lapkričio sukilimas turėjo aktyvių rėmėjų prūsiškoje ir austriškoje padalytos Lenkijos dalyje, jo atgarsiai nuvilnijo per Vengriją ir Bohemiją.

Lenkų klausimą Šafařik pavadino „šventu reikalu"; ypač lenkų emigrantus globojo slovakai. Daugiau kaip trisdešimt Vengrijos komitatų paskelbė lenkus palaikančias deklaracijas, o seimas pareikalavo, kad Austrija lenkams padėtų. Sukilimui pralaimėjus, Vengrijoje pasigirdo balsų, kad, nedavę valstiečiams laisvės, lenkai padarė lemtingą klaidą. Valstiečių klausimas Vengrijoje staiga įgavo ypatingą svarbą. Į pietus nuo Karpatų pradėjo plisti choleros epidemija, kurią rusų kareiviai atnešė į Kongresinę karalystę. Mėginimai epidemiją sustabdyti baigėsi dideliu valstiečių sukilimu, ypač plačiai apėmusiu slovakų ir rumunų bendruomenes. Tai sukėlė nerimą Vengrijos turtingiesiems. Jų baimė dar labiau sustiprėjo, kai nepavykęs 1846 metų lenkų sukilimas Galicijoje įžiebė valstiečių „žakeriją", kuria netruko pasinaudoti austrų administracija. Būdinga, kad mažoje Krokuvos respublikoje, kur sukilėlius trumpą laiką lydėjo sėkmė, valstiečiai (jau anksčiau gavę laisvę) į austrų pusę nestojo. Austrija aneksavo Krokuvą, ir 1846 metų pamoka buvo aiški. Vengrų baimė, kad kilsią socialiniai neramumai, kuriais pasinaudosianti Viena, susiliejo su liberalų reikalavimais ir tapo svarbiu permainų katalizatoriumi.

Per Napoleono karus Vengrijos žemės ūkį buvo apėmęs pakilimas, iš kurio pasipelnė tiek bajorai, tiek valstiečiai. Bet paskui kainos nukrito; vengrų grūdai nepajėgė varžytis su Rusijos ar Šiaurės Amerikos. Bandymai pereiti prie avininkystės nedavė greitų vaisių. Apskritai imant, bajorams sekėsi geriau negu didikams, tačiau vis stiprėjo įsitikinimas, kad žemės ūkio produktų gamybą reikia transformuoti ir modernizuoti, baudžiavą panaikinti, kapitalą padaryti lengviau prieinamą. Tikėdami laisva prekyba seimo deputatai 1825 metais pareikalavo panaikinti muitų barjerus. Vėliau jie pakeitė savo nuomonę muitų, saugančių Vengrijos rinką, naudai. Bet tuo metu vengrams svarbiausi buvo kalbos reikalavimai, kuriuos Habsburgai žadėjo patenkinti mainais už mokesčius ir rekrūtus kariuomenei. Valstiečių klausimą Viena naudojo kaip ginklą prieš bajoriją ir tuo pat metu žlugdė visas bajorų iniciatyvas šioje srityje, bijodama bajorų ir valstiečių sąjungos.

Valstiečių problemos, be abejonės, tebuvo dalelė visų negerovių, ir Széchenyi savo brošiūroje *Kreditas* kalbėjo apie bendrą šalies atsilikimą: neefektyvus dvarų ūkis, paremtas baudžiava, luominė sistema, mokesčių lengvatos bajorams – visa tai stabdė šalies pažangą. Neatsikračius šių trūkumų, nebuvo galima tikėtis sukaupti kapitalą, suaktyvinti kreditus, paversti darbą ir žemę preke. Pavyzdžiu keldamas Angliją ir Franklino Ameriką, Széchenyi rašė: „Amžius žengia vis toliau į priekį, o aš, deja, gyvenu šalyje, kuri šlubuoja viena koja."[40] Jis pabrėžė būtinumą puoselėti

vengrų tautiškumą, gerinti santykius tarp skirtingų klasių ir plėtoti prekybą su užsienio šalimis.

„Neurotiškas ir ūmus" István Széchenyi (vartojant Istváno Deáko epitetus), kaip jau minėjome, finansavo institucijas, remiančias vengrų kalbą ir tautiškumą. Taip pat jis buvo įsitraukęs į daugumą kitų iniciatyvų, kuriomis siekta paspartinti šalies ūkio pažangą ir jos „buržuazėjimą": tai ir tilto tarp Budos ir Pešto statyba, garlaivyba Dunojumi ir Balatono ežere, ir arklininkystė, ir pirmosios valcavimo staklės, ir pirmasis komercinis bankas. Anglų pavyzdžiu jis įsteigė nacionalinį klubą (Nemzeti Casino) svarbiausiems klausimams svarstyti. *Kreditas* buvo pirma knyga trilogijos, kurioje jis polemizavo su oponentais, plėtojo vengrų tautos sampratą, pateikė nuoseklią reformų programą. Visą ketvirtąjį dešimtmetį, Reformų amžių, Széchenyi, „didžiausias iš vengrų", dominavo scenoje. Vėliau jį ėmė temdyti radikalesnis Lajos Kossuth, karšto būdo, sunkiai dirbantis ir kukliai gyvenantis, „nuovokus ir spalvingas" žmogus (vėlgi cituojant Deáką).

Kossuth buvo politikos karys, naudojęs žurnalistiką kaip modernų politinį ginklą; jo antiaustriška laikysena atspindėjo vidutinių bajorų ir inteligentų pažiūras. Už visas ūkio bėdas šios grupės kaltino Vieną ir savo reikalavimus grindė „laisvės ir nuosavybės" šūkiais liberaliojo nacionalizmo dvasia, tiesa, kaip jau kalbėjome (žr. p. 147), su tam tikra jakobinizmo priemaiša. Kossutho opozicinė veikla perėjo tris stadijas. Per pirmąją, žurnalistinę, jis stojo prieš Széchenyi, kuris užsipuolė jį kaip demagogą, kurstytoją ir vengrų nacionalistą, savo nejautrumu siutinantį nevengrus ir galintį išprovokuoti būsimą žūtbūtinę kovą su jais. Per antrąją stadiją įkalintas Kossuth buvo įgijęs politinio kankinio aureolę, bet ekonominio protekcionizmo idėjos, kurias jis propagavo, didelio pasisekimo neturėjo. Paskutinėje stadijoje, 1847 metais, kai opozicija tapo politine partija, jis ėmėsi jai vadovauti ir pirmininkavo sudarant programą, vėliau panaudotą leidžiant 1848 metų kovo–balandžio mėnesių įstatymus. Formuluodami šią plačių reformų programą, vengrai reikalavo, kad Austrija, čekų žemės ir Galicija savo konstitucinius režimus pritaikytų prie Vengrijos. Šis postulatas nuo tol tapo Vengrijos politikos dogma.

Nuo Tautų pavasario iki septintojo dešimtmečio

1848 metais per Europą persirito revoliucijų banga. Tai buvo tikras Tautų pavasaris, kurio metu liberalusis nacionalizmas iš pradžių pasiekė savo

kulminaciją, o paskui žlugo dėl vidaus prieštaravimų. Sausio mėnesį Palerme nuskambėjo konstitucinės ir tautinės laisvės reikalavimai, vėliau išplitę į vidurio ir šiaurės Italiją. Paryžiuje įvyko Vasario revoliucija, kovo mėnesį suliepsnojo Prūsija ir didžioji dalis Vokietijos bei Austrijos. Bohemija ir lenkiškosios Prūsijos provincijos atsidūrė srovėje, nešančioje į suvienytos didžiosios Vokietijos atsiradimą. Sėkmės atveju tai būtų reiškę Habsburgų monarchijos galą. Lenkams įsižiebė viltis, kad Austrijos Galicija ir Prūsijos Poznanės kunigaikštystė gausiančios laisvę prisijungti prie atkurtos Lenkijos, kurią vokiečių liberalai norėjo matyti kaip buferį, skiriantį juos nuo carinės Rusijos.

Įstabūs dalykai dėjosi visose vokiečių žemėse, Austrijoje, Bohemijoje, lenkų žemėse, Vengrijoje. Jie buvo susiję vieni su kitais ir darė vieni kitiems įtaką. Kovo 11 dieną Prahoje radikalios čekų draugijos „Repeal" susirinkimas parengė kreipimąsi į Vieną, išvardydamas pagrindinius tautinius reikalavimus: visų Šv. Vaclovo Karūnos žemių autonomija ir bendras, šiuolaikinis parlamentas, čekų ir vokiečių lygybės garantijos, pilietinės laisvės, valstietijos išlaisvinimas ir t.t. Viena iš dalies ir pavėluotai tuos reikalavimus, tiesa, kiek pakeistus, priėmė; revoliucija ten buvo nušlavusi kunigaikštį Metternichą ir atvedusi į valdžią ne itin tvirtą vyriausybę. Tačiau reformos buvo siejamos su parlamento sušaukimu Prahoje, o to nepavyko padaryti. Be to, Viena nebuvo pasirengusi garantuoti Bohemijos, Moravijos ir austrų Silezijos susijungimo; tam smarkiai prieštaravo vokiečiai. „Atėjo laikas mums Bohemijoje turėti savo vietą kaip vokiečiams", – rašė vienas poetas savo draugui.[41]

Tuo tarpu Vorparlament (parengiamasis parlamentas) Frankfurte, mėginantis Vokietijos sąjungą paversti liberalia konstitucine Vokietijos valstybe, į savo svarstymus kaip Bohemijos atstovą pakvietė Palackį. Jo garsiajame atsakyme buvo du iškalbingi dalykai. Pirma, nors Bohemija yra turėjusi feodalinių ryšių su Šventąja Romos imperija ir vėliau su jos įpėdine Vokietijos sąjunga, ji nebuvusi ir dabar negalinti tapti suvienytos Vokietijos dalimi. Antra, Austrija, Palackio manymu, vykdžiusi be galo svarbią misiją gindama mažesnes prie Dunojaus gyvenančias tautas, tad apie jos likvidavimą negalį būti nė kalbos. Maža to, pasak Palackio, jeigu Austrija neegzistuotų, ją reikėtų sugalvoti. Čia mes matome pirmas visiškai aiškias austroslavizmo formuluotes. Ši programa savo politinę išraišką įgavo Slavų kongrese, susirinkusiame birželio mėnesį Prahoje. Kongresas netgi peržengė monarchijos ribas, nes jame dalyvavę lenkai atstovavo ne tik Galicijai, bet ir Prūsijai priklausančiai Lenkijos daliai.

Pastarojoje provincijoje lenkai ėmė kelti reikalavimus dėl Poznanės kunigaikštystės atsiskyrimo nuo Prūsijos. Iš pradžių šį judėjimą rėmė vokiečių liberalai ir netgi pati Prūsijos valdžia, leidusi suformuoti lenkų miliciją. Tai nulėmė Rusijos baimė, nes caras kovo 27 dieną buvo nedviprasmiškai pagrasinęs galvą keliančioms tautoms. Lenkų pareiškimą, kad jų žemių negalima įtraukti į Vokietijos valstybę, Vorparlament sutiko su supratimu, kokio nebuvo parodęs Palackiui. Čekų lyderis buvo laikomas atskalūnu. Bet, Rusijos įsikišimo pavojui praėjus ir Poznanės kunigaikštystėje padaugėjus lenkų susidūrimų su vokiečiais, buvo atsisakyta netgi menkų lenkams suteiktų nuolaidų. Lenkų milicija buvo paleista, o jos ginkluotas pasipriešinimas palaužtas jėga. Vienas liberalus deputatas Frankfurto parlamente sakė, kad turėdamas pasirinkti tarp lenkų ir vokiečių interesų jis atidavęs pirmenybę „sveikam tautiniam egoizmui". Tai buvo simptomiška ir tiko taip pat Austrijos ir Lenkijos santykiams.

Galicijos reikalavimai, kad Austrija remtų atgimstančią Lenkiją, iš pradžių Vienoje sulaukė pritarimo. Liberalūs laikraščiai smerkė padalijimus ir ramiai svarstė galimą Galicijos atsiskyrimą nuo monarchijos. Paspirtis atėjo ir iš Vengrijos, kur seimas paragino atkurti nepriklausomą Lenkiją. Czartoryski iš Paryžiaus patarinėjo Poznanės ir Galicijos lyderiams palūkėti tarptautinių poslinkių, galinčių paversti šias provincijas antirusiškos Lenkijos dalimi. Tačiau Sankt Peterburgas protingai laikėsi „pagyvensim – pamatysim" politikos, ir netrukus lenkus ėmė spausti ne vien Prūsija, bet ir Austrija. Užbėgdamas už akių lenkų rengimuisi panaikinti baudžiavą Galicijoje, austrų gubernatorius pats išleido valstiečius išlaisvinantį įsaką. Norėdamas susilpninti lenkų padėtį, jis palaikė rusinus, kurie vis garsiau skelbė, kad lenkai nesą vieninteliai šeimininkai Galicijoje ir negalį kalbėti visų vardu. Galiausiai, kai emigrantų skatinami radikalieji elementai Krokuvoje pabandė užimti miestą, austrų artilerija privertė juos paklusti.

Taigi kai Slavų kongrese Prahoje lenkai susitiko su čekais, slovakais, rusinais ir pietų slavais, jų pozicijos buvo palyginti silpnos. Bičiuliai slavai nepritarė ir simpatijoms, kurias lenkai reiškė vengrų reikalui; Vengrijai grėsė kontrrevoliucija. Kongresas pasisakė už teisę laisvai plėtoti tautiškumą ir už Austrijos atkūrimą tautiniu pagrindu. Jis kritikavo vengrų elgesį su slavais ir pasmerkė Lenkijos padalijimus. Kongresas stengėsi apsisaugoti nuo kaltinimų panslavizmu, bet neišvengė patyčių, kuriomis vokiečiai (tarp jų Marx bei Engels) apipylė „neistorinių" tautų ambicijas. Engels Palackį pavadino „išprotėjusiu mokytu vokiečiu", kuris net dorai čekiškai nekalbąs. Lojalūs čekai buvo sukrėsti, kai austrų kariuomenė

brutaliai numalšino Sekminių sukilimą Prahoje ir maršalo Windischgrätzo įsakymu iš pabūklų apšaudė miestą. Sekminių sukilimą Palacký laikė provokacija, kuria siekta nutraukti Slavų kongresą. Pats kongresas nebuvo labai sėkmingas, tačiau jis išliko istorijoje savo manifestu, kuriuo Europos tautos kviečiamos bendradarbiauti. Kongresas priminė teises slavų, „kurie visada mylėjo laisvę".

Neminint visų kitų dalykų, čekų ir lenkų galimybes smarkiai ribojo jų nesutarimai – vienų su vokiečiais, kitų – su rusinais. 1846 metų Galicijos valstiečių „žakerijos" atsiminimai irgi nebuvo palankus veiksnys. Vis dėlto 1848-ieji čekus pavertė politine jėga monarchijoje. Be to, pasak vieno istoriko, tai buvo „daugelio ‚pirmienų' moderniojoje čekų istorijoje metai": pirmos politinės programos, pirmų politinių partijų, pirmos konstitucijos ir pirmų rinkimų.[42]

Vengrijos padėtis monarchijoje buvo tvirtesnė už Bohemijos ar Galicijos, ir šia prasme jos „teisėta revoliucija" prasidėjo sėkmingai. Kovo pradžioje seime Kossutho iškeltų reikalavimų ir Pešte priimtos radikalios programos tikslas buvo paversti Vengriją modernia konstitucine karalyste (apimančią ir Transilvaniją) su sava vyriausybe, kuri būtų atsakinga parlamentui, renkamam plačių balsavimo teisių pagrindu. Gyventojams turėjo būti suteiktos pilietinės ir politinės teisės, valstietija išlaisvinta. Aukštieji rūmai neskubėjo nieko imtis, bet revoliucijos protrūkis Vienoje ir revoliucinės manifestacijos Budapešte kovo 15 dieną davė Kossuthui galimybę spausti konservatorius ir praktiškai diktuoti Austrijai savo sąlygas. Antrą balandžio savaitę buvo priimta Vengrijos konstitucija ir paskirtas ministrų kabinetas, į kurį įėjo žymiausios politinės figūros nuo Széchenyi iki Kossutho ir kuriam vadovavo Lájos Batthyány. Šią laisvės pergalę sveikino ir liberalai nevengrai, tačiau netrukus jų pačių tautiniai reikalavimai susikirto su Budapešto vykdoma politika.

Kroatija, nuo XVIII amžiaus pabaigos daug labiau priklausoma nuo Vengrijos centrinės valdžios, siekė savos administracijos, didesnių seimo (*sabor*) galių, valstiečių išlaisvinimo, kroatų kalbos vartojimo. Kovo gale Karinio pasienio banu ir kariuomenės vadu buvo paskirtas Habsburgams lojalus Josip Jelačić. Saboras, vadovaudamasis ilyrizmo (visos Kroatijos suvienijimo) programa ir siekęs nepriklausomos Kroatijos, su Šv. Stepono Karūna susietos tik asmenine unija, parėmė Jelačićiaus kandidatūrą ir pareiškė, kad „tautos bursis pagal kalbą". Tai sukėlė Budapešto įtūžį. Jo spaudžiamas karalius birželio mėnesį atleido Jelačićių, bet pastarasis, karaliaus nuolaidą laikydamas laikina, išsaugojo savo valdžią. Ir iš tiesų, sumaiščiai didėjant, Jelačić vėl pasidarė reikalingas. Batthyány'o

bandymai rasti kompromisą su Viena žlugo, o rugsėjo mėnesį Budapešte minia užmušė austrų paskirtą Vengrijos kariuomenės vadą generolą Lambergą. Vengrijos kariuomenės vadu buvo paskirtas Jelačić. Dar prieš tai jis pakėlė kroatų dalinius prieš Budapeštą, bet buvo sustabdytas Pákozdo mūšyje. Teisiniu požiūriu padėtis buvo itin keista. Kroatijos karalius kovojo su Vengrijos karaliumi, Austrijos imperatoriui stovint nuošalyje. Visi šie trys valdovai buvo tas pat asmuo.

Rugsėjo krizė paženklino naują Vengrijos revoliucijos fazę, bet prieš imantis ją nagrinėti reikėtų plačiau pakalbėti apie nevengrus. Slovakai savo „Slovakų tautos reikalavimais" siekė federacinės Vengrijos, kurioje Slovakija turėtų autonomiją. Kossuthui atmetus pačią slovakų tautos idėją, slovakų lyderiai, tarp jų Štúr, pakrypo į Prahą. Čia jie dalyvavo Slavų kongrese. Austrai juos iš pradžių laikė pavojingais kiršintojais.

Serbai, irgi pabrėžiantys savo tautiškumą, reikalavo teritorinės autonomijos; jų siekiai buvo remiami iš užsienio, iš Serbijos kunigaikštystės. Nenuostabu, kad vengrai, jautę ilyrizmo ir austroslavizmo grėsmę, pritarė Prahos kongreso paleidimui ir palankiai žiūrėjo į didžiosios Vokietijos, potencialios sąjungininkės, kūrimo planus.

Gegužės pabaigoje sukilus serbams ir karo veiksmams bei žudynėms pasiekus didžiulį mastą, Transilvanijos rumunai pareikalavo pripažinti juos kaip tautą ir įvesti visišką tikybų lygybę. Jų priešinimąsi Transilvanijos sąjungai su Vengrija skatino socialiniai bei politiniai motyvai; vengrų panieka rumunams ir bajorijos turtiniai interesai trukdė pradėti prasmingą dialogą. Liepos viduryje Transilvanijos seimui nubalsavus už sąjungą, prasidėjo ginkluoti susidūrimai. Vėl žuvo daugybė žmonių. Vadovauti kariuomenei šioje teritorijoje Kossuth paskyrė lenkų emigrantą generolą Józefą Bemą, ir šis laimėjo keletą pergalių. Sekdamas Czartoryskio pavyzdžiu, Bem mėgino tarpininkauti tarp vengrų ir rumunų, bet jam tai nepavyko. Kalbant apie Vengrijos vokiečius, reikia pasakyti, kad jie buvo susiskaldę: nuo seno savarankiški saksai priešiškai žiūrėjo į vengrus, tuo tarpu vėliau atvykę kolonistai švabai stojo į vengrų pusę. Tad Balandžio konstitucija, kuri iš esmės atkūrė dvigubą karaliaus ir tautos suverenitetą, tautinių problemų neišsprendė. Vengrų liberalai niekaip negalėjo suprasti, kodėl etninėms grupėms reikia suteikti kolektyvinių privilegijų. Slavams ir rumunams nebuvo priimtina teritorinė vengrų tautos samprata, sustiprinta kalbos kriterijais. Tik 1849 metais, revoliucijai silpstant, parlamentas priėmė tautybių įstatymą (liepos 28 dieną), garantuojantį lygybę visoms tautoms (bet ne federacinę sanklodą) ir visišką žydų emancipaciją.

Tautybių problema buvo susijusi su valstietijos išlaisvinimu, kurį nevengrai, daugiausiai valstiečiai, laikė pirmučiausiu, o vengrai – paskučiausiu revoliucijos uždaviniu. Tik radikalai, tarp jų poetas Sándor Petőfi, agitavo už plačią reformą be jokios kompensacijos žemvaldžiams. Kai kurie iš jų netgi kalbėjo apie bajorų žemių perskirstymą. Dėl to priekaištai, ypač istorikų marksistų, kad revoliucija nenuėjusi pakankamai toli, atrodo gana neobjektyvūs. Juk konstituciją priėmė senasis, „feodalinis" seimas, ir jis neprašė valdovo paramos prieš vidaus radikalus ar užsienio įsiveržėlius.

Nuo pat pradžių Budapešto ir Vienos santykiai priklausė nuo kariuomenės ir finansų problemos sprendimo. Jau liepą kylanti krizė paskatino Kossuthą pasakyti kalbą „tėvynė pavojuje", paraginti telkti vengrų kariuomenę ir rinkti mokesčius. Rugsėjo mėnesį krizei pasiekus kulminaciją, Batthyány vyriausybė atsistatydino. Prasidėjo tikras karas, ir daugeliui buvusių ministrų pasitraukus, pabėgus iš šalies arba palūžus (kaip Széchenyi) Kossuth tapo aukščiausiuoju vadovu. Jo pagrindinis varžovas buvo generolas Görgey, puikus karys, bet niūrus, sunkaus būdo žmogus, daugiausiai pasikliovęs karinėmis priemonėmis. Kossutho atžvilgiu jis neretai elgėsi nedrausmingai, pagiežingai, o Kossuth savo ruožtu jam trukdė tapti vyriausiuoju kariuomenės vadu.

Vengrai neparėmė Spalio revoliucijos Vienoje, tuo prarasdami unikalią galimybę sujungti pajėgas su austrų radikalais. Jie liko ištikimi savo santvarkos teisėtumo dogmai, kuri daugeliui atrodė labai svarbi – ypač tiems, kuriuos saistė karinė priesaika. Jų principas buvo nesikišti į tai, kas vyksta kitoje monarchijos vietoje. 1849 metų pavasarį, po daugybės pralaimėjimų ir atsitraukimų, vengrams pavyko išvaduoti didžiąją šalies dalį. Bet noras rasti kompromisą su Viena ir vengrų teisių reikalavimas buvo nesuderinami dalykai. Imperatoriaus-karaliaus Ferdinando nušalinimą ir Pranciškaus Juozapo iškėlimą į sostą 1848 metų gruodį vengrai laikė neteisėtu aktu. Jie, suprantama, atmetė centralistinę 1849 metų kovo mėnesio konstituciją, kurią paskelbė naujasis monarchas ir kuri grąžino Vengrijai iki 1848 metų buvusį statusą. Monarchijos federacinės sanklodos projekto, kurį rengė Austrijos parlamentas, po Spalio revoliucijos perkeltas iš Vienos į Kroměřížą, vyriausybė neleido užbaigti.

1849 metų balandžio 14 dieną Vengrijos parlamentas nubalsavo, kad Habsburgai pašalinami iš sosto, ir paskelbė, kad Vengrija „grįžtanti į Europos šeimą kaip laisva ir nepriklausoma valstybė". Kossuth tapo prezidentu-gubernatoriumi, arba regentu. Tačiau nei šis radikalus žingsnis, nei lenkų dalyvavimas Vengrijos revoliucijoje nebuvo svarbiausios

priežastys, nulėmusios Rusijos karinį įsikišimą. Kaip ir Rákóczi prieš pusantro šimto metų, Kossuth buvo išvykęs iš šalies, kai rugpjūčio 13 dieną Görgey kapituliavo Világose. Tik šį sykį kompromisinė 1711 metų taika jau nepasikartojo. Nuožmioms represijoms vadovavo austrų kariuomenės vadas generolas Haynau, dėl Lombardijoje parodyto žiaurumo pravardžiuotas Brescijos hiena. Batthyány'ui ir trylikai generolų Arade buvo įvykdyta mirties bausmė. Didžiulių karo nuostolių sąrašą papildė sušaudyti, pakarti ir įkalinti vengrai.

Į Habsburgų monarchiją atėjo neoabsoliutizmo dešimtmetis. Pasak vieno aštrialiežuvio, ji rėmėsi keturiomis armijomis: stovinčia kareivių armija, sėdinčia biurokratų armija, klūpančia dvasininkų armija ir šliaužiojančia informatorių armija. Šv. Stepono Karūnos žemės vėl buvo išskaidytos, sudarytos naujos sritys, joms vadovauti paskirti kariniai administratoriai. Savivaldos institucijos Kroatijoje ir saksų autonomija Transilvanijoje buvo panaikintos. Vengrai perėjo prie pasyvaus politinio pasipriešinimo – nuo didelio kolaborantų sparno viename jėgų spektro krašte iki slaptos Kossutho šalininkų grupės kitame krašte. Iš Tautų pavasario praktiškai nieko neliko, išskyrus panaikintą baudžiavą. Vengrijoje valstiečių išlaisvinimo procesas pasibaigė šeštąjį dešimtmetį, tuo tarpu čekų žemėse ir Galicijoje dar buvo likę baudžiavos liekanų. Vengrai, čekai, lenkai ir visos kitos tautybės įgijo svarbios, nors ir karčios patirties. Nepaisant Habsburgų monarchijos reakcijos į 1848–1849 metų įvykius, laikrodžio atsukti atgal jau nebuvo įmanoma.

Praėjus dešimtmečiui, Austrijos kariniai pralaimėjimai 1859 metų kare su Prancūzija ir Sardinija privertė vyriausybę imtis konstitucinių permainų. „Federacinis" 1860 metų „Spalio diplomas" sugrąžino Vengrijos seimą ir Transilvanijos bei Kroatijos seimus. Drauge su kitų provincijų valdžios organais jie turėjo būti atstovaujami visos Austrijos Reichsrate (Valstybės taryboje) Vienoje. Vokiečiai liberalai priešinosi šiam parlamentui, kuriame vyravo konservatoriai ir kuris vargu ar galėjo apriboti imperatoriaus galias. Vengrai reikalavo laikyti juos atskiru vienetu. „Vasario patentas", paskelbtas 1861 metais, buvo absoliutizmo ir konstitucionalizmo, centralizmo ir federalizmo mišinys. Čekų žemėse jis buvo palankus vokiečiams, kitose – vyraujančiai tautybei. Vis dėlto jis įtvirtino pusiau federacinę parlamentinę santvarką. Tačiau vengrai atsisakė siųsti delegatus į Reichsratą; taip pat pasielgė ir kroatų saboras. Kossuth iš tremties paragino kurti naują Dunojaus konfederaciją, kuri sutaikytų Vengrijos karalystės tautas, bet į jo pasiūlymą niekas rimtai nežiūrėjo. 1861 metais „Slovakų tautos memorandumas" pareikalavo pripažinti

slovakų tautinį savitumą ir suteikti jiems gana kuklią autonomiją. Budapeštas atsisakė tai padaryti; kitose srityse pažangos irgi nepasiekta. Geriausiu atveju vengrai suformuluodavo bendrus principus, bet atsisakydavo kalbėti apie konkrečius reikalavimus.

1863–1864 metais vengrai drauge su kitomis monarchijos tautomis stebėjo, kaip Rusija, politiškai bendradarbiaudama su Bismarcko Prūsija, triuškina lenkų Sausio sukilimą. Daugeliui tai padarė blaivinantį poveikį ir parodė, kokia didelė kaina mokama už ginkluotą pasipriešinimą valdžiai.

Tautų pavasaris Kongresinės karalystės nepaveikė. Nepaveikė jos ir 1854–1856 metų Krymo karas, per kurį lenkų emigracijai tik iš dalies pavyko iškelti lenkų klausimą į tarptautinį lygį. Paryžiaus taikos kongrese rusai užtikrino Vakarus, kad, vykdant Aleksandro II parengtas reformas, lenkams bus suteikta amnestija, šiokių tokių kalbos bei tikybos nuolaidų, grąžinta tam tikra savivalda. Kalbėta ir apie baudžiavos panaikinimą, – tai galų gale buvo įvykdyta 1861 metais.

Karalystė stovėjo ant Pramonės revoliucijos slenksčio. Bajorija toliau kriko; daugėjo inteligentijos; stiprėjo miestiečių vaidmuo visuomenėje. Panaikinus muitų barjerus tarp imperijos ir karalystės, atsivėrė ekonominės ekspansijos galimybės. Valstiečiai virto rentą mokančiais ūkininkais, tačiau, palaikomi liberaliųjų ir radikaliųjų sluoksnių, jie norėjo visiškos laisvės ir žemės nuosavybės. Grupė reformatorių dvarininkų, gavusi Rusijos leidimą įsteigti Žemės ūkio draugiją, susibūrė aplink populiarų grafą Andrzejų Zamoyskį, kurio ūkinės iniciatyvos buvo panašios į Széchenyi veiklą. Nors draugijos lyderiai vengė veltis į politiką, ji tapo diskusijų tribūna ir traukos centru šalies nuosaikiesiems. Zamoyski bendradarbiavo su kylančia Varšuvos buržuazija, kuriai vadovavo didysis žydų kilmės finansininkas Leopold Kronenberg. Šie sluoksniai ir sudarė vadinamojo „baltųjų" judėjimo branduolį.

Kitame politinio spektro krašte atsirado radikali srovė, susidedanti daugiausiai iš studentų, jaunesniųjų karininkų, amatininkų ir smulkiųjų bajorų. Galiausiai ji kristalizavosi į „raudonųjų" judėjimą. Anaiptol nevengdami politikos, „raudonieji" derino ją su socialine programa, numatančia valstiečių išlaisvinimą ir žydų lygybę. Antrasis programos punktas nekėlė didelių prieštaravimų, nes šiuo laikotarpiu žydai ir lenkai kaip niekada glaudžiai bendradarbiavo. Žydų, laikomų trečiuoju Lenkijos luomu, teisių sulyginimas figūravo ir markgrafo Aleksandro Wielopolskio – žmogaus, kuris pats buvo tarsi partija, – programoje. Didikas, kaip ir Zamoyski, tvirto, valdingo būdo Wielopolski niekino populiarumą

ir stengėsi įgyvendinti savo idėjas, kuriose atsispindėjo jo bloga nuomonė apie tautiečius, nusivylimas Vakarais ir aristokratiškas *ancien régime* ilgesys. Būtent į Wielopolskį nukrypo rusų akys, kai vis didėjanti įtampa 1861–1862 metais peraugo į kruviną visuomenės ir rusų kariuomenės priešpriešą ir po to prasidėjusią „moralinę revoliuciją". Wielopolski Rusijai atrodė vienintelis kandidatas, nes Zamoyski ir jo šalininkai, bijodami kaltinimų kolaboravimu, atkakliai laikėsi reikalavimo grąžinti 1815 metų konstituciją.

Wielopolski, kuris netikėjo, kad būtų galima sugrįžti į 1815 metus, ir todėl palaikė tik ribotas reformas, gavo įgaliojimą pasiūlyti nuolaidų švietimo srityje (atkurti universitetą Vyriausiosios mokyklos pavadinimu), polonizuoti administraciją, sulyginti žydų teises ir paskelbti kiek neapibrėžtą baudžiavos pakeitimą feodaline renta. Pasiryžęs panaudoti visą savo galią, jis paleido Žemės ūkio draugiją, įspėjo Bažnyčios hierarchus nesikišti į politiką ir atsisakė tautiečių kvietimo bendradarbiauti. Jam priskiriamas posakis, kad galima ką nors nuveikti lenkų labui, bet nieko – su lenkais. Norėdamas palaužti „raudonuosius", Wielopolski nusprendė imtis itin bjaurios priemonės – surengti tokį šaukimą į kariuomenę, kuris apimtų daugiausiai miestiečius, „raudonųjų" judėjimo atramą. Karinė tarnyba tais laikais trukdavo dvidešimt penkerius metus, ir tai reiškė, kad tie žmonės praleis toli nuo tėvynės didžiąją savo gyvenimo dalį.

„Raudonųjų" Centro komitetui teliko vienas būdas pasipriešinti šaukimui į kariuomenę: skelbti ginkluotą sukilimą. Tai jis padarė 1863 metų sausio 22-ąją; prasidėjo pats ilgiausias ir daugeliu atžvilgių pats dramatiškiausias sukilimas lenkų istorijoje. Paraginę senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės tautas imtis ginklo ir atskirai kreipęsi į „brolius lenkus, išpažįstančius Mozės tikėjimą", sukilėliai kovojo ilgiau negu metus. Pavasarį prie jų nenoromis prisidėjo ir „baltieji"; didžiuliai jų ištekliai leido sukilimui tęstis ir plėstis. Tačiau sukilėliams teko kariauti partizaninį karą, laikantis „smok ir bėk" taktikos, nekontroliuojant jokios didesnės teritorijos ar miesto. Dėl to Tautinė vyriausybė (taip ji buvo pavadinta) negalėjo veikti atvirai ar įgyvendinti valstiečių išlaisvinimo dekretą. Sukilimui ji vadovavo iš slaptų butų Varšuvoje, o vienintelis jos atpažinimo ženklas buvo antspaudas. Ji turėjo didelį ir veiksmingą pogrindžio tinklą, ir tai, kad lenkai pakluso anoniminės, keletą kartų keitusios savo sudėtį vyriausybės įsakymams, daug pasako apie jų patriotiškumą ir solidarumą.

Bismarcko Prūsija palaikė Sankt Peterburgą; Prancūzija, Britanija ir Austrija padarė keletą diplomatinių *démarches* lenkų labui, bet

apčiuopiamos naudos jie nedavė. Sausio sukilimas sutapo su pilietiniu karu Jungtinėse Amerikos Valstijose; šiauriečiai simpatizavo Rusijai, Pietų atsiskyrimą ne visai pagrįstai lygindami su lenkų bandymais išsivaduoti iš Rusijos. Paryžiuje skambėjo padrąsinimo žodžiai (*durez!*), tarp jų posakis, kad sukilėlių kraujas paženklinsiąs būsimas Lenkijos sienas. Sukilimas išties apėmė bemaž visą senąją Lenkijos ir Lietuvos valstybę. Tai buvo paskutinis kartas, kai Lietuvos ir Gudijos valstiečiai kovėsi drauge su lenkais po bendra istorine vėliava. Tuo tarpu Ukraina prie sukilimo neprisidėjo. Per Rusiją nusirito nacionalizmo banga, purvais apdrabsčiusi tokius Lenkijos užtarėjus kaip populiarusis Aleksandr Gercen. Tačiau sukilėlių gretose rusų (ir netgi ukrainiečių) savanorių buvo daugiau negu kitų užsieniečių, stojusių į kovą už Lenkiją ir laisvę.

Sukilime dalyvavo beveik visos socialinės klasės, tiesa, žemesnieji dvasininkai aktyviau negu hierarchai. Nors daugelyje vietovių valstiečiai abejingai ar netgi priešiškai žiūrėjo į „bajorų" sukilimą, valstiečių tarp sukilėlių buvo daugiau nei bet kada nuo Kościuszkos sukilimo 1794 metais. Kova buvo pasibaisėtinai nelygi ir kariniu požiūriu beviltiška nuo pat pradžių. Partizanams trūko ginklų, šaudmenų, patyrusių vadų. Paskutiniam sukilimo vadovui Romualdui Trauguttui pavyko tęsti kovą iki 1864 metų balandžio, kai jis su penkiais bendražygiais buvo suimtas ir pakartas. Pavieniai susirėmimai vyko ir vėliau, iki rudens. Caro vyriausybė, negalėjusi pasirodyti mažiau dosni už sukilėlių vyriausybę, padarė valstiečiams naudingų pataisų baudžiavos panaikinimo dekrete Lietuvos, Gudijos ir Ukrainos provincijose. 1864 metais ji suteikė laisvę ir Kongresinės karalystės valstiečiams. Politinę šio dekreto reikšmę nagrinėsime kitame skyriuje. Čia tepaminėsime, kad tuo žingsniu buvo baigtas valstiečių išlaisvinimas Vidurio Rytų Europoje.

Daugiau kaip šimtmetį trunkančiam ginčui dėl sukilimo prasmės ir jo alternatyvų dar nematyti galo, bet šiokios tokios sutarmės istorikai yra pasiekę. Panašu, kad Wielopolski, kuriuo rusai iš esmės pasinaudojo, neturėjo jokių galimybių pakreipti įvykius kita linkme. Jis nebūtų galėjęs išmušti iš „raudonųjų" rankų svarbiausios kortos pats panaikindamas baudžiavą, nes Sankt Peterburgas nebūtų jam to leidęs. Rusai nuosekliai laikėsi „skaldyk ir valdyk" politikos. Tiek „baltuosius", tiek „raudonuosius" Wielopolski ir rusai įstūmė į tokią padėtį, iš kurios nebuvo jokios kitos išeities. Tam tikra prasme „baltieji" jau buvo pasirinkę kelią, kai 1862 metų pavasarį atsisakė bendradarbiauti ne jų siūlomomis sąlygomis. Jie turėjo dėtis prie sukilimo, kad išvengtų visuomenės pasmerkimo, ir tai darydami vylėsi suteikti sukilimui nuosaikią pakraipą. O „raudonieji" į

Wielopolskio mestą iššūkį (šaukimą į kariuomenę) galėjo atsakyti tik pasipriešinimu, nors tam ir buvo blogai pasirengę. Galimybė laisvai ir racionaliai ką nors apskaičiuoti buvo iliuzinė.

Sukilimo nesėkmė paženklino Vidurio Rytų Europos tautinių revoliucijų pabaigą. Prasidėjo nauja era. Habsburgų monarchijai, 1866 metais pralaimėjusiai karą su Prūsija, teko griebtis didelių pertvarkymų. Jie įgijo Kompromiso, arba Susitarimo (*Ausgleich*), tarp dinastijos ir vengrų pavidalą. Atsirado Austrija-Vengrija; Galicija gavo autonomiją; čekai jautėsi išduoti. Ar galėjo tokį susitarimą pasirinkti ir slavai? Atsakymą turėjo duoti ateinantys dešimtmečiai.

6
NUO KOMPROMISO IKI NEPRIKLAUSOMYBĖS

Pramonės revoliucija

Lenkų sausio sukilimą ir austrų–vengrų Kompromisą nuo Pirmojo pasaulinio karo skiria penkiasdešimt metų. Tai buvo Europos apogėjaus ir galingųjų valstybių hegemonijos dešimtmečiai. 1870 metų Prancūzijos ir Prūsijos karas buvo paskutinis didesnis ginkluotas susidūrimas, XIX amžių vykęs žemyne. Konfliktų centrui persikėlus į užjūrio kraštus, čia nusistovėjo netvirta pusiausvyra. Po 1878 metų Berlyno kongreso prasidėjo įnirtingos Rusijos ir Austrijos-Vengrijos varžybos dėl Balkanų. Europos vyriausybėms tos varžybos kėlė nerimą, bet drauge jos iš aukšto žiūrėjo į Balkanų tautų siekius. Pasaulis priklausė didžiosioms galiūnėms, kurios laikė save ir buvo kitų laikomos materialinės bei kultūrinės pažangos skleidėjomis, įvairiai apibrėžiamų civilizacijos misijų vykdytojomis.

Pramonės revoliucija buvo pačiame įkarštyje. Įsisiūbavo ekonominiai procesai, kurie prasidėjo dar XVI amžiuje ir kuriems būdinga perviršio gamyba besiplečiančiai rinkai (dėl to reikėjo ieškoti žaliavų šaltinių ir didesnių rinkų). Darbo pasidalijimas darėsi vis sudėtingesnis; radosi nauja socialinės sąmonės atmaina. Pritaikant technologiją, stiprėjant poreikiui mobilizuoti visus išteklius ir pastangas, keitėsi tiek ūkis, tiek visuomenė. Susikūrė naujoviška pramoninė visuomenė, išgyvenanti nuolatinį augimą ir ateityje laukianti nepaliaujamo gerėjimo. Turint omenyje permainų mastą ir tempą, terminas „revoliucija" atrodo pateisinamas, nepaisant visų argumentų prieš jo vartojimą.

Pramonės revoliucija perėjo keletą fazių. Paskutiniais amžiaus dešimtmečiais ji apėmė didžiąją Europos dalį, nulemdama naujų pramonės šakų (elektros, chemijos), naujo tipo finansinio kapitalizmo, didžiojo verslo struktūrų atsiradimą ir imperialistinės ekspansijos pradžią. Pakilimus keitė cikliški nuosmukiai. Per visą XIX amžių Europa, galima sakyti, išliko monarchinė-aristokratinė ir agrarinė, tačiau dabar joje radosi nauja

buržuazinė visuomenė, siekianti modernizacijos ir pažangos, tačiau neturinti vaistų nuo socialinių negalių, nežinanti, kaip patenkinti engiamųjų tautų aspiracijas. Kontrastas tarp turtingųjų ir vargšų, tarp miesto ir kaimo ne tik nesumažėjo, bet gal net padidėjo.

Už moderniąją civilizaciją reikėjo skaudžiai mokėti – miesto lūšnynais, vaikų darbu, fabrikų sirenų tironija. Masės, vis sąmoningesnės ir organizuotesnės, reikalavo ekonominių, socialinių, politinių ir tautinių teisių. Vidurinioji klasė joms atrodė didžiausias priešas. Radikalai liberalizmą laikė buržuazijos interesų skydu ir kaltino viduriniąją klasę išdavus liaudį. Konservatoriai kaltino liberalus sukėlus politinį bei socialinį maištą ir tuo sugriovus tradicinę sistemą.

Liberaliajai natūralios interesų dermės doktrinai sėkmingai metė iššūkį klasių ar rasių kovos koncepcija. Socialinis darvinizmas kalbėjo apie labiausiai prisitaikiusiųjų išlikimą ir teisino „integralųjį nacionalizmą", kuriam neapykanta kitoms tautoms buvo patrauklesnė už meilę savajai. Rasistai garbino arijų bei nordiškąjį mitus ir judeofobiją transformavo į modernųjį šiuolaikinį antisemitizmą. Tiek prancūzui Charles Maurras, tiek vieniečiui Karlui Luegeriui, tiek rusų juodašimčiams žydas buvo viso blogio įsikūnijimas.

Radikalai ir socialistai nesiliovė puolę Europos visuomenės, tuo tarpu anarchistams buvo nepriimtina pati valstybės samprata. Rinkimų teisė buvo praplėsta, kai kur ji virto visuotine visiems suaugusiems vyrams, tik Rusijai prireikė 1905 metų revoliucijos, kad būtų įvesta pusiau parlamentinė santvarka. Kultūros srityje *fin de siècle* davė daug įvairių srovių, tarp jų nihilizmą. Modernizmas kvietė į kovą prieš miesčioniškas pažiūras ir buržuazijos vertybių sistemą. Labai įtaigiai buvo pailiustruota amžina tiesa, kad Europos civilizacija turi du veidus: vienam būdinga stabilumas ir klestėjimas, kitam – negalios ir maištai.

Prieš pereinant prie Pramonės revoliucijos iššūkio Vidurio Rytų Europai, reikėtų žvilgtelėti į klasikinį atvejį – Angliją. XVIII amžiaus pabaigoje Europos ekonomika daugiausiai rėmėsi žemės ūkiu, todėl, kad įvyktų esminių pokyčių pramonėje, ši sritis turėjo smarkiai pasikeisti. Tą šimtmetį Anglija pirmoji išgyveno agrarinę revoliuciją, kuriai buvo būdinga naujos technikos taikymas, žemės naudojimo permainos, ekstensyvi ir intensyvi žemdirbystė bei veislininkystė. Gamyba pardavimui smarkiai padidėjo, tuo tarpu žemę dirbančių žmonių skaičius sumažėjo. Kapitalo kaupimas ir darbo jėgos pasiūla buvo svarbiausios prielaidos plėtoti pramonės šakas, kurių gamybą revoliucionizavo mašinų panaudojimas. Garo energijos pritaikymas pranašavo naują erą. Amatų pramonė ir

manufaktūros užleido kelią mechanizuotiems fabrikams. Augo pramoniniai miestai; radosi nauja buržuazijos atmaina, taip pat pramonės darbininkų klasė. Geležinkeliai padidino žmonių judrumą; atsirado naujos kredito formos; neregėtai plėtėsi prekyba – 1820–1880 metais ji išaugo devynis kartus, o jeigu imsime laikotarpį nuo 1750 iki 1913 metų – penkiasdešimt kartų.

Anglijos raidoje galima išskirti tris fazes: per pirmąją smarkiai ūgtelėjo tekstilės pramonė, tuo tarpu sunkioji pramonė plėtojosi lėčiau; per antrąją sparčiai augo pastaroji; per trečiąją tarp jų atsirado tam tikra pusiausvyra. Trumpas laikotarpis, per kurį investicijos padidėjo nuo 5 iki 10 procentų ir sparčiai plito pažangi technologija, paprastai vadinamas „šuoliu" (*take-off*). Anglijoje jis įvyko tarp XVIII amžiaus devintojo dešimtmečio ir 1802 metų, Prancūzijoje ir Belgijoje – tarp 1830 ir 1860 metų, Vokietijoje – tarp 1850 ir 1873 metų. Skirtingai negu Anglijoje, žemyne Pramonės ir žemės ūkio revoliucija vyko bemaž vienu metu, jas lydėjo kredito ir transporto permainos. Žemyninės Vakarų Europos raidos atsilikimą, palyginti su Anglija, iš dalies nulėmė politinės priežastys (Napoleono karai), iš dalies – neišplėtota žemės ūkio ir amatų gamybos sankloda, neigiamai veikusi darbo jėgos mobilumą ir varžiusi ūkinės iniciatyvos laisvę.

Pramonės revoliucijos poveikis Vidurio Rytų Europai (išskyrus Bohemiją, kuri labiau atitiko Vidurio ir Vakarų Europos modelį) buvo nuspalvintas savitų šio regiono ūkio bruožų. Žemės ūkis čia buvo primityvesnis, atotrūkis tarp didelių dvarų ir valstiečių ūkių didesnis. Vienintelė Bohemija turėjo stiprią žemės ūkio produktų vidaus rinką. Nors pavieniai lenkų ir vengrų dvarai buvo pasiekę aukštą modernizacijos lygį, jie nepajėgė plačiau jos paskleisti. Skirtingai negu kitose šalyse, technologinė pažanga Vidurio Rytų Europoje pirmiausiai palietė sunkiąją, o ne tekstilės pramonę arba abudu procesai vyko vienu metu. Katalizatoriaus vaidmenį čia visų pirma vaidino ne tekstilės, o su maistu susijusios pramonės šakos.

Modernizacijos netolygumas irgi gana būdingas Vidurio Rytų Europos raidai. Iš užsienio atsivežti modernūs įrengimai buvo naudojami kartu su pasenusiais įrankiais ir prietaisais, kartais net vienoje ūkio šakoje. Skirtumai tarp ūkio sektorių taip pat buvo didžiuliai. Gausi pigios darbo jėgos pasiūla neskatino įmonių diegti darbą palengvinančių, racionalesnių priemonių.

Pagal klasikinę Alexanderio Gerschenkrono formulę, Anglijai buvo būdingas spontaniškas vidaus kapitalo kaupimo procesas, tuo tarpu Vakarų ir Vidurio Europai prireikė sąmoningo bankų finansavimo, o Vengrijai ir Rusijai – valstybės įsikišimo, be kurio pramonės „šuolis" čia iš viso

nebūtų buvęs įmanomas. Vengrų ekonomikos istorikai Iván Berend ir György Ránki pateikė labiau niuansuotą paveikslą. Jie priminė, kad be valstybės intervencijos, nors netiesioginės bei vykusios anksčiau, neapsieita ir Anglijoje bei Prancūzijoje. Europos rytuose ji buvo labiau tiesioginė, atėjo vėliau ir įgavo didesnį mastą. Antai geležinkeliai žemyne atsirado kaip valstybinės įmonės, kurias paskui perėmė privatus kapitalas, o galiausiai daugelis jų vėl buvo nacionalizuoti. Vadinasi,

> ūkio modernizavimo bruožu, skiriančiu Rytų Europą nuo likusios žemyno dalies, galima laikyti ne kokį ypatingą ir specifinį valstybės vaidmenį, o kapitalo importą, skatinamą ir stimuliuojamą valstybės veiklos.[43]

Užsienio kapitalas iš tiesų buvo labai svarbus. Silpnesnės ekonomikos šalyse jis paprastai būdavo išnaudojamojo pobūdžio, tuo tarpu labiau išplėtotose struktūrose atlikdavo naudingas funkcijas. Verta prisiminti, kad visą šimtmetį bemaž kiekviena šalis traukė kapitalą kartu su pažangia technologija ir *know-how* iš savo labiau išsivysčiusių kaimynų. Šimtmečiui einant į pabaigą, didžioji dalis Britanijos investicijų persikėlė į užsienį, o Vakarų Europos šalys daugiausiai investavo žemyno rytuose. Kai kur užsienio kapitalas gerokai paspartino gamybos procesus. Iš „periferijos" valstybių dažnai minimas Ispanijos pavyzdys.

Ar Pramonės revoliucija ženkliau padidino skirtumą tarp toliausiai pažengusios zonos (branduolio) ir vidurio rytų bei rytų regionų? Žinoma, regionai vienas nuo kito skyrėsi ūkio produktyvumo lygiu ir darbo organizavimu, socialiniu mobilumu ir klasine sankloda, taip pat valstybinės valdžios pobūdžiu. Visais šiais požiūriais Vakarų atotrūkis nuo tokių kraštų kaip Vengrija ir Lenkijos dalys, atitekusios Austrijai bei Rusijai, padidėjo, nepaisant žymios šių kraštų pažangos. Tuo tarpu prūsiškoji Lenkijos dalis ir Moravija buvo artimesnės Vakarų modeliui. Pasak marksistų ir naujųjų kairiųjų istorikų, tai, kad ekonomiškai silpnesnės šalys turėjo santykinai nuskursti, o stipresnės – pasidaryti dar turtingesnės, nulėmęs išnaudotojiškas prekybos tarp šių grupių pobūdis. Pirmosios, priverstos eksportuoti maistą ir žaliavas mainais už gatavus gaminius, vis labiau grimzdusios į vienpusę plėtrą. Prekyba padėjusi turtingesniesiems išnaudoti vargingesniuosius.

Kitas vis didėjančio skirtumo paaiškinimas remiasi politiniais, ypač kariniais veiksniais, konkrečiai, ginklavimosi varžybomis, kurios tapo neproporcingai sunkia našta ekonomiškai silpnesnėms šalims. Dar vieną argumentą, socioekonominį, pateikia, pavyzdžiui, Andrew Janos. Didėjantis „periferijos" atsilikimas aiškinamas naujovių ir neišsipildžiusių

lūkesčių poveikiu jos ūkiui. Aukštesniosioms klasėms tenkinant savo poreikius, kapitalo ištekliai, užuot investuoti, nukrypdavo į vartojimą, nerealius ekonominius sumanymus arba išsisklaidydavo dėl korupcijos. Taigi, daro išvadą Janos, vartojimo modeliai pasirodė esą „nesuderinami su egzistuojančiais gamybos būdais".

Bemaž neabejotina, kad, Vakarų ir Vidurio Europai gana greitai pasekus anglų pavyzdžiu, Lenkijos ir Vengrijos ekonomika iš pradžių reagavo vangiau. Tiesa ir tai, kad didėjantis maisto ir žaliavų poreikis Europos vakaruose sukėlė trauką, paskatinusią šių prekių išvežimą ir nulėmusią minėtą vienpusiškumą. Vis dėlto kalbėti apie „kolonijinius" santykius arba ieškoti panašumų su šiandieniniu trečiuoju pasauliu būtų supaprastinimas. „Kolonijinė" priklausomybė reiškia, kad „branduolio" poreikiai skatina investicijas į tas eksporto šakas, kurios gali šiuos poreikius patenkinti. Investicijos paprastai remiasi importuotu kapitalu. Kitos ūkio šakos neturi jokių galimybių plėtotis. Tuo tarpu bent keliose Europos „periferijos" šalyse investicijos vis dėlto paskatino struktūrines permainas ir leido toms šalims tapti „branduolio" dalimi. Antai Švedijoje XIX amžiaus pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje medienos, o vėliau geležies eksportas taip pakeitė ūkį, kad ji liovėsi buvusi „periferijos" šalimi. Perėjimas prie perdirbtų maisto produktų eksporto rodė Vidurio Rytų Europos ekonominio augimo ir kaitos galimybes. Tačiau regiono raidą veikė ne vien grynai ekonominiai, bet ir kiti veiksniai, kurie buvo tiek industrializacijos sąlyga, tiek nuolatinis ir neatskiriamas jos palydovas. Taigi, vėl cituojant Berendą ir Ránki, svarbiausia yra

> ne tai, ar maisto produktų ir žaliavų eksportas pats savaime lemia palankias arba nepalankias prekybos sąlygas kuriame nors regione, – svarbiausia yra tai, ar to regiono šalys, atlikdamos žaliavų eksportuotojų vaidmenį, atsiduria spąstuose, ar sugeba jų išvengti ir sukuria deramai išplėtotą ekonominę struktūrą.[44]

O gebėjimas ją kurti priklauso nuo tokių įvairių dalykų kaip gamtos išteklių dydis, komunikacijų tinklas, industrializacijos priešistorė, galimybės kaupti kapitalą, valdžios politika ir šalies socialinė bei politinė sankloda.

Skirtingi raidos modeliai Vidurio Rytų Europoje

Pramonės revoliucija čekų žemėse klostėsi panašiai kaip Vakarų ir Vidurio Europoje. Įvyko panašus demografinis sprogimas – 50 procentų prieaugis 1848–1910 metais, – Bohemijos gyventojų skaičių padidinęs iki

6,7 milijono, Moravijos iki 2,6 milijono ir austriškosios Silezijos iki 0,75 milijono. Bet svarbiau buvo tai, kad kaimo gyventojų sumažėjo nuo 71,1 procento 1880 metais iki 57,9 procento 1910 metais. Prahos gyventojų skaičius išaugo nuo 75 000 iki 224 000. Aplink Brno (tekstilės sostinę), Kladno, Plzeňį, Ostravą-Karviną iškilo pramonės centrai.

Valstiečių išlaisvinimas padidino gyventojų mobilumą ir prisidėjo prie žemės ūkio modernizacijos, nors būtų klaidinga manyti, kad baudžiavos panaikinimas pats savaime nulėmė kapitalistines permainas. Kiti veiksniai buvo ne mažiau svarbūs. Verta paminėti neraštingumo lygio kritimą iki maždaug 4,5 procento (vienas iš geriausių rodiklių pasaulyje), taip pat nuolatinį pradinių ir vidurinių mokyklų mokinių skaičiaus augimą. Didelę reikšmę turėjo ir plati Habsburgų monarchijos rinka, kurioje čekų gaminiai buvo gana neblogai įsitvirtinę. Tiesa, Bohemija nebuvo savo likimo šeimininkė, be to, padėtį komplikavo stiprėjantis čekų ir vokiečių priešiškumas. Kita vertus, itin svarbų vaidmenį suvaidino socialinė sankloda, padėjusi atsirasti čekų viduriniajai klasei.

Žvelgiant chronologiškai, pradinė Pramonės revoliucijos stadija truko maždaug iki XIX amžiaus trečiojo arba ketvirtojo dešimtmečio, – tuomet kai kuriose gamybos šakose ir gamybos procesuose atsirado mašinų. Pirmas garvežys buvo pagamintas 1815 metais; pirmos valcavimo staklės pastatytos Vitkovicų metalurgijos įmonėje 1831 metais. Antroji augimo ir plėtros stadija truko apytikriai iki 1848–1849 metų. Vis plačiau buvo taikomos mašinos, pagamintos arba suprojektuotos daugiausiai Britanijoje. Galiausiai, 1849–1870 metų laikotarpiu, revoliucinė ūkio pertvarka iš esmės baigėsi. Fabrikinė gamyba pirmiausiai įsigalėjo tekstilėje, vėliau išplito į kitas šakas, ypač maisto pramonę – malūnus, alaus daryklas ir spirito varyklas, – tai buvo Pramonės revoliucijos Vidurio Rytų Europoje skiriamasis bruožas. Paskutiniais amžiaus metais smarkiai išaugo anglių, geležies, plieno, mašinų gamyba. Ėmusios plėtoti (vienos iš pirmųjų Europoje) mašinų gamybos ir automobilių pramonę, čekų žemės pasidarė ekonomiškai toli pažengusiu regionu. Visame pasaulyje išgarsėjo Škodos fabrikai (įkurti 1869 metais), ypač savo gaminamais ginklais. Geležinkelių vaidmuo buvo toks pat svarbus kaip Vakaruose, jų tiesimą nulėmė Austrijos politiniai ir strateginiai planai. Pirmoji linija atidaryta 1832 metais. Nuo 1861 iki 1871 metų geležinkelių ilgis padidėjo 147 procentais. Amžiui baigiantis geležinkelių tinklo tankumas buvo beveik toks pat kaip Prancūzijoje.

Skaičiai 6.1 lentelėje parodo, kaip plėtojosi ūkis.

6.1 lentelė Pramonės produkcijos vertės pasiskirstymas Bohemijoje (procentais)

	1792	1841	1880
Tekstilė	84	50,7	41,5
Maisto perdirbimas		14,5	33,4
Gamybos priemonės	4*	11,7*	16,1
Kita	12*	23,0*	9,8

* apytikris skaičius

Šaltinis: J. Purš, „The Industrial Revolution in the Czech lands", *Historica*, 2, 1960, p. 266.

Pramonės revoliucija čekų žemėse neabejotinai buvo sėkminga. Intensyvi žemdirbystė ir agrarinis bumas, nesiliovęs nuo XIX amžiaus trečiojo dešimtmečio, įgalino čekus – skirtingai nuo Bohemijos vokiečių, dominavusių tekstilės, stiklo pramonėje ir bankininkystėje, – sukaupti kapitalą per maisto pramonę. Pavyzdžiui, čekai padarė didelę pažangą cukraus rafinavimo srityje, ir pirmojo didelio kredito banko (Živnostenská banka, 1865–1869) įsteigimas liudijo jų sėkmę. Užsienio kapitalas industrializacijos procese vaidino palyginti menką vaidmenį. 1907–1913 metų laikotarpiu išsiplėtus čekų komerciniams bankams, Bohemija tapo pramonine šalimi, o čekų tautinis judėjimas įgijo tvirtą ekonominį pamatą.

1846–1910 metais čekų ir vokiečių santykis pasikeitė pirmųjų naudai. Bohemijoje jis pakito nuo 60:40 iki 63:37; Moravijoje nuo 70:30 iki 72:28. Vis dėlto vokiečiai išlaikė pranašumą užimtumo atžvilgiu. 1910 metais darbo jėgos struktūra rodė, kad žemės ūkyje dirba 30 procentų vokiečių, pramonėje – 42 procentai, prekyboje ir transporte – 12 procentų. Tuo tarpu čekų – atitinkamai 44, 31 ir 9 procentai. Per šimtmetį į miestus suplaukė žydai, tapdami pasiturinčia viduriniąja klase. 1869 metais jų buvo 133 000; Prahoje 1910 metais žydų gyveno beveik 10 000. Devintąjį dešimtmetį buvo pastebima jų čekėjimo tendencija, nepaisant ekonomiškai ir tautiškai motyvuoto čekų antisemitizmo. Priežastis tai ar pasekmė, bet faktas lieka faktu, kad tik 15 procentų žydų Prahoje skelbėsi esą čekais. Kiti kalbėjo vokiškai ir buvo laikomi germanizuojančiu veiksniu.

Kaip ir Vakarų Europoje, Pramonės revoliuciją Bohemijoje lydėjo socialinės problemos. Darbininkai priešinosi mašinų diegimui, dėl to Prahoje 1844 metais kilo riaušės. Darbininkų padėtis blogėjo senesnėse ūkio šakose ir tuose regionuose, kur vyravo pasenę gamybos būdai.

Vėliau atsirado profesinės sąjungos, bet čekų proletariatas išlaikė kai kuriuos amatininkų tradicijų ir pažiūrų suformuotus bruožus.

Socioekonominės sanklodos permainų atžvilgiu Pramonės revoliucija Vengrijoje buvo sėkminga tik iš dalies. Ji prasidėjo antrojoje amžiaus pusėje, plėtojosi septintąjį dešimtmetį, didžiausią intensyvumą pasiekė aštuntąjį bei devintąjį dešimtmetį ir dar sykį suintensyvėjo XX amžiaus pradžioje. Todėl kai kurie istorikai „šuolį" nustumia net į paskutinį XIX amžiaus dešimtmetį. Gyventojų skaičius 1800–1910 metais daugiau negu padvigubėjo; laikotarpiu nuo Austrijos-Vengrijos susikūrimo iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios jis padidėjo nuo 15,4 iki 20,9 milijono. Neregėtai išaugo Budapeštas: nuo 54 000 gyventojų 1800 metais iki bemaž 900 000 – 1910 metais, bet iš kitų miestų tik Szeged peržengė 100 000 ribą. Nors neraštingumas sumažėjo daugiau negu perpus, 1910 metais jis dar sudarė 33 procentus, gerokai viršydamas čekų lygį. Tiesa, universiteto studentų skaičius per šešiasdešimt metų iki Pirmojo pasaulinio karo padidėjo dvidešimt kartų.

Pirmieji Pramonės revoliucijos ženklai pasirodė prieš 1848 metus. Malūnuose, cukraus fabrikuose pradėta naudoti garo jėgą, tad jau buvo galima kalbėti apie ankstyvąją mechanizacijos stadiją kai kuriose pramonės šakose. Atsirado garlaiviai, atidarytas pirmasis geležinkelis. Pradėjo steigtis komerciniai ir kredito bankai. Valstiečių išlaisvinimas 1848 metais, laikomas kapitalizmo prielaida žemės ūkyje, sukūrė gausų bežemį proletariatą. Tačiau, nors dirbamų plotų padaugėjo, socioekonominių santykių sankloda kaime neleido vykti radikalioms permainoms.

Nesuderinami dalykai – technologinė pažanga ir nepajudinama socialinė bei politinė tvarka – iš tiesų buvo viena iš didžiausių problemų. Kita – Vengrijos santykiai su toliau pažengusia austriškąja monarchijos dalimi. Vidaus muitų panaikinimas 1850 metais, vėlesnė muitų unija ir finansinė sutartis, lydėjusi 1867 metų Kompromisą, smarkiai, bet prieštaringai paveikė Vengrijos ekonomikos raidą. Pasak kai kurių pasenusio požiūrio istorikų, Vengrija atsidūrė „kolonijinės" priklausomybės padėtyje, kuri trukdė industrializuoti šalį ir įtvirtino jos daugiausiai agrarinį pobūdį. Šios nuomonės oponentai neįžiūri daug išnaudojimo ženklų ir nurodo sąsajos su Austrija pranašumus, kaip antai didelę rinką sparčiai augančiam grūdų, gyvulių ir ypač maisto produktų eksportui. Jie pabrėžia teigiamą vaidmenį, kurį suvaidino Austrijos kapitalas. Protekcionistinių muitų padidinimas 1907 metais, jų nuomone, gerokai palengvino Vengrijos kaimo proletariato padėtį. Atrodo, kad dabar

mokslininkai yra pasiekę šiokią tokią sutarmę dėl naudos ir sunkumų, kurie teko Vengrijai sąjungoje su labiau išsivysčiusia Austrija. Pelningumo ir kapitalo kaupimo atžvilgiu nauda, kurią teikė maisto perdirbimo pramonė, nusvėrė nuostolius dėl nepakankamo lengvosios pramonės, ypač tekstilės, išplėtojimo. Imant pramonę kaip visumą, Vengrijos ekonominė partnerystė su Austrija davė trumpalaikės naudos, bet galiausiai sulėtino socioekonomines permainas.

Žemės ūkis, o ne tekstilės pramonė buvo didžiausias Vengrijos ekonominės pažangos katalizatorius. XX amžiaus pradžioje, padvigubėjus išauginamam derliui, suklestėjo maisto perdirbimas. Miltų malyba plėtojosi tokiu mastu, kad Budapeštas tapo didžiausiu centru pasaulyje po Minneapolio. Grūdų ir miltų eksporto santykis nepaliaujamai keitėsi pastarųjų naudai. Kitų ūkio šakų pažanga irgi buvo stulbinanti. Anglių gavyba padidėjo daugiau kaip keturiolika kartų (1867–1914), geležies lydymas – daugiau kaip penkis kartus, plieno – du kartus (1898–1914). Nuo Austrijos-Vengrijos susikūrimo energijos ištekliai padidėjo šimteriopai. Pramonės darbininkų 1880–1913 metais padaugėjo nuo 110 000 iki 620 000.

Geležinkelių tinklas plėtėsi ne mažiau įspūdingai, nors iš pradžių linijų kryptį diktavo Austrijos poreikiai ir tik vėliau įsivyravo Vengrijos interesai. Pagal tinklo tankumą, skaičiuojant vienam gyventojui, Vengrija 1913 metais buvo šeštoje vietoje Europoje, aplenkusi Vokietiją ir Prancūziją. Kai kurie ekonomikos istorikai tokį augimą laiko tipišku šaliai, kuri yra toli nuo Europos centrų ir kuriai reikia labiau išplėtoto transporto bei komunikacijų. Svarbiausią vaidmenį tiesiant geležinkelius vaidino nevengrų (Austrijos ir užsienio) kapitalas. Drauge su vietiniu kapitalu ir valstybės subsidijomis jis laidavo bankų klestėjimą. Kapitalo augimas, 1848 metus prilyginus 100, 1867 metais buvo 750, 1890 metais – 6340, o 1900 metais – 11 380. Įspūdingi skaičiai.

Per visą laikotarpį po 1867 metų Kompromiso Vengrijos nacionalinės pajamos padidėjo trigubai. Ekonominės plėtros austriškojoje ir vengriškojoje monarchijos dalyse palyginimas taip pat rodo santykinę Vengrijos pažangą: iš pradžių 70:30, pabaigoje – 63,6:34,4. Ūkio sanklodos kitimas matyti iš 6.2 lentelės skaičių.

6.2 lentelė Pramonės produkcijos vertės pasiskirstymas Vengrijoje (procentais)

	Maisto perdirbimas	Sunkioji pramonė	Tekstilės pramonė	Kitos lengvosios pramonės šakos
1898	44,1	39,9	5,0	11,0
1913	38,9	41,2	7,3	12,6

Remtasi: R.A. Kann, Z.V. David, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands 1526–1918*, Seattle, Wash., 1984, p. 370.

Nors ir stebėtinai sparčiai augusi, dėl savo ūkio žemo pradinio lygio Vengrija išliko daugiau agrarine-industrine negu industrializuota šalimi. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse pramonės dalis tesudarė 27–30 procentų BNP; eksportuota tik 37,5 procento gatavų prekių (daugiausiai perdirbtų maisto produktų). Dauguma gyventojų (75 procentai) vertėsi iš žemės ūkio, 17 procentų gyveno miestuose (palyginti su 7 procentais 1870 metais). Dvidešimt penkiuose didžiausiuose miestuose apie 16 procentų gyventojų dirbo pramonėje. Visa tai rodė, kad, nors socialinė šalies sankloda ir pasikeitė, pokyčiai toli gražu nebuvo dideli. Socialinė piramidė išliko labai tradiciška. Tituluotoji aristokratija, valdanti didžiuosius dvarus, vis dar buvo jos viršuje ir vyravo politikoje. Kiek žemiau stovėjo turtingoji bajorija, bet, vidutinio dydžio valdoms sparčiai smunkant ir silpninant šią grupę, kuri nuo seno buvo liberali ir nepriklausoma tautos jėga, ji vis labiau diferencijavosi. Susilieję su nevengrų buržuazija, smulkieji bajorai būtų galėję tapti viduriniąja klase, – tokiam visuomenės „suburžuazėjimui" daug kas pritarė, kaip jau minėta ankstesniame skyriuje. Tačiau bajorai nebuvo linkę perimti buržuazijos pažiūrų, darbo įpročių ir vertybių. Jie verčiau ėjo į administracinius postus arba papildė inteligentijos gretas, išlaikydami tiek savo etosą, tiek tradicijas.

Atsiradusi viduriniojі klasė susidėjo daugiausiai iš vokiečių ir žydų. Žydai aktyviai dalyvavo ekonominėje veikloje kaip urmo pirkliai, makleriai ir amatininkai; jų skaičius 1869–1910 metais išaugo nuo 542 279 iki 911 227. Bemaž ketvirtis Budapešto gyventojų buvo žydai, todėl antisemitai vadino miestą Judapeštu. Tačiau žydai, kaip ir vokiečiai, sparčiai vengrėjo. XIX amžiaus viduryje Buda iš esmės buvo vokiečių miestas, tuo tarpu 1910 metais jau 86 procentai gyventojų kalbėjo vengriškai. 1896 metais panaikinus diskriminacinius 1867 metų įstatymus ir pripažinus tikybų lygybę, prasidėjo masinė žydų asimiliacija. Jidiš kalbančių

gyventojų liko mažiau negu ketvirtadalis. Iš žydų buržuazijos gretų iškilo stambieji bankininkai, pramonininkai, spaudos magnatai. Daugiau negu trys šimtai įtakingų šeimų gavo bajorų privilegijas, 28 šeimos – baronų titulus. Daugelis žydų galutinai asimiliavosi priėmę krikščionybę ir per vedybas susigiminiavę su vengrų bajorija.

Nesant vietinės viduriniosios klasės su savais siekiais ir „nesuburžuazėjus" visuomenei, sąjunga tarp aristokratijos ir vokiečių arba žydų kilmės buržuazijos šiek tiek stingdė sistemą. Kai kurie aristokratai palaikė industrializaciją tik tiek, kiek ji buvo naudinga žemės ūkiui, kurio interesus jie tapatino su visos šalies interesais. Aristokratija buvo pakankamai lanksti, kad patikėtų žydiškajam elementui vadovaujamą vaidmenį šalies ūkyje ir retkarčiais suteiktų jam jaunesniojo partnerio teises politikoje. Juk galų gale suvengrėję žydai ar vokiečiai tik gerino tautinę šv. Stepono žemių statistiką. Todėl politinis elitas nepritarė antisemitizmui, nors ir negalėjo sutrukdyti XIX amžiaus devintąjį dešimtmetį atsirasti trumpaamžei antisemitinei partijai ar kilti pavienėms demonstracijoms prieš tariamą ar realų žydų atskirumą ir uždarumą. Tradicinę judeofobiją, apibūdintą kaip „antipatijos jausmas etninei grupei, išpažįstančiai kitokią, svetimą tikybą ir užsiimančiai džentelmenams nepritinkančia veikla",[45] papildė nauji bruožai, kuriuos subrandino rasizmas ir ekonominė konkurencija. Slovakų valstiečiai nekentė žydo kaip išnaudotojo ir kaip madjarizuotojo. Čia galime panagrinėti, kaip industrializacijos procesai veikė santykius tarp valstybės ir masių, ypač nevengrų tautybės.

Žemės ūkio darbininkų ir pramonės proletariato vargai bei skurdas didino nepasitenkinimą (valdžios brutaliai malšinamą) arba vertė emigruoti. Iš šalies išvyko daugiau negu pusantro milijono žmonių, daugiausiai į Ameriką. Pusė iš jų buvo nevengrai. Didžiąją dalį kaimo proletariato sudarė vengrai, tuo tarpu kroatai, slovakai bei rumunai priklausė vargingiausiajam sluoksniui ir todėl buvo dvigubi antros rūšies piliečiai.

Nevengrų gyvenamas žemes industrializacijos procesas paveikė netolygiai. Slovakijos, kaip atskiro vieneto (imant nuo 1918 metų egzistuojančias sienas), gyventojų dalis visoje Vengrijoje (16,8 procento) maždaug atitiko jos pramonės produkciją (18,6 procento). Čia buvo maisto pramonės įmonių, popieriaus, tekstilės ir metalurgijos fabrikų. Santykinė negatavų ir pusiau gatavų gaminių dalis Slovakijoje buvo didesnė negu kitose Vengrijos vietose. Daugiau kaip 80 procentų didžiųjų dvarų valdė vengrai. Transilvanijoje, kur industrializacija žengė palyginti kukliai, šis skaičius buvo dar didesnis. Daugiausiai užsienio kapitalu

buvo modernizuojama kalnakasybos bei metalurgijos pramonė ir tiesiami geležinkeliai. Kūrėsi vengrų, saksų ir rumunų kredito bankai. Kroatijai sekėsi blogiausiai. Čia buvo didžiausias dirbančiųjų žemės ūkyje procentas ir aukščiausias neraštingumo lygis. Nors Kroatijos gyventojai sudarė 12,5 procento Vengrijos gyventojų, jie gamino tik 5 procentus visos produkcijos. Geležinkelio linijų kryptis akivaizdžiai rodė Vengrijos interesų viršenybę prieš Kroatijos interesus. Tautinės masių nuoskaudos buvo susipynusios su socialinėmis.

Nepaprastai sunku, jei apskritai įmanoma, lyginti Pramonės revoliuciją lenkų žemėse su analogiškais procesais Bohemijoje ir Vengrijoje. Nes kas gi buvo Lenkija XIX amžiuje? Jos nepavadinsi ekonomine realija, nes jos žemės priklausė šalį pasidalijusių valstybių ūkiams. Neegzistavo atskira Lenkijos rinka, o gretimas buvusios jungtinės valstybės dalis skyrė muitų barjerai. Kongresinei karalystei teko įsivežti anglis iš Doneco baseino, o ne iš gretimos Silezijos, naftą – iš Baku, o ne iš rytų Galicijos. Pavadinti lenkus valdančiąja tauta buvo galima nebent autonomiškoje Galicijoje. Po 1864 metų Kongresinės karalystės statusas sumenkėjo iki okupuotos provincijos. Todėl lenkų galimybės kreipti ekonomikos raidą buvo smarkiai apribotos. Tiesa, buvusiose rytinėse žemėse, kurias aneksavo Rusija, lenkams priklausė neproporcingai daug žemės. Tačiau lenkų ryšiai su Ukraina, Gudija ir netgi Lietuva paskutiniais amžiaus dešimtmečiais silpnėjo, tad šiuos kraštus įtraukti į „visos Lenkijos" statistiką būtų klaidinga. Todėl toliau daugiausiai kalbėsime apie Kongresinę karalystę, Galiciją ir Prūsijos Lenkiją.

Demografinis prieaugis šiose žemėse buvo gerokai didesnis už Europos vidurkį. Antrojoje amžiaus pusėje Prūsų Lenkijos gyventojų skaičius padidėjo 60 procentų, Galicijos – 85 procentais, Kongresinės karalystės – 160 procentų. Šie trys regionai smarkiai skyrėsi vienas nuo kito tiek kultūros, tiek materialinės civilizacijos atžvilgiu. Prūsijos zonai buvo būdinga modernus žemės ūkis ir lengvoji pramonė, jos neraštingumo lygis 1870–1901 metais nukrito nuo 30 iki 1 procento. O atsilikusioje Galicijoje ir Kongresinėje karalystėje, kur tuo metu vyko Pramonės revoliucija, neraštingumo lygis per tą patį laikotarpį sumažėjo atitinkamai nuo 80 iki 56 ir nuo 80 iki 65 procentų. Galicija bent galėjo pasigirti didėjančiu universiteto studentų skaičiumi, sudariusiu 22 procentus visų Austrijos studentų, nors Galicijoje gyveno tik 17,8 procento Austrijos gyventojų.

Galicija neabejotinai buvo apleista, neišsivysčiusi provincija; industrializacija jos beveik nepalietė. Jos socioekonominė sankloda buvo panaši į skurdžiųjų Vengrijos vietovių. Tarp lenkų ir rusinų žydai sudarė 11,5

procento gyventojų, beveik 70 procentų jų kalbėjo jidiš kalba. Žydai kontroliavo didžiąją dalį vietinės prekybos ir smulkiųjų įmonių; tarp jų buvo ir mažų miestelių skurdžių, ir stambių žemvaldžių. Iš Galicijos naftos gavybos, labai svarbios tais laikais, daugiausiai pelnėsi užsienio kapitalistai. Provincijos ekonomiką kiek pagyvino Austrijos nutiesti strateginiai geležinkeliai, taip pat subsidijos žemės ūkiui ir pirmojo kredito banko įsteigimas. Naftos gavyba 1870–1890 metais padidėjo keturgubai, anglių – trigubai. Dviejų svarbiausių miestų, Lvovo (Lwów, Lemberg, Lviv) ir Krokuvos, gyventojų skaičius padidėjo atitinkamai nuo 70 000 iki 120 000 ir nuo 50 000 iki 70 000. Vargu ar tai laikytina reikšmingu prieaugiu. 1888 metais išėjusioje studijoje *Galicijos vargai* parodyta, kad Galicijos gyventojo vartojimo lygis sudarė pusę, o jo darbo našumas ketvirtadalį Europos vidurkio.

Tokį žemą vartojimą bei našumą ir tokį ekonominį sąstingį tegalima palyginti su buvusiomis Lietuvos ir Gudijos provincijomis (Rusijos „Šiaurės vakarų kraštu"), kur 50–60 procentų dvarų žemių vis dar valdė lenkai. Kur kas geresnė padėtis buvo Ukrainoje ("Pietvakarių kraštas"), kur klestėjo cukraus pramonė (1910 metais 40 procentų jos priklausė lenkams) ir kur geležinkeliai, jungiantys regioną su Juodąja jūra, stimuliavo tiek gamybą, tiek prekybą. Visos šios teritorijos įėjo į žydų sėslumo zoną, ir nemaža dalis gyventojų (apie 14 procentų) čia buvo žydai. Tačiau pogromų banga nubloškė daugelį jų į vakarus, į Kongresinę karalystę, kur 1909 metais jie sudarė 14,6 procento visų gyventojų, o Varšuvoje – apie 32 procentus.

Kongresinėje karalystėje, po Sausio sukilimo pavadintoje Pavyslio kraštu, vieninteléje iš senosios Lenkijos ir Lietuvos sandraugos žemių vyko Pramonės revoliucija. Sužlugus valstybės mėginimams industrializuoti šalį, apie kuriuos kalbėta praeitame skyriuje, Karalystės skolos 1856 metais prilygo trims jos metiniams biudžetams. Panaikinus muitų barjerus su Rusija (1851) ir ėmusis protekcionizmo, atsirado naujų galimybių. Geležinkelių tiesimas smarkiai padidino žemės ūkio produktų ir pramonės gaminių poreikį. Valstybė pardavė savo kasyklas ir metalurgijos įmones privatiems kapitalistams, kurie tiesė Varšuvos–Vienos geležinkelį (atidarytas 1845 metais). Maždaug 39 procentai pramonės kapitalo, arba 69 procentai pramonės produkcijos vertės, priklausė užsieniečiams. Užsienio kapitalą traukė kylančios pramonės šakos, gaminančios milžiniškai Rusijos rinkai, bet šeštąjį dešimtmetį būtent Karalystės vidaus rinka veikė kaip pagrindinis katalizatorius ir leido kaupti pramonės kapitalą. Kitą dešimtmetį atsivėrė didžiulės eksporto galimybės į rytų

rinką, ir 70 procentų produkcijos keliavo į Rusiją. Sparčiai augantis tekstilės pramonės centras Lodzė tapo „pažadėtąja žeme" iniciatyviems verslininkams; prasidėjo naujas svetimšalių, ypač vokiečių, antplūdis. Lodzei buvo būdingas savitas lenkų, žydų ir vokiečių mišinys. Daugelis vokiečių ilgainiui sulenkėjo. Žydai neretai atsidurdavo tarpinėje padėtyje tarp rusų ir lenkų; dalis jų buržuazijos asimiliavosi, didžiosios bankininkų ir pramonininkų šeimos (Kronenbergai, Blochai, Poznańskiai) perėjo į krikščionybę ir per vedybas susimaišė su lenkų bajorija.

Technikos revoliucija – kriterijumi laikant daugiau kaip 50 procentų mechanizaciją vienoje ar kitoje pramonės šakoje – prasidėjo apie 1850 metus. Pirmiausiai ji pasireiškė cukraus rafinavimo pramonėje, apie 1875 metus – medvilnės pramonėje, apie 1890 metus – metalurgijoje. Garo variklių, kurių vienas kitas pasirodė įvairiose lenkų žemėse jau antrąjį amžiaus dešimtmetį (pirmasis – 1817 metais), 1853–1888 metų laikotarpiu padaugėjo dvidešimt penkis kartus. Nuo aštuntojo dešimtmečio vidurio iki paskutinio amžiaus dešimtmečio pramonės produkcijos vertė padidėjo devyniskart.

Labiausiai išplėtota buvo tekstilės pramonė, po jos, svarbos tvarka, ėjo 1870–1890 metais dešimteriopai padidėjusi anglių gavyba ir šiek tiek lėčiau augusi mašinų gamyba bei maisto pramonė. Miesto gyventojų skaičius (tuose miestuose, kur gyveno daugiau kaip 10 000 žmonių) 1870–1910 metais padvigubėjo, šoktelėdamas nuo 9 iki 18 procentų. Toks urbanizacijos lygis vis dar buvo žemas, net jeigu ir turėsime galvoje, kad kai kurie miesteliai neteko miesto statuso ir tai sumažino miestiečių skaičių. Tačiau Varšuva, kur amžiaus pradžioje gyveno 100 000 žmonių, o 1870 metais – 151 000, 1910 metais jau turėjo jų daugiau negu 872 000. Vis dėlto Karalystė netapo pramonine šalimi. Miestų sektorius buvo silpnas, pramonės darbininkų procentas palyginti mažas, ekonominės permainos tik iš dalies pakeitė visuomenę. Nors aristokratija čia vaidino ne tokį svarbų vaidmenį kaip Vengrijoje ir vidurinioji klasė augo kiek sparčiau, tačiau, apskritai imant, Kongresinė karalystė labiau panėšėjo į vengriškąjį negu į čekiškąjį modelį. Tai, kas joje vyko, gerai iliustravo regiono Pramonės revoliuciją, kuri, nors ir paskatino svarbius pokyčius, bet kiekybiškai skyrėsi nuo tokios revoliucijos Vakaruose, labai priklausė nuo užsienio kapitalo ir sustojo ant struktūrinių socioekonominių pertvarkymų slenksčio arba mažių mažiausiai vėlavo juos atlikti.

Šia prasme Prūsijos Lenkija labiau laikėsi Vakarų kelio, nors daugiausiai plėtojo agrarinį ir lengvosios pramonės sektorių. 1882 metais 65 procentai žmonių čia dirbo žemės ūkyje, tačiau tai buvo techniškai

modernus žemės ūkis, jis rėmėsi, kaip ir Čekijoje, vietiniais kreditais, kooperatyvais ir savišalpos draugijomis. Varžydamiesi su vietos vokiečiais, kurie turėjo didesnę įtaką bankams bei stambioms įmonėms ir kuriuos palaikė Prūsijos valstybė, Poznanės kunigaikštystės lenkai turėjo gerinti savo gaminių kokybę, kad aplenktų konkurentus. Nuolat progresavo maisto pramonė, alaus daryklos, amatai ir smulkios įmonės. Lenkų vidurinioji klasė čia kilo kaip jokioje kitoje padalytos šalies dalyje. Susidūrę su smarkia konkurencija ir viliojami didesnių galimybių, į vakarų Vokietiją emigravo daugelis vokiečių ir žydų. Tad žydų dalis, 1890 metais sudariusi 2,5 procento visų gyventojų, nukrito iki 1,2 procento 1910 metais ir buvo mažesnė negu kitose lenkų žemėse. Prūsijos Lenkija pasidarė bemaž vakarietiška provincija, tiek ekonominiu, tiek socialiniu atžvilgiu labai panaši į Bohemiją.

Geležinkelių vaidmenį Lenkijos raidoje iškreipė padalijimai. Geležinkeliai buvo tiesiami, kad Prūsijos Lenkiją sujungtų su Prūsija ir Vokietija, Kongresinę karalystę – su Rusija, Galiciją, išskyrus strateginę rytų–vakarų liniją, – su Austrija. Šia prasme jie skatino pavienių lenkų žemių ūkio integravimą į ekonominį Lenkiją pasidalijusių valstybių audinį. Pačias lenkų žemes jungiančių linijų tankumas buvo menkas; geležinkeliai dažnai nesiejo gretimų ir vienas kitą papildančių regionų. Posakį, kad Lenkija neturėjusi XIX amžiaus, geležinkelių tiesimo istorija iliustruoja kuo puikiausiai.

Nuo septintojo dešimtmečio iki 1890 metų

Po Austrijos-Vengrijos susikūrimo ir Sausio sukilimo galima išskirti tris laiko tarpsnius: pirmuosius dešimtmečius, kuriems būdinga mėginimai prisitaikyti ir socioekonominė pažanga, laikotarpį nuo 1890 metų, juo toliau, juo labiau politizuotą bei radikalizuotą, ir Pirmąjį pasaulinį karą.

Austrijos ir Vengrijos Kompromisas buvo susitarimas tarp dinastijos ir vengrų, kuriems vadovavo Ferenc Deák, užgrūdintas, santūrus, atkaklus ir realistiškas politikas. Vengrijos parlamento priimtas 1867 metų gegužę, Kompromisas įsigaliojo 1868 metais. Monarchija transformavosi į dualistinę valstybę. Austriškoji jos dalis, arba Cisleitanija (abi dalis skyrė Leitos upė), oficialiai buvo vadinama Karalystėmis ir Žemėmis, kurios atstovaujamos Reichsrate (Valstybės taryboje); vargu ar ji galėjo būti laikoma vienalyte šalimi. Vengrija (arba Transleitanija), dabar apimanti visas Šv. Stepono Karūnos žemes, oficialiai skelbėsi esanti „unitarinė tautinė

valstybė" ir tik Kroatijai suteikė šiek tiek autonomijos. Imperatoriaus-karaliaus valdoma Austrija-Vengrija turėjo bendrą kariuomenę, užsienio politiką ir finansus, bet kiekviena jos dalis atskirą iždą ir nacionalinės gvardijos (amerikine prasme) atitikmenį, Austrijoje vadinamą *Landwehr*, Vengrijoje – *Honvédsereg*. Vyriausybė, parlamentas ir administracija buvo atskiri. Austrijai ir Vengrijai susijungiant sudaryta ekonominė sutartis turėjo būti kas dešimt metų peržiūrima.

„Tauta, – rašė įžymus vengrų istorikas, – nenorėjo kompromiso, bet ji nenorėjo ir [...] atnaujinti kovos su Viena ir dinastija."[46] Jo nuomone, Kompromisas didžiąja dalimi atkūrė šalies suverenitetą, turėtą iki Mohácso mūšio ir per 1848 metų revoliuciją. Tačiau Vengrijos likimas dabar buvo susietas su Viena. Kossuth tai laikė pražūtimi ir iš tremties skelbė, kad Vengrija, nebebūdama savo lemties šeimininkė, nugrimsianti į dugną kartu su Austrija. Deák ir jo šalininkai manė priešingai. Jie norėjo, kad Austrijos-Vengrijos imperija stiprėtų, nes jos žlugimas nebūtų buvęs naudingas vengrams. Įsprausti tarp nedraugiškai nusiteikusių vokiečių ir rusų, jie būtų laikomi „žaliava kitų statinių statybai".[47]

Daugeliu atžvilgių Kompromisas leido Vengrijai politiškai dominuoti imperijoje; antai užsienio reikalų ministras buvo vengras Gyula Andrássy. Tuo metu tokia išeitis atrodė vienintelė realistiška, – vengrai manė, kad taip jie išsaugos tradicinį savo valstybės pobūdį. Dėl to jie nenorėjo imtis socialinių reformų ar suteikti nuolaidų kitoms tautybėms. Tiesa, galima sakyti, kad dualistinė santvarka stabdė tolesnę evoliuciją, visų pirma monarchijos federalizaciją ir demokratizaciją, ir šia prasme visiems turėjo neigiamų padarinių.

Pagal sudėtingą rinkimų sistemą, davusią teisę balsuoti vidutiniškai 6,1 procento gyventojų (maždaug 3 procentams Kroatijoje ir Transilvanijoje), Deáko partija (nuo 1875 metų vadinta Liberalų) išliko valdžioje iki 1890 metų. Kálmáno Tiszos kabinetas, sudarytas iš aristokratų, turtingesnių bajorų ir iškilesnių buržua, turėjo bemaž neribotą valdžią. Tisza tvirtai laikė kumštyje savo šalininkus, pergudraudavo tiek konservatorius, tiek radikalus, socialiniuose reikaluose stengėsi „netampyti liūto už uodegos", o tautiniuose – spausti kitas tautybes. Nepopuliariai politikai įgyvendinti ir tvarkai bei taikai palaikyti 1881 metais buvo sukurtos specialios pajėgos – žandarmerija, turėjusi atitikmenį ir Vakaruose.

Rengiant Kompromisą, trintis tarp Vienos ir Budapešto daugiausiai kildavo dėl karinių ir ekonominių dalykų. Vengrai reikalavo savos kariuomenės; be to, opozicija, vadinamieji „agrarai", norėjo laisvesnės sąjungos su Austrija, o valdantieji „merkantilininkai" – atvirkščiai. 1868

metais parlamentas priėmė Tautybių įstatymą, įtvirtinantį „unitarinę vengrų politinę tautą". Įstatymo autoriai, visų pirma József Eötvös, pripažino nevengrų tautybių egzistavimą ir norėjo panaikinti diskriminaciją, suteikdami joms teisinę lygybę. Įstatymas gynė tautybių kultūrines teises, įskaitant gimtosios kalbos vartojimą žemutiniu teismų, administracijos ir švietimo lygiu. Joms leista kurti kultūrines ir politines draugijas. Tačiau kolektyvinės teisės, ypač autonomija, kitoms tautybėms nebuvo suteiktos, ir nuo aštuntojo dešimtmečio, prasidėjus prievartinei madjarizacijai, liberali įstatymo dvasia ėmė nykti, jo raidė buvo iškraipoma. Tisza buvo įsitikinęs, kad tik asimiliavus kiek galima daugiau nevengrų (jų buvo apie 46 procentus, neskaitant Kroatijos) ateityje pavyksią išsivaduoti iš Vienos glėbio.

Pagal 1868 metų sutartį (*Nagodba*), Kroatija turėjo „asocijuotos šalies, pavaldžios Šv. Stepono Karūnai", statusą su autonomija teisingumo, vidaus reikalų, švietimo ir tikybos srityse. Gynybą ir ekonomiką savo rankose laikė Budapeštas, o trys dešimtys kroatų deputatų parlamente, kaip ir Kroatijos reikalų ministras vyriausybėje, neturėjo realios įtakos. Baną skyrė karalius, o saboras galėjo tik pareikšti savo nepritarimą. Kroatai troško pakeisti tokį santykių su Budapeštu pobūdį. Pats iškiliausias jų politikos ir kultūros veikėjas buvo vyskupas Josip Strossmayer (prisidėjęs kuriant Mokslų akademiją ir Zagrebo universitetą). Galutiniu tikslu laikydamas ilyrizmą (dvasinį pietų slavų susivienijimą), jis agitavo už monarchijos transformaciją į trišalę partnerystę, kurios trečias elementas būtų pietų slavai. Užkietėjusio vengro Károly Khuen-Héderváry paskyrimas banu 1883 metais reiškė, kad Budapeštas nelinkęs į jokias permainas ir netgi į jokį prasmingą dialogą.

Vargu ar rumunų, slovakų ir serbų lyderius tenkino vien teisė pateikinėti peticijas gimtąja kalba. Bet jų noras gauti bent ribotą autonomiją neturėjo nė menkiausios galimybės išsipildyti. Kultūrinė ir kalbinė madjarizacija vyko kaip vykusi. 1874–1875 metais buvo uždarytos slovakų vidurinės mokyklos ir kultūros fondas (Matica slovenská). Devintojo dešimtmečio pradžioje vengrų kalba buvo įvesta ir pradinėse mokyklose; ekstremistinės organizacijos, kaip antai Aukštutinės Vengrijos kultūros draugija (FMKE), ragino visiškai madjarizuoti Slovakiją. Du ar trys slovakų deputatai Budapešto parlamente buvo bejėgiai. Bijant represijų, slovakų kontaktai su čekais sumažėjo iki minimumo.

Austrijos ir Vengrijos Kompromisas buvo stiprus smūgis čekų politiniams siekiams. Palackio kartėlis atsispindi jo posakyje, kad čekai egzistavę iki Austrijos ir egzistuosią, kai Austrijos nebebus. Palacký ir jo

vadovaujami senačekiai 1868 metais įrodinėjo, kad Šv. Vaclovo Karūnos teisės niekuo nesiskiria nuo Šv. Stepono Karūnos. Istoriniu požiūriu toks teiginys gal ir buvo pagrįstas, bet politiniu – naivus. Čekų siekius remdama istorija, Palackio stovykla atsidūrė aklavietėje. Bohemijos vokiečių Viena neketino paaukoti čekams kaip nevengrus paaukojo Vengrijai. Reikalaudami istorinių teisių, senačekiai tarsi buvo pasirengę atsisakyti sąjungos su slovakais idėjos. Bendradarbiaudami su aristokratija – Palacký buvo liberalas, ne demokratas, – senačekiai, regis, laikėsi anachroniškos programos. Jų politinė taktika – sakykime, Palackio kelionė į etnografinę slavų parodą Rusijoje – sumažino jų atsparumą panslavizmo šauksmui. Jų prorusiška laikysena nepatiko Galicijos lenkams.

Po nesėkmingo Reichsrato boikoto čekai 1871 metais pabandė su Viena susitarti. Jie siūlė bendrą Bohemijos, Moravijos bei Silezijos seimą ir teisės, valdymo bei švietimo reikalų autonomiją. Susitarti nepavyko daugiausiai dėl to, kad tam prieštaravo vengrai. Čekai vėl ėmėsi boikoto, bet vietinius seimus susilpnino tiesioginių Reichsrato rinkimų įvedimas (iki tol buvo renkama netiesiogiai, per vietinius seimus).

Politines nesėkmes senačekių vyravimo laikais atsvėrė nesiliaujanti socioekonominė plėtra ir čekų tautinio atgimimo laimėjimai. Dar septintojo dešimtmečio pradžioje gimnastikos draugija „Sokol" tapo galinga gimtosios kalbos ir kultūros propaguotoja. 1868 metais buvo padėti pamatai Čekijos nacionaliniam teatrui (atidarytas 1883 metais), kuris vėliau pasirinko devizą „Tauta – sau". 1882 metais Prahos universitetas suskilo į dvi dalis: čekų ir vokiečių. Politinė scena ėmė keistis, kai pirmas čekas tapo vyriausybės nariu ir tarp senačekių ir jaunačekių subrendo krizė. Savo viršūnę ji pasiekė 1890 metais, paženklindama, kaip ir Vengrijoje bei lenkų žemėse, naujo laikotarpio pradžią.

Lenkų politinę raidą po septintojo dešimtmečio smarkiai paveikė karti Sausio sukilimo patirtis ir tai, kad lenkų klausimas bemaž išnyko iš tarptautinės dienotvarkės. Galicijoje Kompromisas iš pradžių sukėlė panašią į čekų reakciją, bet konservatyvieji politikai gana greitai suvokė tiesioginio bendravimo su Viena naudą. Jų motyvacija nebuvo grynai prisitaikėliška ir atspindėjo ne vien turtinius klasių interesus; ją nulėmė naujas tiek senos, tiek nesenos lenkų praeities vertinimas. Galicijos konservatoriai, daugelis kurių, nepaisydami sveikos nuovokos, rėmė 1863 metų sukilimą, dabar smerkė jį kaip visišką beprotybę. Kylanti Krokuvos istorikų mokykla konspiracinę XIX amžiaus veiklą laikė logiška pasekme „respublikoniškosios" tradicijos, kurią šlovino Lelewel ir jo mokiniai. *Liberum conspiro* šaknys esą glūdėjusios *liberum veto.* Józef

Szujski su kolegomis dėl padalijimų kaltino anarchišką bajoriją ir apgailėjo monarcho valdžios nuosmukį senojoje Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. „Optimistiniam" libertariškam-respublikoniškam vertinimui jie priešpriešino „blaivų" monarchistinį požiūrį.

Konservatoriams atrodė, kad lenkus reikią mokyti politinės išminties bei drausmės ir kad Austrija suteikianti tokias galimybes. Kontroversiškame kreipimesi į valdovą konservatoriai pareiškė įsitikinimą, kad Austrija paveldėjusi Lenkijos misiją būti skydu, saugančiu nuo Rytų, ir skelbėsi esą pasiryžę stoti greta imperatoriaus. Viena atsakė ne tvirtais įsipareigojimais, o laipsniškomis nuolaidomis, bet jos buvo gana reikšmingos. Provincijos vidaus padalijimo (kuriam rusinai, vis dažniau save vadinantys ukrainiečiais, pritarė) 1867 metais buvo atsisakyta ir lenkų kalba tapo oficialia, taip pat ir aukštosiose mokyklose. Tai reiškė Galicijos polonizaciją ir pavertimą lenkiškuoju Pjemontu. Lenkams tampant valdančiąja grupe, pablogėjo lenkų ir ukrainiečių santykiai. Nors didžiuma žydų išlaikė savo tikybą ir kalbą, vis daugiau jų asimiliavosi į lenkų *establishment'ą*.

Taigi lenkai monarchijoje tapo politiškai privilegijuota tauta. Jie buvo lojalūs Habsburgams, bet ne Austrijai, ir tik tol, kol bus atkurta nepriklausoma Lenkija. Šiaip ar taip, monarchija lenkų klausimo negalėjo išspręsti, – tai padaryti buvo galima tik panaikinus padalijimus. O iki tol lenkams ryšys su Viena atrodė naudingas – vyriausybėje buvo ministrų ir kabineto vadovų iš Galicijos. Austrijos parlamentinė sistema vargu ar būtų galėjusi funkcionuoti be lenkų grupės Reichsrate paramos viena kitą keičiančioms vyriausybėms.

Už Krokuvos konservatorių valdymą Galicija sumokėjo tam tikrą kainą. Jie prastai tvarkė ūkį, o jų politika buvo žemvaldiška, klerikalinė ir gana ribota. Tie, kurių prohabsburgiškas įkarštis atrodė per didelis, pavyzdžiui vietininkas Agenor Gołuchowski, buvo kaltinami prisidedą prie „trilojalizmo". Šiuo terminu vadintas lojalumo demonstravimas trims pasidalijusioms valstybėms viliantis gauti nuolaidų. Kritikų nuomone, tai galėjo pagilinti esamus skirtumus tarp padalytosios Lenkijos žemių ir padaryti nepataisomą žalą Lenkijos atkūrimo programai.

Rusija, kuri Kongresinės karalystės atžvilgiu laikėsi tautinės priespaudos politikos, jokių nuolaidų suteikti nė neketino. 1864 metais valstiečius paleidžiant iš baudžiavos palankesnėmis negu Rusijoje sąlygomis, siekta juos padaryti ištikimais valdiniais ir sutrukdyti jiems tapti sąmoningais lenkų tautos nariais. Lenkų tautą esą sudarė bajorai ir dvasininkai, taigi, anot vieno rusų žurnalisto,

Jokio lenkų klausimo nebeliks nuo tos akimirkos, kai lenkų tautybė praras ne tik savo materialinį, bet ir moralinį autoritetą tarp rusinų ir lietuvių Vakarų krašte ir kai neatremiama Lenkijos karalystės valstiečių bendruomenių galia sutriuškins... senuosius lenkų bajorijos idealus.[48]

Kaip parodė įvykiai, rusams nepavyko patraukti valstiečių į savo pusę; valdžios priemonės prieš lenkų kalbą ir katalikų tikybą, taip pat tiesioginiai valstiečių kontaktai su caro valdininkais tik pastūmėjo mases į lenkiškumą.

Pramonės revoliucija sušvelnino lenkams pralaimėjimo šoką. Politiškai sugniuždyta visuomenė nukreipė savo energiją ekonomine ir socialine kryptimi. Atmesdami sukilimus kaip romantišką beprotybę ir tikėdami protu bei pažanga, pozityvistai (pavadinimas pasiskolintas iš August'o Comte terminologijos) parengė „organinio darbo" programą. Jau išmėginta Prūsijos Lenkijoje, ji numatė siekti modernizacijos, vytis industrializuotus Vakarus ir saugoti bei plėsti tautos gerovę. Tarp pozityvizmo ir vengrų „buržuazėjimo" programos būta tam tikro panašumo, tik lenkų bajorams buvo užkirstas kelias siekti administracinės ir politinės karjeros. Vargingesnės jų grupės įsiliejo į miestų viduriniosios klasės, inteligentijos ar netgi proletariato gretas.

Pozityvistų programa buvo liaupsinama romanuose ir periodiniuose leidiniuose; iškiliausias jos šalininkas buvo rašytojas Bolesław Prus. Pozityvistai iš dalies laikytini lenkiškąja Vakarų liberalų atmaina, nors tuometinėmis sąlygomis jie vargu ar būtų beatodairiškai pritarę *laissez-faire* ir buržuazinėms pažiūroms. Vieni iš jų panacėja laikė laisvą pramonės ir prekybos plėtotę, tokią kaip Anglijoje. Kiti, kritiškai žiūrėję į spartaus Karalystės industrializavimo planus, pramonės plėtrą laikė tik kulminacija laipsniško proceso, kurio tikslas esąs žemės ūkio modernizavimas. Lodzės tekstilės pramonė, sukurta vokiečių verslininkų, naudojanti Amerikos žaliavas ir gaminanti Rusijos rinkai, tautiniu požiūriu toli gražu neatrodė idealus pavyzdys. Kapitalistams stengiantis pateikti turtėjimo šūkį kaip itin patriotišką, o konservatoriams šaukiantis tradicinių vertybių, pozityvistai visas viltis dėjo į visuotinį švietimą, laisvą jungimąsi į draugijas ir sudarymą galimybių siekti karjeros talentingiems žmonėms. Tačiau realizuoti tas viltis trukdė rusifikacijos ir diskriminacijos politika.

Lenkų įtaką Lietuvos, Ukrainos ir Gudijos provincijose caro valdžia stengėsi pakeisti rusų įtaka. Lenkų kalbos eliminavimas, vietinės savivaldos apribojimai ar net panaikinimas, faktiškas draudimas lenkams pirkti žemę – viskas buvo skirta šiam tikslui. 1875 metais panaikinus

Bresto uniją, unitai buvo absorbuoti į stačiatikių bažnyčią. Valdžios troškimą nutraukti ryšius su lotynų pasauliu rodė kirilicos primetimas lietuvių kalbai.

Rusų politika vis labiau tolino lenkus nuo lietuvių, ukrainiečių ir gudų. Bet ne ji buvo pagrindinė atitolimo priežastis. Tautinis masių atgimimas anksčiau ar vėliau turėjo atsigręžti prieš dvarininkų klasę, kurios daugumą sudarė lenkai, tiesa, neretai kilę iš lietuvių ar rusinų. Tuo tarpu rusai Ukrainos tautinį atgimimą laikė lenkų sukurstytu. Lietuvių tautinis atgimimas įžengė į naują fazę, kai buvo pradėtas leisti (užsienyje) žurnalas *Aušra* (*Auszra*). Jo leidėjas Jonas Basanavičius vadinamas moderniojo lietuvių nacionalizmo tėvu.

Ukrainoje Taraso Ševčenkos poezija atskleidė rašytinės ukrainiečių kalbos turtingumą ir spalvingumą, o Michailo Drahomanivo (Dragomanovo) darbai liudijo, kad kultūrinis atgimimas įgauna aiškią politinę kryptį. Valdant rusams jo šansai buvo praktiškai lygūs nuliui, tad Austrijos Galicija ir ukrainiečiams tapo Pjemontu, „langu" į pasaulį. Tarp rašytojų ryškiai išsiskyrė Ivan Franko. Ukrainiečių atgimimą Galicijoje įžvalgesni lenkų konservatoriai laikė socialiniu judėjimu su tautiniu turiniu. Jie buvo linkę ieškoti sutarmės, bet, šimtmečiui einant į pabaigą, aistros liepsnojo pernelyg smarkiai, kad būtų klausoma proto balso. Lenkai rusinų-ukrainiečių judėjimą laikė įrankiu Austrijos rankose. Ukrainiečiai neturėjo vienos nuomonės, ar siekti autonominės žemės Habsburgų monarchijoje statuso, ar puoselėti būsimos sąjungos su rusų Ukraina viziją. Antilenkiškumas buvo būdingas abiem koncepcijoms.

Tuo tarpu Prūsijos valdžioje esantys lenkai, skirtingai nuo tautiečių kituose dviejuose padaliniuose, nesiliovė kovoję prieš Prūsijos vyriausybę, o paskui ir prieš vokiečius kaip tokius. 1871 metais sukūrus Vokietijos imperiją, lenkų klausimas tapo vienu iš svarbiausių jos rūpesčių. Kancleris Bismarck lenkus laikė ardomuoju naujojo Reicho elementu, ir lenkų grėsme aiškino savo kovą (*Kulturkampf*) prieš katalikų Bažnyčią ir separatizmą valstybėje. Bet skiriamoji linija, kurią prūsai brėžė tarp bajorų bei dvasininkų (laikomų lenkiškumo šulais) ir masių (laikomų lenkiškai kalbančiais prūsais), jau nebuvo tokia aktuali. Lenkų visuomenė vis labiau modernėjo, darėsi tautiškai integruota ir socialiai solidari. *Kulturkampf* vargu ar priskirtina prie prūsų valdžios laimėjimų, nors ji ir turėjo iš šios akcijos laikinos naudos. Vėliau, apie devintojo dešimtmečio vidurį, priešpriešа įgavo tautinės vokiečių ir lenkų kovos pobūdį. Stengdamasis germanizuoti lenkiškas provincijas Berlynas ištrėmė iš jų tūkstančius lenkų ir žydų, negalėjusių įrodyti, kad jie yra Prūsijos piliečiai. Be to, buvo

įsteigta kolonizavimo komisija, aprūpinta lėšomis žemei iš lenkų išpirkti ir vokiečių naujakuriams skatinti. Lenkai atsakė suglausdami gretas ir imdamiesi socioekonominių kontrpriemonių. Įdomiausia, kad lenkų tautinis atgimimas prasidėjo Aukštutinėje Silezijoje ir tose Rytų Prūsijos vietovėse, kurios prieš padalijimus nepriklausė Lenkijos ir Lietuvos valstybei. Tai liudijo regionui būdingą politinių ir tautinių judėjimų socialinės bazės plėtimąsi.

Nuo 1890 metų iki Sarajevo

XIX amžiaus paskutinis dešimtmetis visoje Vidurio Rytų Europoje buvo masinių politinių partijų iškilimo ir visuomenės radikalėjimo, tiek socialinio, tiek tautinio, laikotarpis. Vengrijoje 1890 metais pasibaigė ilgas Kálmáno Tiszos valdymas, netrukus susikūrė Vengrijos socialdemokratų partija (1894 metais įvyko pirmasis jos suvažiavimas, 1903 metais priimta programa) bei Smulkiųjų savininkų partija (1909). Maža, bet vis balsingesnė Nacionalinė buržuazinių radikalų partija atstovavo miestų inteligentijai. Vienas jos lyderių buvo Oszkár Jászi; į jos pusę linko ir didikas Mihály Károlyi. Nė vienas šių judėjimų nekėlė grėsmės vyriausybėms, kurios pranoko juos gebėjimu manipuliuoti, retkarčiais derindamos jį su represijomis ir vis labiau remdamos vengrų nacionalizmą. 1896 metais švenčiant Vengrijos tūkstantmetį, nacionalizmas trūkte pratrūko. „Dar niekada mes tiek nekalbėjome apie tai, kad esame vengrai",[49] – komentavo vienas žymus istorikas. Pusiau mitinis protėvis, „turanų raitelis", bebaimis, bet realistas, greičiau stebėtojas nei atradėjas, persikėlė į daugybę literatūros personažų kaip tautinių bruožų įkūnytojas. Buvo teigiama, kad madjarai išsiskiria meile savo kraštui, nenuolankumu priespaudai ir sumanumu politikoje. Budapešto studentai prisiekė dėvėti tik tautinius drabužius; dvarininkai pritarė agrarinei programai ir smerkė didįjį verslą, vadindami jį „internacionaliniu" ir „kosmopolitišku", kaip priešingybę jam keldami tautinę ir krikščionišką politiką. Nors naujasis integralusis nacionalizmas turėjo antisemitiškų gaidelių, daugelis žydų karštai dalyvavo madjarizacijos vajuje. Spauda, kurios didžiuma priklausė žydams arba buvo jų įtakojama, pranašavo, kad po keturiasdešimties metų vengrų būsią 17 milijonų, o nevengrų – 7 milijonai. Iš tiesų spontaniškos ir forsuotos madjarizacijos rezultatas buvo tas, kad 1867–1914 metais vengrų dalis visose Šventosios Karūnos žemėse padidėjo nuo 40 iki 48 procentų.

Vengriškojoje *Kulturkampf* versijoje 1892–1896 metais nacionalizmas buvo vartojamas kaip ginklas prieš demokratus, socialistus ir radikalus, netgi Katalikų bažnyčią. Tačiau smarkiausi mūšiai vyko vengrų ir nevengrų priešpriešos plotmėje. Akivaizdžiai sustiprėjo kai kurių tautybių pasipriešinimas. Jausdami spaudimą bei manipuliacijas ir sunkiai rasdami bendrą kalbą su vengrų opozicija, kroatai neturėjo kitos išeities, kaip pradėti bendradarbiauti su serbais (1905 metų Fiumės rezoliucija). Teismai Zagrebe 1908 metais ir Balkanų karai dar labiau padidino įtampą. Kroatijos konstitucija 1912 ir 1913 metais buvo suspenduota. Nors dar pasitaikydavo įvairių mėginimų susitarti, kroatų politinė programa jau tolo nuo trilypės (Austrija-Vengrija-Pietų slavai) koncepcijos ir artėjo prie jugoslaviškos sistemos.

Rumunai ir serbai, kaip stačiatikiai (arba graikų katalikai), madjarizacijai tikybos srityje iš esmės buvo atsparūs. Be to, jie galėjo tikėtis paramos iš Bukarešto ir Belgrado. Vis dėlto politiniai persekiojimai, tokie kaip „Rumunų memorandumo" autorių teismas 1894 metais, pastūmėjo juos bendradarbiauti su kitomis tautybėmis. Taip buvo sušauktas Budapešto kongresas (1895) ir atsirado tautybių klubas Vengrijos parlamente (1906). Blogiausia buvo slovakams. Nauja kalbinės madjarizacijos banga (*Lex Apponyi* 1907 metais) užgriuvo švietimą ir protestantų bažnyčias. Remiama valstybės, Vengrijos Katalikų bažnyčios hierarchija kovojo su slovakiškomis parapijomis. Per incidentą Černovos bažnyčioje žandarai nušovė penkiolika žmonių. Katalikų politinis judėjimas 1905 metais suformavo Slovakų liaudies partiją. Jos lyderis tėvas Andrej Hlinka puoselėjo viltis bendradarbiauti su nauja Vengrijos katalikų liaudies partija. Panašiai ir slovakų socialdemokratai šliejosi prie Vengrijos socialdemokratinio judėjimo. Kita, su žurnalu *Hlas* susijusi grupė įkvėpimo ir gairių dairėsi Prahos pažangiuosiuose sluoksniuose. Slovakų lyderiams padėtis atrodė beviltiška. Masės jų nepalaikė. Pasak pesimistų, silpna slovakų kultūra ir tautinė savimonė galėjo per vieną ar dvi kartas galutinai pasiduoti madjarizacijai. 1880–1910 metais slovakų procentas regione iš tiesų sumažėjo. Sunkus gyvenimas ir nevilties jausmas privertė emigruoti bemaž pusę milijono slovakų.

Santykiai tarp Budapešto ir Vienos toli gražu nebuvo sklandūs. Grafo Gyulos Andrássy posakis, kad Kompromisu vengrai savo materialinius interesus paaukoję laisvės idėjai, atspindėjo nepasitenkinimą įvairiais sambūvio su Austrija aspektais. Ypač opus išliko kariuomenės klausimas; vengrų reikalavimai turėti tautinę kariuomenę įžiebė krizę, kuri savo kulminaciją pasiekė 1905 metais. Valdantiesiems liberalams

pralaimėjus rinkimus – o tai buvo retas įvykis, – iškilo grėsmė ir pačiam dualizmui.

1905-ieji buvo revoliucijos Rusijoje ir jos lenkiškose žemėse metai. Streikai bei neramumai persimetė ir į Habsburgų monarchiją. Po sudėtingų politinių manevrų, per kuriuos visos konfliktuojančios jėgos, norėdamos patraukti į savo pusę mases, naudojo visuotinės rinkimų teisės jauką, pergalę laimėjo Pranciškus Juozapas. Rinkimų teisė visiems suaugusiems vyrams 1907 metais buvo įvesta Cisleitanijoje, bet ne Vengrijoje. Liberalai netruko persiorganizuoti ir, pakeitę pavadinimą, atėjo į valdžią, vadovaujami neginčijamo lyderio Istváno Tiszos. Ar tai reiškė, kad dualizmas saugus ir kad Vengrija jam tikrai atsidavusi? O gal tai terodė, kad Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Šv. Stepono Karūnos žemėse nebuvo išspręstos nei sociopolitinės, nei tautinės, nei santykių su Viena problemos? Į šiuos klausimus aiškiai atsakyti sunku, nes tautines problemas gožė santykinis stabilumas, o liaudies vargus – materialinė pažanga.

Kultūros žiburiai švietė visu ryškumu. Budapešto ir dar trys universitetai liudijo aukštą išsimokslinimo lygį. Sostinė buvo prašmatnus miestas, kuriame radikaliai nusiteikę intelektualai vaidino svarbų vaidmenį. Europos skaitytojams buvo žinomas romanistas Ferenc Molnár ir jau minėtas Mór Jókai, kurio poveikis vengrams lygintinas su Jiráseko poveikiu čekams ir netgi Sienkiewicziaus – lenkams. Užsieniui kiek mažiau buvo girdėtas didžiausias XX amžiaus pradžios poetas Endre Ady, „vengrų lemties pranašas". Vakarus pasiekė istorinių siužetų tapytojo Mihály Munkácsy šlovė; kylantį muzikos genijų Bélą Bartóką pasaulis pripažino vėliau. Artėjant karui, vengrų civilizacija niekuo nenusileido Vakarams, o kai kurie jos kultūros ir meno veikėjai buvo tarptautinio lygio milžinai.

Perkėlus žvilgsnį nuo Vengrijos prie Bohemijos, į akis krinta tam tikri raidos panašumai, nors skirtumų vis dėlto matyti daugiau. Paskutinį amžiaus dešimtmetį čia irgi vyko politikos persiorientavimas, atspindėjęs čekų visuomenės demokratėjimą ir radikalėjimą. Jį lydėjo nesutarimai dėl krypties, kurios tauta turėtų laikytis siekdama savo tikslų. Šimtmečio paroda Prahoje 1891 metais parodė didžiulę medžiaginę pažangą, išvedusią šalį į pirmaujančias monarchijos provincijas tiek ekonominėje, tiek socialinėje srityje. Tačiau politiniai laimėjimai atsiliko nuo ekonominių. 1890 metų sutartis (*Punktace*) dėl vokiečių ir čekų lingvistinio kompromiso mokyklose bei teismuose nebuvo priimtina jaunačekiams, kurie darėsi pagrindine šalies jėga. Sutartis įgyvendinta tik Moravijoje; Bohemijoje

jaunačekiai, atstovaujantys liberaliems, antiklerikališkai nusiteikusiems ir radikaliems nacionalistams, pasirinko priešpriešą, trukusią ketverius metus. 1893 metų studentų riaušės baigėsi vadinamaisiais Omladinos teismais. Tai parodė tiek tokių demonstracijų, tiek po jų įvestos karo padėties neefektyvumą.

Naujoji Vienos vyriausybė, kuriai vadovavo Kazimierz Badeni, pamėgino imtis reformų. 1896 metais ji sudarė penktą balsuotojų kuriją, susidedančią iš visų suaugusių vyrų, iki tol neturėjusių teisės balsuoti; joje buvo daugiau rinkėjų negu kitose keturiose kurijose (stambieji žemvaldžiai, stambieji komersantai, miestai ir kaimai) kartu sudėjus. Badeni parengė ir kalbos reformas, turėjusias sulyginti čekų ir vokiečių kalbų teises. Prie labiau kompromisinės taktikos grįžtantys jaunačekiai su Badeni'o vyriausybe bendradarbiavo; tuo tarpu vokiečiai organizavo jos nuvertimą, ir kalbos reformos liko neįgyvendintos. Nusivylę jaunačekiai ėmėsi obstrukcijos politikos Reichsrate. Jų tikslas vis dar buvo austroslavizmas: federalizuota monarchija ir diplomatinis persiorientavimas nuo Vokietijos į Prancūziją ir Rusiją. 1908 metais Karel Kramář Prahoje surengė kongresą, skirtą neoslavizmui; jame dalyvavo ir rusai bei lenkai. Bet Kramář, kuris čekų nepriklausomybės idėją laikė iliuzija, o slavybę – „mūsų galutiniu prieglobsčiu", daugiausiai rūpinosi einamąja monarchijos politika. Po 1896 ir 1907 metų rinkimų reformų atsiradus masinėms politinėms partijoms ir į čekų politinę sceną iškilus Tomášui Masarykui, jaunačekiai ėmė prarasti valdžios monopolį. Į viešąjį gyvenimą ėjo nauja, čekiškose mokyklose auklėta karta, ir čekų modernizmas metė iššūkį ne vien menams, bet ir vyraujančiam požiūriui į visuomenę, tautą, politiką.

Seniausia čekų masinė partija, socialdemokratai, 1896 metais gavo plačią autonomiją visos Austrijos partijoje. Po dvejų metų tie, kuriems tautos interesai rūpėjo labiau negu Marxo idėjos, įkūrė Nacionalinę socialistų partiją. Jos programa turėjo šiek tiek antisemitinio atspalvio. 1899 metais susibūrė nuosaikioji agrarinė partija, į politinį spektrą įsiliejo ir Katalikų partijos pirmtakai. Iš visų šių grupių bei partijų tik maža Pažangioji valstybės teisių partija atvirai kalbėjo apie dualistinės monarchijos panaikinimą ir nepriklausomą čekų valstybę. Masaryk, vadovavęs kitai nedidelei Realistų partijai, taip toli eiti nedrįso. Bet, rašydamas Kramářui „Jūs kovojate už Austriją! Aš ne!", jis išreiškė naują požiūrį ir naują čekų politikos filosofiją.

Įkvėpimo Masaryk ieškojo istorijoje; iš esmės jis sekė Palackio pėdomis. Atmesdamas bergždžias dejones dėl katastrofos prie Baltojo kalno,

Masaryk tvirtino, kad čekų tauta stiprybės semiasi iš dvasios vertybių. Šioms, pasak jo, didžiai humanistinėms vertybėms pradžią davę husitai ir Čekų broliai. Masaryko nuomone, jos labiau negu Švietimas ir Prancūzijos revoliucija paskatinusios čekų tautinį atgimimą XIX amžiuje. Nors, kaip minėta ankstesniame skyriuje, istorikas Pekař ginčijo Masaryko požiūrį į čekų praeitį ir atmetė jo koncepciją, kad tauta per visą savo istoriją buvusi vienos idėjos reiškėja, Masaryko mintys turėjo platų atgarsį. Filosofų laikomas moralistu, o politikų – filosofu, Masaryk visų pirma buvo suvokiamas kaip išminčius, intelekto ir dvasios milžinas. Tai nereiškia, kad jis nebuvo kritikuojamas, netgi įnirtingai užsipuolamas. Gindamas žydą Hilsnerį, apkaltintą ritualine žmogžudyste, ar demaskuodamas kaip klastotę kai kuriuos čeko širdžiai brangius viduramžių dokumentus, jis toli gražu nepelnė visuomenės palankumo. Jo kvietimas pirmiausiai pasirūpinti dvasios atgimimu nebuvo kaip reikiant įvertintas; jo universalistinis požiūris į čekų klausimą („Čekų klausimas yra arba viso pasaulio klausimas, arba tokio klausimo apskritai nėra") nebuvo kaip reikiant suprastas.

Bohemiją iš tiesų buvo apėmusi kažkokia tautinė šizofrenija – vienu metu reiškėsi ir maištingumas, ir lojalumas, abu su smulkiaburžuaziniu atspalviu. Nuolatinės kalbos apie mažą tautą ir mažas galimybes, istoriko Kořalkos nuomone, atvedė prie „mažo čeko" kulto. „Konflikte su Viena mums trūksta anaiptol ne aukso ir sidabro, – komentavo įžymus tų laikų veikėjas, – o vyriškumo ir drąsos, atkaklumo ir pasiaukojimo politinėse kovose."[50] Pats Masaryk vainojo čekų politikus, kurie, nesugebėdami būti liūtais, pavirto lapėmis, nesugebėdami būti didvyriais, pavirto liokajais. Iš dalies tautai buvo patogu neturėti valstybingumo, nes ji galėjo naudotis ekonominiu, kultūriniu ir politiniu gyvenimu valstybės, už kurią ji nebuvo atsakinga. Tiesa, Vienos vyriausybėje paprastai būdavo du čekai, bet jie vargu ar atstovavo tautiniams siekiams. Vis dėlto čekai, kaip 1911 metais parlamente patvirtino jų lyderis, buvo suinteresuoti, kad monarchija išliktų. Jei austrai būtų elgęsi su jais protingiau, tai, pasak vieno čekų rašytojo, būtų galėję „apsivynioti čekų tautą aplink mažąjį pirštą".[51]

Nors 1905 metų streikai sukrėtė Bohemiją, ją kažin ar buvo galima pavadinti užguita provincija. Žinoma, vokiečių užsispyrimui trukdant iš tikrųjų federalizuoti monarchiją, šalis atsidūrė tam tikroje politinėje aklavietėje. Tačiau ir ekonominis, ir kultūrinis gyvenimas klestėte klestėjo. Du muzikos milžinai, Bědřich Smetana ir Antonín Dvořák, mirė (pirmasis 1884, o antrasis – 1904 metais), bet jų įtaka išliko. Čekų tapytojai

modernistai daugiausiai dirbo Prancūzijoje, bet romantiškų, tautiškų Josefo Máneso kūrinių tradicija tebebuvo gyva. Praha buvo centras ypatingos žydų-vokiečių kultūros, kurią bene geriausiai simbolizuoja ir įkūnija Kafka.

Padalytos Lenkijos žemėse paskutinį amžiaus dešimtmetį stiprėjo nepasitenkinimas Varšuvos pozityvizmu ir „trilojalizmu", degeneruojančiu į privilegijuotųjų klasių gynimo politiką ir nuolankumą valdžiai. Kaltino tiek kairė, tiek dešinė: gimstančios socializmo jėgos ir tautinis demokratinis judėjimas. Kiek vėliau prasidėjo populistinis sąjūdis. Vis labiau plėtėsi šių krypčių politinė ir socialinė bazė, ypač po 1905 metų revoliucijos, visos jos pabrėžė savo visalenkišką pobūdį, peržengiantį Austrijos, Prūsijos ir Rusijos sienas. Visos jos rėmėsi viena lenkų kultūra.

Tautinio demokratinio judėjimo užuomazga buvo Lenkų sąjunga, įkurta Šveicarijoje 1887 metais. Jos programa smerkė neveiklumą ir susitaikymą su Lenkiją pasidalijusiomis valstybėmis, siekė sutelkti lenkus aktyviai kovai dėl nepriklausomybės. 1893 metais performuotas į Tautos sąjungą su būstine Varšuvoje, judėjimas rėmėsi ideologija, kuriai didžiausios įtakos turėjo Romano Dmowskio pažiūros. Kilęs iš vargingos miestietiškos aplinkos, studijavęs gamtos mokslus Dmowski tapo integraliojo nacionalizmo šaukliu Lenkijoje. Tai buvo radikalus lenkų politinės minties posūkis.

Tautą, „gyvą socialinį organizmą", laikydamas aukščiausia vertybe, o jos interesus – viršesniais už individo ar žmonijos, Dmowski kaltino senąją bajoriją nepaisius tautos interesų. Rūpindamasi savo nauda, rašė Dmowski, ji ėmėsi ekspansijos į rytus, kuri atmiešė ir susilpnino etninę lenkų šerdį. Pasikliaudami žydais, šlėktos nusmukdę miestus ir sutrukdę iškilti viduriniajai klasei. Siedami lenkų reikalą su liberalizmu, revoliucija ir humanistinėmis pažiūromis, lenkai vėlęsi į rizikingus sukilimus, tikėdamiesi neegzistuojančio tautų solidarumo. Dmowski politiką suvokė socialinio darvinizmo kategorijomis, kaip kovą, kurioje tautinis egoizmas esąs norma, o išlikimas – tikslas. Jis norėjo suformuoti modernią lenkų tautą remdamasis sveikiausia ir stipriausia jos dalimi, konkrečiai, valstiečiais. Praktiškai tai reiškė šviečiamąją tautinės savimonės ugdymo akciją, kuri iš esmės buvo sėkminga. Bet ji sukėlė priešpriešą su nelenkais: ukrainiečiais, lietuviais, gudais, žydais. Pirmas tris grupes Dmowski ketino polonizuoti, tuo tarpu iš žydų, jo nuomone, buvo galima asimiliuoti tik vieną kitą. Kongresinėje karalystėje daugėjant žydų ir stiprėjant jų ekonominei konkurencijai su lenkų viduriniąja klase, antisemitizmas vaidino vis svarbesnį vaidmenį Dmowskio ideologijoje.

Dmowskio manymu, politinėje srityje lenkų ir žydų interesai kirtosi. Tautiniams demokratams Vokietija buvo pats pavojingiausias priešas, o Rusija – potencialus sąjungininkas, tuo tarpu žydai manė priešingai. Dmowski atkreipė dėmesį į žydų gausumą socialistiniame judėjime, ir tai stiprino jo antisocialistinę laikyseną. Svarbus Lenkų sąjungos ir tautinių demokratų bruožas buvo tas, kad jie tarėsi atstovaują ne vienai iš politinių srovių, bet patiems esmingiausiems tautos interesams. Iš čia kilo jų pretenzijos į politinį-ideologinį monopolį ir nepakanta kitoms programoms.

Esamai politinei ir socioekonominei tvarkai 1893 metais buvo mestas dar vienas iššūkis – susikūrė Lenkijos socialistų partija (PPS). Stipriausia jos asmenybė buvo Józef Piłsudski. Kilęs iš nuskurdusių Lietuvos bajorų, auklėtas Sausio sukilimo dvasia Piłsudski tikėjo senosios Lenkijos–Lietuvos valstybės tradicija ir Lenkijos kelią į laisvę matė tik per caro imperijos žlugimą. Marksistines dogmas PPS derino su lenkų tautiniais tikslais ir remdamasi Marxu skelbė, kad socializmas Lenkijoje turįs būti tvirtovė, pažangius Vakarus ginanti nuo reakcingų ir atsilikusių Rytų. Piłsudski teigė, kad socialinę lenkų darbininkų priespaudą dar labiau didina visos tautos priespauda. Į pramonės proletariatą jis žiūrėjo panašiai kaip anksčiau lenkų radikalai į valstietiją – tai yra kaip į būtinai reikalingą jėgą tęsti senai kovai dėl tautinio išsivadavimo ir socialinio teisingumo.

PPS programai nepritarė kairuoliška, „internacionalistinė" socialdemokratų partija, susibūrusi apie Rosą Luxemburg ir Feliksą Dzierżyńskį, o 1918 metais tapusi Lenkijos komunistų partijos branduoliu. Socialdemokratai (SDKPiL) teigė, kad lenkų proletariatui tautos nepriklausomybė (šiaip ar taip, vargu ar pasiekiama dėl ekonominių priežasčių) reikštų regresą, o ne progresą. Socialistinė tėvynė Rosai Luxemburg buvo ne mažiau reali kaip Lenkija Piłsudskiui. Tačiau kokią jie įsivaizdavo ateities Lenkiją? PPS linko prie federacinio požiūrio, pripažindama tautines lietuvių, ukrainiečių bei gudų teises ir neabejodama, kad jie savanoriškai prisijungsią prie lenkų. Tačiau stiprėjant šių tautų nacionalizmui tokią programą vargu ar buvo įmanoma įgyvendinti.

Per 1905 metų revoliuciją Rusijos imperijoje tarp Karalystės tautinių demokratų ir socialistų kilo atvira priešprieša. Kai 1904 metais, pačiame rusų–japonų karo įkarštyje, ir Piłsudski, ir Dmowski nuvyko į Tokiją, vienas prašė, kad japonai paremtų sukilimą Kongresinėje karalystėje, kitas tam priešinosi. Tokijas pasirinko atsargumą. Karalystėje PPS būriai jau kovojo su rusais ir užsiiminėjo pusiau revoliucine veikla; tautiniai

demokratai grūmėsi su socialistais. Taikos ir tvarkos palaikymo pretekstu Dmowski mėgino gauti nuolaidų iš Sankt Peterburgo tiek tada, tiek vėliau, sušaukus Dūmą (parlamentą). 1908 metais jau buvo aišku, kad jokių nuolaidų Dmowski negaus, sužlugo ir bandymai užmegzti lenkų–rusų dialogą tarptautiniu lygiu per neoslavų judėjimą. Neišrinktas į Dūmą dar vienai kadencijai, Dmowski apkaltino žydus ir 1912 metais surengė žydų įmonių boikotą. Aistros kaito.

Piłsudskio polinkis į maištadariškus veiksmus suskaldė PPS, ir jis perkėlė savo būstinę į Galiciją. Ten Piłsudski ėmėsi organizuoti lenkų kariuomenę, kuri galėtų kovoti su Lenkijos vėliava būsimame tarptautiniame kare, kuris daugeliui atrodė neišvengiamas. Prireikus ši kariuomenė turėjo stoti į Austrijos pusę, priešingai Dmowskio nuomonei, kad lenkai turėtų eiti su Prancūzija ir Rusija prieš Vokietiją ir Austriją.

Po 1905 metų revoliucijos į Austrijos Galiciją plūstelėjo emigrantų srautas iš rusams priklausančios Lenkijos dalies. Jie pagyvino politinį provincijos gyvenimą. Kiek anksčiau ir Dmowski veikė iš šio lenkų Pjemonto. Galicijos konservatorių valdžia nuolat buvo puolama tiek iš kairės, tiek iš dešinės. Minėtosios rinkimų reformos monarchijoje nepalietė vietinių Galicijos rinkimų, ir tai paaiškina, kodėl konservatoriai sugebėjo išsilaikyti valdžioje. Tačiau penktoji kurija ir visuotinė suaugusiųjų vyrų teisė balsuoti paskatino Galicijos socialdemokratų partijos, tautinių demokratų, o vėliau ir valstiečių partijos „Piast" bei panašių ukrainietiškų grupių augimą. Didėjant įtampai tarp ukrainiečių ir lenkų, 1908 metais buvo nužudytas vietininkas lenkas. Mėginimus pasiekti kokį nors kompromisą nutraukė prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas.

Tuo tarpu Prūsijos Lenkija toliau žengė į priekį ekonomikos srityje, ypač kai kanclerio Caprivi vyriausybė davė lenkams atokvėpį, leidusį jiems sustiprinti savo tautinę padėtį. Tačiau germanizacija nesiliovė ir ypač sustiprėjo, kai įsikūrė karinga vokiečių organizacija, žinoma Hakate (HKT) pavadinimu. Wreschene (Września) vaikai, atsisakę „Tėve mūsų" kalbėti vokiškai, buvo nuplakti; be rimto pagrindo būdavo nusavinama žemė. Nenuostabu, kad vietos lenkai palaikė tautinių demokratų programą, o Silezijos lyderis Wojciech Korfanty įstojo į Tautos sąjungą.

Nors padalijimai padidino skirtumus tarp lenkų ir netgi paveikė jų mąstyseną, lenkų kultūra visada buvo patikimiausia ir stipriausia tautinė jungtis. Visus lenkus, kad ir kur jie gyveno, buvo pakerėję istoriniai Sienkiewicziaus romanai, o į praeitį jie žvelgė Galicijos tapytojo Jano Matejkos akimis. „Jaunosios Lenkijos" modernizmas praturtino tautinės raiškos gamą. Tiek Stanisławo Wyspiańskio pjesėse, tiek socialinio

radikalizmo nuspalvintuose Stefano Żeromskio veikaluose skambėjo tautinės gaidos. Valstiečių gyvenimo tikrovę meistriškai pavaizdavo Władysław Reymont. Literatūros ir meno kritikai, žurnalistai, iškilūs mokslininkai, tokie kaip Szymon Askenazy, arba didieji muzikai, kaip virtuozas Ignacy Jan Paderewski, palaikė aukštą lenkų kultūros lygį.

Pirmasis pasaulinis karas

1914 metų birželio 28 dieną Sarajeve nužudžius erchercogą Pranciškų Ferdinandą, Austrija-Vengrija paskelbė Serbijai ultimatumą ir pradėjo karo veiksmus, kurie greitai išsiplėtė po visą Europą. Vengrija, nuo kurios pradėsime mūsų apžvalgą, vargu ar galėjo ko nors tikėtis iš konflikto, tad jos ministras pirmininkas Tisza priešinosi karui, kol galų gale buvo priverstas nusileisti imperatoriui. Kaip ir beveik visos kariaujančios tautos, vengrai laikinai pamiršo savo politinius nesutarimus. Bet niekas nebuvo pasirengęs ilgai konflikto trukmei ir neapsakomoms kančioms, kurias jis sukėlė. Karo kaina iš tiesų buvo sukrečianti. Bemaž pusantro milijono žmonių žuvo, buvo sužeisti ar pateko į nelaisvę. Šalyje trūko būtiniausių prekių, šėlo infliacija. Nuo 1915 metų socialdemokratai ėmė priešintis karui; 1917 metais Károlyi ir Jászi grupė paskelbė taikos bei visuotinės rinkimų teisės reikalavimus ir nelabai apibrėžtus Vengrijos federalizavimo projektus. Tiszos vadovaujamas politinis *establishment* juos atmetė, ir tik naujojo valdovo – imperatoriaus-karaliaus Karolio – spaudžiamas Tisza 1917 metų birželį atsistatydino.

Tuo metu karas aiškiai buvo perėjęs į ideologinę stadiją. Per visą pasaulį nuaidėjo dvi revoliucijos Rusijoje, kaip ir JAV prezidento Wilsono deklaracijos dėl tautų apsisprendimo. Vengrijoje sustiprėjo socialistinė agitacija tarp karo nuvargintų masių; 1917 metų gegužės 1-ąją vyko didelės demonstracijos; kulminacija buvo pasiekta 1918 metų sausį Budapešte kilus visuotiniam streikui. Imperatoriaus Karolio pastangos išvesti monarchiją iš karo sudarant separatinę taiką žlugo. Paskutinę akimirką, 1918 metų spalį, jis dar pabandė federalizuoti monarchiją, ir tai pastūmėjo Budapeštą paskelbti 1867 metų Kompromisą nebegaliojant. Tik asmeninė unija trumpai siejo Austriją su Vengrija, kol Károlyi sudarė Vengrų tautos tarybą. Revoliucinės sumaištys netrukus iškėlė į valdžią Károlyi vyriausybę. Tisza, kurį daugelis laikė šalies nelaimių kaltininku, žuvo nuo žudiko kulkos.

Károlyi vyriausybė ketino radikaliai transformuoti nepriklausomą Vengriją – įvesti visuotinę rinkimų teisę, įvykdyti žemės reformą, demokratizuoti šalį. Ji norėjo susigrąžinti nevengrų palankumą imdamasi tam tikrų federacinių pertvarkymų ar netgi padarydama Vengriją Jungtinių Dunojaus Tautų dalimi. Atsiribodamas nuo praeities, Károlyi tikėjosi, kad sąjungininkai traktuosią Vengriją kaip „naują" valstybę ir kad pasirašiusi Belgrade separatines paliaubas ji apsaugosianti savo teritorinį vientisumą nuo kaimynų kėslų. Tokios viltys pasirodė nerealios.

Tiesa, karo pradžioje kroatus, kurie pasižymėjo kaip puikūs kariai, trilypis (Austrija-Vengrija-Pietų slavai) sprendimas tikriausiai būtų patenkinęs. Bet 1917 metais Jugoslavų emigrantų komitetas (atstovaujantis monarchijos kroatams, serbams ir slovėnams) su Serbijos vyriausybe pasirašė Korfu paktą, numatantį įkurti bendrą serbų, kroatų ir slovėnų karalystę. 1918 metų spalį saboras oficialiai nutraukė sąjungą su Vengrija ir prisijungė prie naujai sukurtos valstybės.

Slovakai ir Transilvanijos rumunai pirmaisiais karo metais buvo pasyvūs; dezertyravimo iš kariuomenės atvejų beveik nepasitaikė. Tačiau sąjungininkai 1916 metais slapta Bukarešto sutartimi pažadėjo Transilvaniją Rumunijai ir, kai karo veiksmai provincijoje pasibaigė, laikydamiesi *faits accomplis* politikos, atidavė ją bei gretimas teritorijas rumunams. Sąjungininkai taip pat įsakė vengrams pasitraukti iš Slovakijos. Taigi prieš prasidedant Paryžiaus taikos konferencijai Vengrija buvo gerokai sumažėjusi ir neapsaugota nuo tolesnių Čekoslovakijos, Rumunijos bei Jugoslavijos kėslų. Šias valstybes rėmė Prancūzijos kariuomenė, tad Budapeštas buvo bejėgis. Kovo mėnesį Károlyi atsistatydino, ir, valdžiai perėjus į komunistų rankas, Vengrijos ateitis pasidarė neaiški.

Čekų ir slovakų istorija Pirmojo pasaulinio karo metu klostėsi visiškai kitaip negu vengrų. Pastarieji, prieš savo valią ir interesus įtraukti į konfliktą, stengėsi išgelbėti valstybę. Tuo tarpu čekai ir slovakai tik pradėjo kurti savo atskirą valstybę iš Habsburgų monarchijos griuvėsių. Tai buvo drąsus sumanymas, ir prireikė nemaža pastangų įtikinti sąjungininkus, kad verta jį įgyvendinti.

Čekų tauta nebuvo politiškai pasirengusi karui ir galimoms jo pasekmėms. Nusivylęs visais kitais sprendimais Masaryk 1914 metų pabaigoje išvyko į užsienį ir paskelbė nepriklausomybės programą. Vėliau prie jo prisijungė Edvard Beneš, jam padėti ėmėsi Milan Štefánik, Prancūzijoje gyvenantis slovakas. Šie žmonės tapo „kovos užsienyje" judėjimo lyderiais; „kovos namie" srovė buvo siejama su Kramářo vardu. Pastarasis iš pradžių vylėsi, kad čekų žemes išvaduosianti caro armija, ir galvojo apie

vienokią ar kitokią Bohemijos ir Rusijos jungtį. Bet jis taip pat bendradarbiavo su Masaryku ir Benešu – per politinę grupę, žinomą „Mafia" pavadinimu. Abi srovės iš esmės skyrėsi tik orientacija (su Vakarais ar su Rusija), bet šis skirtumas po 1918 metų padidėjo ir atsiliepė tolesnei vidaus politikai.

Masaryko ir Benešo laukė sunki užduotis. Čekų klausimas buvo laikomas Austrijos monarchijos, kurios sąjungininkai neketino ardyti, vidaus reikalu. Masaryko su Benešu, regis, niekas nerėmė, nes pagrindinės čekų politinės partijos laikėsi prohabsburgiškos politikos – iš lojalumo, baimės ar prisitaikėliškumo. Netgi 1917 metų sausį jos atsiribojo nuo Masaryko ir Benešo veiklos užsienyje. Sąjungininkai tik 1916 metais, kai jiems pradėjo vaidentis vokiečių įtakoje esanti *Mitteleuropa*, rimčiau susidomėjo planais Austriją-Vengriją pakeisti „nauja" Vidurio Rytų Europa.

Veikiami Rusijos Vasario bei Spalio revoliucijų (iš tikrųjų jos įvyko 1917 metų kovą ir lapkritį) ir slegiami vidaus sunkumų, čekai atvirai pareikalavo federalizuoti monarchiją. Savarankiška Čekoslovakijos valstybė būtų buvusi jos dalimi. Beje, slovakai čia negalėjo vaidinti aktyvaus vaidmens, nes jų santykiai su Praha užsimezgė tik 1917 metų balandį.

Dabar atsirado daugiau galimybių, kad sąjungininkai pripažintų Masaryko vadovaujamos Čekoslovakų nacionalinės tarybos (jos pavadinimas keitėsi), įkurtos 1916 metų pavasarį Paryžiuje, tautinės nepriklausomybės reikalavimus. Iškilo čekoslovakų kariuomenės klausimas. Rusijos laikinoji vyriausybė pasisakė už nepriklausomą Čekoslovakiją, o Rusijoje suformuota čekoslovakų brigada (vėliau – legionas) 1917 metų liepą laimėjo mūšį prie Zborovo. Bet situaciją sukomplikavo bolševikų revoliucija. Čekoslovakų politiniai lyderiai stengėsi, kad legionas neįsiveltų į Rusijos pilietinį karą, ir norėjo perkelti jį į Prancūziją. Tačiau jiems nepavyko suvaldyti padėties, ir legionas stojo į kovą prieš bolševikus Sibire. Apie 50 000 jo karių, kontroliuodami Sibiro geležinkelį, padarė sąjungininkams neproporcingai didelę (palyginti su kovotojų skaičiumi) paslaugą. Nors ši istorija paini ir Masaryko vaidmuo joje ginčytinas, nekyla abejonių, kad legionas gerokai palengvino Čekoslovakijos pastangas siekiant oficialaus sąjungininkų pripažinimo.

Tai buvo sunkus uždavinys. Bet čekoslovakų kariuomenės būrių organizavimas Prancūzijoje ir Italijoje (iš austrų karo belaisvių), Engiamųjų tautų kongresas Romoje, virtęs antihabsburgiška demonstracija, taip pat sumani Benešo diplomatija – visa tai išgrindė kelią į tikslą. Reikšmingas žingsnis buvo Pittsburgho sutartis dėl bendros valstybės

kūrimo, čekų ir slovakų pasirašyta Amerikoje, dalyvaujant Masarykui. Tačiau galiausiai Čekoslovakijos likimas priklausė nuo sąjungininkų požiūrio į Austrijos-Vengrijos monarchijos išsaugojimą. 1917 metų sausį sąjungininkai miglotai užsiminė apie „čekoslovakų išvadavimą iš užsienio valdžios". Wilsono Keturiolika punktų čekams numatė tik „visiškai laisvą galimybę autonomiškai vystytis". Padėtis pasikeitė 1918 metų pavasarį. Per Tris karalius paskelbta čekų deputatų deklaracija dėl apsisprendimo ir Čekoslovakijos dalyvavimo taikos konferencijoje parodė, kaip toli nuėjęs dezintegracijos procesas. 1918 metų spalį vienu metu buvo paskelbtas imperatoriaus Karolio federacinis manifestas ir Masaryko nepriklausomybės deklaracija. Spalio 28-ąją nepriklausomybė buvo paskelbta Prahoje, diena vėliau tai padarė slovakai.

Taip atsirado nauja valstybė, jau pripažinta kaip karo sąjungininkė. Netrukus ji kontroliavo bemaž visas teritorijas, į kurias pretendavo: Šv. Vaclovo Karūnos žemes ir Slovakiją. Jos sienos dar nebuvo oficialiai nubrėžtos, bet prezidentas Masaryk ir užsienio reikalų ministras Beneš galėjo tikėtis sąjungininkų paramos. Masaryk tai turėjo omenyje sakydamas, kad atnešė čekams „nepriklausomybę lėkštėje", nors vėliau jis kalbėjo ir kitaip: „Savo nepriklausomybę mes išpirkome krauju."[52] Tai buvo užuomina į legiono kovas Rusijoje ir namuose sudėtas aukas. Kramář, kuris vienu metu buvo apkaltintas monarchijos išdavimu ir nuteistas mirti, tvirtino, kad be tų aukų Masaryko ir Benešo diplomatija būtų buvusi bevaisė. Ginčai nesiliauja ir iki šiol.

Lenkams siekti nepriklausomybės vykstant karui buvo kur kas sudėtingiau negu čekams. Tai, kad Lenkiją buvo pasidalijusios trys valstybės, jos klausimą iškėlė į tarptautinį lygį, o tai, kad dvi iš tų valstybių (Vokietija ir Austrija-Vengrija) kovojo su trečia (Rusija), teikė vilčių ir erdvės manevruoti. Vis dėlto vienos ar kitos pusės pergalė būtų buvusi engėjo pergalė. Maža to, eilinis lenkas vargu ar tikėjo, kad po 120 metų priespaudos dar įmanoma atkurti laisvą ir nepriklausomą Lenkiją.

Vokietiją laikydamas didžiausiu Lenkijos priešu, Dmowski lenkų klausimą siejo su Prancūzijos ir Rusijos aljansu. Dvasią pakėlė Rusijos kariuomenės vyriausiojo vado didžiojo kunigaikščio Nikolajaus Nikolajevičiaus manifestas, žadantis visų lenkų susijungimą caro valdžioje. Bet darbai skyrėsi nuo žodžių. Kai 1915 metais Vokietijos ir Austrijos armijos išstūmė rusus iš Karalystės, Dmowski išvyko į Vakarus. Ten jis, neapsiribodamas Lenkijos susijungimo propagavimu, jau atvirai prabilo apie visišką nepriklausomybę. Sąjungininkai neskubėjo jo paremti. Lenkija juk esąs Rusijos reikalas, o Petrogradas nenorįs, kad kas kištųsi iš šalies. Be to, Dmowski

atstovavo tik vienai iš dviejų pagrindinių Lenkijos srovių; kita, Piłsudskio, buvo antirusiška ir aplinkybių verčiama palaikė Centro valstybes.

Piłsudski ir lenkų kairieji Rusiją laikė didžiausiu nepriklausomybės kliuviniu, nors visiškos nepriklausomybės galima buvo tikėtis tik žlugus visoms trims Lenkiją pasidalijusioms valstybėms. Dmowskiui tai atrodė nerealu; Piłsudski vylėsi, kad Centro valstybės iš pradžių įveiksiančios Rusiją, o paskui pačios pralaimėsiančios Vakarams. Šiaip ar taip, karas taip nusilpninsiąs dalininkes, kad netgi menkos lenkų ginkluotosios pajėgos galėsiančios suvaidinti neproporcingai didelį vaidmenį. Būdamas įsitikinęs, kad lenkų ginklas privaląs dalyvauti mūšiuose, Piłsudski stojo vadovauti legionui, veikusiam iš Galicijos. Nors dėl šio manevro jis atsidūrė Centro valstybių pusėje, bet, skirtingai nuo Galicijos konservatorių, bendradarbiavimą su Viena laikė taktine gudrybe. Išstūmus rusus iš Karalystės, Piłsudski, derėdamasis su austrais ir vokiečiais, padidino savo politinius reikalavimus ir užsiprašė maksimalių nuolaidų. Tvirtindamas, kad lenkai galį kovoti tik su savo vėliava, jis sabotavo Centro valstybių pastangas sutelkti lenkų kariuomenę ir ėmėsi kurti slaptą Lenkų karinę organizaciją (POW). 1916 metų lapkričio 5-ąją Berlynas ir Viena išleido Dviejų imperatorių manifestą, skelbiantį laisvos Lenkijos karalystės įkūrimą. Nei jos sienos, nei ryšių su viena ar abiem Centro valstybėmis pobūdis nebuvo nurodytas. Rusija pasmerkė manifestą kaip tarptautinės teisės pažeidimą, bet buvo savo ruožtu priversta caro įsaku pažadėti lenkams laisvę ir susijungimą.

Centro valstybės sudarė Karalystėje Laikinąją Lenkijos valstybės tarybą, kuria Piłsudski naudojosi siekdamas savo tikslų. Rusijoje prasidėjus revoliucijai, jis nusprendė, kad didžiausią grėsmę Lenkijai dabar jau kelianti ne caro valdžia, o Centro valstybės. Konfliktas buvo neišvengiamas, ir 1917 metų vasarą vokiečiai įkalino Piłsudskį Magdeburgo tvirtovėje. Legionai buvo paleisti ir dalis karių internuota. Tačiau Karalystėje Centro valstybės įsteigė Regentų tarybą ir toliau kūrė lenkų administracijos, kariuomenės, teisinės ir švietimo sistemos pagrindus.

Tokia įvykių raida davė Dmowskiui pagrindą teigti, kad, jeigu sąjungininkai nieko nepadarysią Lenkijos labui, vokiečiai panaudosią lenkų išteklius savo tikslams. Dmowskiui aktyviai veikiant Paryžiuje ir Londone – 1917 metų rugpjūtį jis įkūrė Lenkijos tautinį komitetą, kuris turėjo atstovauti lenkų interesams tarp sąjungininkų, – Paderewski propagavo lenkų reikalą Jungtinėse Valstijose. Pulkininko House tarpininkavimu jis buvo priimtas prezidento Wilsono. Jau 1917 metų sausį Wilson savo kalboje, pavadintoje „Taika be pergalės", patvirtino, kad visi politikai esą

už susijungusią ir laisvą Lenkiją. Kovo pabaigoje Rusijos laikinoji vyriausybė ir Petrogrado taryba pripažino Lenkijos teisę į laisvę, bet buvo aišku, kad Rusija ketina išlaikyti Lenkiją savo įtakos sferoje. Visa tai pasikeitė, kai į valdžią atėjo bolševikai ir 1918 metų kovo mėnesį Breste su Centro valstybėmis pasirašė separatinę taikos sutartį. Vakarai ne tik prarado sąjungininkę Rusiją, bet ir pajuto iš Rytų kylančią socialinės revoliucijos grėsmę. Tokiomis sąlygomis Lenkijos valstybė sąjungininkams, ypač prancūzams, pasidarė ne tik teisingumo reikalu, bet ir interesų objektu. O tiems lenkams, kurie pasikliovė Centro valstybėmis, Bresto sutartis (pažeidžianti Lenkijos interesus) reiškė visų vilčių žlugimą.

Prancūzijoje buvo suformuota lenkų armija, kurią sudarė daugiausiai Amerikos savanoriai; jai vadovavo generolas Józef Haller. Politiškai ji buvo pavaldi Lenkijos tautiniam komitetui. 1918 metų sausį tryliktajame iš savo Keturiolikos punktų Wilson kalbėjo apie reikalingumą sukurti nepriklausomą Lenkiją, sudarytą iš neginčijamų lenkų gyvenamų teritorijų ir turinčią laisvą priėjimą prie jūros. Birželio 3 dieną Jungtinė sąjungininkų konferencija patvirtino, kad tokia Lenkija laikytina viena iš teisingos taikos sąlygų. Toliau įvykiai ėmė klostytis sparčiai. Byrant Austrijai-Vengrijai ir imperatoriaus Karolio federaciniam manifestui nebespėjus jos išgelbėti, Galicijos lenkai ėmė laikyti save atsikuriančios Lenkijos valstybės dalimi. Kongresinės karalystės vyriausybė, norėdama išsivaduoti iš Regentų tarybos, paskelbė nepriklausomybę. Kairiosios partijos savo ruožtu Liubline sudarė Laikinąją liaudies vyriausybę. Lapkričio 10 dieną į Varšuvą atvyko vokiečių paleistas Piłsudski. Tiek Liublino vyriausybė, tiek Regentų taryba perdavė jam visą politinę ir karinę valdžią. Piłsudski dabar kontroliavo Karalystę (jam pavyko taikiai išvesdinti vokiečių kariuomenę) ir vakarinę Galicijos dalį. Rytų Galicijoje, kur ukrainiečiai paskelbė savo nepriklausomą respubliką, prasidėjo kovos. Visos kitos sienos be paliovos keitėsi, čia nuolat kildavo susirėmimai; rytuose tvenkėsi bolševikų grėsmė.

Paryžius iš pradžių norėjo pripažinti Dmowskio komitetą Lenkijos vyriausybe; tam sutrukdė britai su amerikiečiais (daugiausiai dėl perdėm dešiniosios jo pakraipos), bet komitetas išliko Piłsudskio varžovu. Vis dėlto 1919 metų sausį buvo pasiektas kompromisas. Piłsudski liko valstybės galva, Paderewski tapo ministru pirmininku, Dmowski turėjo atstovauti Lenkijai būsimojoje Paryžiaus taikos konferencijoje. Galutinių Lenkijos, Čekoslovakijos ir Vengrijos sienų sąjungininkai dar nebuvo nubrėžę, bet nauja nepriklausoma Vidurio Rytų Europa, nors chaotiška, nuniokota ir susiskaldžiusi, jau egzistavo.

7
SUNKI NEPRIKLAUSOMYBĖ

Tarptautiniai santykiai

Pirmasis pasaulinis karas baigėsi konservatyviųjų Europos monarchijų žlugimu, demokratijos ir tautų apsisprendimo pergale. Tačiau ta pergalė nebuvo nei galutinė, nei tvirta. Bolševizmo triumfas Rusijoje reiškė ne vien carų viešpatavimo galą, bet ir parlamentinio valdymo užuomazgų sunaikinimą. Lenin išgrindė kelią į totalitarizmą, kuris klestėte suklestėjo Stalino laikais. Italijoje po fašistų pergalės 1922 metais įsivyravo kraštutinės dešiniosios totalitarinės pažiūros. 1933 metais atėję į valdžią, Vokietijos naciai savo ideologiją grindė rasistinėmis teorijomis. Vakarų demokratijos gana pasyviai reagavo į šį grėsmingą iššūkį. Didžioji depresija privertė suabejoti pačia kapitalizmo prigimtimi. Ji radikalizavo mases, antidemokratinei stovyklai duodama daug naujų argumentų ir naujų šalininkų. Parlamentinę demokratiją, kilusią iš XIX amžiaus liberaliųjų politinių ir ekonominių idėjų, ištiko didžiulė krizė. Vakaruose tik Didžioji Britanija, Prancūzija ir mažesniosios valstybės: Šveicarija, Belgija, Olandija bei Skandinavijos šalys – sėkmingai atlaikė tokį jų institucijų išbandymą. Vidurio Rytų Europoje, gairinamoje totalitarizmo vėjų tiek iš rytų, tiek iš vakarų ir besigrumiančioje su Depresijos pagilintomis ekonominėmis problemomis, vien Čekoslovakijai pavyko iki 1938 metų išlaikyti demokratinę parlamentinę santvarką ir ekonominį stabilumą. Bet net ir šiuo atveju galima kalbėti tik apie santykinę sėkmę.

Tautų apsisprendimo principas, kuriuo taikos konferencija, ypač JAV prezidentas Wilson, grindė Vidurio Rytų Europos atkūrimą, valstybių sienas siejo su etninėmis ribomis. Kadangi daugelyje vietovių gyventojai buvo neatpainiojamai persimaišę ir kadangi reikėjo atsižvelgti į ekonominius, strateginius bei istorinius veiksnius, nubrėžti visiškai teisingas sienas buvo praktiškai neįmanoma. Tiesa, po Pirmojo pasaulinio karo tautinių mažumų liko ne tiek, kiek anksčiau, bet suvešėjusio nacionalizmo amžiuje jos kėlė neišsprendžiamų problemų. Nestabilumą dar labiau

didino tai, kad Vokietija, nors ir nugalėta, liko galinga jėga. Panašiai ir rusų milžiną revoliucija bei pilietinis karas susilpnino tik laikinai. Abi šios galiūnės – nepatenkintos, kupinos keršto, izoliuotos – tapo grėsme naujajai Vidurio Rytų Europai, visų pirma Lenkijai.

Lenkija nepriklausomybę atgavo susipynus daugeliui veiksnių. Karas suardė ją pasidalijusių valstybių solidarumą, ir Centro valstybės išstūmė Rusiją iš lenkų žemių. Jas savo ruožtu sumušė sąjungininkai, tad po dviejų revoliucijų Rusijoje, po perversmo Vokietijoje ir Habsburgų monarchijos žlugimo čia susidarė galios vakuumas. Jį užpildė valia ir pasiryžimas lenkų tautos, kuri niekada nesiliovė kovojusi dėl savo laisvės. Lenkijos sieną su Vokietija nustatė Paryžiaus taikos konferencija, tačiau patys lenkai, kaip liudija 1918–1921 metų sukilimai Prūsijos lenkiškoje dalyje, nebuvo vien stebėtojai. Naujoji siena atėmė iš Lenkijos jos istorinį uostą Gdanską, tapusį laisvuoju miestu Dancigu, ir (po plebiscito) perskėlė Aukštutinę Sileziją. Vokiečiai nepripažino vadinamojo „koridoriaus", sujungusio Lenkiją su Baltijos jūra ir atskyrusio Vokietiją nuo Rytų Prūsijos. Jie smerkė jį kaip dirbtinę anomaliją, nors tai buvo daugiausiai lenkų gyvenama teritorija, iki padalijimų priklausiusi Lenkijai. Nubrėžti Lenkijos ir Čekoslovakijos sieną buvo lengviau, išskyrus nedidelę dalį Silezijos (Těšín, Cieszyn, Teschen), čekų užimtą jėga 1919 metais. Šio ekonomiškai turtingo rajono padalijimas (1920) didžiai papiktino lenkus ir pakurstė dviejų šalių nesantaiką.

Kadangi buvusioje Rusijos imperijoje viešpatavo chaosas ir į Paryžių Rusijos atstovai nebuvo pakviesti, Taikos konferencija negalėjo veiksmingai nustatyti rytinių Lenkijos sienų. Raudonosios armijos daliniai, mėgindami išplėsti revoliuciją į vakarus, kovėsi su lenkais dėl žemių, kadaise priklausiusių senajai Lenkijos ir Lietuvos valstybei. Buvusioje rytų Galicijoje ginkluota priešpriešа tarp ukrainiečių ir lenkų truko iki 1919 metų, kai lenkų kariuomenei pavyko užimti visą šią provinciją.

Dmowski ir lenkų dešinieji reikalavo 1772 metų sienų, pakoreguotų pagal etnines permainas, įvykusias per XIX amžių. Tai reiškė tam tikrą ekspansiją į vakarus (Silezija) ir atsitraukimą rytuose (apytikriai iki antrojo padalijimo linijos). Pastarojoje teritorijoje gyveno kultūriniu bei ekonominiu atžvilgiu stipri lenkų mažuma, ir Dmowski tikėjo galimybe asimiliuoti ukrainiečius bei gudus. Piłsudski ir kairieji siūlė „federacinį" sprendimą, kuris, Rusijai pasitraukus iš visų senosios Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemių, leistų sukurti federacinių ar sąjunginių šalių bloką iš Lenkijos, Lietuvos, Gudijos ir Ukrainos. Dmowskio ir Piłsudskio nesutarimai dėl Lenkijos politikos rytuose neliko nepastebėti didžiųjų valstybių,

tiesa, pastarosios, kaip ir kaimyninės šalys, buvo kupinos įtarimų, kad abi kryptys tėra lenkų imperialistinių užmačių priedanga.

Taikos konferencija aiškiai neparėmė lenkų prieš bolševikus nei politinėmis, nei karinėmis priemonėmis, bet, kita vertus, ji nepripažino bolševikų ir nemėgino su jais susitaikyti. Ilgai delsusi ir vinguriavusi, konferencija 1919 metų pabaigoje pasiūlė minimalią Lenkijos rytų sieną, vėliau pavadintą Curzono linija. Bet į mūšį besiveržiantiems lenkams ji nebuvo priimtina, kaip ir sąjungininkų politika nei kariauti, nei taikytis su bolševikais. Piłsudski buvo įsitikinęs, kad taika įmanoma tik po karinės pergalės. Remiamas ukrainiečių lyderio Simono Petliuros, 1920 metų pavasarį jis surengė puolimą ir užėmė Kijevą. Raudonoji armija savo ruožtu pasiekė Varšuvos priemiesčius. Visai pokario sąrangai staiga iškilo pavojus. Lenkiją ir gal netgi Europą išgelbėjo „aštuonioliktas lemtingas mūšis pasaulio istorijoje", – taip lenkų pergalę apibūdino vienas britų diplomatas. Stengdamiesi sumenkinti Piłsudskio laimėjimą, jo oponentai pavadino tai „Vyslos stebuklu". Bolševikų sutriuškinimas atvėrė kelią deryboms. 1921 metų Rygos taikos sutartimi Lenkija su Sovietų Rusija pasidalijo etniškai mišrias, bet daugiausiai ukrainiečių bei gudų gyvenamas pasienio sritis. Vilnių ir Vilniaus kraštą – istoriškai priklausantį lietuviams, bet daugiausiai gyvenamą lenkų, gudų ir žydų – lenkai užėmė jėga. Piłsudski ketino grąžinti jį Lietuvai, bet tik tuo atveju, jei bus atkurta senoji Lenkijos ir Lietuvos sandrauga. Lietuviams, siekiantiems nepriklausomo tautinio būvio, tai buvo nepriimtina, ir tarp dviejų tautų iškilo nesantaikos siena.

Palyginti su Lenkijos teritorijos nustatymo keblumais, Čekoslovakijos sienos buvo nubrėžtos toli gražu ne taip dramatiškai. Senoji siena su Vokietija liko nepakeista, mat sąjungininkai neketino taikyti etninio principo nei jai, nei Austrijai, antraip Vokietija būtų pasidariusi dar stipresnė negu prieš karą. Tad vadinamieji Sudetų vokiečiai bergždžiai stengėsi atskirti pasienio sritis nuo naujosios Čekoslovakijos valstybės. Patvirtinusi istorines Bohemijos ir Moravijos sienas (Silezijoje įsiplieskė minėtasis ginčas su lenkais), taikos konferencija nustatė ir Slovakijos sienas, kurios buvo etninių, ekonominių ir strateginių kompromisų mišinys. Slovakijai atiteko keletas bemaž grynai vengriškų sričių. Užkarpatė, dar vadinama Užkarpatės Rusia arba Užkarpatės Ukraina, buvo atimta iš Vengrijos ir atiduota Čekoslovakijai pirmiausiai dėl strateginių priežasčių – kad pastaroji turėtų bendrą sieną su Rumunija. Atsižvelgta šiuo sprendimu ir į ankstesnį blogą Vengrijos elgesį su mažumomis. Taigi, išskyrus keletą pernelyg didelių pretenzijų, buvo patenkinti beveik visi

Čekoslovakijos teritoriniai reikalavimai, ir šalis pasidarė itin nevienalytė. Beneš lygino ją su Šveicarija, o kritikai teigė, kad sukurta bemaž tiksli Habsburgų monarchijos kopija.

Čekoslovakija buvo Antantės numylėtinė, tuo tarpu Vengrija – jos *bête noire**. Károlyi veltui mėgino pelnyti sąjungininkų simpatijas naujai valstybei, kuri atsirado subyrėjus istorinei Vengrijai. Trumpaamžė Sovietų Vengrijos respublika tik dar labiau padidino priešiškumą vengrams ir suvėlino taikos sutarties pasirašymą. Pasirašyta 1920 metais su kontrrevoliuciniu admirolo Miklós Horthy režimu, tai buvo pati griežčiausia iš visų pokario sutarčių. Etninis principas buvo ne tik visur panaudotas prieš Vengriją, bet ir pažeistas, kai veikė Vengrijos naudai. Į plebiscitus (išskyrus vienintelį atvejį Soprone) sąjungininkai neatsižvelgė. Pagal Trianono sutartį Vengrijos teritorija (išskyrus Kroatiją) sumažėjo dviem trečdaliais, o jos gyventojų – trimis penktadaliais. Bemaž kas trečias etninis vengras atsidūrė Rumunijos, Čekoslovakijos, Jugoslavijos ar Austrijos valdžioje. Vengrija pagaliau tapo visiškai nepriklausoma, bet tai įvyko nacionalinei katastrofai prilygstančiomis sąlygomis. Nenuostabu, kad vengrai jautė nepaprastą kartėlį ir kad visoje apgenėtoje šalyje skambėjo šūkis „nem, nem, soha" („ne, ne, niekada"). Vengrus apsėdo Trianono sutarties revidavimo idėja, iš esmės lėmusi tolesnę Budapešto užsienio bei vidaus politiką.

Pokario sutarčių suformuotą naują tarptautinę tvarką turėjo palaikyti Tautų Sąjunga. Tačiau nuo pat pradžių ji prarado pagrindinį ramstį – Jungtines Amerikos Valstijas, o kitus du, Britaniją ir Prancūziją, silpnino jų tarpusavio prieštaravimai. Prancūzams rūpėjo, kad būtų įgyvendinta Versalio sutartis, išsaugotas *status quo* ir neleista atsigauti vokiečiams – prireikus netgi jėga. Britai norėjo išvengti vokiečių revizionizmo, taikiomis permainomis patenkindami jų nusiskundimus. Ilgainiui Prancūzija darėsi vis labiau priklausoma nuo Britanijos. Tai turėjo lemtingų padarinių Prancūzijos rytų sąjungininkėms Lenkijai ir Čekoslovakijai, kurių likimas priklausė nuo pokario sistemos išsaugojimo.

Tarptautinė padėtis ir trijų Vidurio Rytų Europos valstybių užsienio politika darė didelę įtaką jų vidaus evoliucijai – ir atvirkščiai. Lenkija, po šimto dvidešimt su viršum metų trukusių padalijimų atkurta kiek kitokiu pavidalu, dabar atsidūrė tarp vokiečių Scilės ir rusų Charibdės, arba, kaip tuo metu buvo kalbama, tarp gigantiškų žnyplių, kurios susispaudusios galėjo ją sutraiškyti. Nesukeldama pavojaus savo nepriklausomybei

* Antipatijos objektas („juodasis gyvulys", *pranc.*).

Lenkija negalėjo nei dėtis su Vokietija prieš Rusiją, nei atvirkščiai. Tad Varšuvai užsienio politiką teko grįsti dviem principais: pusiausvyros ir sąjungos su Prancūzija bei Rumunija. Juos suderinti ne visuomet būdavo lengva.

Skirtingai nuo Lenkijos, Čekoslovakija tarp didžiųjų galiūnių neturėjo aiškaus priešo. Gerai prisiderinusi prie naujos tarptautinės tvarkos, savo užsienio politikoje Praha rėmėsi trimis elementais: Tautų Sąjunga, su kuria ji itin glaudžiai bendradarbiavo, sąjunga su Prancūzija, kuri ją protegavo, ir, regiono mastu, – Mažąja Antante, susidedančia iš Čekoslovakijos, Rumunijos ir Jugoslavijos. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje prisidėjo dar paktas su SSRS. Mažoji Antantė, sumanyta Vengrijai prilaikyti, visų pirma buvo diplomatinė priemonė prieš revizionizmą, Habsburgų monarchijos atkūrimą ir sąjungą (*Anschluss*) tarp Vokietijos ir Austrijos.

Tarptautinė pralaimėjusios ir apgenėtos Vengrijos padėtis, aišku, smarkiai skyrėsi nuo valstybių nugalėtojų padėties. Užimanti 92 963 km^2 plotą Vengrija buvo kur kas mažesnė už Čekoslovakiją (140 493 km^2) ir Lenkiją (388 634 km^2). Lenkija buvo šešta didžiausia Europos šalis, bet Čekoslovakija, būdama tik trylikta, pranoko ją ekonomine galia. Vengrija buvo pernelyg silpna galvoti apie Trianono sutarties pakeitimą jėga, tad revizijos siekė diplomatijos priemonėmis. Budapešto užsienio politika svyravo tarp bendradarbiavimo su Roma ir su Berlynu, drauge ieškodama būdų, kaip įgauti įtakos Londone. Jos galimybės, aišku, buvo ribotos. Vengrija priešiškai žvelgė į Čekoslovakiją, ypač piktindamasi Slovakijos netekimu, ir čia Budapeštas su Varšuva rado bendrą kalbą. Lenkiškosios kortos vengrai niekada nelaikė savo diplomatinės kaladės švietalu, bet naudoti naudojo, ir tai stiprino tradicinę vengrų ir lenkų draugystę.

Nors, regis, daugelis argumentų rodė, kad Lenkijai ir Čekoslovakijai reikia bendradarbiauti, šios dvi valstybės niekada nestojo į vieną gretą. Praha nenorėjo rizikuoti savo padėtimi dėdamasi prie Lenkijos, kuriai grėsė tiek Vokietija, tiek SSRS. Kai ketvirtojo dešimtmečio viduryje situacija ėmė keistis ne Čekoslovakijos naudai, Prahos draugiškumo gestus Varšuva sutiko abejingai. Vengrijos, Čekoslovakijos ir Lenkijos užsienio politikos žingsniai – tiek siekiant permainų, tiek jų baiminantis – atsiliepė politinei ir ekonominei jų vidaus raidai. Rūpindamosi savo saugumu Lenkija ir Čekoslovakija turėjo smarkiai didinti karines išlaidas. Vengrija, kaip žinoma, buvo nuginkluota pagal Trianono sutartį.

Daugelis tradicinių Vidurio Rytų Europos socioekonominių ir kultūrinių bruožų tarpukariu išliko nepakitę. Bet atsirado ir naujų reiškinių. Čekiją ir Moraviją sujungus į vieną valstybę su Slovakija ir Užkarpatės Ukraina, Čekoslovakija kaip visuma pasidarė panašesnė į Vengriją bei Lenkiją, tai yra tapo tipiškesne Vidurio Rytų Europos šalimi. Vis dėlto iš trijulės ji buvo toliausiai pažengusi; Vengrija ėjo antroje vietoje, Lenkija buvo vargingiausia iš jų.

Kaip matyti iš 7.1 lentelės, gyventojų skaičius šiose trijose šalyse didėjo; Lenkijos – greičiau negu kaimynių. Čekoslovakija išliko tankiausiai gyvenama šalimi, visam regionui buvo būdingas didelis aktyvių kaimo gyventojų skaičius – didesnis nei reikalinga ekonominiu požiūriu. Kalbant dabartiniais terminais, tai reiškė paslėptąjį nedarbą.

Nors Italijoje ar Vokietijoje šimtui dirbamos žemės hektarų teko apytikriai tiek pat iš žemės ūkio gyvenančių žmonių kiek Čekoslovakijoje ir Vengrijoje, vidutiniai Britanijos ir Danijos skaičiai buvo kur kas mažesni – 15–17 asmenų. Bendras gyvenančiųjų iš žemės ūkio skaičius Vakarų Europoje svyravo tarp 20 ir 40 procentų visų gyventojų.

7.1 lentelė Gyventojų skaičius tarpukario Vidurio Rytų Europoje

	Čekoslovakija	Vengrija	Lenkija
Padidėjimas, %	11,8	15,2	29,9
Padaugėjimas, milijonais	13,6–15,2	7,9–9,1	26,8–34,8
Tankumas, žmonių/km²	110,4	98,0	89,7
Priklausomų nuo žemės ūkio, %	34,5*	51,8	60,6
Aktyvių asmenų 100 ha dirbamosios žemės	34,7	29,6	45,5

* Čekijoje ir Moravijoje 25,6 procento, Slovakijoje ir Užkarpatės Ukrainoje 58,5 procento.

Šaltiniai: J. Żarnowski, „Authoritarian systems in Central and South-Eastern Europe 1918–1939", in *Dictatorships in East Central Europe 1918–1939*, ed. J. Żarnowski, Wrocław, 1983, p. 22; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Polska w Europie i świecie 1918–1939*, 2-asis, patais. leid., Warszawa, 1984, p. 36; *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, ed. M.C. Kaser, E.A. Radice, t. 1, Oxford, 1985, p. 75 ir 82.

1939 metais pagal vienam traktoriui tenkančių dirbamos žemės hektarų skaičių Čekoslovakija (920) ir Vengrija (829) nedaug atsiliko nuo Prancūzijos (700), bet gana toli nuo Vokietijos (227). Lenkijoje šis rodiklis buvo itin prastas – 8400 hektarų. Tačiau nederėtų užmiršti, kad karas smarkiai nuniokojo Lenkiją: bemaž perpus sumažėjo galvijų, pūdymavo didžiuliai žemės plotai, sunaikinus daugybę tiltų, geležinkelio stočių ir riedmenų, suiro transporto sistema.

Norint susidoroti su egzistuojančiomis problemomis, reikėjo pakeisti žemės ūkio sanklodą, modernizuoti gamybos metodus ir sumažinti kaimo gyventojų perteklių imantis žemės reformos ir industrializacijos. Žemės reforma pati savaime nebuvo panacėja, bet svarbi politiniu ir psichologiniu atžvilgiu, tad visos trys šalys jos ėmėsi. Čekoslovakijoje buvo išdalyta apie 16 procentų dirbamos žemės, anksčiau priklausiusios vokiečiams ir vengrams, Lenkijoje – apie 10 procentų (tačiau tai palietė apie 25 procentus didžiųjų dvarų), Vengrijoje – apie 4 procentus (tik 10 procentų didžiųjų dvarų). Taigi Vengrijos kaimas iš esmės nepasikeitė, išliko senosios sąlygos ir senieji santykiai.

XIX amžiuje žemės ūkis buvo ekonominio dinamizmo šaltinis, tuo tarpu dabar agrarinio kapitalo perteklius kaupėsi tik Bohemijoje ir kai kuriose vakarų Lenkijos vietovėse. Vengrijoje didelių dvarų savininkai dažniausiai perteklių suvartodavo. Šiek tiek pramoninio kapitalo buvo sukaupta Budapešto regione ir Lenkijos Silezijoje. Tačiau Vidurio Rytų Europai reikėjo daugiau užsienio investicijų, ir užsienio kapitalas iš tiesų vaidino čia svarbų, nors ne visuomet palankų vaidmenį.

Užsienio investicijos Lenkijoje (daugiausiai JAV ir Prancūzijos) pasiekė aukštą lygį ir sudarė daugiau kaip 40 procentų akcinių bendrovių kapitalo. Investuota į svarbiausias ūkio šakas: naftos, elektros, sunkiąją pramonę. Užsienio kapitalas neretai būdavo spekuliacinio pobūdžio, vaikėsi greito pelno, kuris po to jau nebebūdavo reinvestuojamas šalyje; dėl to kildavo nemažai trinties ir abipusių kaltinimų. Kitokia padėtis buvo Čekoslovakijoje, kur užsienio kapitalas, sudaręs 20 procentų visų investicijų, geriau įsiliejo į stiprią šalies ekonomiką. Ypač didelę reikšmę turėjo prancūzų ir britų kapitalas. Vengrijoje užsienio investicijos nebuvo tokios įspūdingos, tačiau užsienio skola čia buvo gerokai didesnė už anų dviejų šalių skolą: 95 $ vienam gyventojui, palyginti su 27 $ Lenkijoje ir 14 $ Čekoslovakijoje.

Geležies gamyba buvusioje Kongresinėje karalystėje po Pirmojo pasaulinio karo sumažėjo iki dešimtadalio prieškarinės gamybos; Lodzės tekstilės pramonė nusirito iki 1870 metų lygio. Bendroji Lenkijos pramonės

gamyba (išskyrus kalnakasybą) 1920–1921 metais sudarė 35 procentus 1913 metų lygio. Atitinkami Čekoslovakijos ir Vengrijos skaičiai buvo 84,9 ir 80 procentų.

Vidurio Rytų Europą, trečiojo dešimtmečio viduryje pasiekusią tam tikrą ekonominės atgaivos ir finansinės stabilizacijos lygį, Didžioji depresija sukrėtė niekur kitur neregėtu mastu. Antai Europos pramonės gamyba (išskyrus SSRS) sumažėjo 27 procentais, tuo tarpu Lenkijos – 41 procentu. 1929–1933 metais Lenkijos nacionalinės pajamos sumažėjo 25 procentais. Darbo neteko 43 procentai dirbančiųjų. Netgi Čekoslovakija, kuri Depresiją įveikė greičiau už kaimynes, 1929 metų gamybos lygį pasiekė tik 1937 metais.

Būtina sąlyga pramonei augti buvo vartojimo bei investicijų požiūriu stipri ir besiplečianti vidaus rinka, bet Lenkijoje tai buvo neįgyvendinamas dalykas. Tiesa, industrializacijos problemą mėginta spręsti valstybiniu lygiu, ypač ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Lenkijoje valstybė kontroliavo apie 16 procentų nacionalinio turto. Valstybės investicijos į pramonę sudarė 58 procentus visų investicijų 1928 metais ir 63 procentus 1939 metais. Vengrijoje valstybės dalis buvo kur kas mažesnė – vos apie 5 procentus. Valstybės dalyvavimas ir prancūzų kreditai padėjo lenkams pasistatyti Gdynės uostą. Šio plano įkvėpėjas Eugeniusz Kwiatkowski 1936 metais ėmėsi įspūdingo Centrinio pramonės rajono (COP) projekto, numatančio plieno liejyklų, chemijos įmonių ir ginklų fabrikų statybą bei plėtojimą. Buvo sudarytas išsamus šešerių metų planas ūkiui radikaliai pertvarkyti. Nors Lenkija neturėjo pakankamai išteklių jam įgyvendinti, per dvejus metus pramonės gamyba padidėjo 28 procentais. Didžiulį prieaugį davė Cieszyno prijungimas 1938 metais. Jis gamino 52,2 procento Lenkijos kokso, 67 procentus ketaus ir 38 procentus plieno. Ar realu tada buvo padaryti ekonominį šuolį savo jėgomis? Specialistų nuomonės skiriasi. Vengrijoje gana panaši Győro industrializacijos programa gerų rezultatų nedavė. Vengrijos ekonomikos plėtra rėmėsi daugiausiai vartojimo prekių, o ne gamybos priemonių gamyba. Apskritai imant, Vengrijoje kapitalo kaupimas vyko lėčiausiai iš trijų Vidurio Rytų Europos šalių.

Žemės ūkio ir pramonės santykį Vengrijoje, Lenkijoje ir Slovakijoje istorikai apibūdina kaip dualistinę ekonomiką. Jie turi omenyje, kad agrarinis sektorius, dirbęs daugiausiai vietos rinkai ir tradiciniais būdais, buvo atsiskyręs nuo pramonės. Neturtinga valstietija nepajėgė įpirkti pramonės gaminių, o pramonė, neturėdama besiplečiančios rinkos, negalėjo imtis pigios masinės gamybos. Vis plačiau žiojosi „kainų žirklės“

tarp brangstančių pramonės gaminių, kurių reikėjo ūkininkui, ir žemės ūkio produktų, kuriuos jis turėjo parduoti, kad galėtų šiaip taip pragyventi. Susiklostė užburtas ratas.

1936 metais Čekoslovakijoje pramonės darbininkai sudarė 44,6, Vengrijoje – 21,8, Lenkijoje – 18,5 procento aktyviai dirbančių žmonių. Jeigu gyventojų skaičiaus ir pramonės produkcijos santykį Čekoslovakijoje laikytume maždaug 1:1, tai Vengrijoje jis buvo 2:1, Lenkijoje – 3:1. Palyginimui paminėsime, kad Vokietijoje šis santykis buvo 1:2. Vienam gyventojui tenkantis produkcijos kiekis, Europos vidurkį 1936–1940 metais imant kaip atskaitos tašką, Čekoslovakijoje buvo apytikriai 67, Vengrijoje 43, Lenkijoje 20 procentų. Palyginti su 1913 metais, šie skaičiai rodo padidėjimą pirmose dviejose šalyse ir nedidelį sumažėjimą Lenkijos atveju. Ar tai liudija Lenkijos tarpukario ekonomikos sąstingį, netgi nuosmukį? Nors plėtojosi naujos šakos, kaip antai chemijos bei elektros pramonė, o antracito ir geležies rūdos gavyba pranoko 1913 metų lygį (būtų galima paminėti ir daugiau pavyzdžių), daugelis ūkio sričių iš tiesų stagnavo ar net regresavo.

Sienų pasikeitimas, suprantama, atsiliepė Vidurio Rytų Europos ekonomikos raidai. Čekoslovakijai tai, apskritai imant, išėjo į naudą. Nors didelės Austrijos-Vengrijos rinkos išnykimas sukėlė problemų, šalies gamyba ir prekybos sankloda iš esmės prisitaikė prie naujos padėties. Čekoslovakija žengė pirmame Europos pramoninių šalių dešimtuke. Tačiau, pažvelgus į šalies vidų, matyti, kad Slovakija smarkiai nukentėjo, kai nutrūko jos natūralūs (tiek geografijos, tiek komunikacijų požiūriu) ryšiai su Vengrija. Visa tai nepalankiai paveikė prekybą ir gyventojų judėjimą, Slovakijos žemėse netgi prasidėjo tam tikra „deindustrializacija". Nedidelė bankų sistema perėjo iš vokiečių ir vengrų į čekų rankas. 1913 metų lygis buvo viršytas tik 1937 metais.

Išnykus geografinei Šv. Stepono Karūnos žemių vienovei, Vengrijos ūkis iš pradžių patyrė nemažų sunkumų. Po Trianono taikos sutarties šaliai liko 55,5 procento jos pramonės produkcijos vertės, 50,9 procento pramonės darbininkų ir 49 procentai gamyklų. Ypač didelių nuostolių patyrė medžio pramonė (prarasta 84 procentai) ir geležies rūdos gavyba (89 procentai). Palyginti nesmarkiai nukentėjo mašinų gamyba, poligrafijos ir tekstilės pramonė. Apskritai imant, po Trianono sutarties Vengrija tapo labiau industrializuota šalimi už istorinę karalystę.

Lenkijos ūkiui iškilusios problemos buvo visiškai kitokio pobūdžio. Čia iš trijų atskirų dalių, daugiau kaip šimtmetį funkcionavusių skirtingose ekonominėse sistemose, susikūrė viena ūkinė visuma. Rusijos

rinkos netekimas ir priklausomybė nuo Vokietijos skatino ieškoti naujų prekybos krypčių. Beje, visa Vidurio Rytų Europa susidūrė su keblia užsienio prekybos perorientavimo problema. Nesigilinant į painybes, galima tik atkreipti dėmesį į regiono ir visos užsienio prekybos nuosmukį. Tai pasakytina ir apie visą tarpukario Europą, bet šiose trijose šalyse kritimas buvo ryškesnis negu kitose valstybėse. Tai matyti iš 7.2 lentelės.

7.2 lentelė Užsienio prekyba (doleriais, vienam gyventojui)

	1925	1929	1938
Čekoslovakija	128	138	42
Vengrija	59	72	30
Lenkija	32	37	14

Remtasi: Z. Landau, J. Tomaszewski, *Polska w Europie i świecie 1918–1939*, 2-asis, patais. leid., Warszawa, 1984, p. 227.

Socialinė regiono sankloda didelių permainų nepatyrė, nors kai kurios problemos ir pasidarė opesnės. Vengrijoje į gausią aristokratiją dabar įsiliejo savo žemes praradę pabėgėliai iš Transilvanijos ir Slovakijos. Kilmė vis dar buvo svarbesnė už turtą, ir oficialus leidinys kasmet fiksavo titulus, rangus ir viršenybės tvarką. Patvirtinus kilmingą seklerių statusą, daugelis kitų irgi ėmė pretenduoti į bajorystę; regentas įkūrė paveldimą „Narsiųjų ordiną". Tačiau politiniame elite pastebimai padaugėjo neaukštos kilmės žmonių.

Dėl pabėgėlių antplūdžio iš prarastų žemių santykinai padvigubėjo inteligentija, bet toli gražu neišnyko senoji perskyra tarp krikščioniškosios, arba „istorinės", viduriniosios klasės (smulkiųjų bajorų) ir kitos šios klasės dalies, kurioje vyravo žydai arba žydų kilmės asmenys. Po Trianono sutarties Vengrijos teritorijoje liko vos pusė čia anksčiau gyvenusių žydų, ir jų skaičius toliau mažėjo. Tačiau žydų dalis visuomenėje nekrito žemiau 5 procentų, jie buržuazėjo ir kūrėsi arčiau Budapešto. Vargingiausiam sluoksniui priklausė 82 procentai vengrų ir tik 24 procentai žydų (iš kurių 3 procentai dirbo žemės ūkyje). Kita vertus, daugiau negu 40 procentų didžiųjų pramonininkų ir beveik 20 procentų stambiųjų žemvaldžių buvo žydai. Susiskaldžiusi vidurinioji klasė, kultūrinis

Budapešto atotrūkis nuo kaimo ir neišspręsta agrarinio proletariato problema nulėmė socioekonominį šalies atsilikimą.

Kaip ir praeityje, lenkų ir vengrų visuomenė turėjo daug panašumo. Bajoriškoji tradicija ir etosas toliau stelbė buržuazinę pasaulėžiūrą ar bent buvo tam tikras idealas, kurio siekė kitos socialinės grupės. Tiesa, Lenkijos aristokratija vargu ar prilygo vengriškajai savo politine svarba. Oficialiai visi paveldimi titulai buvo panaikinti. Bajorams žemvaldžiams sunkiai sekėsi išlaikyti tradicinę gyvenseną savo ne sykį įkeistuose dvaruose. Nors visuomenės vertikalusis mobilumas buvo palyginti menkas, tačiau socialiniai santykiai atrodė demokratiškesni ir moderniškesni negu Vengrijoje. Šiek tiek padidėjo smulkiosios buržuazijos dalis (nuo 11 iki bemaž 12 procentų), o darbininkų dalis išaugo nuo 27,5 iki 30,2 procento. Inteligentija, kurią sudarė apie pusę milijono žmonių – tarnautojų ir laisvųjų profesijų atstovų, – toliau didėjo ir darėsi vis svarbesnė. Didžiausia vientisa grupė buvo valstietija (apie 70 procentų). Bet skaičiai atrodytų kitaip, jei atsižvelgtume į daugiatautę gyventojų sudėtį.

Pagal 1931 metų surašymą, lenkai sudarė 69 procentus visų tarpukario Lenkijos gyventojų. Žydai (apytikriai 10 procentų), skirtingai negu Vengrijoje, oficialiai laikyti tautine mažuma, ėjo trečioje vietoje (po ukrainiečių). Maždaug 90 procentų jų nebuvo asimiliavęsi ir nuo kitų gyventojų skyrėsi drabužiais, gyvenimo būdu bei jidiš kalba. Kaip puikiai parodyta Isaaco Bashevis Singerio romanuose, jie gyveno savo atskirame pasaulyje. Tik trylika žydų buvo stambieji žemvaldžiai, nedaug jų priklausė stambiajai buržuazijai. Du trečdaliai žydų buvo smulkieji buržua, visų pirma kuklūs prekijai ir amatininkai, kurie juo toliau, juo labiau skurdo. Nemažai jų buvo tarp tarnautojų (apie 14 procentų), o tarp laisvųjų profesijų žmonių jie sudarė beveik 50 procentų, praktiškai dominavo medicinoje ir teisėje. Žydų bendruomenė skyrėsi nuo lenkų ir nuo kitų mažumų ne tik pagal užimtumo sanklodą, bet ir tuo, kad ji buvo netolygiai pasiskirsčiusi po šalį. Vakarų Lenkijoje gyveno tik nedidelės žydų grupelės, tuo tarpu buvusioje rytų Galicijoje ir rusų Lenkijoje žydai sudarė mažų miestelių gyventojų daugumą; Varšuvoje žydų buvo bemaž 30 procentų.

Skirtingai nuo žydų, ukrainiečiai ir gudai buvo „teritorinės" mažumos, gana kompaktiškai susitelkusios pasienio vietovėse, kur kitapus sienos, Sovietų Sąjungoje, gyveno jų tautiečiai. Devyni dešimtadaliai ukrainiečių – pagal statistiką jų skaičius nesiekė 4,5 milijono, bet iš tikrųjų, matyt, viršijo 5 milijonus – buvo valstiečiai ir žemės ūkio darbininkai. Šiai

kategorijai priklausė ir beveik visi gudai (tarp 1 ir 1,9 milijono). Vokiečių mažumos sankloda buvo kur kas labiau subalansuota: apie 24 procentus dirbo kasyklose ir pramonėje, beveik 60 procentų – žemės ūkyje. Vokiečiai, kurių Lenkijoje gyveno apie 800 000, pranoko kitas mažumas savo ekonomine ir socialine padėtimi, ką jau kalbėti apie švietimo ir kultūros lygį. Daugiau kaip pusė jų gyveno anksčiau Prūsijai priklausiusiose vietovėse.

Čekoslovakija buvo netgi dar mišresnė už Lenkiją. Čekai ir slovakai drauge sudarė 66,9 procento gyventojų (pagal 1931 metų surašymą); čekų buvo 50 su viršum procentų, slovakų – 16 su viršum. Vokiečiai (23 procentai) faktiškai ėjo antri po čekų; vengrų gyveno apie 5 procentus, ukrainiečių – 3,8 procento. Čekijos, Moravijos ir Silezijos žemių socialinė sankloda smarkiai skyrėsi nuo Slovakijos ir dar labiau nuo Užkarpatės Ukrainos. Čekų visuomenė, kuriai buvo būdingas didelis socialinis mobilumas (vertikalusis), turėjo nemažą viduriniąją klasę (20 procentų ekonomiškai aktyvių gyventojų), augančią darbininkų klasę (apie 30 procentų) ir gerai integruotą valstietiją, labai panašią į Vakarų Europos ūkininkus. Šalies elitas kilo iš stambiosios buržuazijos (sudariusios apie 5 procentus gyventojų), taip pat viduriniosios klasės (neretai pirmos kartos išeivių iš kaimo) ir klestinčių valstiečių. Praktiškas, apdairus čekas toliau laikėsi buržuazinių vertybių ir turėjo daugiau bendrumo su triūsliu kaimynu vokiečiu negu su lenkų inteligentu ar vengrų bajoru.

Didžioji dauguma Slovakijos gyventojų buvo valstiečiai. Didelis gimstamumas ir kilnojimasis iš vietos į vietą dėl ekonominių priežasčių daugelį jų nusmukdė į skurstančio kaimo proletariato kategoriją. Menkame pramonės ir prekybos sektoriuje vyravo vokiečiai ir žydai, dalis dvarų buvo vengrų rankose. Vis dėlto palyginti nedaugelis slovakų šeimų kontroliavo nemažą šalies turtų dalį. Paveikslą užbaigia plonytis, intelektualiai madjarizavęsis slovakų bajorų sluoksnis ir gausėjanti inteligentija, kurioje dar buvo žymūs ilgalaikių sąsajų su Vengrija pėdsakai, bet kuri dabar žengė slovakiškosios veiklos avangarde.

Žydų klausimas kaip socioekonominė problema egzistavo tiek Slovakijoje, kur žydų buvo 4,8 procento, tiek atsilikusioje Užkarpatės Ukrainoje (12 procentų). Tik apie pusė judėjų laikė save žydų tautybės atstovais. Jie sudarė 1,3 procento visų Čekoslovakijos gyventojų. Čekijoje ir Moravijoje šie skaičiai buvo dar mažesni – 0,2 ir 0,6 procento, nes daugelis žydų tikėjimo asmenų ten laikė save čekais ar vokiečiais.

Religiniai, tautiniai ir socialiniai aspektai neretai būdavo susipynę, tad visoje Vidurio Rytų Europoje svarbus vaidmuo teko Bažnyčiai. Vengrijoje gyveno 65 procentai Romos katalikų ir 27 procentai protestantų. Čekija,

Moravija ir Silezija laikytinos katalikiškais kraštais, nors Čekijoje priklausymas katalikybei neretai būdavo formalus, ypač tai pasakytina apie viduriniąją klasę. Dauguma vokiečių buvo katalikai. Slovakijoje pasidalijimas į katalikų daugumą (69 procentai) ir protestantų mažumą (18,7 procento) turėjo socialinį bei politinį atspalvį. Apskritai imant, Slovakijos protestantai buvo artimesni čekams ir atstovavo turtingesniajam sluoksniui; tarp liuteronų ir kalvinistų buvo vokiečių ir vengrų. Dėl to slovakų nacionalistai tikrais slovakais laikė vien katalikus.

Šis polinkis tapatinti tikybą su tautybe buvo itin ryškus Lenkijoje, kur nacionalistai rašė lygybės ženklą tarp žodžių „lenkas" ir „katalikas". 63 procentai tarpukario Lenkijos gyventojų buvo Romos katalikai, 11 procentų – graikų apeigų katalikai (unitai), 11,5 procento – stačiatikiai ir 3,2 procento – protestantai. (Apie žydus ką tik kalbėta, todėl jie čia nepaminėti.) Nors didžiuma lenkų išpažino katalikybę, būta ir lenkų protestantų. Ukrainiečiai ir gudai buvo arba graikų apeigų katalikai, arba stačiatikiai. Lenkijos gudai ir vokiečiai turėjo savas katalikų mažumas, bet dauguma vokiečių buvo protestantai.

Socialiniu, ekonominiu ir tautiniu atžvilgiu Katalikų bažnyčia Lenkijoje nuo seno užėmė iškilią padėtį. Bet tai nereiškia, kad visiškai neegzistavo antiklerikalizmas, ypač tarp kairiųjų pažiūrų inteligentų. Dvasininkai linko į taktinę sąjungą su dešiniosiomis politinėmis jėgomis. Gniezno arkivyskupas buvo Lenkijos primas ir, ko gero, turėjo netgi didesnį svorį negu Esztergomo arkivyskupas Vengrijoje, kur būta įtakingo protestantų sluoksnio. Lenkams, slovakams ir daugeliui ukrainiečių dvasininko tarnyba reiškė aukštesnę socialinę padėtį ir prestižą. Slovakų kunigas Andrej Hlinka ar ukrainiečių metropolitas Andrej Šeptickij buvo ir dvasios tėvai, ir tautos lyderiai.

Net pačioje trumpiausioje nepriklausomos Vidurio Rytų Europos apžvalgoje privalu pabrėžti kultūros svarbą, nes tai buvo intelektualinės, meninės ir mokslinės veiklos pakilimo laikotarpis. Julian Tuwim, Kazimierz Wierzyński ir Antoni Słonimski pasiekė naujų aukštumų lenkų poezijoje; prozoje dominavo moterys. Novatoriška Stanisławo Ignacijaus Witkiewicziaus dramaturgija kiek vėliau pelnė pasaulio pripažinimą, tas pat pasakytina ir apie keletą autorių avangardistų. Verta paminėti ir Karolio Szymanowskio, žymiausio kompozitoriaus, pavardę. Visame pasaulyje išgarsėjo vengrų Bélos Bartóko ir Zoltáno Kodály muzika. Vengrų literatūroje reikšmingą vietą užėmė Mihály Babitso ir Zsigmondo Móriczo proza, Attilos Józsefo poezija. Visa Europa sužinojo čeko Jaroslavo Hašeko pavardę, bet dar didesnę įtaką literatūrai ir Čekoslovakijos

politikai padarė Karel Čapek. Jau minėti Kafkos kūriniai peržengė Čekoslovakijos ribas.

Tradicinė menų ir *belles-lettres* svarba neturėtų užtemdyti mokslo laimėjimų. Iš daugelio mokslo šakų, kuriomis garsėjo šis regionas, paminėkime tik lenkų ir vengrų matematikos bei filosofijos mokyklas, Prahos struktūrinės lingvistikos centrą. Tarpukario laikotarpiu Lenkija turėjo 24 aukštąsias mokyklas, Čekoslovakija – 17, Vengrija – 13. Kaip ir visoje Europoje, universitetai buvo elitiniai, juose mokėsi palyginti nedaug žemesniųjų klasių atstovų. Vis dėlto galima kalbėti apie inteligentijos perteklių ir tarnybų trūkumą. Ar tarpukario švietimas puoselėjo nacionalizmą? Po ilgo svetimųjų valdymo, neretai siekusio nuvertinti tautines vertybes, tokia reakcija buvo suprantama. Mokyklas ir kariuomenę vyriausybė naudojo kaip priemones tautai sutelkti. Čekijoje ir Vengrijoje neraštingų žmonių buvo labai nedaug (atitinkamai 2,4 ir 8,8 procento), o Slovakijoje ir Lenkijoje – dar gana nemažai (15 ir 23,15 procento). Ketvirtąjį dešimtmetį sustiprėjus nacionalizmui, užgriuvus Didžiosios depresijos sunkumams, universitetai ir netgi vidurinės mokyklos gerokai politizavosi ir gana dažnai pastūmėdavo studentus į kraštutinumus: integralųjį nacionalizmą arba, kiek rečiau, komunizmą.

Vidurio Rytų Europa galėjo pasigirti Europos lygio gydytojais, teisininkais, inžinieriais, mokslininkais, intelektualais. Turėjo ji ir aukštos kvalifikacijos technikų, amatininkų ir pramonės darbininkų. Vis dėlto visam regionui buvo būdingas atotrūkis (mažiausiai ryškus Čekoslovakijoje) tarp kultūrinių aspiracijų ir priemonių jas patenkinti. Dauguma žmonių gyveno vargingai, neretai skurdo ir inteligentija. Priklausomybę elitui (inteligentijai) lėmė išsilavinimo lygis, o ne ekonominė padėtis (kaip priklausymą viduriniajai klasei), ir tuo Vidurio Rytų Europa skyrėsi nuo Vakarų Europos.

Politika

Tarpukario politinę raidą regione, suprantama, veikė socioekonominės ir kultūrinės struktūros bei santykiai. Ieškodama pastovaus konstitucinio-politinio modelio, Lenkija nuo silpnos parlamentinės santvarkos perėjo prie kontroversiškos autoritarinės sistemos. Autoritarizmas taip pat įsivyravo Vengrijoje, kur iš esmės konservatyvus režimas palengva nusileido dešiniųjų radikalų spaudimui. Vieninteléje Čekoslovakijoje parlamentinė sistema veikė palyginti sėkmingai.

Politinių institucijų pavidalą formavo vietinės tradicijos, kur tokių būta, ir Vakarų Europos pavyzdžiai. Tuo metu parlamentinė demokratija Vakaruose buvo grindžiama arba britų dvipartine, arba prancūzų daugiapartine sistema. Pastaroji, regis, geriau atitiko Vidurio Rytų Europos politikos teoriją ir praktiką. Vakaruose profesionalus valdininkų aparatas laidavo gana sklandžią valdymo organų veiklą. Tuo tarpu „naujoms" regiono valstybėms teko kurti savo biurokratiją, neretai pasiremiant Habsburgų monarchijos patirtimi. Dauguma Lenkijos žemių apskritai neturėjo valstybės tarnautojo tradicijos.

Politinio modelio Lenkija ieškojo bemaž visą tarpukario laikotarpį – nuo 1921 metų prancūziško pavyzdžio konstitucijos iki 1935 metų „sanacinės" konstitucijos. Lūžis įvyko 1926 metais, kai Piłsudskio *coup d'état* padarė maršalą tikru šalies šeimininku. Parlamentinė santvarka žlugo visų pirma dėl prarajos, kuri skyrė daugiausiai socialistinę kairę nuo tautinių demokratų vadovaujamos dešinės. Išskyrus keletą trumpų valstybei kritiškų tarpsnių, šios dvi jėgos nepajėgė sudaryti bendros vyriausybės. Tai trukdė atsirasti dešiniųjų ir centro arba kairiųjų ir centro koalicijoms. Centras (daugiausiai liaudininkai), kad ir būdamas gausus, nepadėjo pasiekti veiksmingos pusiausvyros, nesuvaidino nė tilto vaidmens. Dar labiau kairiuosius nuo dešiniųjų atitolino Piłsudskio ir Dmowskio konfliktas, kurį nulėmė ne tiek doktrina, kiek pasaulėžiūra ir mąstysena.

Piłsudski su savo šalininkais, bet ne kairieji kaip tokie, ėmėsi valdyti Lenkiją. Iš dalies jie tapo centru – ne tiek savo ideologija, nes jų „valstybinė ideologija" buvo gana miglota, kiek pragmatišku požiūriu, peržengiančiu partinės politikos ribas. Dauguma Piłsudskio žmonių buvo aukšto rango karininkai, anksčiau tarnavę legionieriais. Iš čia kilo „pulkininkų režimo" pavadinimas. Vis dėlto būtų klaidinga Lenkijos politikos militarizavimą lyginti su kokia nors Pietų Amerikos chunta. Jauna atgimusios Lenkijos kariuomenė dar neturėjo savo *establishment'o,* ir tie karininkai nebuvo tikri profesionalai, o tik žmonės, kuriuos aplinkybės privertė apsivilkti uniformą ir eiti kariauti už savo šalies atgimimą.

Pagrindiniam Piłsudskio varžovui Dmowskiui neteko atsistoti prie valstybės vairo, tačiau jis turėjo didžiulę įtaką daugeliui lenkų, ypač jaunesnei kartai. Vis mažiau domėdamasis parlamentine politika, jis savo šalininkus orientavo į „tautinę revoliuciją", pavyzdžiu keldamas Mussolini'o Italiją ir Salazaro Portugaliją. Istorikai, kurie vadina Dmowskį nacionalistu ir tą patį žodį taiko Piłsudskiui, painioja pirmojo doktrinierišką nacionalizmą su karštu pastarojo patriotizmu. Skirtumas

esminis, ir jis gerai atsiskleidžia nagrinėjant nacionalistų ir patriotų požiūrį į tautines mažumas. Tiesa, praktikoje šis skirtumas ne visuomet būdavo ryškus.

Pasak vieno vokiečių istoriko, Lenkija buvo „daugiatautė valstybė su vienataute ideologija".[53] Arba, tą patį pasakius kitaip, lenkai suvokė ją kaip tautinę valstybę, nors joje ir gyveno daug tautinių mažumų. Iš pradžių Piłsudski ir kairieji žadėjo nuolaidų nelenkams su sąlyga, kad jie būsią geri piliečiai. Tačiau aistros buvo pernelyg įkaitusios. Nei lenkai, kurie neigė ukrainiečių teisę į autonomiją rytų Galicijoje ir ėmėsi prieš juos represijų, nei ukrainiečiai, kurie griebėsi terorizmo, nesugebėjo atrasti pagrindo susitarimui. Retkarčiais vyriausybės praktinė veikla pavojingai priartėdavo prie integraliųjų nacionalistų programos, pagal kurią mažumų teises reikėjo smarkiai apkarpyti remiantis šūkiu „Lenkija lenkams".

Griežtas Dmowskio stovyklos, ypač tokių ekstremistinių jos atplaišų kaip „Falanga", antisemitizmas pasireiškė reikalavimais eliminuoti žydus iš politikos, ūkio ir kultūros. Tuo tarpu Piłsudski, kuriam antisemitizmas buvo visiškai svetimas, tokių pažiūrų niekada netoleravo. Tačiau po jo mirties kai kurie jo sekėjai, daugiausiai taktikos sumetimais, ėmė skolintis iš nacionalistų lozungus (ir antisemitinius). Nors ir smerkdama kraštutinių nacionalistų propaguojamą smurtą, po Piłsudskio atėjusi vyriausybė pripažino ekonominio boikoto teisėtumą ir svarstė laipsniškos žydų emigracijos galimybes. Tokią emigraciją kaip galimą sprendimą į savo programą įtraukė ir centristai bei kairieji, jai pritarė sionistinės grupės. Tačiau tarpukario Lenkijos respublika jokių antižydiškų įstatymų nepriėmė.

Eksperimentavusi iš pradžių su „seimokratija", vėliau su „pliuralistiniu autoritarizmu", arba ribota diktatūra, Lenkija smarkiai skyrėsi nuo Vengrijos, kuri politinio įkvėpimo sėmėsi iš prieškarinės patirties. Dėl vidinių ir išorinių priežasčių Habsburgų restauracija nebuvo reali, bet Vengrija liko karalyste jau vien dėl to, kad išlaikytų pretenzijas į Šv. Stepono Karūnai istoriškai priklausiusias žemes. Admirolas Miklós Horthy, buvęs Pranciškaus Juozapo adjutantas, tapo regentu. Jo pradinė užduotis saugoti karalystę teisėtam valdovui, galima sakyti, buvo apgaulė. Bet Horthy'o Vengrija daug ką atgaivino iš praeities. Po karo pradėta rinkimų reforma buvo užmiršta, balsavimo teisė palikta 27–29 procentams potencialių rinkėjų. Kaimuose sugrąžintas viešas balsavimas. Sugrąžinti, tiesa, kiek kitokiu pavidalu, aukštieji parlamento rūmai. Visa tai garantavo valdžią vadinamajai Vienybės partijai, kuri buvo greičiau valdymo priemonė negu vienminčių sąjunga. Nors opozicinės partijos

parlamente buvo toleruojamos, jos neturėjo jokių galimybių pakeisti savo kaip nuolatinės mažumos statuso.

Vengriškasis tarpukario modelis susiformavo daugiausiai per Istváno Bethleno vadovavimo vyriausybei dešimtmetį (1921–1931). Tai buvo neokonservatyvi, panaši į Istváno Tiszos sistema, paremta manipuliavimu rinkėjais ir administraciniu spaudimu. Jos tikrieji veiksmai buvo svarbesni už kontrrevoliuciją lydėjusias nacionalistines idėjas, kurios dvelkė ksenofobija, antiurbanizmu ir antimodernizmu. Liberalizmą, socializmą ir bolševizmą (kaip vienas iš kito išplaukiančius) ekstremistai laikė vengrams nebūdingais dalykais. Jie pabrėžė savo prieraišumą praeičiai bei krikščionybei ir propagavo įvairių pavidalų antisemitizmą.

Ir pats Horthy buvo antisemitas, bet jo politiniam *establishment'ui* tai netrukdė sudarinėti sandėrius su stambiąja žydų buržuazija. Šiuo ir kitais atžvilgiais valdantieji konservatoriai, dažnai aristokratiškos kilmės, gerokai skyrėsi nuo dešiniųjų radikalų, tarp kurių buvo įvairių grupuočių, pradedant kraštutiniais nacionalistais (bet veikiančiais sistemos ribose) ir baigiant atvirai nacistiniais masiniais judėjimais, tokiais kaip „Sukryžiuotosios strėlės". Pastarieji į valdžią nepateko, tačiau privertė valdančiuosius perimti kai kurias jų pažiūras. Tai liudija antižydiški ketvirtojo dešimtmečio įstatymai, iš kurių paskutinis, priimtas 1941 metais, panašus į rasistinius Niurnbergo įstatymus. Vengrų konservatoriai atkakliai jiems priešinosi, kaip priešinosi ir kurstantiems minią vietiniams naciams, šiurkštiems demagogams, pamynusiems džentelmeniško elgesio politikoje normas.

Likimo ironija, kad tokių diskriminacinių priemonių (nors būta išimčių ir galimybių jų išvengti) imtasi būtent prieš Vengrijos žydus, daugelis kurių buvo uolūs vengrai ir madjarizacijos šalininkai. Bemaž vienalytėje Vengrijoje žydai staiga tapo vienintele *de facto* tautine mažuma. Jų jau nebereikėjo kaip sąjungininkų, o aktyvus žydų dalyvavimas komunistiniame epizode padėjo nukreipti prieš juos visuomenės nuomonę. Tuo tarpu kita tautinė mažuma, vokiečiai, irgi gerokai suvengrėję, buvo privilegijuota grupė su karinės tarnybos tradicija. Dalis jų, nors neaišku ar didžioji, žavėjosi Hitlerio Vokietija. Tai pasakytina apie kai kuriuos karininkų korpuso, vaidinusio svarbų vaidmenį politikoje, narius.

Konservatorių ir dešiniųjų radikalų varžybos sudarė Vengrijos politikos esmę tarpukario laikotarpiu. Kairiuosius buvo smarkiai diskreditavę jų ryšiai su komunistais. Egzistavo ir „trečiojo kelio" grupė, oponavusi tiek kapitalizmui, tiek komunizmui. Jos šaukliai propagavo populizmą kaip vertybių sistemą, mažiausiai sugadintą industrinės

visuomenės padarinių: materializmo, ateizmo, kosmopolitizmo. Keliantis krikščioniškus ir patriotinius, beveik nacionalistinius, šūkius trečiojo kelio populizmas tarpo pereinamojoje zonoje tarp praktinės politikos ir politinės minties. Jis niekada neturėjo tiesioginio poveikio svarbiems politiniams įvykiams.

Čekoslovakijos politinė sistema, paremta 1920 metų konstitucija, atrodė nusižiūrėta iš prancūzų, tačiau buvo nepalyginamai stabilesnė. Artima „valdomos demokratijos" idėjai, kurios bergždžiai siekė lenkai, ji laikėsi ant trijų kolonų: pilies (*hrad*), tai yra prezidento bei jo aplinkos, koalicinės vyriausybės ir finansinio bei ekonominio *establishment'o*. Ir šiaip nemenkos prezidento galios dar labiau išsiplėtė Masaryko rankose, kuris iki ketvirtojo dešimtmečio pradžios savo nuožiūra skirdavo ir atleisdavo ministrus pirmininkus. Jo gerbėjai sąmoningai puoselėjo „prezidento išvaduotojo" įvaizdį. Kaip anksčiau imperatorius Pranciškus Juozapas, jis įkūnijo tėvo idealą ir buvo familiariai vadinamas „senuoju ponu". Tik nedaugelis griežtai oponavo Masarykui ar abejojo svarbiausiomis jo idėjomis ir jų pritaikymu politikoje. Ar Beneš, antrasis prezidentas, buvo dvasinis Masaryko įpėdinis, ar tik blyškus jo atspindys? Nuomonės skyrėsi, o filosofas Jan Patočka bene negailestingiausiai apibūdino Benešą pavadindamas jį „ambicinga, uolia ir plepia vidutinybe". Patočka laikė tragedija tai, kad Benešui teko „lemti būsimąjį čekų tautos moralinį veidą" ir kad „jis pasirinko menkumą".[54]

Anot vieno istoriko, Masaryko valdymas buvo diktatūra, kuri rėmėsi pagarba. Prezidentas buvo įsitikinęs, kad nevisiškai subrendusiai demokratijai būtinas šlakelis diktatūros. Pasitaikė atvejų, kai valdžia, susidorodama su oponentais Slovakijoje (Hlinka ir Tuka) ir Čekijoje (Gajda), nusižengdavo įstatymui. Čekų biurokratija tęsė austriškąją tradiciją, nuosaikų efektyvumą bei sąžiningumą derindama su šiurkštumu.

Valdančioji koalicija, neformalus beveik nesikeičiantis darinys, buvo Čekoslovakijos politinės sistemos šerdis. Vienas autorius pavadino Čekoslovakiją daugiataute partijų valstybe. Penkios svarbiausios politinės partijos: agrarai, socialdemokratai, tautiniai socialistai, liaudininkai ir tautiniai demokratai – iš čia kilo terminas *pětka* (penketukas) – elgėsi nelyginant valdžios dalininkės ir postų bei privilegijų gavėjos. Laikydamosi griežtos disciplinos, užkirtusios kelią maištui jų gretose, šios partijos pavertė parlamentą geriausiu atveju debatų tribūna. Nė vienai vyriausybei nebuvo pareikšta nepasitikėjimo, nes visus realius sprendimus darė partijų lyderiai. Rūpinimasis tarppartine lygybe išėjo į naudą

komunistų partijai – vienintelei, kuri legaliai veikė Vidurio Rytų Europoje, – nes netgi dešinieji baiminosi, kad jos uždraudimas perdėm nesustiprintų socialistų ir šitaip nesugriautų pusiausvyros.

Kabinetai būdavo įvairūs, čia viršydavo penkių partijų skaičių, čia jo nepasiekdavo. Nuo 1926 metų vyriausybėje savo atstovus turėjo ir Sudetų vokiečiai. Agrarai, pati didžiausia partija, dalyvavo visuose politiniuose kabinetuose, ir už tai, kad sistema veikė, jų lyderis Antonín Švehla nusipelno daugiau laurų, negu jam paprastai jų tenka. Kramářo vadovaujami tautiniai demokratai dažniausiai likdavo opozicijoje, o dešiniųjų mėginimai paimti valdžią 1926 ir 1935 metais nebuvo sėkmingi.

Tokia menkai poliarizuota sistema kartais būdavo kritikuojama kaip pernelyg mechaniška ir neįkvepianti. Kur kas rimtesnis buvo preikaištas dėl dviejų teiginių neatitikimo: kad Čekoslovakijos respublika turinti būti demokratija su lygiomis visų tautybių politinėmis bei pilietinėmis teisėmis ir kad ji privalanti išreikšti čekoslovakų tautinę kultūrą. Kitais žodžiais tariant, ar XX amžiaus Vidurio Rytų Europoje buvo įmanoma suderinti tikrą demokratiją ir daugiatautiškumą?

Masaryk nemąstė čekų tautinės valstybės kategorijomis, bet ir neturėjo aiškios kitos programos, tad administracija, ypač vietinė, skatino čekizaciją. Prahos centralizmą palaikė Masaryko bendražygiai slovakai, kurie manė, kad Slovakiją reikia demadjarizuoti, sekuliarizuoti ir modernizuoti. Neturint parengtų savų kadrų, valdininkus, mokytojus ir kitus specialistus teko kviestis iš Čekijos, tačiau vieni jų dirbo iš pašaukimo, o kiti laikėsi arogantiškai, į slovakus žiūrėdami kaip į neturtingus atsilikusius čekus. Vyriausybės politikai neretai trūkdavo polėkio ir jautrumo. Čekai skundėsi vėjais leidžią pinigus Slovakijoje ir šaipėsi iš slovakų klausinėdami, kur jie dingtų atsiskyrę nuo respublikos. Austriškoji tradicija vengti permainų, jei tik neverčia aplinkybės, buvo palikusi gilius pėdsakus čekų valdymo stiliuje.

Teiginys, kad slovakų problema kilusi iš pačių slovakų susiskaldymo, teisingas tik iš dalies. Taip, daugiausiai protestantiškas pročekoslovakiškas elitas – dvidešimt šeimų, kurios, pasak Benešo, valdė Slovakiją, – konfrontavo su liaudininkais (katalikais ir autonomininkais). Pastarieji pernelyg dažnai skelbėsi atstovaują visiems slovakams, bet jų stiprybė ir jų lyderio kunigo Hlinkos autoritetas buvo neginčijami. Vaizduoti jį kaip į valdžią besiveržiantį karjeristą buvo politinė klaida. Slovakijos vidaus nesutarimų atžvilgiu Praha toli gražu nesilaikė nešališko stebėtojo vaidmens, o tai, kad parlamentas tris kartus atmetė Slovakijos autonomijos įstatymo projektą, tik dar labiau pablogino padėtį.

Slovakų klausimas iš esmės buvo konstitucinis – juk respublika vadinosi čekų ir slovakų valstybe, – bet drauge atrodė ir kaip tautinės mažumos problema. Vokiečių reikalai labiau priskirtini pastarajai kategorijai, nors patys vokiečiai laikė save tikrais Bohemijos gyventojais ir norėjo būti bendravaldžiais arba bent partneriais daugiatautėje valstybėje. Jų trumpalaikiai atsiskyrimai 1918 metais, taip pat čekų reakcija į „maištininkus" smarkiai sumenkino tokias galimybes. Netgi Masaryk sykį pavadino Sudetų vokiečius „imigrantais". Bet buvo aišku, kad vienaip ar kitaip susitarti būtina, ir, kaip jau minėta, vokiečiai gavo savo atstovus vyriausybėje – jokia kita mažuma Vidurio Rytų Europoje tokios privilegijos neturėjo. Ar tai buvo tik simboliškas susitarimas? Ar buvo galima išvengti vėlesnio čekų ir vokiečių santykių pablogėjimo? O gal reikėjo patenkinti autonomijos reikalavimus, jei netgi 1939 metais trečdalis Sudetų vokiečių nebuvo nusiteikę prieš Čekoslovakijos valstybę? Lengvų atsakymų į šiuos klausimus nerasime. Tačiau vokiečių–čekų santykių raidos neturėtume atsieti nuo Hitlerio iškilimo ir jo pastangų vokiečių mažumą paversti priemone respublikai griauti.

1919–1939 metai

Pradėdami chronologinę apžvalgą, turime sugrįžti prie Čekoslovakijos valstybės paskelbimo 1918 metų spalio 28 dieną Prahoje. Ši data paženklino nepareikalavusią kraujo praliejimo permainą, išlaikant juridinį nebeegzistuojančios monarchijos tęstinumą. Konstitucinį valstybės kūrimo darbą atliko čekų ir slovakų centralistai; vokiečiai ir kitos tautinės mažumos jame nedalyvavo. Kramářui trumpam laikui tapus ministru pirmininku, jo tautiniai demokratai laikėsi antiinfliacinės politikos, kuri apsaugojo šalį nuo pokario ekonominio bei finansinio chaoso, įsiviešpatavusio visur kitur regione. Prezidentaujant Masarykui, kuris vėliau buvo išrinktas dar tris kartus, ir užsienio reikalus iki 1935 metų be pertraukos tvarkant Benešui, valstybė stabilizavosi tiek vidaus, tiek išorės požiūriu. Tarptautinėje srityje svarbiausi laimėjimai buvo Mažosios Antantės sudarymas ir sutarties su Prancūzija pasirašymas 1924 metais.

"Pilis" sėkmingai atlaikė 1926 metų krizę, kai dešinieji ir negausūs, bet gerklingi fašistai iškėlė į lyderius generolą Rudolfą (Radolą) Gajdą. Jo pašalinimas iš kariuomenės ir vėliau teismas, kaip ir Benešo pergalė prieš dešiniąją frakciją tautinių socialistų partijoje, aiškiai parodė, jog pastangos pakeisti sistemą yra bergždžios. Į Švehlos vadovaujamą „ponų koaliciją"

įėjo ne tik ministrai vokiečiai, bet ir Hlinkos liaudininkai. Tačiau bendradarbiavimas su pastaraisiais nutrūko, kai, apkaltinus išdavyste, buvo suimtas ir nuteistas vienas slovakų liaudininkų lyderių – Vojtěch Tuka. Ateičiai tai nieko gera nežadėjo.

Didžioji depresija ypač paveikė vokiečių gyvenamas sritis ir Slovakiją. Atmosferai radikalėjant, į priekį išėjo nacionalistinės ir kraštutinės politinės jėgos. Hitlerio iškilimas Čekoslovakijai turėjo tiesioginį poveikį. Iki tol Prahos santykiai su Vokietija buvo korektiški, jei ne draugiški; dabar nacių programos kryptis ėmė kelti grėsmę Čekoslovakijos egzistavimui. Nepatenkinta vokiečių mažuma pasidarė imli ekstremistiniams šūkiams. 1933 metais susikūrė Konrado Henleino vadovaujama pronacistinė organizacija, po dvejų metų pasivadinusi Sudetų vokiečių partija. Per 1935 metų visuotinius rinkimus ji gavo du trečdalius vokiečių balsų. Tuo metu Hlinkos liaudininkai irgi buvo sustiprinę savo padėtį, o pirmos krikščionių bažnyčios Nitroje atidarymo iškilmingas paminėjimas 1933 metais virto demonstracija už slovakų autonomiją.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje įvyko lūžis. Tarptautiniuose santykiuose atsirado daugiau įtampos. 1935 metais pasirašytos sutartys tarp Paryžiaus, Prahos ir Maskvos tik paskatino vokiečius bei italus užsipulti Čekoslovakiją kaip komunizmo avangardą. Prancūzija, svarbiausias Prahos sąjungininkas Vakaruose, vis labiau silpo ir darėsi vis neryžtingesnė. Pablogėjo santykiai su Lenkija, nes Varšuva ėmė kurstyti lenkų mažumos Těšíne nepasitenkinimą, flirtuoti su slovakais ir tarptautiniuose forumuose laikytis Prahai priešiškos pozicijos. Stiprėjo ir Vengrijos antičekoslovakiška laikysena. 1935 metais Masaryką pakeitus Benešui, ta proga jam sakomi linkėjimai tapti „prezidentu vienytoju" skambėjo kaip netyčinė ironija. Neturėdamas Masaryko autoriteto ir kovingumo, Beneš buvo sumanesnis užsienio negu vidaus politikoje. Ministru pirmininku tapęs Milan Hodža, nuosaikus slovakų agraras, toli gražu neprilygo velioniui Švehlai.

Lemtinguosius 1938 metus Čekoslovakija pradėjo izoliuota ir pakrikusi. Sudetų vokiečių partija savo Karlový Varų (Karlsbad) programoje paskelbė reikalavimą suteikti vokiečiams plačią autonomiją. Kai Beneš, kurio padėtį susilpnino lordo Runcimano vadovaujama britų tarpininkavimo misija, patenkino (ketvirtuoju savo planu) bemaž visus vokiečių reikalavimus, pastarieji atsakė sukilimu ir Henleino pabėgimu į Vokietiją. Prasidėjo atvira Hitlerio ir Benešo priešprieša. Vakarų valstybės, kurios ėmėsi arbitro vaidmens, stengėsi išvengti karo ir buvo pasiryžusios Čekoslovakiją paaukoti. Ar Beneš turėjo pasipriešinti spaudimui,

sutelkti šalį prieš Hitlerį ir rizikuoti karu, kurį vieniša Čekoslovakija būtų neabejotinai pralaimėjusi? Šis klausimas neduoda ramybės ne tik daugeliui pačių čekų bei slovakų, bet ir istorikams. Rizika buvo didžiulė, ir Beneš nesijautė turįs teisę paaukoti ištisą kartą. Jis nebuvo užmiršęs Baltojo kalno katastrofos ir nenorėjo Vakarų akyse pasirodyti žmogumi, neatsakingai įvėlusiu Europą į karą. Todėl nusprendė kapituliuoti. Tautos dvasiai tai buvo skaudus smūgis. „Miuncheno kompleksas" nuo tol ėmė kamuoti Benešą ir jo tautiečius.

Slovakams, netekusiems Hlinkos, kuris mirė 1938 metų rugpjūtį, dabar vadovavo nedarni Tiso-Sidoro komanda. Abu jie vedė derybas su Praha, ir Sidor kvietė ginti bendrą tėvynę. Bet Beneš nenorėjo ar nepajėgė atversti naujo čekų ir slovakų santykių puslapio. Slovakų lyderiai ėmėsi slapta zonduoti Varšuvą dėl lenkų ir slovakų sąjungos, bet apskritai jie jautėsi netvirtai ir nesaugiai.

Čekoslovakijos likimą nulėmė vokiečių, italų, britų ir prancūzų susitarimas Miunchene. Vokietija prisijungė Čekijos vakarų rajonus. Vėliau, pagal vadinamąjį Pirmąjį Vienos arbitražą (surengtą Vokietijos ir Italijos), Vengrijai buvo perduota dalis pietų Slovakijos. Lenkija, pareiškusi Prahai ultimatumą, gavo ginčytinąjį Cieszyną (Těšín) ir dar šiek tiek daugiau. Čekoslovakija neteko apie 30 procentų teritorijos, trečdalio gyventojų ir dviejų penktadalių pramonės pajėgumų, jau neminint strateginių, gerai įtvirtintų sienų. Beneš, matyt, tikėjosi, kad apgenėta šalis išsilaikys iki prasidedant visuotiniam karui, kurį jis laikė neišvengiamu. Bet jis buvo priverstas atsistatydinti, ir tuomet paskelbtos Antrosios respublikos prezidentu tapo beveidis Emil Hácha. Pagal Žilinos susitarimą buvo sudaryta valstybė, pavadinta Čekija-Slovakija, susidedanti iš dviejų lygiateisių dalių su savo parlamentais ir administracija. Užkarpatės Ukraina gavo autonomiją. Kaip vėliau paaiškėjo, visi šie pokyčiai buvo neilgaamžiai. Per šalį nutįsus Vokietijos šešėliui, jai teko pertvarkyti savo vidaus sanklodą pagal nacių reikalavimus. Berlynas įdėmiai stebėjo čekų ir slovakų nesutarimus, o kai jie pasiekė apogėjų, išsikvietė Tiso ir įkalbėjo jį 1939 metų kovo 14 dieną paskelbti Slovakijos nepriklausomybę. Tuo pat metu Hitler kalbėjosi su Hácha ir gąsdino bombarduosiąs Prahą, jei šis nesutiksiąs su vokiečių protektoratu Čekijai ir Moravijai. Kovo 15-ąją vokiečių kariuomenė įžengė į Prahą. Maždaug tuo metu Vengrija, remiama Lenkijos, užėmė Užkarpatės Ukrainą, kuri irgi paskelbė nepriklausomybę. Čekoslovakų valstybė liovėsi egzistavusi.

Tarpukario Vengrija nei pasiekė tokių laimėjimų kaip Čekoslovakija, nei sulaukė tokios dramatiškos atomazgos. Jos raidą galima suskirstyti į

tris laikotarpius: pirmas būtų kairiųjų revoliucija 1919 metais, antras – Bethleno dešimtmetis, trečias – „dešiniųjų revoliucija" po 1932 metų. Pirmoji revoliucija buvo tikras perversmas, netgi dvigubas. Jį pradėjo Károlyi su savo šalininkais, norėdamas sukurti demokratinę sistemą, pagrįstą visuotinio slapto balsavimo teise, žemės reforma, aštuonių valandų darbo diena ir piliečių laisvėmis. Károlyi idealizmo – vienintelė padalyta žemė buvo jo paties – toli gražu nepakako tokioms nuodugnioms permainoms įgyvendinti karo nualintoje ir iš dalies okupuotoje šalyje. Jei sąjungininkai būtų norėję padėti šiam eksperimentui, jis gal ir būtų pavykęs, tačiau buvusiam priešui jie jokių simpatijų nejautė. Dėl nesiliaujančių reikalavimų evakuoti gyventojus ir užleisti vis daugiau teritorijos kaimynų kariuomenei Károlyi vyriausybę apėmė neviltis, ir ją be kraujo nuvertė Bélos Kuno vadovaujami bolševikai. Remdamasi komunistų ir socialistų bendradarbiavimu bei pradiniais vengrų Raudonosios armijos laimėjimais prieš kaimynus rumunus ir čekoslovakus, Vengrijos sovietų respublika išsilaikė daugiau negu keturis mėnesius. Antireligine propaganda ir dvarų nacionalizacija (o ne padalijimu) ji nuteikė prieš save valstiečių mases. Pramonės proletariato paramos aiškiai nepakako, nors jis ir buvo ženkliai padidėjęs per Pirmąjį pasaulinį karą. Tikėjimas pasauline revoliucija ir būtinybe šlietis prie rusų bolševikų uždėjo Kunui dogmatiškumo ir neišradingumo antspaudą. Kun rengėsi įvesti proletariato diktatūrą ir gąsdino kitas klases būsimomis žudynėmis. Tačiau raudonojo teroro metu žuvo kur kas mažiau žmonių negu vėliau, per baltąjį terorą.

Raudonajai armijai neatlaikius rumunų puolimo, kuris baigėsi Budapešto užėmimu, vengrų bolševikai prarado viltį išsilaikyti valdžioje. Jų vadovai pabėgo iš šalies. Komunistinio epizodo reikšmė ta, kad buvo diskredituota politinė kairė, kaltinta „bedievišku bolševizmu", ir visuomenė nuteikta prieš žydus, kurių bolševikų vadovybėje buvo gana daug (ir pats Kun), nors dauguma Vengrijos žydų revoliucijos nerėmė.

Prancūzų okupuotame Szegede ir Arade kilęs kontrrevoliucinis politinis ir karinis judėjimas, kurio priešakyje galiausiai stojo admirolas Horthy, su kaupu atsilygino savo varžovams. Horthy pažadėjo nubausti „nuodėmingąjį miestą" Budapeštą, ir represijos baigėsi tik tuomet, kai naujajam režimui prireikė respektabilumo sąjungininkų pripažinimui pelnyti ir derėtis dėl taikos sutarties. 1920 metų sausio rinkimus, kuriuose socialistai nedalyvavo (o komunistų partija buvo uždrausta), laimėjo konservatyvi dešiniųjų partija. Pasivadinusi Vienybės partija, ji ketvirtį amžiaus valdė monarchiją be karaliaus. Po to, kai Horthy sužlugdė du

Karolio Habsburgo bandymus 1921 metais atgauti karūną, legitimistams teko susitaikyti su senosios dinastijos nušalinimu nuo sosto.

Kaip jau minėjome, politinę sistemą sukūrė ir valdė grafas István Bethlen. Bjaurėdamasis demokratija, tačiau suvokdamas, kad kontrrevoliucijos radikalizmas kelia grėsmę nuosavybei ir tvarkai, Bethlen laikėsi vidurinio kelio. Smulkiųjų savininkų partiją jis neutralizavo pažadais įvykdyti žemės reformą. Su socialdemokratais sudarė sandėrį, leisdamas jiems veikti tik miestuose ir be politinių streikų. Savo darbą Bethlen užbaigė apribodamas, kaip anksčiau minėta, rinkimų teisę ir atkurdamas aukštuosius parlamento rūmus. Jo režimas sugebėjo ištraukti Vengriją iš politinės izoliacijos. Tautų Sąjungos padedama, Vengrija gavo labai reikalingą paskolą. Savaime suprantama, Bethleno nuosaiki, aristokratiško atspalvio politika nepatiko radikaliems nacionalistams, kurie, kaip kapitonas Gömbös, vaidino svarbiausią vaidmenį Szegedo judėjime.

Kai į Vengriją atėjo Didžioji depresija, kaip ir visur kitur prisidėjusi prie politikos radikalėjimo, Bethlen pasitraukė iš scenos, bet liko galinga užkulisine jėga. 1932 metais Horthy ministru pirmininku paskyrė Gömbösą, kurio programoje žymią vietą užėmė kraštutinis nacionalizmas, antisemitizmas ir kiti fašistiniai atributai. Dar niekada Vengrija nebuvo taip poliarizuota. Keistam Habsburgų legitimistų, bethlenininkų, žydų kapitalistų, kai kurių prieš nacius nusiteikusių liaudininkų, profsąjungininkų ir buržuazinių liberalų aljansui oponavo „krikščioniška vidurinioji klasė", kai kurie karininkai, dalis aristokratų ir inteligentija. Gömbös buvo priverstas daryti kompromisus su turtingais žydais ir konservatyviąja aristokratija, žadėdamas jiems nesiimti radikalių permainų. Ar jis būtų tesėjęs tuos pažadus, ar toliau plėtojęs totalitarinį modelį, lieka neaišku, nes 1936 metais jis mirė. Šiaip ar taip, „dešiniųjų revoliucija" vyko visu smarkumu, nors Horthy ir mėgino ją apriboti. Jam pavyko neprileisti prie valdžios vis stiprėjančių „Sukryžiuotųjų strėlių", atvirai nacistinio masinio judėjimo, kuriam vadovavo Szálasi. Tai buvo įmanoma tik dėl tuometinės rinkimų sistemos, bet ir tokiomis sąlygomis „Sukryžiuotosios strėlės" su savo sąjungininkais 1939 metais surinko nepalyginamai daugiau balsų negu anksčiau. Jos buvo populiarios Budapešto ir aplinkiniuose darbininkų rajonuose, vietovėse, kur dominavo radikalieji agrarai, tarp protestantų ir katalikų, vokiečių ir žemesniųjų klasių.

Trečiojo reicho įtaka vis stiprėjo tiek Gömböso, kuris buvo pirmas užsienio valstybės veikėjas, oficialiai aplankęs Hitlerį, tiek jo įpėdinių laikais. 1939 metais nuo Vokietijos jau priklausė 50 procentų Vengrijos eksporto ir 26 procentai importo. Pusė viso užsienio kapitalo buvo vokiškas.

Nacių pavyzdys įkvėpė antižydiškus įstatymus, kuriems veltui priešinosi konservatyvūs aukštieji rūmai. Provokiška linija pelnė Vengrijai jau minėtų teritorinių laimėjimų pagal Vienos arbitražą (1938) ir Užkarpatės Ukrainoje (1939). Visus šiuos metus šalyje tvyrojo priešiška Trianono sutarčiai dvasia. Vengrai į savo šalį po 1920 metų žiūrėjo kaip į išdraskytą, pažemintą tėvynę, o ne kaip į stiprią nepajudinamą valstybę, su kuria galima tapatintis.

Pokarinės Lenkijos, kaip ir Vengrijos, istoriją galima suskirstyti į aiškiai apibrėžtus laikotarpius, tik ribos čia netgi dar ryškesnės. Pradinė valstybės kūrimo fazė baigėsi 1921 metais priėmus Kovo konstituciją, surengus plebiscitą Aukštutinėje Silezijoje, pasirašius Rygoje sutartį su sovietais, sudarius sąjungą su Prancūzija ir Rumunija. Pirmus tris mėnesius Piłsudski turėjo bemaž diktatoriškas galias, o paskui veikė kaip konstitucinis valstybės vadovas. Tačiau jis atsisakė kandidatuoti į prezidentus pagal 1921 metų konstituciją, suteikiančią visą valdžią seimui. Pastarajame tada daugiausiai vietų turėjo dešinieji (36 procentus), kiek mažiau centras, o kairieji – apie 27 procentus.

1922 metais prezidentu išrinkus Gabrielį Narutowiczių, prasidėjo nauja fazė. Dešinieji įnirtingai protestavo prieš tokį pasirinkimą, vadindami jį tautinių mažumų primestu prezidentu – esą jų balsai nusvėrę svarstyklių lėkštelę. Fanatikas nacionalistas nušovė Narutowiczių; ši žmogžudystė sukrėtė tautą, smarkiai paveikė Piłsudskį. Naujasis prezidentas Wojciechowski, nors išrinktas tos pačios daugumos, dešiniesiems buvo priimtinesnis ir be jokių trikdžių pradėjo eiti pareigas. 1923 metais susidarius dešinės ir centro koalicijai, o ministru pirmininku tapus atkakliam, pragmatiškam liaudininkui Witosui, Piłsudski pasitraukė ir iš politikos, ir iš kariuomenės. Trejus metus dažnai keitėsi vyriausybės – jos išsilaikydavo vidutiniškai po septynis mėnesius, – kaupėsi sunkios ekonominės problemos. Bet 1923 metų hiperinfliaciją sutramdė Grabskio reformos, atsirado stabili valiuta. Tačiau masių nepasitenkinimas ir baimė dėl ateities vis didėjo. Vokietija pradėjo ekonominį karą prieš Lenkiją, o po 1925 metų Locarno sutarčių sugrįžusi į Europos institucijas neslėpė savo revizionistinių antilenkiškų tikslų.

Brendo konstitucinės ir politinės permainos. Dešiniųjų projektuose atsispindėjo vis didėjantis susižavėjimas italų fašizmu, juose buvo siūloma apriboti tautinių mažumų atstovavimą parlamente. Kairieji kalbėjo apie grėsmę demokratijai, ypač buvo sunerimę žydai. Kairiųjų akys krypo į Piłsudskį kaip į vienintelį gelbėtoją. Šis smerkė nežabotą parlamentarizmą ir neatsakingus politikus, ragindamas imtis visos sistemos „gydymo" (*sanacja*). Tiek kariuomenėje, tiek tarp civilių turėdamas

ištikimų šalininkų, buvusių legionierių, jis 1926 metų gegužę su keletu dalinių patraukė į Varšuvą. Žygis buvo sumanytas kaip ginkluota demonstracija, turėjusi priversti prezidentą atleisti eilinį dešinės–centro kabinetą, vadovaujamą Witoso. Wojciechowskiui netikėtai pasipriešinus, įvyko kruvinas susidūrimas. Po trijų dienų kovos viršų paėmė Piłsudski, kurį palaikė visos kairiosios jėgos. Prasidėjo naujas laikotarpis.

Nors po 1926 metų prezidento galios kiek išsiplėtė, Piłsudski atsisakė šio posto. Prezidentu tapo jo bendražygis Mościcki, o Piłsudski vadovavo kariuomenei ir du kartus ėmėsi ministro pirmininko pareigų. Tačiau tikrasis šeimininkas buvo jis. Apsigimęs lyderis, sudėtinga asmenybė, kai kuriais atžvilgiais lygintina su Charles de Gaulle, Piłsudski atmetė fašizmą, bet ir nebendradarbiavo su pažemintu, nuolat kritikuojamu seimu. Jis sąmoningai stengėsi diskredituoti seimą ir politines partijas, norėdamas, kad valdytų vyriausybė, o seimas tik kontroliuotų jos veiklą. Piłsudski nuvylė kairiuosius savo siekimu išlikti aukščiau partijų, o jo rėmėjai, nuo socialistų iki konservatorių, susitelkė į Nepartinį bendradarbiavimo su vyriausybe bloką (BBWR). Po 1928 metų rinkimų blokas tapo didžiausia grupe seime.

Piłsudski juo toliau, juo nepakančiau žiūrėjo į opoziciją, laikydamas ją bergždžia. Į keletą ukrainiečių teroro aktų jis 1930 metais atsakė brutaliomis represijomis („nuraminimais"). Kai centro ir kairiųjų blokas apkaltino vyriausybę griaunant demokratiją, Piłsudskio nurodymu keletas žymiausių politikų buvo suimti ir pasodinti į Bresto (Brześć) tvirtovę. 1931 metais įvykęs jų teismas paskyrė jiems švelnius nuosprendžius, nes Piłsudski jau buvo pasiekęs savo tikslą įbauginti opoziciją. Tragiška ir paradoksalu, kad Piłsudski, nuoširdžiai tikėjęs, jog jėga „ne pamoko, o sulaužo", ryžosi imtis tokių metodų. Jam labiau už viską rūpėjo šalies saugumas, todėl daugiausiai dėmesio bei energijos jis skyrė užsienio politikai ir kariuomenei. 1932 metais Lenkija pasirašė nepuolimo sutartį su SSRS, po dvejų metų – panašią deklaraciją su nacių Vokietija. Žnyples tarsi pavyko praskėsti. Užsienio reikalų ministras Józef Beck laikėsi pusiausvyros politikos. Pasirinkimo Varšuva ir neturėjo, nes Lenkijos tragedija, pasak vieno prancūzų istoriko, buvo ta, jog ji atgimė per silpna, kad taptų didžiąja galiūne, ir per stipri, kad susitaikytų su klientės vaidmeniu. Kiek provokuojanti ir retsykiais pažvanginanti kardais Lenkijos diplomatija sulaukdavo griežtos kritikos, nors galingesnei valstybei tai gal ir būtų buvę atleista. Pablogėjus Piłsudskio sveikatai, jam pasidarius dirgliu, nepakančiu, bemaž neurotišku atsiskyrėliu, jo šalininkai, pasitelkę abejotiną teisiniu požiūriu parlamentinę taktiką, priėmė naują

konstituciją. Toji 1935 metų Balandžio konstitucija buvo prezidentinio-autoritarinio pobūdžio, be tradicinio valdžių atskyrimo. Ji iškėlė prezidentą virš vykdomosios, teismų ir įstatymų leidžiamosios valdžios, kariuomenės. Bet specialiai Piłsudskiui sukurta konstitucija netrukus tapo tuščiu kevalu, nes tų pačių metų gegužę jis mirė.

Piłsudskio legendos paveldėti buvo neįmanoma, o tai, kad jo šalininkai nuolat rėmėsi jo vardu, toli gražu neatstojo politinės programos. Asmeninės konkurencijos ir prieštaravimų draskoma Piłsudskio stovykla pradėjo byrėti. Jos demokratinis sparnas nesutarė su tais, kurie, matydami diktatūros sėkmę ir parlamentinės demokratijos trūkumus, agitavo už autoritarinį režimą. Prezidentas Mościcki laikėsi savo kurso, bet jam iššūkį metė naujasis kariuomenės vadas maršalas Rydz-Śmigły, daugelio pripažįstamas tikruoju Piłsudskio įpėdiniu. Mėginant išplėsti vyriausybės atramą, sunykusį BBWR pakeitė Tautos vienybės stovykla (OZN). Jos ideologiją vienas aštrialiežuvis pavadino kokteiliu: 40 procentų nacionalizmo, 30 procentų socialinio radikalizmo, 20 procentų agrarizmo ir 10 procentų antisemitizmo. Bet šiam kūnui trūko sielos. Esamomis sąlygomis Lenkija galėjo arba evoliucionuoti link pusiau totalitarinio modelio, kuriam kaip rišamosios medžiagos reikėjo Dmowskio nacionalizmo, arba sugrįžti prie parlamentinės demokratijos. Kadangi politinės partijos boikotavo visuotinius rinkimus dėl jas diskriminuojančio naujo rinkimų įstatymo, šiokį tokį šalies politinės struktūros vaizdą galima susidaryti tik pagal 1938–1939 metų vietinius rinkimus. Didesniuose miestuose valdžia gavo apie trečdalį balsų, bet nuo jos netoli atsiliko socialistai ir nacionalistai. Opoziciją sustiprino jungtinė Liaudies partija (SL) ir naujas Krikščionių demokratų frontas „Morges", šitaip pavadintas pagal Paderewskio rezidenciją Šveicarijoje. Kurlink būtų pasukusi Lenkijos politika, jei taika būtų išsilaikiusi dar kokį dešimtmetį? Į tai atsakyti neįmanoma.

Nors karo grėsmė vis didėjo, vyriausybės stovykla nenorėjo dalytis su opozicija valdžia ir atsakomybe. Netgi tada, kai 1939 metų rugsėjo 1 dieną šalį užpuolė Vokietija, tuo pradėdama Antrąjį pasaulinį karą, ji nepakeitė savo nuostatos ir žlugo kartu su Lenkija, patyrusia karinę katastrofą.

Kartais tvirtinama, ypač Vakaruose, kad Vidurio Rytų Europa per tarpukarį nieko gero nepasiekė. Esą neatitikimas tarp pažangaus politinio modelio ir atsilikusio socioekonominio konteksto užkirto kelią bet kokiai sėkmei. Tai, kad stabiliausia buvo Čekoslovakija, toliausiai pažengusi šalis, tarytum patvirtina šį teiginį. Bet lieka neaišku, kodėl Praha nesugebėjo išspręsti nei čekų–slovakų, nei čekų–vokiečių problemos. Vengrijos tarpukario raida nepalyginama su tuo, ką šis kraštas pasiekė per praėjusį

pusinės nepriklausomybės šimtmetį. Bet tai iš dalies nulėmė Trianono sukrėtimas ir staigios jo primestos permainos. Žvelgiant į didžiuosius kaimynus, galima teigti, kad Bethleno aukso vidurio modelis arba Pilsudskio stovyklos autoritarizmas (po 1926 metų) buvo kur kas geriau už tai, kas tuo metu dėjosi Italijoje, Vokietijoje ir SSRS.

Tam tikra prasme visos trys valstybės, atsiradusios po šimtmečius trukusios priklausomybės ar padalijimų, buvo nebaigti kurti dariniai ir grūmėsi su bauginančio masto problemomis. Tai, kad per dvidešimt metų jos šių problemų neišsprendė, nė kiek nestebina. Čekoslovakija ir Lenkija turėjo tautinių mažumų, kurių negalėjo nei absorbuoti, nei palenkti į savo pusę federaciniais sprendimais; suteikti joms autonomiją buvo viena iš išeičių, bet ją niekais pavertė perdėm nacionalistinė atmosfera. Vengrija, taip pat Lenkija pasirinko laisvos rinkos ir planingos ekonomikos mišinį, bet dėl socialinių priežasčių reformų kryptimi toli nepažengė. Čekoslovakijos parlamentinė sistema pasirodė nepaprastai sėkminga, tuo tarpu Lenkijos ir Vengrijos – ne, bet vis dėlto ir šios valstybės išsaugojo pakankamai tradicinio pliuralizmo, kad nesunyktų pilietinė visuomenė. Per tuos dvidešimt metų padidėjo lenkų, čekų, slovakų ir vengrų tautų sutelktumas. Tautoms, prieš tai neturėjusioms nepriklausomybės, jos dvasinė ir moralinė vertė buvo didžiulė. Nors už tai sumokėta perdėtu nacionalizmu, jis padėjo joms atlaikyti Antrojo pasaulinio karo ir keturiasdešimt penkerių komunizmo metų išmėginimus. Čekoslovakija ir Lenkija neturėjo pakankamai išteklių, kurie būtų garantavę jų saugumą nuo nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Tai, kad jos palūžo, daugiau pasako apie tarptautinio saugumo sistemą arba tokios sistemos nebuvimą ir Versalio tvarkos sergėtojus negu apie Vidurio Rytų Europos valstybes. Miuncheno ir vėliau Jaltos susitarimai atskleidė tik šio regiono pažeidžiamumą, o ne jo nesugebėjimą gyventi laisvėje.

Antrasis pasaulinis karas

Vokietija užpuolė Lenkiją 1939 metų rugsėjo 1-ąją. Nors lenkai atkakliai priešinosi, kovos baigtis nekėlė abejonių. Po trijų dienų Didžioji Britanija ir Prancūzija paskelbė Vokietijai karą, bet nesuteikė menkiau ginkluotai ir mažiau karių turinčiai Lenkijai veiksmingos paramos. Rugsėjo 17-ąją Raudonoji armija, veikdama pagal susitarimą su Vokietija (Ribbentropo–Molotovo suokalbis), smogė Lenkijai iš rytų. Pasipriešinti sovietams lenkai nebeturėjo jėgų.

Dar sykį padalijus šalį, vakarinės žemės atsidūrė tiesioginėje Vokietijos valdžioje, jose gyvenę lenkai ir žydai buvo iškelti į centrinį regioną, pavadintą Generaline gubernija. Ten lenkai turėjo būti nusmukdyti iki žemiausio materialinio bei kultūrinio lygio, o žydai uždaryti į getus ir paskui sunaikinti. Panašus likimas laukė ir daugumos čigonų. Generalinė gubernija tapo Holokausto, vieno iš baisiausių įvykių pasaulio istorijoje, arena. Auschwitzo (Oświęcimo) koncentracijos stovykla kartu su Treblinkos ir Sobiboro mirties stovyklomis – tai klaikus Hitlerio „galutinio sprendimo" liudijimas. Nacių stovyklomis nusėta okupuota šalis tapo Lenkijos ir didžiumos Europos žydų kapinėmis. Pasipriešinti žydai beveik neturėjo galimybių. Tiesa, 1943 metų balandį Varšuvos gete buvo prasiveržęs sukilimas. Mirties bausmė už žydų slėpimą (niekur kitur Europoje netaikyta) gąsdino lenkus; jų laikysena svyravo tarp pasyvumo ir dviejų kraštutinumų – skundimo ir aktyvios pagalbos. Šiek tiek žydams padėjo lenkų pogrindis, didžiausias ir veiksmingiausias visoje Europoje, išskyrus Jugoslaviją, veltui stengęsis perspėti Vakarus apie siaubingą žydų padėtį.

Gyvenimas vokiečių okupacijos metais buvo nesibaigiantis košmaras. Areštai, įkaitų ėmimas, masinės egzekucijos turėjo įvaryti lenkams siaubą, jau nekalbant apie tai, kad jiems buvo užkirstas kelias į vidurinį ir aukštąjį išsilavinimą, kad jų elitas ir kultūros paveldas buvo sistemingai naikinamas. Rytinės žemės panašiai kentėjo nuo sovietų, tiesa, pastarieji stengėsi pridengti savo veiksmus pseudoteisėtumo skraiste. Buvo surengti „rinkimai", per kuriuos įprasti 90 procentų balsų pritarė inkorporavimui į Sovietų Ukrainą ir Sovietų Gudiją. Nepageidautini asmenys buvo „perkelti", tai yra nežmoniškomis sąlygomis deportuoti į įvairias SSRS sritis. Tikslių skaičių turbūt niekada nesužinosime, bet galima sakyti, kad buvo ištremta daugiau negu pusantro milijono lenkų, ukrainiečių, žydų ir gudų – vyrų, moterų, vaikų. Dauguma jų niekada nebesugrįžo. Iš viso per Antrąjį pasaulinį karą žuvo apie šešis milijonus Lenkijos piliečių, maždaug pusė jų buvo žydai.

Nors ir pralaimėję 1939-ųjų rugsėjo kampaniją, lenkai nepasidavė. Išlaikant teisinį Lenkijos valstybės tęstinumą, sąjungininkėje Prancūzijoje buvo sudaryta vyriausybė, daugiausiai iš prieškario opozicijos lyderių. Po Prancūzijos sutriuškinimo 1940 metais vyriausybė persikėlė į Angliją. Prezidentu tapo Władysław Raczkiewicz, ministru pirmininku ir vyriausiuoju ginkluotųjų pajėgų vadu – generolas Władysław Sikorski. Šios pajėgos, sutelktos iš užsienyje gyvenančių lenkų ir pasitraukusiųjų iš okupuotos šalies, pasižymėjo beveik visuose Europos ir Šiaurės Afrikos

karo veiksmų teatruose. Lenkų lakūnai suvaidino neproporcingai didelį vaidmenį Mūšyje dėl Britanijos. Už drąsą dažnai buvo giriamas nedidelis lenkų laivynas. Londono vyriausybės įsakymams pakluso ir ginkluotas pogrindis Lenkijoje, *Armia krajowa* (AK).

1941 metų birželį Vokietijai įsiveržus į Sovietų Sąjungą, Sikorskio vyriausybė atsidūrė savotiškoje padėtyje. Naujoji antivokiškos koalicijos sąjungininkė juk buvo iki tol Hitlerio bendrininkė puolant ir dalijantis Lenkiją. Staiga pradėti laikyti ją drauge buvo nelengva. Spaudžiamas britų ir norėdamas išlaisvinti deportuotus lenkus, Sikorski liepos 30 dieną pasirašė su SSRS paktą, atkuriantį lenkų ir sovietų santykius, numatantį lenkų „amnestiją" Sovietų Sąjungoje ir leidžiantį jos teritorijoje formuoti lenkų armiją. Nors tas susitarimas anuliavo Ribbentropo–Molotovo paktą, juo nebuvo aiškiai atstatytos ikikarinės sienos. Nuo tol sovietai atsisakinėjo grąžinti užimtas teritorijas remdamiesi suklastotais 1939 metų rinkimų rezultatais. Daliai emigracinės vyriausybės toks neapibrėžtas susitarimas neatrodė išmintingas, bet Sikorski jautė neturįs iš ko rinktis ir išvyko į Maskvą pasirašyti su Stalinu sutarties dėl sukūrimo Rusijoje lenkų armijos. Jai vadovauti buvo paskirtas generolas Anders. Tačiau abipusiai įtarimai nepranyko. Netrukus tarp lenkų ir sovietų atsirado trintis dėl kuriamų armijos dalinių. Galiausiai šie daliniai buvo išvesti į Vidurinius Rytus, vėliau kovėsi Britanijos kariuomenės sudėtyje ir laimėjo svarbią pergalę prie Monte Cassino.

Sikorski suvokė, kad Lenkijai iš esmės gresia du priešai: Vokietija, su kuria vyksta žūtbūtinė kova, ir Sovietų Sąjunga, turinti hegemonistinių kėslų Vidurio Rytų Europos atžvilgiu. Todėl ieškojo paramos Jungtinėse Valstijose (per savo tris keliones į Vašingtoną) ir Didžiojoje Britanijoje. Pokarinės Lenkijos ir viso regiono padėtį jis bandė sustiprinti drauge su Benešu planuodamas Čekoslovakijos–Lenkijos konfederaciją. Tačiau nei Roosevelt, nei Churchill nenorėjo, kad jų bendradarbiavimas su SSRS sudužtų į Lenkijos uolą. Churchill galvojo, kad jeigu lenkai susitaikysią su teritorinėmis netektimis rytuose, tai Rusija nesikėsinsianti į jų vidaus laisves. Tai atrodė logiška, bet iš tikrųjų buvo klaidinga. Stalinui reikėjo „draugiškos" pokario Lenkijos, kuri savo noru paklustų Sovietų Sąjungai. Tokį elgesį galėjo laiduoti tik komunistų kontroliuojama vyriausybė. Be to, Sikorski vargu ar būtų išvengęs kaltinimų išdavyste, jei pasirašydamas sutartį būtų išsižadėjęs pusės šalies, daugelio savo karių gimtųjų namų. Taigi, kai Raudonoji armija sustabdė vokiečių bangą prie Stalingrado ir pradėjo puolimą vakarų kryptimi, lenkų padėtis ėmė atrodyti beviltiška.

1943 metų balandį vokiečiai paskelbė atradę Katynės miškuose masinius kapus, kur palaidoti 1939 metais Raudonosios armijos į nelaisvę paimti lenkų karininkai. Sovietų valdžia, spaudžiama Sikorskio vyriausybės, iki tol teigdavo nieko nežinanti apie tų karininkų likimą. Dabar, kai Lenkijos vyriausybė kreipėsi į šveicarų Raudonąjį kryžių prašydama ištirti, ar pagrįstas pareiškimas, kad žudynes surengė sovietai, Stalin apkaltino lenkus veikiant vokiečių naudai ir nutraukė su jais diplomatinius santykius. Lenkų padėtis dar labiau pablogėjo, kai paslaptingoje lėktuvo katastrofoje žuvo Sikorski ir kai gestapas suėmė AK vadą. Naujas premjeras liaudininkas Stanisław Mikołajczyk ir naujas vyriausiasis ginkluotųjų pajėgų vadas generolas Sosnkowski neprilygo savo įtaka Sikorskiui. Maža to, jie vienas su kitu nesutarė.

Sužlugo ir viltis, kad sovietų ir lenkų santykiai gali būti atkurti bendradarbiaujant mūšio lauke. Raudonoji armija mielai naudojosi AK parama kovoje su vokiečiais, bet, pradėjusi laimėti, ėmė suiminėti lenkų karininkus, o eilinius kovotojus įtraukdavo į komunistų vadovaujamus būrius. Nuo 1943 metų gegužės Rusijoje pradėta formuoti generolo Berlingo vadovaujamą lenkų diviziją, vėliau išplėstą iki korpuso ir armijos. Jos politinis skėtis buvo prokomunistinė Lenkų patriotų sąjunga Maskvoje. Okupuotoje Lenkijoje, kaip pagrindinio pogrindžio varžovas, veikė nedidelis komunistų vadovaujamas partizanų judėjimas. 1943 metų pabaigoje buvo sudaryta Maskvai ištikima Lenkijos nacionalinė taryba (KRN), 1944 metų liepą sovietų užimtame Liubline įkurdintas Lenkijos nacionalinio išsivadavimo komitetas (PKWN). Stumdami vokiečius iš Lenkijos, sovietai šalyje kūrė savo karinę ir politinę struktūrą.

Vakarų sąjungininkai jautė, kad jų galimybės paveikti įvykių eigą labai ribotos. Teherano konferencijoje (1943) jie iš esmės atidavė Stalinui visas iki karo Lenkijai priklausiusias rytines žemes. Lenkams turėjo būti kompensuota Vokietijos sąskaita. Britai spaudė Mikołajczyką su tuo sutikti, ir 1944 metų rugpjūtį premjeras išvyko į Maskvą derėtis. Tuo pat metu Varšuvoje prasidėjo sukilimas prieš atsitraukiančius vokiečius, tikintis suspėti juos išstumti iš miesto, kad artėjančią Raudonąją armiją lenkai galėtų pasitikti kaip šeimininkai. Bet vokiečiai dar buvo pernelyg galingi, o sovietai sukilimui, kaip politiškai nukreiptam prieš juos, nesuteikė paramos. Jie netgi neleido tūpti savo aerodromuose britų ir amerikiečių lėktuvams, skridusiems padėti sukilėliams. Per du mėnesius trukusią kovą žuvo AK elitas ir 200 000 Varšuvos gyventojų. Miestas pavirto pelenų krūva. Iki šiol ginčijamasi, ar sukilimas buvo reikalingas, ar jis buvo neišvengiamas.

Varšuvos sukilimas, matyt, buvo pats dramatiškiausias karo įvykis, ilgam palikęs gilių randų. Vėlesnės Mikołajczyko pastangos išsaugoti Lenkijos nepriklausomybę kai kurių teritorinių nuolaidų kaina pasirodė bevaisės, ir jis atsistatydino. Mikołajczyko įpėdinį seną socialistą Tomaszą Arciszewskį sąjungininkai tik pakentė; jo vyriausybė buvo tautinio protesto vyriausybė. Lenkijos likimą neatsižvelgdama į pačių lenkų nuomonę, nulėmė Jaltos konferencija. Ten buvo patvirtintas Teherano susitarimas dėl sienų ir atrasta formulė, leidžianti pripažinti jau veikiančią komunistų vyriausybę, įtraukus į ją keletą nekomunistų, kaip antai Mikołajczyką. Ji buvo pavadinta Laikinąja tautinės vienybės vyriausybe. Kokia karti ironija!

Raudonoji armija kontroliavo Lenkiją, komunistai buvo valdžioje. Karinėms pajėgoms vadovavo Berling. Rusai įviliojo į derybas šešiolika pogrindžio lyderių, suėmė juos ir išskraidino į Maskvą teisti. Paleistos AK likučiai buvo persekiojami. Tokiomis sąlygomis Jaltos konferencijos pažadėti „laisvi ir nevaržomi rinkimai" vargu ar galėjo įvykti. Lenkijai buvo lemta tapti sovietų palydove.

Dramatiška Lenkijos karo metų istorija smarkiai skyrėsi nuo Čekoslovakijos raidos. Savo ruožtu įvykiai dviejose Čekoslovakijos dalyse: Čekijos bei Moravijos protektorate ir formaliai nepriklausomoje Slovakijos valstybėje – irgi turėjo mažai bendra. Protektoratą reichas laikė savo ekonomine baze, išteklių šaltiniu, kuriam negresia sąjungininkų bombos; jo gyventojai buvo atleisti nuo karinės tarnybos. Kraštas davė 9–12 procentų visos vokiečių pramonės produkcijos. Nors čekų inteligentiją vokiečiai persekiojo – buvo uždaryti universitetai, – o žydus palengva naikino, darbininkams ir valstiečiams jie stengėsi įsiteikti. Didžiumą administracinių postų užėmė čekai, tiesa, griežtai prižiūrimi vokiečių, o protektorius Constantin von Neurath buvo gana nuosaikus, palyginti su sadistišku jo įpėdiniu nuo 1941 metų Heydrichu ir Lenkijos gubernatoriumi Hansu Franku. Tokiomis sąlygomis čekai stengėsi išlikti pernelyg neerzindami vokiečių, vengdami provokacijų ir represijų.

Tai nereiškė, kad jie noriai prisitaikė prie nacių režimo. Egzistavo pogrindis, veikė įvairios pasipriešinimo grupės. Bet jos praktikavo tik gana pasyvų pasipriešinimą ir ekonominį sabotažą. Nuožmi Heydricho linija – karo padėties įvedimas ir mirties bausmė ministrui pirmininkui Eliášui, apkaltintam kontaktais su Benešo vyriausybe Londone, – šaukėsi atsako. Iš Londono atsiųsti du čekų parašiutininkai Heydrichą nužudė. Už tai vokiečiai sudegino Lidicų kaimą, sušaudė visus jo vyrus ir deportavo moteris bei vaikus – daugelis jų mirė. Vokiečių propagandos

išgarsinta čekams įbauginti – skirtingai nuo žudynių Lenkijoje, kurios dažniausiai būdavo slepiamos, – Lidicų tragedija tapo nacių žiaurumo simboliu. Užjausti ir susitapatinti su keliais šimtais to kaimo gyventojų psichologiškai buvo lengviau negu su sistemingai naikinamais milijonais. Už tam tikros ribos jie tiesiog virsdavo statistika.

Teroras, prasidėjęs po Heydricho mirties, paskutiniais karo metais atslūgo. Nors apskaičiavimai skiriasi, iš viso per Antrąjį pasaulinį karą žuvo apie 55 000 čekų ir apie 70 000 žydų – trys ketvirtadaliai visų šalyje gyvenusių šios tautos žmonių.

Slovakiją vokiečiai iš pradžių laikė nacių „naujosios tvarkos" vitrina. Slovakams tai buvo pirmas kartas, kai jie galėjo pasidžiaugti savos tautinės valstybės atributais. Bet už tai teko sumokėti didelę kainą: taikytis prie nacių Vokietijos tiek materialine, tiek dvasine prasme. Daugumą pramonės šakų kontroliavo vokiečiai; keletas slovakų dalinių dalyvavo kovose su Sovietų Sąjunga; buvo deportuota ir sunaikinta trys ketvirtadaliai Slovakijos žydų. Remiantis 1939 metų liepos 21 dienos konstitucija, parengta pagal Austrijos ir Portugalijos korporacinius pavyzdžius, Slovakija buvo sukurta kaip vienpartinė valstybė. Jai vadovavo kunigas Jozef Tiso – iš pradžių kaip prezidentas, o nuo 1942 metų – kaip vadas. Jis mėgino tramdyti pronacių ekstremistus, bet drauge naudojosi parama Berlyno, kuris norėjo išlaikyti šalyje tam tikrą stabilumą. Slovakijos manevravimo laisvė buvo gerokai apribota. Vokietija nepritarė jos bandymams sustiprinti savo padėtį Vengrijos atžvilgiu užmezgant bendradarbiavimą su Rumunija ir Kroatija. Kontaktai su sąjungininkų valstybėmis turėjo būti labai atsargūs, jie vyko per Vatikaną. Būtent popiežiaus spaudimu (ir keleto slovakų vyskupų reikalavimu) Tiso sustabdė žydų deportacijas.

Kalbant apie čekų ir slovakų veiklą užsienyje, reikia paminėti, kad Beneš jau 1939 metais pradėjo raginti kurti politinį centrą, kurį pripažintų sąjungininkai ir kuris siektų oficialaus Miuncheno susitarimų panaikinimo. Įveikęs potencialius varžovus, visų pirma Hodžą ir tuos, kurie primygtinai reikalavo federacinės Čekijos-Slovakijos sanklodos po karo, Beneš 1940 metų liepą pelnė savo laikinajai vyriausybei Didžiosios Britanijos pripažinimą. Vokiečiams užpuolus SSRS, jo vyriausybę oficialiai pripažino visos trys didžiosios sąjungininkų valstybės. 1942 metais Didžioji Britanija ir Laisvoji Prancūzija atšaukė Miuncheno susitarimą, o tai reiškė, kad bus atkuriamos ikikarinės sienos. Po to Benešui pavyko išgauti sąjungininkų pritarimą Sudetų vokiečių deportavimui iš Čekoslovakijos po karo. Akivaizdu, kad didžiulę reikšmę Beneš teikė

bendradarbiavimui su SSRS, kurią jis laikė Vidurio Rytų Europos vaduotoja ir dominuosiančia jėga. Anot jo, Čekoslovakija turėjo tapti tiltu tarp Vakarų ir Rytų. Gana optimistiškas Benešo požiūris smarkiai skyrėsi nuo lenkų požiūrio. Maskvos spaudžiamas, jis atsisakė planų kurti Čekoslovakijos–Lenkijos konfederaciją, o 1943 metų gruodį pasirašęs bendradarbiavimo sutartį su SSRS, dar labiau atitolo nuo izoliuotų lenkų. Viešėdamas Maskvoje, jis ragino Staliną išnaikinti „feodalizmą" pokario Lenkijoje ir Vengrijoje.

Sovietų armijoms artėjant prie Čekoslovakijos ir Rumunijai persimetus nuo vokiečių prie rusų, Benešo remiama pogrindinė Slovakijos nacionalinė taryba, susidedanti iš demokratų ir komunistų, ėmė rengtis sukilimui. Ją palaikė dalis kariuomenės. Sukilimas prasidėjo slovakų partizanų puolimu 1944 metų rugpjūčio pabaigoje ir truko du mėnesius, bet nesulaukė apčiuopiamesnės sovietų paramos. Jį numalšinę, vokiečiai užėmė šalį ir griebėsi žiaurių represijų. Dėl sukilimo iki šiol karštai ginčijamasi. Ar tai buvo komunistų inspiruota operacija, ar slovakų tautos kova prieš vokiečius ir satelitinį režimą? Kas tai buvo: bandymas išpirkti tautos kaltę ar tautos išdavystė? Ar juo manipuliavo vyriausybė, siekdama išsaugoti nepriklausomą Slovakiją? Šiaip ar taip, išskyrus nedidelių čekoslovakų dalinių karines operacijas Vakarų ir Rusijos fronte, sukilimas buvo vienintelis didelis mūšis su vokiečiais. Tuo nenorima sumenkinti trumpo sukilimo Prahoje 1945 metų gegužės mėnesį, kuris irgi kelia daug ginčų.

Raudonajai armijai įžengus į Čekoslovakiją, Beneš nuskrido į Maskvą, kur su čekų ir slovakų komunistais susitarė sudaryti naują vyriausybę. Tai buvo kur kas daugiau negu paprastas Londono kabineto išplėtimas. Išvaduotame Košicų mieste 1945 metų balandžio 5 dieną buvo paskelbta programa, turėjusi būti panaudota kaip naujos Čekoslovakijos pamatas. Prahos pogrindis, matyt, tiek komunistų, tiek Košicų vyriausybės skatinamas, nusprendė gegužės 4-ąją sukilti. Viskas vyko gana painiai. Čekų komunistai nenorėjo, kad amerikiečių generolo Pattono kariai padėtų išvaduoti miestą; ši garbė turėjo atitekti Raudonajai armijai. Be to, Patton buvo gavęs įsakymą nesikišti į sovietų įtakos sferą. Pogrindis nebuvo pakankamai stiprus laimėti karinę pergalę; grynas paradoksas, kad nuo skerdynių jį išgelbėjo prieš vokiečius atsigręžę antisovietiniai generolo Vlasovo rusų daliniai. Nors gegužės 8 dieną Vokietija kapituliavo, vokiečių daliniai Prahoje dar buvo pajėgūs derėtis su čekais dėl pasitraukimo iš miesto. Gegužės 9 dieną Raudonoji armija oficialiai „išvadavo" Prahą, nors nelabai aišku nuo ko. Visa operacija kainavo apie du tūkstančius čekų gyvybių.

Skirtingai negu Lenkijos vyriausybė, Beneš galėjo triumfuodamas grįžti į Prahą, tačiau padėtis šalyje buvo liūdnesnė negu atrodė. Pokario Čekoslovakija nebeturėjo Užkarpatės Ukrainos, kurią gana įžūliai pasiglemžė SSRS, ir naujasis režimas tik iš pažiūros priminė prieškarinį modelį.

Vengrijos karo metų istorija nė iš tolo nepanaši į lenkų, čekų ar slovakų. Degdama troškimu atgauti savo buvusią padėtį ir panaikinti Trianono sutartį – šis troškimas turėjo ir ideologinį atspalvį, – Vengrija stojo į Antrąjį pasaulinį karą Vokietijos ir Italijos pusėje. Pirmiausia, 1941 metų balandį, vokiečių spaudžiami vengrai dalyvavo puolant Jugoslaviją. Laikydamas tai gėdingu žingsniu ministras pirmininkas Teleki nusižudė. Vėliau, po incidento Košicuose (Kassa), kuris, matyt, buvo iš anksto parengtas, Vengrija birželio mėnesį paskelbė karą Sovietų Sąjungai. Iš to Vengrija kažin ar galėjo tikėtis kokios naudos. Kaip minėta anksčiau, Budapeštas tuo metu jau buvo atsiėmęs dalį Slovakijos (1938), prisijungęs Užkarpatės Ukrainą (1939) ir gavęs pusę Transilvanijos pagal Antrąjį Vienos arbitražą, pasirašytą Vokietijos ir Italijos (1940). Per 1941 metų kampaniją Vengrija iš Jugoslavijos atsiėmė Vojvodinos sritį Bácską. Po šių teritorinių pasikeitimų valstybės dydis ir gyventojų skaičius kone padvigubėjo. Bet šių laimėjimų pastovumas daugiausiai priklausė nuo Vokietijos, ir Budapeštas jautė, kad dėl Vokietijos paramos jam teks pasivaržyti – ypač su Rumunija. Tad šalis darėsi vis labiau priklausoma nuo Berlyno tiek politiškai, tiek ekonomiškai, ir turėjo pasiųsti savo kariuomenę į Rytų frontą.

Vengrai mėgino įteigti britams, kad būtų neteisinga priskirti juos tai pačiai kategorijai kaip ir Hitlerio reichą. Iš tiesų jie suteikė prieglobstį lenkų pabėgėliams (ir kariškiams, ir civiliams), nešaudė į sąjungininkų lėktuvus. Pastarieji savo ruožtu nebombardavo Vengrijos, kol 1944 metų kovo mėnesį jos neužėmė vokiečių kariuomenė.

Karo metais Horthy toliau stengėsi stabdyti slinkimą į dešinę ir laikyti vietinius nacius už pavadžio. Didėjant priklausomybei nuo Vokietijos, tai darėsi vis sunkiau ir nulėmė politinius zigzagus. Po šoko, kurį sukėlė vengrų kariuomenės (joje buvo stipri dešiniųjų radikalų įtaka) žvėriškumai užimtame Jugoslavijos mieste Novi Sade, kur buvo nužudyta tūkstančiai serbų ir žydų, turėjo pasikeisti ministras pirmininkas. Į vokiečiams pataikavusio László Bárdossy vietą stojo Miklós Kállay. Pastarasis, puikiai suvokdamas Vengrijos dilemą pakliuvus tarp nacių Vokietijos ir sovietų Rusijos, ėmėsi ieškoti būdų, kaip pradėti slaptas derybas su Vakarais ir išstoti iš karo. Vengrijos armijos sutriuškinimas

prie Voronežo sutvirtino pozicijas tų, kurie troško taikos. Vengrija pradėjo riboti savo karinį aktyvumą. Visa tai Hitlerio neliko nepastebėta.

1944 metų kovo 19 dieną vokiečių kariuomenė užėmė Vengriją. Kállay rado prieglobstį Turkijos ambasadoje; Bethlenui, kuris, panaudodamas savo įtaką, visą laiką skatino regentą Horthy priešintis vokiečiams, teko pradėti slapstytis. Regentas nusileido ir paskyrė naują vyriausybę, sutikusią su vokiečių reikalavimu masiškai deportuoti žydus. Tačiau Horthy sutrukdė į jų skaičių įtraukti Budapešto gyventojus. Nors ir paklusęs Berlynui, Horthy neatsisakė savo planų išvesti Vengriją iš karo. Rugpjūtį rumunams perėjus į kitą stovyklą, Horthy sankcionavo paliaubas su rusais; šio negrabiai atlikto manevro jis jau nebeturėjo kaip pateisinti. Tuomet vokiečiai privertė jį paskirti ministru pirmininku „Sukryžiuotųjų strėlių" vadą Szálasi ir išsivežė regentą į Vokietiją.

Pagaliau patyrę valdžios skonį vengrų naciai ėmėsi deportuoti Budapešto žydus ir suintensyvino Vengrijos karines pastangas. Tačiau rugsėjį ir spalį mūšiai persikėlė į Vengrijos žemę, o gruodį Debrecene buvo sudaryta Raudonosios armijos remiama laikinoji vyriausybė. Ją sudarė trys Horthy'o generolai, socialdemokratai, liaudininkai ir komunistai, jai vadovavo generolas Béla Dálnoki-Miklós. Vyriausybė pasirašė paliaubas su sąjungininkais ir paskelbė Vokietijai karą. 1945 metų balandžio 11 dieną ji persikėlė į ilgos apsiausties nuniokotą Budapeštą. Tiek Vengrija, tiek Rumunija dabar kovėsi sąjungininkų pusėje ir abi pretendavo į Transilvaniją. Vengrijai rūpėjo, ar ji vėl turės tenkintis tomis sienomis, kurias gavo po Trianono? Jei taip, vadinasi, karas ir visos sudėtos aukos buvo bergždžios. Į karą įtraukta šalis sumokėjo didžiulę kainą, o jos ateitis buvo neaiški. Visi suprato, kad aušta nauja era, bet ji žadėjo tik daugybę pavojų ir mažai vilčių.

8

NELENGVAS KELIAS Į LAISVĘ

Pokario era

Antrasis pasaulinis karas arba veikiau jo rezultatai pakeitė Vidurio Rytų Europos istorijos tėkmę. Tradiciškai buvęs Vakarų pakraščiu ar pusiau periferija, regionas dabar tapo sovietinių Rytų vakarine dalimi. Čekoslovakija, Vengrija ir Lenkija pasidarė priklausomos – bemaž kaip kolonijos – nuo SSRS, kuri kultūriniu, socioekonominiu ir politiniu atžvilgiu buvo nuo jų atsilikusi. Iš pradžių komunistų primesta transformacija atrodė tarsi modernizuojantis procesas. Kraštutinio skurdo ir neraštingumo likučių likvidavimas, tam tikras visuomenės sulyginimas ir sudemokratinimas, plati industrializacija tarytum liudijo pažangą. Bet, perdėtą dėmesį skyrusi anglių ir plieno pramonei, kuri liovėsi buvusi šiuolaikinės ekonomikos varomąja jėga, sovietinė industrializacija darėsi vis anachroniškesnė. Griežtas centrinis planavimas skatino švaistymą. Visur viešpatavo neefektyvumas. Aplinkos nepaisymas vedė prie ekologinės katastrofos. Vidurio Rytų Europai teko sumokėti didžiulę kainą už daugiau kaip keturiasdešimt metų trukusius komunistų eksperimentus; į šią kainą įeina ir visuomenės suskaidymas bei demoralizacija, kurių neįmanoma įvertinti skaičiais.

Pirmą sykį istorijoje Rusijos šešėlis krito ne vien ant Lenkijos, bet ir ant Vengrijos bei Čekoslovakijos. Kol sovietų galia ir valia atrodė neįveikiama, Vidurio Rytų Europa tegalėjo mėginti sušvelninti jungą. Kartais tokie mėginimai virsdavo dramatiškais įvykiais, kaip Lenkijoje ir Vengrijoje 1956 metais, Čekoslovakijoje 1968 metais ir vėl Lenkijoje 1980 metais. Tačiau tik tuomet, kai reformos Sovietų Sąjungoje ir sovietų kontroliuojamame bloke pasidarė neišvengiamos, šioms trims šalims pavyko savo jėgomis atsikratyti komunizmo stebuklingaisiais 1989 metais.

Jalta tapo pokarinio Europos padalijimo simboliu. Ši karo metu vykusi Didžiojo trejeto konferencija tam tikra prasme buvo pasaulinio valdymo eksperimentas, kuriame JAV ir Sovietų Sąjungai teko svarbiausias

vaidmuo. Bet sovietų įtakos sferos Vakarai neįsivaizdavo kaip uždaro bloko, ir Churchillį nugąsdino geležinė uždanga, kuri nusileidusi atskyrė Vidurio Rytų Europą nuo žemyno. Vis dėlto vėlesni taikos dešimtmečiai šiame dvipoliame pasaulyje rėmėsi pusiausvyra tarp dviejų blokų ir jų grėsmingų branduolinių arsenalų. Vakarai apgailestavo, kad apie šimtą milijonų Vidurio Rytų ir Pietryčių Europos gyventojų atsidūrė priespaudoje. Jų priešinimąsi, silpninusį sovietų kolosą, Vakarai sveikino, bet žiūrėjo, kad neįsisiūbuotų Vakarų–Rytų sambūvio laivas ir neiškiltų grėsmė taikai. Amerikos politikoje Vidurio Rytų Europos atžvilgiu, – tiek vadintoje Tramdymu, tiek Vadavimu, – visuomet būta dviveidiškumo.

Ar Vidurio Rytų Europą Stalin užgrobė įgyvendindamas kokį gudrų planą, pagal iš anksto parengtą tvarkaraštį, ar tiesiog naudodamasis atsirandančiomis galimybėmis? Toks klausimas naivokas, primenantis ginčus dėl to, kas buvo Hitler – užkariautojas fanatikas ar apdairus taktikas. Žinoma, pragmatiškojo veiksnio negalima neigti nei Stalino, nei Hitlerio politikoje, kaip ir neįmanoma iki galo perprasti tos politikos neįvertinus ideologijos vaidmens. Antai visiškai galimas dalykas, kad komunistai buvo nuoširdžiai įsitikinę, jog socioekonominės permainos turi pakeisti pasaulį. Taip pat tikėjo ir komunistų partija, kurią laikė daugiau negu paprasta narių suma, – tikrosios ideologijos ir darbininkų klasės galios įsikūnijimu. Ji visada turėjo būti teisi, net jeigu pavieniai vadovai kartais ir klysdavo. O tikėjimas, kad komunizmui priklausanti ateitis, buvo galinga marksizmo-leninizmo sudedamoji dalis.

Pirmasis pasaulinis karas padėjo laimėti komunizmui Rusijoje; po Antrojo revoliucija galėjo išplisti po visą žemyną. Kad ir kaip ten būtų, Stalin buvo pasiryžęs išlaikyti visas teritorijas, įgytas slapta susitarus su Hitleriu, be to, jis prisidūrė šiaurinę Rytų Prūsijos dalį, suomių Kareliją ir Užkarpatės Ukrainą. Iš Lenkijos, Vengrijos ir Čekoslovakijos Maskva tikėjosi dėkingumo, nes Raudonoji armija ne tik išvadavo jas nuo vokiečių, bet ir „išgelbėjo" nuo savo pačių istorijos: feodalinės, buržuazinės, klerikalinės, fašistinės. Sovietų požiūriu 1945 metais jos jau buvo pribrendusios permainai, ir SSRS ketino tą permainą įgyvendinti. Tačiau Stalinui užteko nuovokos atsižvelgti į vietos sąlygas. Regionas skyrėsi nuo Rusijos, todėl pirmiausia turėjo pereiti koalicinių vyriausybių – tikrų ar fiktyvių – stadiją, tuomet įgauti „liaudies demokratijų" pavidalą ir tik po to – tikrąjį socialistinį statusą.

Be to, Vidurio Rytų Europos pertvarkymas vyko keičiantis tarptautiniam kontekstui. 1945–1947 metais sovietams teko iš pagrindų peržiūrėti dvi savo pradines prielaidas: dėl tolesnio Didžiojo trejeto bendradarbiavimo

pokario metais ir dėl sėkmingo ideologinio skverbimosi į Vakarų Europą. Prasidėjus Šaltajam karui, buvusi didžioji sąjunga ėmė irti. Prancūzų ir italų komunistai nepajėgė paimti valdžios savo šalyse, o didžiulė Amerikos pagalba Europai – Marshallo planas (ir atsiradimas Tramdymo politikos, neleidusios komunizmui peržengti bloko ribų) – išsklaidė sovietų viltis toliau plėsti savo ideologinę ir politinę galią vakarų kryptimi. Reaguodama į tokią įvykių raidą ir siekdama savų tikslų Maskva tvirčiau suėmė į nagą režimus, kuriuos ji buvo atvedusi į valdžią ar laikinai pakentė Lenkijoje, Čekoslovakijoje ir Vengrijoje.

Antrasis pasaulinis karas smarkiai nuniokojo Vidurio Rytų Europą; Lenkija nukentėjo labiausiai, Čekoslovakija – mažiausiai. Sovietų „išvadavimą" lydėjo masinis plėšikavimas, prievartavimai, suėmimai, deportacijos. Iš Vengrijos, per karą praradusios apie 400 000 žmonių, į SSRS buvo ištremta ketvirtis milijono, tarp jų – István Bethlen. Į Rusiją buvo išvežtas netgi švedų diplomatas Raoul Wallenberg, gelbėjęs Vengrijos žydus. Per apsiaustį buvo smarkiai sugriautas Budapeštas, gerokai nukentėjo ir kiti miestai. Prisidengę Sąjungininkų kontrolės komisijos vardu ir nepaisydami silpnų kolegų protestų, sovietai vienavališkai rinko reparacijas demontuodami fabrikus ir naudodami priverstinį darbą. 1945 metų kovo mėnesį Vengrijos gamyba tesiekė 30 procentų prieškarinio lygio; apskaičiuota, kad bendrasis nacionalinis turtas sumažėjo 40 procentų.

Lenkijos skaičiai byloja dar tragiškesnę istoriją. Proporcingai imant, iš visų Europos šalių Lenkija neteko daugiausiai gyventojų, įskaitant karo aukas, pokario tremtinius į SSRS ir politinius emigrantus į Vakarus. Palyginti su prieškariniais 35 milijonais, Lenkijai, ribojamai naujų sienų, 1945 metais liko 24 milijonai gyventojų. Materialiniai nuostoliai, sudarantys 625 $ vienam gyventojui, Varšuva ir kai kurie kiti miestai, paversti griuvėsiais (sunaikinta 85 procentai), milžiniškos kultūrinės netektys – visa tai buvo liūdni Lenkijos rekordai.

Teritorijos atžvilgiu Vengrija atgavo savo ikikarinį pavidalą po 1947 metų taikos sutarties; jos viltys išlaikyti dalį Transilvanijos žlugo. Čekoslovakija, kaip jau minėta, prarado tik Užkarpatės Ukrainą ir įgijo nedidelį placdarmą prie Bratislavos. Labiausiai pasikeitė Lenkija – bemaž pusę jos prieškarinės teritorijos prisijungė SSRS, o gavo ji, kaip kompensaciją, buvusias Vokietijos žemes: Sileziją, vakarų Pomeraniją ir pietinę Rytų Prūsiją. Nauja jos teritorija (311 730 km^2) buvo penktadaliu mažesnė už ankstesnę, tačiau dabar Lenkijai atsivėrė platus priėjimas prie Baltijos jūros su Gdansko ir Ščecino uostais. Padvigubėjo Lenkijos anglių ištekliai,

ji dabar turėjo gerokai daugiau švino, cinko, vario ir geležies rūdos. Taigi pokario Lenkija tapo potencialiai turtingesne šalimi negu buvo prieš karą, nors sovietai begėdiškai apiplėšė lenkams tekusias vokiečių žemes, išvežė iš jų fabrikus. Maža to, SSRS vertė lenkus tiekti jai anglis žemesnėmis negu pasaulinės kainomis. Tačiau lenkams pavyko išvengti bendrų su sovietais įmonių, kokios buvo steigiamos Vengrijoje. Nuniokotam, pakrikusiam Lenkijos ūkiui labai reikėjo pagalbos, bet jos jis nedaug tegavo. Gyventojams šiek tiek padėjo valstybės sąjungininkės pagal UNRRA (Jungtinių tautų pagalbos ir atkūrimo administracija) programą ir tiesiogiai Jungtinės Valstijos, bet netrukus iškilo problema, kaip padėti šaliai nestiprinant komunistų režimo, ir šį klausimą išspręsti pasirodė neįmanoma.

Teritorinės ir demografinės permainos sukėlė tikrą socioekonominę revoliuciją, kurią spartino komunistų leidžiami įstatymai. Eksproprijavus dvarus, neliko aristokratijos ir bajorų žemvaldžių; palengva nacionalizuojant pramonę, išnyko buržuazija; skaudžių netekčių patyrė inteligentija (beveik visas žydiškasis jos komponentas buvo sunaikintas). Dėl deportacijų, migracijų ir repatriacijų daugiau kaip trečdalis Lenkijos piliečių dabar gyveno kitur negu 1939 metais. Po gyventojų perkėlimų, ypač palietusių ukrainiečius (jau nekalbant apie vokiečius), labai sumažėjo tautinių mažumų. Lenkijoje liko keletas šimtų tūkstančių ukrainiečių ir gudų, tačiau jų buvimas oficialiai pripažintas tik pastaraisiais metais. Yra nedidelė, bet aktyvi lietuvių mažuma Lenkijoje ir lenkų mažuma Čekoslovakijoje. Nepaisant perkėlimų, gana daug vengrų gyvena Slovakijoje. Tačiau didžiausia permaina etniniame Vidurio Rytų Europos žemėlapyje įvyko dramatiškai sumažėjus vokiečių bei žydų, o kai kur jiems ir visai išnykus.

Sąjungininkams nenoromis palaiminus, maždaug trys milijonai Sudetų vokiečių, laikomų kolektyviai atsakingais už Čekoslovakijos išdavimą, buvo išvaryti į Vokietiją. Kai kurie čekai vadino tai Pyro pergale, bent jau moralės požiūriu, tačiau tik 1989 metais, žlugus komunizmui, prezidentas Havel viešai pripažino jaučiąs dėl to kaltę. Iš tiesų daug nekaltų žmonių mirė, kai buvo „perkeliami" iš čekų žemių į Vokietiją. Lenkams, dar neatsigavusiems nuo nacių okupacijos košmaro, buvo sunku užjausti milijonus vokiečių, kurie pabėgo, žuvo ar buvo brutaliai išvaryti iš Lenkijai dabar priklausančių žemių. Komunistų propaganda vaizdavo Sovietų Sąjungą kaip vienintelę naujos Vokietijos–Lenkijos sienos Odros–Nysos (Oder–Neisse) upėmis garantę ir sėkmingai naudojosi lenkų jausmais – vokiečių revizionizmo baime. Todėl kai lenkų vyskupai 1965 metais paskelbė kreipimąsi į vokiečių vyskupus, kad lenkai atleidžią ir

patys prašą atleidimo, daugeliui žmonių tai buvo tarsi šokas. Tik dabar lenkai pradeda suprasti vokiečių tragediją.

Kiek vokiečių gyvena šių dienų Lenkijoje, niekas negali tiksliai pasakyti; ginčijamasi ir dėl paties vokiečio apibrėžimo. Didžiausias pateikiamas skaičius – 750 000, tai sudarytų apie 2 procentus visų Lenkijos gyventojų. Čekoslovakijoje gyvena vos apie 50 000 vokiečių, tai yra 0,5 procento. Vengrijoje, išvarius maždaug ketvirtį milijono, yra likęs dar ketvirtis (2,1 procento).

Po Holokausto iš Lenkijos emigravo dauguma likusių gyvų žydų. 1946 metų Kielcų pogromas ir antižydiški Partijos valymai 1968 metais žydų skaičių Lenkijoje sumažino iki 0,03 procento. Tiek pat žydų gyvena Čekoslovakijoje, apie 1 procentą – Vengrijoje. Tradiciniai, ortodoksiški žydai apskritai išnyko; o tuos, kurie liko, labiausiai tiktų apibūdinti kaip žydų kilmės asmenis. Tokiomis sąlygomis antisemitizmas, po 1945 metų vis iškildavęs į paviršių antisionizmo ar antikosmopolitizmo pavidalu, smarkiai skyrėsi nuo prieškarinio. Nebeliko ekonominių skirtumų tarp žydų ir nežydų, pradingo ir išorinės atskirumo apraiškos. Tiesa, kai kuriuose sluoksniuose ir toliau buvo mėgstama žydus kaltinti komunizmu, o Partijos vidaus konfliktuose kartais būdavo panaudojamas antisemitizmo ginklas. Bet dauguma Bažnyčios hierarchų kovoja su religine antisemitizmo motyvacija. Šį reiškinį popiežius Jonas Paulius II aiškiai pasmerkė kaip nesuderinamą su krikščioniškuoju tikėjimu. Galų gale šiandien nė vienas iškilesnis politinis lyderis ar srovė atvirai neprisipažįsta esantys antisemitiški.

Dabar sugrįžkime prie Vidurio Rytų Europos visuomenės, atsigaunančios po Antrojo pasaulinio karo ir pirmą kartą susidūrusios su komunizmu kaip totaliniu reiškiniu. Komunistai visų pirma stengėsi patraukti į savo pusę darbininkus. Vengrijoje pastarųjų skaičius 1938–1943 metais padidėjo nuo 688 000 iki 919 000, ir jie ten buvo potencialiai svarbi jėga. Nacių laikais įpratinti prie jiems teikiamos pirmenybės, Čekijos ir Moravijos protektorato darbininkai daug tikėjosi ir dabar, todėl linko prie kraštutinių kairiųjų. Lenkijoje galima kalbėti apie tam tikrą socialinę masių radikalizaciją, bet kur kas svarbesnis tikriausiai buvo dvasinis klimatas. Karas ir okupacija sumažino pagarbą gyvybei ir pakirto moralinės laikysenos normas. Tam tikras fanatizmas buvo susipynęs su cinizmu. Vienas lenkų rašytojas taip pamėgino apibendrinti gana paplitusį požiūrį: „Šalyje bolševikai, valdžioje komunistai, Varšuva sudeginta iki pamatų, teisėta [Londono] vyriausybė atstumta, – nieko blogiau mums nebegali atsitikti, mes pralaimėjome karą, ir dabar kiekvienas turime rūpintis vien savimi."[55]

Itin svarbus buvo inteligentijos požiūris. Ji irgi suradikalėjo, ypač jaunoji karta, ir linko viską vertinti vien juoda ir balta spalva. Pasak vieno čekų rašytojo, daugelį jo amžininkų tai pastūmėjo pripažinti supaprastintą schemą: pažangus komunizmas prieš atgyvenusią reakciją. Komunizmą priėmė ne vien į kairę krypstantys intelektualai, bet ir kai kurie buvę dešinieji. Ambicijos, įsitikinimas, baimė, neviltis, prisitaikymas – visa tai figūravo motyvų komplekse, kurį Miłosz aprašė *Pavergtame prote*. Tokių, kurie atsispyrė visoms pagundoms, kurie priešinosi ir atmetė naująją ideologiją, buvo nedaug. Reikėjo gyventi, ir, komunistams naikinant pilietinės visuomenės komponentus, siejančius žmogų su valstybe, vienišas individas pasidarė bejėgis prieš Partijos visagalybę.

Prieš pereidami prie chronologinės komunistų atėjimo į valdžią 1945–1948 metais ir stalinizmo triumfo apžvalgos, aptarkime komunistų partijų pobūdį bei padėtį ir tuos, kurie jiems trukdė užgrobti valdžią. Lenkijos ir Vengrijos komunistų partijas visuomenė laikė svetimomis, jos išniro iš bemaž visiškos užmaršties. Nei Bélos Kuno epizodu, nei lenkų komunistų vaidmeniu 1919–1920 metų sovietų–lenkų kare nebuvo didžiuojamasi, greičiau tai buvo linkstama nutylėti. Be to, lenkų komunistai taip ir neišpirko „1926-ųjų klaidos“, kai jie palaikė Piłsudskio perversmą, o jų partija, buvusi paleista Kominterno dėl išgalvotų kaltinimų, jog į ją esą infiltruota kontrrevoliucinių elementų, nenusiplovė tos negarbės. Dauguma jos lyderių žuvo per didžiuosius valymus Sovietų Sąjungoje; išlikusieji daugiausiai tarnavo Kominternui. Panašiai ir vengrų komunistai vegetavo savo šalyje arba šoko pagal sovietų dūdelę emigracijoje.

Lenkijos komunistų partija, pasivadinusi mažiau ausį rėžiančiu Lenkų darbininkų partijos (PPR) vardu, atgimė 1942 metais. Ji turėjo du sparnus: „maskvietiškąjį“ ir „naminį“. Bolesław Bierut, Jakub Berman ir Hilary Minc priklausė pirmajam, Władysław Gomułka – antrajam. 1944 metų liepą PPR turėjo apie 20 000 narių, bet jau 1945 metų balandį buvo išaugusi iki 300 000, o 1947 metų balandį – persiritusi per 500 000. Toks spartus augimas, nulemtas daugiausiai prisitaikymo motyvų, buvo būdingas ir Vengrijai. Ten partija (MKP) oficialiai buvo atkurta 1944 metų rugsėjį ir tada turėjo 2500 narių, o 1947 metų gruodį – jau 864 000. Jos vadovybę sudarė daugiausiai grįžusieji iš SSRS, visų pirma gerai žinomas ketvertas (žydų kilmės): Mátyás Rákosi, Ernő Gerő, Mihály Farkas ir József Révai, taip pat Imre Nagy. „Naminiams“ komunistams priklausė László Rajk ir János Kádár.

Čekoslovakijos komunistų partija (KSČ) skyrėsi nuo Lenkijos ir Vengrijos partijų tuo, kad prieš karą buvo legali ir turėjo daug šalininkų.

Atsiradusi suskilus socialdemokratams, 1929 metais ji, Klemento Gottwaldo vadovaujama, pakrypo į bolševizmą ir tapo Maskvos vairuojamos pasaulinės revoliucijos įrankiu. Per Antrąjį pasaulinį karą komunistinis pogrindis, reikšmingesnis negu Lenkijoje ir Vengrijoje, rėmė išsivadavimo kovą čekų žemėse ir tautinius slovakų siekius. Slovakijoje susikūrė atskira partija, kuriai vadovavo Husák ir Clementis. Aukščiausioji KSČ vadovybė buvo Maskvoje, jos priešakyje stovėjo Gottwald ir jo pavaduotojas Rudolf Slánský. Pokario metais Partija augo dar įspūdingiau negu kaimyninėse šalyse, ir 1947-aisiais jos narių skaičius peržengė vieną milijoną.

Koalicinėse Čekoslovakijos ir Vengrijos vyriausybėse, ketinusiose kurti pokario tikrovę pagal socialiai nuosaikias Košicų ir Debreceno programas, komunistų buvo mažuma. Bet jie turėjo savo rankose svarbiausius postus – kontroliavo policiją ir ūkį. Kiek kitokia padėtis buvo Lenkijoje, kur komunistai atvirai dominavo iš esmės fiktyvioje koalicijoje. Tačiau savo nuosaikia kalba ir komunistinių šūkių vengimu Liublino manifestas mažai kuo skyrėsi nuo čekoslovakų ir vengrų programų. Pagrindinės jėgos, su kuriomis komunistams reikėjo varžytis ir kurias jie turėjo sunaikinti, norėdami perimti visą valdžią, buvo susibūrusios aplink Liaudies (valstiečių) partiją Lenkijoje ir Smulkiųjų savininkų partiją Vengrijoje. Čekoslovakijoje nekomunistai su viltimi žiūrėjo į prezidentą Benešą, visą sprendimų naštą ir atsakomybę suvertę ant jo pečių.

Atidžiau patyrinėjus politinę sceną matyti ir daugiau panašumų bei skirtumų šiose trijose šalyse. Čekoslovakijoje nebuvo leista atkurti prieškarinių dešinės ir centro partijų – tautinių demokratų ir agrarų. Tas pat pasakytina apie slovakų liaudininkus. Socialdemokratų partijoje buvo gausiai infiltruota komunistų ir jiems prijaučiančiųjų, tad vienintelė atsvara komunistams buvo tautiniai socialistai (Benešo partija), katalikai liaudininkai ir slovakų demokratai. Jų lyderių mąstymas rėmėsi prieškarinės koalicijos bei parlamentine praktika, jie nesuvokė komunizmo prigimties. Čekų ir slovakų santykių įtampa leido komunistams įvaryti pleištą tarp abiejų tautų demokratų.

Beneš tvirtai laikėsi nuomonės, kad SSRS, nors ir dominuosianti regione, vargu ar mėginsianti kištis į Čekoslovakijos vidaus reikalus, laikydama šalį konstruktyviu veiksniu regione ir tiltu tarp Rytų ir Vakarų. Beneš taip pat tikėjo, kad jo šalyje susilydysią geriausi Vakarų demokratijos ir Rytų socializmo bruožai. Komunistus jis laikė jėga, pasirengusia lojaliai dalyvauti parlamentinėje sistemoje ir pasitenkinti nuosaikiomis socialinėmis reformomis. Tuo tarpu komunistai stiprino savo padėtį

ministrų kabinete, provincijų nacionalinėse tarybose ir svarbiausia – fabrikuose.

Vengrų komunistai, kaip ir jų bendraminčiai Čekoslovakijoje, taip pat pareiškė norą bendradarbiauti su visomis demokratinėmis šalies jėgomis, būtent su 1944 metų lapkritį atsikūrusia Smulkiųjų savininkų partija, kuriai vadovavo kalvinistų kunigas Zoltán Tildy, Béla Kovács ir Ferenc Nagy, tautiniais liaudininkais ir socialdemokratais. Smulkieji savininkai nuo pat pradžios tapo pagrindiniais komunistų varžovais ir oponentais, tuo tarpu kitose partijose netrūko žmonių, patikėjusių komunistų meilinimusi ir silpninusių savo partijų vidinį susitelkimą. Nors buvo akivaizdu, kad vengrų komunistai remiasi SSRS kariuomene, policija ir komunistų partija, jų agrarinė programa sėkmingai konkuravo su Smulkiųjų savininkų partijos programa. Komunistų reikalavimą imtis drastiškos žemės reformos ir kitų revoliucingų ekonominių permainų masės palaikė, nors šiaip jau komunizmui priešinosi.

Lenkijoje vyriausybei vadovavo komunistai, ir liaudininkams, kuriems atstovavo Mikołajczyk su keletu savo bendražygių, reikėjo rinktis tarp prisitaikymo ir atviro iššūkio. Į Laikinąją tautinės vienybės vyriausybę Mikołajczyk buvo įtrauktas Vakarams spaudžiant, todėl daugelis lenkų manė, kad jį garantuotai paremsiančios JAV ir Britanija. Jis buvo pasiryžęs susigrumti su komunistais „laisvuose ir nevaržomuose rinkimuose“, dėl kurių susitarta Jaltoje. Jam pavyko greitai atkurti nepriklausomą Liaudies partiją (PSL), dydžiu pranokstančią komunistus ir jų sąjungininkus: daugiau ar mažiau apkarpytus socialistus, demokratus ir darbininkų partijas, netekusias savo senosios vadovybės. Didelė prieškarinė tautinių demokratų partija buvo uždrausta.

Lenkų masėms Mikołajczyk buvo tarsi nepriklausomybės simbolis. Komunistų persekiojamiems karo metų pogrindžio likučiams jis reiškė viltį išlikti, ir iš tiesų Mikołajczyk padėjo daugeliui jų išsigelbėti, inicijavęs dvi vyriausybės paskelbtas amnestijas. Komunistai vaizdavo Mikołajczyką kaip Vakarų įrankį ir visų šalies reakcinių bei antisovietinių jėgų įsikūnijimą. Kaip ir kitose šalyse, šiuo laikotarpiu lenkų komunistai stengėsi kurti socialinio nuosaikumo įvaizdį. Jie neigė ketiną kolektyvizuoti žemės ūkį ir, panašiai kaip Vengrijoje, su liaudininkais ginčijosi tik dėl valstiečių ūkių dydžio. Taip pat jie kalbėjo apie savą, lenkišką kelią į socializmą. Žodžiais atiduodami duoklę katalikybei, jie stengėsi pernelyg nenuteikti prieš save Bažnyčios ir neįžeisti lenkų religinių jausmų.

Katalikų bažnyčia nebuvo pasirengusi konfrontuoti su komunizmu nei ideologiniu, nei praktiniu lygmeniu. Vengrijoje Bažnyčia (nepaisant jos

pasidalijimo į katalikus ir protestantus) valdė daug žemės ir buvo net labiau negu Lenkijoje įaugusi į socioekonominę ir politinę šalies sanklodą. Ji ir reagavo smarkiau, kai komunistai atėmė jos privilegijas; kardinolas primas József Mindszenty viešai pasmerkė marksizmą. Visose trijose šalyse Bažnyčia nuo seno bendradarbiavo su dešiniosiomis politinėmis jėgomis, ir dabar tai buvo jai prikišama. Ypač Slovakijoje buvo nelengva atremti kaltinimus „klerikofašizmu", pateikiamus karo metų režimui. Bet esama ir kitos medalio pusės. Antai Lenkijoje Bažnyčios antinaciška laikysena nulėmė masinius dvasininkų persekiojimus. Daugelis kunigų ir vyskupų atsidūrė vokiečių koncentracijos stovyklose, o kunigas Maksymilian Kolbe, vėliau kanonizuotas, paaukojo savo gyvybę dėl kito kalinio. Tai smarkiai stiprino moralinį Bažnyčios autoritetą. Prahos arkivyskupas Josef Beran irgi kalėjo stovykloje; vengrų kardinolas Jusztinián Serédi atvirai pasipriešino naciams, o Mindszenty buvo suimtas „Sukryžiuotųjų strėlių".

Komunistų atėjimas į valdžią ir stalinizmas

1945–1948 metais vyko perėjimas nuo daugiau ar mažiau tikrų koalicinių vyriausybių prie visiškos komunistų valdžios ir totalitarinės valstybės kūrimo. Šio tikslo trijų šalių komunistai siekė skirtingais būdais. Vengrijoje jie panaudojo „salamio taktiką", po griežinėlį nuraižę varžovų galios pamatą. Lenkijoje, Mikołajczykui atsisakius tapti jaunesniuoju komunistų partneriu, įsižiebė atvira priešprieša. Čekoslovakijoje partija valdžią paėmė pasinaudojusi vyriausybės krize, ir ši akcija turėjo perversmo bruožų.

Vengrijoje sovietai laikė kariuomenę komunikacijų linijoms su savo zona Austrijoje saugoti, bet nuo pat pradžių su vengrais jie elgėsi lanksčiau negu su lenkais. Matyt, tam turėjo įtakos silpna vengrų komunistų padėtis 1945 metų viduryje. Municipalinius rinkimus Budapešte netikėtai laimėjo Smulkieji savininkai, surinkę 50 procentų balsų (komunistų ir socialistų blokas – 42,6 procento). Per 1945 metų lapkričio visuotinius rinkimus komunistai pasirodė dar blogiau, ir Smulkieji savininkai gavo 57 procentų daugumą. Bemaž per pusę būsimojo šimtmečio tai buvo paskutiniai laisvi rinkimai Vengrijoje.

Respublikos prezidentu tapo Zoltán Tildy, ministru pirmininku – Ferenc Nagy (nepainioti su geriau žinomu jo bendrapavardžiu komunistu). Bet, kaip buvo sutarta prieš rinkimus, komunistai liko vyriausybėje

ir iš vidaus sistemingai kenkė oponentams. László Rajkui tapus vidaus reikalų ministru, nekomunistai buvo pašalinti iš administracijos ir prasidėjo masiniai karo nusikaltėlių bei politinių priešininkų teismai. Plačiu mastu vyko ūkio nacionalizacija. Kaip pretekstu pasinaudoję gandais apie nacionalistų sąmokslą, komunistai sėkmingai diskreditavo kai kuriuos Smulkiųjų savininkų lyderius, visų pirma Bélą Kovácsą; jį suėmė sovietų saugumas. Susilpnėję Smulkieji savininkai atsidūrė izoliacijoje, jų padėtis pasidarė pažeidžiama. Nagy buvo priverstas atsistatydinti ir liko gyventi užsienyje. Per suklastotus 1947 metų rugpjūčio rinkimus komunistai gavo daugiau balsų už Smulkiuosius savininkus (22,3 ir 15,4 procento); nebeatlaikydamos nuolatinio spaudimo, nekomunistinės partijos ėmė byrėti. Socialdemokratams susijungus su komunistais, įsikūrė Vengrijos darbininkų partija (MDP). Eros pabaigą paženklino prezidento Tildy atsistatydinimas. Nors partijos generalinis sekretorius Mátyás Rákosi ministru pirmininku tapo tik po keleto metų, galima teigti, kad jo „viešpatavimas" prasidėjo jau 1948 metų gruodį.

Lenkijoje komunistai visą valdžią suėmė į savo rankas greičiau ir, ko gero, netgi dar brutaliau negu Vengrijoje. Kitos politinės partijos, infiltruotos ir dominuojamos PPR, turėjo labai mažai erdvės manevruoti, ir jau 1946 metais priešprieša tarp Mikołajczyko ir komunistų pasiekė savo viršūnę. Viskas prasidėjo nuo referendumo. Mėgindama sušvelninti nemalonų faktą, kad Jaltoje numatyti rinkimai vis atidėliojami, partija paskelbė referendumą, per kurį gyventojai turėjo atsakyti į tris klausimus: Ar jie pritaria socioekonominėms reformoms? Ar jie patvirtina Odros–Nysos sieną? Ar jie sutinka su senato panaikinimu? Iš tikrųjų tai nebuvo jokie klausimai, nes dėl šių trijų dalykų beveik visi sutarė. Ekonominis planas, pagrįstas valstybiniu, visuomeniniu ir privačiu sektoriais, atspindėjo greičiau socialistų nei komunistų mąstyseną. Sieną su Vokietija visi laikė dideliu laimėjimu. Senato panaikinimas nekėlė problemų. Vis dėlto Mikołajczyk, referendumą laikydamas iššūkiu ir stiprybės išbandymu, paragino savo rėmėjus į trečiąjį klausimą atsakyti „ne". Tai gal buvo politinė klaida, nes be jokios konkrečios naudos atsiskleidė tikrasis antikomunistinės opozicijos mastas. Liaudininkų ir jų sąjungininkų bauginimo, net žudymo atmosferoje sąžiningas referendumas nebuvo įmanomas. Maža to, esama daugybės požymių, kad jo galutiniai rezultatai buvo suklastoti. Tik kai kuriose vietovėse – per neapdairumą ar norint parodyti priešų jėgą – buvo paskelbti tikrieji neigiamų atsakymų skaičiai.

Teroro ir šmeižto vajus stiprėjo, Mikołajczyko pavardė nuolatos buvo siejama su pogrindžio būriais, tęsusiais ginkluotą kovą prieš komunistus.

Tokiomis aplinkybėmis griežtos Mikołajczyko sąlygos, kurias įvykdžius jis būtų sutikęs dalyvauti bendrame rinkimų fronte su komunistais, vargu ar buvo realistiškos, o konfrontacinė taktika kėlė vis daugiau abejonių jo šalininkams: ko jis tikisi – juk komunistai neketina surengti laisvų rinkimų ir paleisti valdžios iš savo rankų? Iš tiesų 1947 metų gruodžio rinkimai buvo tokie pat apgavikiški kaip ir referendumas. Komunistų vadovaujamas blokas gavo 394 vietas, Mikołajczyko partija – tik 28. Taigi liaudininkų bandymai paveržti valdžią iš komunistų patyrė visišką fiasko, ir Mikołajczyk, baimindamasis dėl savo gyvybės, spalio mėnesį pabėgo iš Lenkijos. 1948 metų gruodį, smarkiai pasikeitus tarptautinei atmosferai, PPR prisijungė socialistus ir buvo pavadinta Lenkijos jungtine darbininkų partija (PZPR).

Įvykių raida Čekoslovakijoje irgi baigėsi komunistų pergale, tik čia viskas klostėsi kitaip. Kaip minėjome, pokario Čekoslovakija iš pažiūros buvo panaši į pirmąją respubliką. Plačios prezidento galios užvertė Benešui ypatingą atsakomybę: žemės reforma, pramonės nacionalizavimas, „išdavikų" persekiojimas – viskas buvo vykdoma prezidento įsakais. Su sovietų vadovais Beneš toliau elgėsi pagarbiai, paslaugiai, stengėsi jiems įtikti.

Po pirmų rinkimų, surengtų 1946 metų kovą, komunistai tapo didžiausia partija (38 procentai balsų, 40 procentų Čekijoje ir 30 procentų Slovakijoje). Tautiniai socialistai tegavo 18,2 procento, o likusios partijos – tarp 12,9 ir 15,6 procento. Gottwald buvo paskirtas ministru pirmininku, ir komunistus, regis, patenkino pirmųjų tarp lygių statusas. Bet 1947 metais padėtis ėmė keistis. Kadangi prasidėjo Šaltasis karas, Praha, iš pradžių sutikusi su Marshallo plano siūlymais, vėliau skubiu Maskvos nurodymu jų atsisakė. Užsienio reikalų ministras Jan Masaryk buvo vienas iš tų, kurie staiga suvokė, kad Čekoslovakijos nepriklausomybė tėra iliuzija. Tai buvo tikras šokas. Kremliaus vainojami už neryžtingumą, komunistai visą dėmesį sutelkė į Slovakiją, kurios autonomiškoje valdžioje (Įgaliotinių taryboje ir Slovakijos nacionalinėje taryboje) vyravo demokratai. Karo metų patirtis nepadėjo čekų lyderiams geriau suprasti slovakų tautinių siekių. Beneš nepasinaudojo prezidento teise amnestuoti kolaborantą prezidentą Tiso, kuris buvo nuteistas mirties bausme (įvykdyta 1947 metų balandį). Tai buvo politinė klaida. O kai komunistai ėmėsi šalinti slovakų demokratus iš valdžios, niekas iš nekomunistų Prahoje prieš tai neprotestavo.

1947 metų rugpjūčio pabaigoje Partijoje buvo paskelbta „kovinė parengtis", ypač pabrėžiant neparlamentines priemones, jei kartais tektų

stoti į atvirą kovą su nekomunistais. Tokį susidūrimą 1948 metų vasarį išprovokavo veiksmai, primenantys prieškarinę parlamentinę taktiką. Protestuodami prieš policijos ministro komunisto savavaliavimą, ministrai nekomunistai įteikė atsistatydinimo raštus, tikėdamiesi, kad Beneš arba atsisakysiąs juos priimti, arba paleisiąs parlamentą ir paskelbsiąs naujus rinkimus. Neryžtingi nekomunistų partijų vadovai buvo įpratę visą atsakomybės naštą krauti ant negaluojančio prezidento pečių. Benešo sprendimas, pasak jo paties, išlikti aukščiau konflikto prilygo kapituliacijai. Komunistai sutelkė fabrikų darbininkus, o gynybos ministras generolas Ludvik Svoboda neutralizavo kariuomenę, tuo tarpu nekomunistai fizinei priešpriešai buvo nepasirengę. Izoliuotas ir įbaugintas Beneš priėmė ministrų atsistatydinimą, suteikdamas Gottwaldui galimybę į jų vietas paskirti savo žmones.

„Pergalingasis vasaris" (taip komunistai jį pavadino) laikytinas perversmu tik ta prasme, kad jo metu tvyrojo nuolatinė smurto grėsmė. Sovietai čia pridėjo ranką skatindami vietos komunistus, be to, visiškai reali buvo jų ginkluotos intervencijos galimybė. Vis dėlto Beneš (atsistatydinęs kiek vėliau) patvirtino Gottwaldo kabinetą, o kovo 10 dieną pastarajam pareiškė pasitikėjimą ir parlamentas. Čekoslovakija perėjo komunistų valdžion taip, kad daugelis čekų prisiminė Miuncheną ir susimąstė apie didžiulę nesipriešinimo kainą. Netgi Jano Masaryko mirties kovo mėnesį negalima laikyti neabejotina žmogžudyste, – tai galėjo būti savižudybė iš nevilties. Kaip Vengrijoje ir Lenkijoje, komunistai Čekoslovakijoje irgi absorbavo socialistus. Kaip ir Lenkijoje, dvi silpnos nekomunistinės partijos (Vengrijoje – trys) buvo paliktos jaunesniosiomis partnerėmis.

Įvykiai Prahoje sukrėtė Vakarų visuomenę. Tai buvo įrodymas, kad komunistai pasiryžo sunaikinti demokratiją. Jungtinės Valstijos buvo sutikusios pripažinti sovietų įtakos sferą Vidurio Rytų Europoje su sąlyga, kad ji bus atvira prekybai ir idėjų mainams. Uždaras satelitinių valstybių blokas joms nebuvo priimtinas. Tokiomis sąlygomis Tramdymo politika, kuri, regis, buvo visiškai „nurašiusi" regioną, ėmė atrodyti pernelyg nedrąsi ir nepakankama. Atsirado nauja, Vadavimo, doktrina. Palaikoma prezidento Dwighto Eisenhowerio ir valstybės sekretoriaus Johno Fosterio Dulleso, ji toli gražu nekėlė tikslo išvaduoti regioną jėga. Jos tikslas buvo kurstyti laisvės ugnį pavergtose tautose – per propagandą, remiant politinius emigrantus, silpninant sovietų įtaką. Bet, kaip apibrėžta 1949 metais, „satelitinių valstybių klausimas" tebuvo „mūsų [Amerikos] pagrindinės problemos – santykių su Sovietų Sąjunga – atšvaitas".[56]

Nuo 1948 metų komunizmas Vidurio Rytų Europoje pradėjo įgauti kraštutinį stalinizmo pavidalą, kuriam būdingas griežtas sovietinio modelio laikymasis ir paklusnumas Maskvai. „Meilė Sovietų Sąjungai nepakenčia net menkiausios išlygos", – rašė čekoslovakų *Rudé Právo* 1952 metų gegužės 25 dieną. Pasirašytos sutartys, pradedant 1943 metų SSRS–Čekoslovakijos sąjungos sutartimi, susiejo visas šalis su Maskva ir vienas su kitomis. Į Sovietų Sąjungą perorientuota prekyba smarkiai skyrėsi nuo prieškarinės. Atsakant į Marshallo planą, 1949 metais buvo įkurta Ekonominės savitarpio pagalbos taryba (ESPT), bet ilgiau kaip dešimtmetį ji išliko neveikli. Jos vėlesnis vaidmuo integruojant satelitines šalis per darbo pasidalijimą sukėlė trintį ir nedavė trokštamų vaisių. Galiausiai kaip atsvara NATO 1955 metais atsirado Varšuvos sutarties šalių organizacija (Varšuvos paktas). Bet iš tikrųjų svarbiausia jos funkcija buvo tramdyti, kontroliuoti ir stabilizuoti pačią Vidurio Rytų Europą.

Šią naująją kryptį paskelbė organizacinis Kominformo susitikimas 1947 metais Lenkijoje, Szklarska Porębоje. Po keleto mėnesių Kominformas, Maskvos ideologinės kontrolės įrankis, buvo panaudotas prieš maršalą Tito. SSRS ir Jugoslavijos konfliktas pramušė pirmą skylę stalinizmo šarvuose, kita vertus, Maskva sustiprino puolimą prieš tokius „nacionalistinius nukrypimus" kaip titoizmas. Griežta ideologinė vienodybė visose gyvenimo srityse siejama su jos vyriausiojo žynio Andrejaus Ždanovo vardu.

Ar būdvardis „totalitarinis" tinkamiausiai apibūdina stalinizmą? Siekusi totaliai pajungti žmogų ir skelbusis visą tikrovę valdančia jėga, sistema buvo totalitarinė teoriškai, bet ne visada praktiškai. Vienas iš būdingų jos bruožų buvo tiesos kaip absoliuto neigimas: todėl didįjį melą Partija galėjo skelbti esant tiesa. Keliaklupsčiavimas prieš Staliną, aukščiausią autoritetą ir teisėją, buvo neatsiejama sistemos dalis. Asmens kultas buvo persmelkęs visą komunistų valdžios piramidę, bet, kaip vėliau kalbėjo Gomułka, smulkesniųjų vadovų kultas tebuvo „svetimos šviesos atspindys. Jis švietė kaip šviečia mėnulis". Tai pasakytina apie visas šios eros figūras: Bierutą, Gottwaldą, Rákosi.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštojo dešimtmečio pradžioje Vengrijos, Lenkijos ir Čekoslovakijos raida iš esmės nesiskyrė. SSRS pavyzdžiu griežtai planuojant ekonomiką, buvo visiškai nacionalizuotos įmonės ir praktiškai sunaikintas iki tol klestėjęs privatus sektorius. Didžiausias dėmesys buvo skiriamas sunkiosios pramonės plėtotei. Žemės ūkio kolektyvizacijai atkakliau pasipriešinta Lenkijoje, kur kolektyvizuota tik 10 procentų valstiečių žemių. Ji sukėlė įtampą ir Vengrijoje,

kur žemės ūkio restruktūrizavimas 1953 metais visiškai sužlugdė žemės ūkio gamybą. Čekoslovakijoje padėtis buvo kitokia – kolektyvizuota 90 procentų žemės ūkio, o stiprus šalies ekonominis pamatas mažiau pakenktas.

Vis labiau skylančioje visuomenėje Bažnyčia liko vienintelė dvasinė ir tam tikra prasme politinė jėga. Todėl Partija liovėsi su ja taiksčiusis ir perėjo prie atvirai agresyvios politikos. Komunistai stengėsi ne vien atskirti Bažnyčią nuo valstybės, bet ir padaryti ją pavaldžią valstybei. Bažnyčia turėjo apsiriboti altoriumi ir klausykla; religija turėjo būti pašalinta iš mokyklų, iš religinių ordinų atimtos visos socialinės funkcijos. Buvo nutraukti santykiai su Vatikanu. Bet iš esmės puolimas vyko ne prieš Dievą, o prieš žmogų ir jo orumą, prieš krikščioniškąsias Vidurio Rytų Europos kultūros šaknis ir tradicijas.

Vengrijoje, kur komunistai išnaudojo Bažnyčios pasidalijimą į katalikų ir kalvinistų, ir Čekoslovakijoje puolimas prasidėjo anksčiau ir vyko brutaliau negu Lenkijoje. Nepaklusnusis kardinolas Mindszenty buvo suimtas ir 1949 metų vasarį teisiamas parodomojo teismo, per kurį jis pripažino visus neįtikimus kaltinimus. Daug kitų vyskupų ir dvasininkų buvo įkalinti ar net nuteisti mirti. Religiniai ordinai buvo uždrausti Vengrijoje ir Čekoslovakijoje, bet ne Lenkijoje. Čekoslovakijoje ir Vengrijoje Partija stengėsi susilpninti Bažnyčią per vadinamąjį Katalikų veikimą ir Taikos judėjimą (*Pacem in Terris*), be to, ji kirto smūgį visų gerbiamam Prahos arkivyskupui Josefui Beranui. Pirmiausia jis buvo izoliuotas savo rezidencijoje, vėliau perkeltas į vienuolyną. Neatsispyrę nuolatiniam spaudimui, devyni iš trylikos vyskupų ir dauguma žemesniųjų dvasininkų 1951 metais prisiekė ištikimybę režimui. Kiti atsidūrė kalėjime.

Lenkija skyrėsi tuo, kad Bažnyčia čia buvo stipresnė, o jos primas kardinolas Stefan Wyszyński buvo didi asmenybė, griežtus principus mokėjusi suderinti su taktikos lankstumu. 1950 metais jis, daugiausiai savo iniciatyva, pasirašė *modus vivendi* su valstybe, kuriuo Bažnyčia įsipareigojo tik „gerbti įstatymą ir valstybės valdžią". Pagal tais pačiais metais vengrų Bažnyčios hierarchų pasirašytą susitarimą Bažnyčia turėjo „remti valstybinę sistemą". Komunistams tai tebuvo laikini susitarimai. Lenkijoje jie globojo vadinamuosius kunigus patriotus ir palaikė PAX organizaciją, įsteigtą Bolesławo Piaseckio, prieš karą buvusio kraštutinio dešiniojo. PAX stengėsi atrasti bendrą katalikų ir komunistų platformą, kuri leistų šiai grupei dalyvauti šalies valdyme. Visa tai turėjo susilpninti Bažnyčios sutelktumą ir palenkti ją tolesnėms nuolaidoms. Kai Bažnyčia

tokiems bandymams pasipriešino, prasidėjo represijos. 1951 metais buvo suimtas vyskupas Czesław Kaczmarek ir po dvejų metų nuteistas ilgą laiką kalėti. Apogėjų represijos pasiekė 1953 metais, jau po Stalino mirties, kai buvo suimtas ir internuotas pats kardinolas Wyszyński.

Kova prieš Bažnyčią buvo dalis stalinistų puolimo kultūros srityje, kuris pasireiškė tiek „socialistinio realizmo" piršimu menui, tiek Lysenkos teorijų primetimu gamtos mokslams, tiek Stalino požiūrio į lingvistiką pavertimu dogma. Viskas, kas neatitiko šių doktrinų, buvo eliminuojama; siautė ideologinis teroras.

Politinę raidą oficialiai atspindėjo Vengrijos (1949) ir Lenkijos (1952) konstitucijos, parengtos pagal SSRS pavyzdį. Šalys buvo pavadintos Liaudies Respublikomis arba Liaudies Demokratinėmis Respublikomis. Aukštų frazių prikimštos konstitucijos tebuvo iškaba, už kurios viešpatavo savivalė. Teisė buvo politikos įrankis, teisėjai – klusnūs vykdytojai, saugumas – valstybė valstybėje. Lenkijos komunistai pirmą sykį didesniu mastu panaudojo terorą prieš karo metų pogrindį ir Mikołajczyko šalininkus. Daug antikomunistų tapo teroro aukomis Čekoslovakijoje ir Vengrijoje. Po titoistinės schizmos imtasi Partijos valymo. Vengrijoje 1949 metų gegužę buvo suimtas nuožmusis vidaus reikalų ministras Rajk; parodomojo proceso metu jis prisipažino esąs „imperializmo agentas" ir buvo nuteistas mirti. Per vėlesnius valymus žuvo apie du tūkstančius žmonių, 150 000 atsidūrė kalėjime. Šie skaičiai nepalyginamai didesni už Horthy režimo aukas. Iš aukšto rango komunistų kalėjime sėdėjo Kádár, o Imre Nagy buvo priverstas pasitraukti iš viešojo gyvenimo.

Šitokia įteisintų žmogžudysčių orgija, nevaržomai naudojant kankinimus, pasikartojo ir Čekoslovakijoje. Padedant patyrusiems sovietų patarėjams, prasidėjo tikra raganų medžioklė prieš „trockistus", slovakų buržuazinius nacionalistus, sionistus, klasinius priešus ir šnipus. Tarp nukentėjusiųjų buvo tokie didžiūnai kaip Clementis, Husák ir pats Partijos generalinis sekretorius Slánský. Per 1952 metų procesą, kuriame prokuroras atvirai demonstravo antisemitizmą, o vienuolika iš keturiolikos kaltinamųjų buvo žydų kilmės, Slánský su savo bendrabyliais prisipažino kalti ir buvo nuteisti mirties bausme.

Skirtingai nuo Vengrijos ir Čekoslovakijos, Lenkija parodomųjų teismų nerengė, o sovietų siūlymams per valymus remtis antisemitizmu nepakluso. Nors teroro aukų daugėjo, ypač tarp aukštųjų karininkų (keletas jų po karo buvo grįžę iš užsienio), Rajko ar Slánskio lygio asmuo Lenkijoje, tai yra Gomułka, teismo išvengė. Labiau už kaimynų lyderius tikėjęs savitu nacionaliniu keliu į komunizmą, todėl lengvai apkaltinamas

nacionalistiniu titoizmu, Gomułka buvo pašalintas iš partijos ir 1951 metais drauge su grupe bendražygių suimtas. Jis sėdėjo kalėjime, bet kol prieš jį buvo ruošiama byla, spėjo numirti Stalin.

Revizionizmo pakilimas ir žlugimas

Po Stalino mirties 1953 metų kovo mėnesį kilus įpėdinystės krizei, valdžią laikinai perėmė kolektyvinė vadovybė. Atsisakę griežto, teroru grindžiamo dogmatizmo, sovietų vadovai pradėjo „naująjį kursą" ekonomikoje ir likvidavo siaubingąjį saugumo vadą Lavrentijų Beriją. To atgarsius netruko pajusti ir Vidurio Rytų Europa, nes slaptosios policijos aparatas čia ir Maskvoje buvo glaudžiai susiję. 1954 metais į Vakarus pabėgęs lenkų saugumo pulkininkas Józef Światło atskleidė teroro sistemos mechanizmą. Prasidėjo aukšto rango „Berijos bendrininkų" atleidimai ir suėmimai. Gomułka buvo tylomis paleistas iš kalėjimo, Imre Nagy tapo ministru pirmininku ir trejus metus bandė destalinizuoti Vengriją. Jo vardas siejamas su lanksčia žemės ūkio politika, teisinių piktnaudžiavimų demaskavimu ir pagarba tautinėms teisėms. Galiausiai jį išstūmė Rákosi, vėl sutelkęs savo rankose visą valdžią. Čekoslovakijoje po Gottwaldo mirties 1953 metais pirmuoju sekretoriumi tapo Antonín Novotný, prezidentu – Antonín Zapotocký. Abudu buvo vidutinybės, iš paskutiniųjų stengusios stabdyti permainas ir lėtinti destalinizaciją.

Sovietų Sąjungoje Nikita Chruščiov pasmerkė stalinizmą slaptoje kalboje, pasakytoje 1956 metų vasarį per XX Partijos suvažiavimą; kalbos tekstui buvo leista pasklisti po pasaulį. Susidariusioje atmosferoje, kurią sovietų rašytojas Ilja Erenburg palygino su „atlydžiu", intelektualai ir menininkai, ilgą laiką gniuždyti stalinistinių dogmų, puolė naudotis kritikos laisve. Lenkijoje Adam Ważyk *Poemoje suaugusiesiems* pliekė socialistinį realizmą; tarptautinis jaunimo festivalis Varšuvoje pranašavo visiškos izoliacijos nuo Vakarų pabaigą. Vengrijoje rašytojai žengė pirmose antistalinistinės kampanijos gretose.

1956 metų birželį Poznanės darbininkų demonstracija virto sukilimu, kurį valdžiai teko malšinti tankais. Šis įvykis sukėlė šoką tiek Lenkijai, tiek visų šalių komunistams. Iš pradžių sutrikusi, Lenkijos vadovybė (Bierut buvo ką tik miręs) atsisakė pasmerkti sukilimą kaip kontrrevoliucinį ir kaltę suvertė ligtoliniams Partijos valdymo metodams. Tada Kremlius nusprendė įsikišti į kovą dėl valdžios lenkų Politiniame biure ir neleisti Gomułkai tapti pirmuoju sekretoriumi. Į Varšuvą nelauktai

atskrido aukšto rango sovietų delegacija, vadovaujama paties Chruščiovo; Lenkijoje dislokuoti sovietų kariuomenės daliniai pajudėjo sostinės link. Per dramatišką priešpriešą Gomułka nepasidavė įbauginamas ir laimėjo. Visuotinio entuziazmo atmosferoje – pirmą sykį po karo žmonių norai sutapo su įvykiais Partijos viduje – Gomułka buvo pripažintas naujuoju Lenkijos vadovu. Jis toliau smerkė praeities „klaidas ir iškraipymus" ir teigė, kad komunistai neturį monopolio socialistinei Lenkijai kurti. Jis leido išformuoti kolektyvizuotus ūkius ir sustabdė stalinistinį terorą. Besąlygiško Lenkijos paklusnumo Maskvai laikai baigėsi, pradėjo megztis kontaktai su Vakarais. Suprasdamas Bažnyčios svarbą ir siekdamas jos paramos, Gomułka liepė paleisti kardinolą Wyszyńskį. Permainos iš tiesų buvo revoliucingos, ne veltui plačiai paplito „lenkų Spalio" terminas kaip priešstata Rusijos 1917-ųjų Spaliui. Daugelis lenkų tada vylėsi, kad tai esąs pirmas žingsnis evoliucinio proceso, vedančio į nepriklausomybę.

Lenkijos įvykiai paveikė Vengriją kaip katalizatorius. Sovietai privertė pasitraukti nekenčiamąjį Rákosi, bet jo įpėdinis Ernő Gerő buvo ne ką geresnis. Gerő ir vėl paskirto premjeru Nagy pažiūrų skirtumai peraugo į dvivaldystę, kuri Vengrijai buvo lemtinga. Maskva apkaltino Gerő leidus sostinėje kilti susirėmimams tarp demonstrantų, manifestavusių solidarumą su Lenkija, ir slaptosios policijos bei sovietų kariuomenės. Daug žmonių tada žuvo ir buvo sužeista. Gerő teko užleisti postą Kádárui, kuriam buvo tekę paragauti stalinistinio kalėjimo. Subyrėjus visoms Partijos ir valstybės institucijoms, tarp jų saugumo tarnybai (AVO), kariuomenei bei policijai, vyriausybės ir Partijos dvivaldystė nebeteko reikšmės. Sovietų kariuomenė buvo įveikta. Premjerui Nagy teko vadovauti procesui, kurio jis galbūt neinicijavo, – pertvarkyti administraciją, kurti naują kariuomenę, įvesti daugiapartinę sistemą, paleisti kardinolą Mindszenty, galiausiai paskelbti Vengriją neutralia, Jungtinių Tautų ginama šalimi ir išstoti iš Varšuvos pakto. Ar dėl pastarojo žingsnio ir įvyko antroji sovietų intervencija ir Vengrijos laisvė buvo užgniaužta jėga, pasitelkus vienuolika divizijų? Tai labiausiai paplitęs, bet nebūtinai vienintelis Maskvos elgesio paaiškinimas.

Panašu, kad sovietai šį nelengvą sprendimą priėmė kiek anksčiau. Jam turėjo įtakos tokios palankios aplinkybės kaip Amerikos atsisakymas vienaip ar kitaip padėti Vengrijai ir anglų–prancūzų akcija Suece, sukėlusi Jungtinių Tautų bei NATO sąjungininkų sąmyšį. Matydamas sovietų pasirengimus invazijai Nagy pasijuto išduotas, nes iki tol jis nuoširdžiai stengėsi atrasti Maskvai priimtiną politinį sprendimą. Varšuvos pakto jis

išsižadėjo ir dramatiškai per radiją paskelbė pasauliui, kad vengrai priešinasi sovietų kariuomenei, jau po to, kai burtai buvo mesti. Nagy niekada nepavartojo žodžio „karas", nes jį gąsdino vien mintis apie ginkluotą kovą tarp dviejų socialistinių valstybių. Vis dėlto, pagal oficialius duomenis, kurie gali būti labai sumažinti, žuvo trys tūkstančiai vengrų ir apie trylika tūkstančių buvo sužeista.

Kádár persimetė į sovietų pusę ir ilgainiui pasidarė Chruščiovo protežė. Nagy buvo pasirinktas pagrindiniu keršto objektu ir drauge su artimiausiais bendražygiais nuteistas mirti. Iki pat galo jis nesiliovė tikėjęs, kad istorija jį pateisinsianti ir pasmerksianti jo žudikus. Tokio požiūrio laikėsi ir daugelis žmonių, kuriems Kádár atrodė didžiausias piktadarys.

„Lenkų Spalis" laimėjo, o vengrų revoliucija pralaimėjo dėl daugybės priežasčių. Reformistinės bangos iškeltas Gomułka neturėjo varžovo, kuris, kaip Gerő arba Kádár, būtų galėjęs susilpninti jo padėtį. Lenkijoje Partija išlaikė vadžias savo rankose ir neleido minios jausmams išsilieti per kraštus. Po dramatiškos Gomułkos ir Chruščiovo priešpriešos abi pusės žaidė itin atsargų žaidimą. Rusai, matyt, pamažu įsitikino Gomułkos reikalingumu norint išgelbėti komunizmą Lenkijoje. Kardinolas Wyszyński, veikdamas kaip arbitras tarp Partijos ir tautos, ragino laikytis santūrumo; tuo tarpu kardinolas Mindszenty, sugrįžęs prie savo ankstesnės iššaukiamos laikysenos, elgėsi kaip dešiniųjų vėliavnešys. Vengrų revoliucijai žlugus, Mindszenty daugybę metų praleido Amerikos ambasadoje Budapešte kaip pabėgėlis, kol galiausiai jam buvo leista išvykti iš šalies.

Tam tikra prasme vengrų revoliucija labai padėjo lenkams, bet ne atvirkščiai. Panašu, kad sovietų vadovybė, padariusi nuolaidų Varšuvoje, nebenorėjo jų daryti Budapešte. 1956-ųjų pamoka daugialypė. Ji parodė, jog komunistų režimą galima nuversti iš vidaus, kita vertus – jog sovietai griebsis jėgos, kad taip neatsitiktų. Ar sovietams labiau rūpėjo neprarasti satelito Vidurio Rytų Europoje, ar jie baiminosi ideologinių padarinių? Ko gero, šie abu aspektai buvo neatskiriami. „Lenkų Spalyje" buvo galima įžvelgti komunizmo evoliucijos ir laipsniško išsivadavimo proceso galimybę. Įvykiai Budapešte atskleidė iliuzinį Vadavimo doktrinos pobūdį, tuo tarpu gomulkizmas atrodė lyg šansas padėti šaliai keistis didesnės laisvės kryptimi. Į Lenkiją plūstelėjo Amerikos ekonominė pagalba.

Dvylika metų, praėjusių nuo 1956 iki 1968-ųjų, buvo Kádáro, Gomułkos ir Novotno metai. Sovietų Sąjungoje Chruščiovo era, kuriai būdingos kiek padrikos pastangos reformuotis, baigėsi 1964 metais.

Paskutinius ketverius šio tarpsnio metus jau valdė Leonid Brežnev, ortodoksijos ir sistemos užšaldymo šalininkas.

Kádáro valdymas Vengrijoje prasidėjo nuo žiaurių represijų. Apie du tūkstančius vengrų buvo nubausta mirties bausme, dešimt kartų daugiau įkalinta, apie 200 000 pasirinko emigracijos kelią. Partija smarkiai pakito, iš buvusių 900 000 jos narių liko vos 37 000. Vis dėlto režimas, sutriuškinęs opoziciją, plačiai paskelbė, kad „tai nepasikartosią", ir nesistengė visiškai atsukti laikrodžio atgal. Politika, grindžiama požiūriu, kad tas, kas neina prieš mus, eina su mumis, smarkiai skyrėsi nuo stalinistinės. Visa valdžia ir galia priklausė Partijai, kuri aiškiai nurodinėjo, ką ji palaiko, toleruoja ar draudžia, tačiau kasdienis gyvenimas palengva depolitizavosi ir darėsi pakenčiamesnis. Švietimo ir kultūros srityje atsirado daugiau laisvės negu anksčiau; užuot sodinusi oponentus į kalėjimą, valdžia skatino juos palikti šalį. Iki 1956 metų režimas savo teisėtumą grindė ideologiniu grynumu, 1956-aisiais – visuotine sutarme, o Kádár pabrėžė ekonominę pažangą. Tai buvo „guliašinis" komunizmas, orientuotas į vartotoją, o iš tikrųjų besistengiantis jį papirkti, kad tylomis paklustų režimui.

Pats Kádár buvo veikiau liaudiškas populistas negu dogmatiškas teoretikas, idėjos žmogus, jei kalbėsime apie galutinį tikslą, bet kartu ir pragmatikas. Jis nedaug teturėjo iliuzijų dėl sovietų vadovų. Vienas istorikas jo požiūrį į Kremlių palygino su Horthy'o požiūriu į Hitlerį. Galbūt taip iš tikrųjų ir buvo. Po karo atradus boksito ir urano išteklių, vis ryškėjo Vengrijos ekonominė pažanga. 1957 metų sutartis su SSRS pagerino tarpusavio ekonominius santykius, Vengrija gavo keletą sovietų paskolų. Nuo 1959 iki 1968 metų vėl buvo priverstinai kolektyvizuojamas žemės ūkis, bet ir čia netrūko rinkai būdingo lankstumo. 1968 metais buvo įvestas Naujasis ekonomikos mechanizmas, panaikinantis privalomas plano direktyvas ir suteikiantis įmonių vadovams daugiau laisvės. Prie šviesiųjų ir tamsiųjų kadarizmo pusių mes dar sugrįšime kitame skirsnyje, kalbėdami apie aštuntąjį dešimtmetį.

Gomułkos Lenkija atrodė kitaip. Ji puoselėjo reformuoto komunizmo viltį, ir netgi žymus filosofas Leszek Kołakowski kalbėjo apie politinės demokratijos plėtros galimybę socializmo sąlygomis. Visuotinius 1957 metų rinkimus, per kuriuos kandidatų buvo daugiau negu vietų, jau galima laikyti pritariamaisiais, o ne formaliu stalinistiniu ritualu. Kardinolas Wyszyński sutiko su Gomułka, kad komunistų kandidatų išbraukimas grėstų pačiai Lenkijos egzistencijai, ir tuo galingai parėmė Gomułkos politiką. Į parlamentą pateko nedidelė katalikų atstovų grupelė. Destalinizacijos atmosferoje – atmetant varžančias dogmas literatūroje ir

mene, į laisvę išeinant politiniams kaliniams, toleruojant tikybos dėstymą (iš pradžių netgi mokyklose) – Spalio laimėjimai atrodė pakankamai realūs. Sławomiro Mrożeko dramaturgija demaskavo ir išjuokė totalitarizmo absurdiškumą.

Tačiau Gomułka nepateisino revizionistų vilčių. Jis buvo idealistas, netgi puritonas viešajame gyvenime, bet kartu ir atkaklus kovotojas, inteligentija nepasitikintis savamokslis. Pasirinkęs vidurio kursą tarp revizionistų ir dogmatikų, troškusių sugrįžti prie griežtesnių metodų, Gomułka stengėsi prilaikyti tiek vienus, tiek kitus. Be to, jis apribojo Bažnyčios vaidmenį švietimo srityje. Ar šis nukrypimas nuo „lenkų Spalio" idealų buvo atsitiktinis? Jei Gomułkos tikslas buvo sumažinti atotrūkį tarp Partijos ir tautos ir tuo Partiją legitimizuoti, tai aišku, kad jis nebuvo suinteresuotas tolesne evoliucija, galinčia susilpninti komunizmą. Permainoms priešinosi bemaž visas Partijos aparatas. Dar daugiau, kai dėl Kubos ir Berlyno JAV ir SSRS santykiai pasuko konfrontacijos link, pamažu užgeso pradinis Gomułkos ir Vakarų flirtas, nutilo jo siūlymai paskelbti Vokietiją ir Vidurio Rytų Europą nebranduoline zona.

Gomułkos „mažoji stabilizacija" pasibaigė septintojo dešimtmečio viduryje. Rengiantis Lenkijos tūkstantmečio iškilmėms, ginčai dėl krikščionybės vaidmens Lenkijos istorijoje sukėlė Partijos ir Bažnyčios priešpriešą. Be to, vyskupai ėmėsi kalbėti visos tautos vardu; pavyzdys čia būtų jau minėtas kreipimasis į vokiečių vyskupus. Tai įsiutino Partiją, kuri apkaltino Bažnyčią nepatriotiškumu. Nacionalizmas buvo parankus ginklas frustracijos apimtoje visuomenėje, ir vadinamasis partizanų sparnas Partijoje, vadovaujamas Mieczysławo Moczaro, beregint jo griebėsi. Kai per 1967 metų birželio mėnesio Šešių dienų karą daugelyje lenkų (ir Lenkijos žydų) sluoksnių pasireiškė proizraeliškos nuotaikos, Gomułka leidosi partizanų įtraukiamas į didelį „antisionistinį" vajų. Partijoje, kariuomenėje, administracijoje prasidėjo žydų kilmės asmenų valymai. Pats nebūdamas antisemitiškai nusiteikęs, Gomułka mėgino šį procesą stabdyti, bet pastebėjo, kad politiniai varžovai griauna jo autoritetą. Incidentas, o gal ir provokacija, susijusi su Mickiewicziaus *Vėlinių* spektaklio uždraudimu dėl keleto antirusiškų eilučių, baigėsi atviru susirėmimu tarp Partijos kietakakčių ir studentų bei intelektualų. Tuo metu daugelis lenkų susidomėję stebėjo reformatorių pastangas Čekoslovakijoje; šūkis „visa Lenkija laukia savo Dubčeko" Gomułkai atrodė itin pavojingas; be to, jis baiminosi, kad Vakarų Vokietija, ėmusis *Ostpolitik*, nesuartėtų su Čekoslovakija ir neizoliuotų Lenkijos. Jėgos pavartojimas prieš studentus, kuriuos narsiai gynė katalikų deputatai, ir

masinis kone ujamų žydų bėgimas iš šalies priklauso tamsiesiems Lenkijos istorijos puslapiams. Juos dar labiau sutepė Lenkijos dalyvavimas sovietų surengtoje intervencijoje į Čekoslovakiją.

Po 1956 metų Čekoslovakija neturėjo iškilesnio lyderio, kurį būtų galima palyginti su Nagy ar Gomułka. Jos požiūris į to meto įvykius Lenkijoje ir Vengrijoje buvo neigiamas. Ūkio stabilumo sąlygomis destalinizacija apsiribojo tokiais smulkiais gestais kaip Stalino paminklo nuvertimas Prahoje 1961 metais. Norėdama susilpninti Bažnyčią, valdžia neleido arkivyskupui Beranui grįžti namo po kelionės į Romą, kur jis gavo kardinolo skrybėlę. Bet František Tomášek pasirodė esąs vertas savo pirmtako įpėdinis. 1960 metų Čekoslovakijos konstitucijoje buvo įrašytas straipsnis apie vadovaujamą Partijos vaidmenį; šis dokumentas skelbė, kad šalis išsivysčiusi į socialistinę valstybę, todėl pavadinama nauju vardu – Čekoslovakijos Socialistine Respublika (ČSSR). Konstitucija praktiškai panaikino Slovakijos autonomiją, sustiprindama slovakų apmaudą dėl lėtesnės jų šalies ūkio plėtros ir čekų vyravimo Partijoje. Novotno abejingumas slovakų tautiniams jausmams liudijo, kad Prahos nuostatos jų atžvilgiu nepasikeitė.

Tačiau 1963–1966 metais slovakų komunistai, pakėlę maištą prieš Novotno žmones, pasiekė, kad būtų reabilituoti kai kurie slovakai, tapę valymų aukomis, ir atkurti vietiniai organai, kuriuos panaikino naujoji konstitucija. Iškilo naujas lyderis – Alexander Dubček, jaunas drovus žmogus, ilgai dirbęs Sovietų Sąjungoje ir Partijos aparate, bet atviras reformų idėjoms ir suprantantis slovakų interesus.

Nors slovakų reikalai buvo vienas iš svarbiausių veiksnių, priartinusių Prahos pavasarį, reikia pabrėžti ir ekonomiką, kuri šaukte šaukėsi permainų, ir stiprėjantį Partijos aparato konfliktą su inteligentija, ir „metafizinę" priešstatą tarp įstatymais grindžiamos valdžios ir baime grindžiamos valdžios. Politinę sistemą reikėjo atsieti nuo praeities teroro. Žiaurių ir neteisėtų šeštojo dešimtmečio procesų šešėlis turėjo išnykti, jų aukos turėjo būti amnestuotos arba reabilituotos po mirties. Šio tikslo siekiančią kampaniją rėmė vis daugiau teisininkų, rašytojų ir žurnalistų. Gyvasis stalinizmo simbolis Novotný negrabiai stengėsi išsilaikyti valdžioje, nepasidygėjo nė perversmo, tačiau atsidūrė izoliacijoje ir buvo Maskvos paniekintas. Pirmuoju sekretoriumi tapo Dubček, tiek kietos linijos šalininkų, tiek reformatorių didžioji viltis. Būdamas komunistas, jis tikėjo Maskva ir vadovaujamu Partijos vaidmeniu, bet drauge manė, kad sistemą galima pagyvinti tik pasirėmus čekų humanistinėmis tradicijomis ir sukūrus naują jos modelį. „Veiksmų programa", paskelbta

1968 metų balandžio 5 dieną, parodė kryptį, kuria jis ketino eiti; ją reziumavo „socializmo žmogišku veidu" šūkis.

Ar dabar, kai visuomenė entuziastingai pritarė ekonominių ir politinių reformų kursui, numatančiam tikrą Čekoslovakijos federalizavimą, kai valstybės institucijos pradėjo vaduotis iš Partijos kontrolės, Dubček galėjo išlaikyti šį vyksmą tam tikrose ribose? Prahos pavasaris tapo plačiais, žodžio laisve paremtais viešais debatais, kuriuose vis didesnį vaidmenį vaidino visuomenės nuomonė. Kuriantis jaunimo bendrijoms, politinių diskusijų klubams, Bažnyčios globojamoms organizacijoms, atgimė pilietinė visuomenė. Neįmanoma pervertinti radijo ir ypač televizijos vaidmens skleidžiant idėjas ir supažindinant žmones su naujais lyderiais. Tą atmosferą britų ambasadorius pavadino „svaiginančia" ir pridūrė, kad „pirmąsyk per 350 metų čekai pasijuto didvyriais".[57]

Vienybės iliuzija užtemdė prieštaringus siekius. Partijos noras reformuotis nesutapo su inteligentijos tikslu – socialistine demokratija. Radikalus jaunimas troško nuodugnių permainų. „Dviejų tūkstančių žodžių" pareiškimu, kurį birželio mėnesį paskelbė intelektualai, norėta sustiprinti reformatorių sparną Partijoje, bet kartu jis buvo palaikytas raginimu griebtis veiksmų iš apačios, taigi grėsme Partijos vadovybei. Kas gi buvo Prahos pavasaris: reformų judėjimas ar revoliucija? Socializmo griauti neketinta, tačiau jo transformacija turėjo būti tokia drastiška, kad atrodė revoliucinė. Būtent taip ją suvokė Rytų Vokietijos, Lenkijos ir Sovietų Sąjungos vadovai.

Dubček atsidūrė tarp dviejų ugnių: sovietai reikalavo sutramdyti judėjimą bei grąžinti visišką Partijos valdžią, o čekai bei slovakai – laisvės ir demokratijos. Jis, matyt, tikėjo suderinsiąs ir viena, ir kita ir valdysiąs pasiremdamas Partija bei nuoširdžiu žmonių pritarimu. Kodėl ir kada Maskva nusprendė įsikišti, pateisindama savo karinius veiksmus Brežnevo doktrina, numatančia „pagalbą" socialistinei šaliai, kuriai gresia kontrrevoliucija? Kaip vėliau Brežnev aiškino čekams, jis negalėjęs toleruoti politikos, kuriai Maskva iš anksto nepritarusi. Čekoslovakijos sienos drauge esančios ir sovietų vakarinės sienos, niekam negalima leisti keisti Europoje po karo susiklosčiusią tvarką. Ketinimas šaukti neeilinį Čekoslovakijos komunistų partijos suvažiavimą, turėjusį patvirtinti naujus, nuo lenininių principų nukrypstančius įstatus, sovietams tikriausiai buvo paskutinis lašas. Liepos ir rugpjūčio mėnesį Maskva sudėtingais žingsniais ir kontržingsniais spaudė Čekoslovakijos vadovybę sustabdyti procesą ir grasino karine intervencija. Per paskutines derybas Čiernoje, regis, atsirado šiek tiek supratimo, jos paliko apgaulingą

ramybės įspūdį. Tad rugpjūčio 20–21 dienos invazija, kurioje drauge su sovietų armija dalyvavo Lenkijos, Vengrijos, Bulgarijos ir Rytų Vokietijos (bet ne Rumunijos) kariuomenės, užklupo Čekoslovakiją nepasirengusią ir stačiai apstulbino Dubčeką.

Kaip ir panašiais atvejais praeityje, iškilo dilema – pasiduoti ar priešintis. Jokių karinių pasirengimų nebuvo imtasi, nors, pasak čekų filosofo Ivano Svitáko, du tūkstančiai tankų būtų buvę svariau negu du tūkstančiai žodžių. Atrodo, sovietai buvo bemaž tikri nesutiksią jokio ginkluoto pasipriešinimo. Bet ar reikėjo sutvirtinti parašu mirties nuosprendį (čia vėl į galvą ateina ankstesnės analogijos), kaip tai Maskvoje padarė, tiesa, priverstas, Dubček su kolegomis? Susitarimas, kurį jie pasirašė, prilygo reformų programos suplėšymui savo pačių rankomis, ir tai, vėlgi cituojant Svitáką, „sulaužė tautai nugarkaulį" mažiausiai dvidešimčiai metų.[58]

Tarp 1956 metų Vengrijos ir 1968 metų Čekoslovakijos revoliucijų būta ir panašumų, ir didelių skirtumų. Pirmoji buvo kruvina, antroji palyginti taiki, bet komplikuotesnė tautiniu (slovakų) atžvilgiu. Iš pradžių jų politiniai, socialiniai ir ekonominiai tikslai mažai kuo skyrėsi. Vengrijoje politinė evoliucija nuėjo daug toliau – ten buvo sudaryta daugiapartinė vyriausybė, bandyta paskelbti neutralitetą. Partija, kariuomenė ir saugumas Vengrijoje subyrėjo; Čekoslovakijoje jie išliko ir tam tikru mastu vadovavo permainų procesui. Intelektualai ir studentai žengė abiejų revoliucijų priekyje, Čekoslovakijoje buvo ženklesnis darbininkų vaidmuo ir ekonomistų indėlis. 1968-aisiais paskutinį atodūsį išleido revizionizmas: Čekoslovakijoje jis tapo sovietų tankų, o Lenkijoje – guminių lazdų bei antisionistinių lozungų auka. Ar komunizmą apskritai buvo galima reformuoti? Atsakymas rūpėjo daugybei žmonių Vidurio Rytų Europoje. Čekoslovakijoje dėmesį traukė dar vienas dalykas: amžinasis „čekų klausimas", įgavęs naują reikšmę ir aktualumą. Kaip mažai tautai išlikti XX amžiaus pabaigoje? Ar labai svarbi norint tai pasiekti yra valstybės nepriklausomybė?

„Solidarumo" ir komunizmo žlugimo link

Sunki ranka Gustávo Husáko, kuris 1969 metais pakeitė Dubčeką pirmojo sekretoriaus poste, o po šešerių metų tapo prezidentu, neatnešė Čekoslovakijai kruvinų represijų, kokias patyrė Vengrija po 1956-ųjų. Bet Partija ėmėsi sistemingų masinių valymų ir persekiojimų, palietusių ištisą

kartą. Ypač skaudžiai nukentėjo inteligentai; daugelis jų neteko savo ankstesnio pragyvenimo šaltinio ir buvo priversti imtis fizinio darbo. Permainų baimė tarsi kokia rišamoji medžiaga siejo vadovybę, kurioje buvusios stalinizmo aukos sėdėjo greta buvusių stalinistų. Šalis jautė kartėlį. Pirmą sykį rusų kareiviai įsiveržė į čekų žemes; tai buvo naujas istorijos knygos puslapis. Čekų rusofilija gerokai atvėso.

Ko gero, formali valstybės federalizacija buvo vienintelis išlikęs Prahos pavasario vaisius. Įsigaliojusi 1969 metų sausį, ji numatė dvejų rūmų federacinį parlamentą (vieta, kurioje jis įsikūrė, inspiravo pokštą, kad tai yra kažkas tarp teatro ir muziejaus), dvi vyriausybes (neskaitant federacinės vykdomosios valdžios) ir konstitucinį teismą. Buvo paskelbta, kad Čekoslovakijos teisėtumas kyląs iš dviejų tautų apsisprendimo teisės ir jų valios gyventi bendroje valstybėje. Slovakams tai buvo svarbu, nors Prahos centralizmas ir nepranyko, o dėl Partijos visagalybės kai kurie nauji konstitucijos straipsniai liko grynai teoriniai. Toli gražu nepatenkinamai veikė ir Tautybių įstatymas, pripažinęs tautinių mažumų – vengrų, lenkų, vokiečių ir ukrainiečių – egzistavimą.

Nors gamybos priemonių būklė ir gaminių kokybė blogėjo, iki aštuntojo dešimtmečio vidurio gana neblogai plėtojosi Čekoslovakijos ūkis, padedamas Sovietų Sąjungos, kuri, pavyzdžiui, tiekė naftą žemesne kaina. Tarptautinių santykių srityje Čekoslovakija pasiekė, kad Vakarų Vokietija pripažintų, jog 1938 metų Miuncheno susitarimas negaliojąs nuo pat pradžios. Po dvejų metų, 1975-aisiais, Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos Helsinkyje Baigiamasis aktas patvirtino esamų Europos sienų neliečiamumą. Baigiamąjį aktą pasirašiusios šalys taip pat įsipareigojo gerbti žmogaus teises. Tai turėjo didžiulę reikšmę atsirandant naujo pobūdžio opozicijai Vidurio Rytų Europoje. Čekoslovakijoje, iš dalies įkvėpta panašaus lenkų pavyzdžio, ji įgavo Chartijos 77, kurią pasirašė apie tūkstantį žmonių, pavidalą. 1978 metais buvo įkurtas Komitetas nekaltai persekiojamiesiems ginti (VONS). Abi šios institucijos savo veiklą grindė Helsinkio akto straipsniais bei Čekoslovakijos konstitucija – formaliai pripažįstančia žmogaus teises – ir kėlė sau uždavinį prižiūrėti, kaip šių dokumentų laikomasi. Veikdami atvirai, Chartijos signatarai pabrėžė, kad jų veikla yra visiškai teisėta. Valdžia kiek įmanydama jiems trukdė. Žymiausias signataras Václav Havel kalbėjo apie „bejėgių jėgą". Šis tik iš pažiūros atrodantis paradoksas kėlė iš užmaršties piliečių visuomenės sąvoką.

Husáko Čekoslovakija buvo Brežnevo eros produktas, tuo tarpu Vengrija Kádáro laikais vis dar turėjo Chruščiovo palikimo bruožų. Jos

santvarką galima pavadinti paternalistine diktatūra, vykdžiusia ribotą demokratizaciją, mėginusia duoti žmonėms kiek įmanoma daugiau esamomis aplinkybėmis. Apie 1979 metus buvo atgaivintas Naujasis ekonomikos mechanizmas, numatantis kainų reformą, daugiau savarankiškumo kolektyviniams ūkiams ir daugiau sprendimų laisvės pramonės įmonėms. Buvo skatinamos mažos įmonės, konkurencija, pabrėžiamas rentabilumas. Žemės ūkyje, mažmeninėje prekyboje ir paslaugų sektoriuje leista privati iniciatyva. Vis dėlto sistema iš esmės liko pusinė; Partijos kumštis čia susigniauždavo, čia atsileisdavo, o ūkis, smarkiai priklausomas nuo užsienio prekybos, negalėjo visu pajėgumu veikti pagal rinkos dėsnius. Neturėdama pakankamai kapitalo, Vengrija pradėjo jį skolintis. Vieno milijardo dolerių skola, buvusi 1970 metais, devintojo dešimtmečio pabaigoje išaugo iki 15 milijardų. Šalis buvo „geriausias barakas" sovietų stovykloje – tai pripažino ir Vakarai, – bet gyvenimas tame barake juo toliau, juo labiau brango. Kainos nuolatos kilo, ir, norėdami sudurti galą su galu, vengrai turėjo dirbti dviejuose ar net trijuose darbuose.

Iš pradžių neapkentę Kádáro, daugelis žmonių ilgainiui su juo susitaikė. Kultūros ir meno gyvenimas čia buvo laisvesnis negu kitose bloko šalyse, kontaktai su Vakarais – reguliaresni. JAV pritarimą tokiai Vengrijos raidai simbolizavo karo metais išvežtos šv. Stepono karūnos grąžinimas. Intelektualai, kaip antai György Konrád, kalbėjo apie „antipolitiškos politikos" siekimą.

Edwardo Giereko valdymo dešimtmečiu Lenkijos raida pažiūrėti buvo panaši į Vengrijos. Paskutinį savo laimėjimą Gomułka pasiekė 1970 metais, pasirašęs su Vakarų Vokietija sutartį, pripažįstančią Odros–Nysos sieną. Jį nušlavė streikų banga Gdansko, Gdynės ir Ščecino uostuose. Šie žiauriai numalšinti 1970 metų gruodžio neramumai parodė, kad darbininkai gali nuversti komunistų vadovą, bet negali parinkti jo įpėdinio. Gierek, pragmatikas, turįs gyvenimo Vakarų Europoje patirties, kreipėsi tiesiai į darbininkus prašydamas padėti jam modernizuoti šalies ūkį ir pakelti gyvenimo lygį. Bent iš pradžių jis gavo teigiamą atsaką. Sumaniai naudodamasis įtampos tarp Vakarų ir Rytų mažėjimu, kuriam sovietų invazija į Čekoslovakiją bemaž nepakenkė, Gierek parūpino šaliai didelius Vakarų kreditus ir Vakarų technologiją. Besikaupiančias skolas turėjo apmokėti eksportas. Tačiau po keleto metų ši programa susidūrė su neįveikiamais sunkumais.

Giereko orientavimasis į vartotoją sužadino neįgyvendinamus lūkesčius ir viltis. Didžioji dalis iš užsienio gauto kapitalo buvo iššvaistyta

dėl blogai apgalvotos ir nekoordinuotos plėtros, neefektyvumo ir korupcijos. Be esminių struktūrinių pokyčių eksperimentas negalėjo vykti; lemiamą smūgį smogė išorės veiksnys – pasaulinė naftos krizė. Žlugus investicijų ir prekybos strategijai, Gierek ir toliau skolinosi, kad galėtų grąžinti vis didėjančias skolas.

Pačioje visuomenėje padidėjo atotrūkis tarp Giereko „raudonosios buržuazijos" (niekada nemėgusios asketiško Gomułkos stiliaus) ir masių, nuvainikuodamas tariamąjį komunistų egalitarizmą. Lenkijos pasaulietėjimą, ypač spartų septintąjį dešimtmetį, sustabdė tikybos atgimimas, kardinolų Wyszyńskio ir Wojtyłos pastangomis įgavęs naujos dvasios ir energijos.

1976 metais Partija smarkiai apsiskaičiavo manydama, kad pagerėjusios gyvenimo sąlygos leisiančios vėl padidinti kainas. Darbininkai atsakė streikais. Kaip ir 1970 metais, būta išpuolių prieš Partijos komitetus, o policija demonstravo žiaurumą. Tuomet prasidėjo įvykiai, kurie vėliau tapo pavyzdžiu opozicijai visoje Vidurio Rytų Europoje. Idėja buvo ta, kad piliečių visuomenė galinti egzistuoti nepaisydama totalitarinės valstybės, už jos ribų. Kaip suformulavo vienas iš disidentų lyderių Jacek Kuroń: nedeginkime Partijos komitetų, o kurkime savus. 1976 metais buvo sukurtas Darbininkų gynimo komitetas (KOR), iš pradžių padėjęs nukentėjusiems ir persekiojamiems darbininkams, vėliau tapęs socialinės savigynos organizacija. KOR tarsi nutiesė tiltą tarp inteligentų ir darbininkų, iki tol veikusių atskirai ir netgi nesupratusių vieni kitų. Atsirado ir daugiau organizacijų, pavyzdžiui, ROPCiO – Judėjimas žmogaus ir piliečio teisėms ginti. Bažnyčia virš jų kultūrinės, šviečiamosios ar savišalpos veiklos išskleidė apsauginį skėtį. Tai irgi buvo naujovė, kurią nulėmė kairiosios pakraipos inteligentijos (turėjusios daug atstovų KOR) pastangos susitaikyti su Bažnyčia. Atsisakę tradicinio antiklerikalizmo, tokie žmonės kaip Adam Michnik pabrėžė bendrą Bažnyčios ir kairiosios opozicijos rūpestį: laisvę ir žmogaus orumą. Disidentus ir su Bažnyčia susijusias grupes valdžia persekiojo pasirinktinai ir palyginti nesmarkiai. Tarptautinės įtampos mažėjimo metais Gierek turėjo elgtis apdairiai.

Antikomunistinis judėjimas Lenkijoje įgavo naują mastą po to, kai 1978 metų pabaigoje kardinolas Wojtyła Romoje buvo išrinktas popiežiumi Jonu Pauliumi II. Praėjus metams Giereko režimas sutiko, kad jis apsilankytų tėvynėje. Didžiules minias žmonių sutraukęs vizitas suteikė inteligentijos–darbininkų–Bažnyčios aljansui tautinį, patriotinį ir etinį pobūdį. Žmonės suvokė savo galią prieš Partiją ir valstybės aparatą, kuris

buvo bejėgis ką nors padaryti, išskyrus smulkias priekabes. Popiežiaus vizito metu Lenkija buvo visiškai laisva, kitokia šalis. Brendo didelis sambrūzdis.

Gdansko laivų statykloje kilęs streikas nelyginant miško gaisras išplito po visą šalį. Valdžia buvo priversta pasirašyti oficialų susitarimą su streikininkais, kuriems vadovavo elektrikas, turintis stulbinančių politinių gabumų ir asmeninio žavesio, – Lech Wałęsa. 1980 metų rugpjūčio susitarimas, susidedantis iš 21 punkto, buvo tiek ekonominis, tiek politinis. Jis paneigė tezę, kad darbininkams rūpį tik jų siauri materialiniai interesai. Žmonės suprato, jog ekonominės permainos neįmanomos be politinės šalies transformacijos. „Nepriklausoma Savivaldi Profesinė Sąjunga Solidarumas" (*Solidarność*) išaugo iki 10 milijonų narių.

„Solidarumo" atsiradimas buvo svarbiausias įvykis Vidurio Rytų Europoje po Antrojo pasaulinio karo, gal net nuo ankstesnių laikų. Vienas Čekoslovakijos istorikas pavadino jį

> vienintele istorijoje spontaniška ir tikra darbininkų klasės revoliucija, kilusia prieš „socialistinę" valstybę (biurokratų valdomą tarsi darbininkų klasės vardu, bet iš tikrųjų prieš ją) ir vykusia su kryžiaus ženklu ir popiežiaus palaiminimu.[59]

Skirtingai nuo 1956 ir 1968 metų revoliucijų, ši prasidėjo ne Partijos viduje ir nebuvo politinis judėjimas, nes visų pirma siekė sukurti piliečių visuomenę, o ne valdyti šalį. Drauge, norėdamas to ar nenorėdamas, „Solidarumas" turėjo atlikti ir politinę funkciją. Platesne etine prasme, pasak Józefo Tischnerio, „Solidarumas" stojo už dialogą ir smurto atsisakymą, už darbo ir darbuotojų orumą, už tautinę sąmonę kaip etinę sąmonę. Garton Ash apibūdino „Solidarumą" kaip visuomenės kryžiaus žygį už tautinį atgimimą, dėl to galingą ir patrauklų.

Praėjus daugiau kaip penkiolikai mėnesių, valdžia įvedė karinę padėtį ir „Solidarumą" uždraudė. Ar ji nuo pat pradžių ketino sunaikinti judėjimą ir tik rinkosi priemones? Ar „Solidarumas" pats sau pasirašė nuosprendį, nes pasidarė pernelyg radikalus ir jį patenkinti tegalėjo komunizmo žlugimas? O gal jis buvo pasmerktas todėl, kad pavirto „save ribojančia revoliucija", atsisakančia siekti valdžios. Šiais ir kitais ginčytinais klausimais prirašyta ištisi tomai. Paradoksas, kad ne tik nesėkmės, bet ir kiekviena „Solidarumo" sėkmė artino jo pralaimėjimą. Savo arsenale teturėdamas vieną realų ginklą – streiką arba grasinimą streikuoti, – jis buvo stumte stumiamas į konfrontaciją. Valdantysis *establishment* provokavo „Solidarumą" nedarydamas nuolaidų arba jas atidėliodamas ir mėgindamas judėjimą sunaikinti. Vis dėlto turime atsiminti, kad Partija

ir vyriausybė buvo susiskaldžiusios ir nesilaikė vienos nuoseklios linijos. Taip pat būta skirtumų tarp centrinės valdžios ir žemesniųjų jos ešelonų. Pats „Solidarumas" irgi nebuvo vienalytis. Net jei atmesime provokatorių vaidmenį, jis buvo tempiamas į įvairias puses ir turėjo atlikti įvairias funkcijas. Galų gale, anot vieno istoriko, „‚Solidarumas' suvaidino pagrindinį vaidmenį spektaklyje, bet, kaip graikų tragedijoje, įvykius kreipė lemtis".[60]

Atsiradus „Solidarumui", Gierek neišsilaikė valdžioje ir užleido vietą Stanisławui Kaniai. 1981 metų vasarį tapęs ministru pirmininku, į politinės scenos vidurį išėjo generolas Wojciech Jaruzelski. Jis daugeliu atžvilgių skyrėsi nuo savo pirmtakų – tiek socialine kilme (iš bajorų), tiek profesija (kariškis), tiek „kieta" laikysena, kuriai nuolat nešiojami tamsūs akiniai teikė paslaptingumo. Tėvus Jaruzelski prarado Rusijoje, kur buvo deportuotas kartu su šeima, todėl žmonės klausinėjo savęs, ar jis galįs būti tikras komunistas.

Sunkią 1980–1981 metų žiemą ginkluota sovietų intervencija kartais atrodė neišvengiama. „Solidarumui" teko pešte pešti iš vyriausybės kiekvieną nuolaidą. Po kovo mėnesio incidento Bydgoszcze – galbūt tai buvo prieš „Solidarumą" surengta provokacija – Lenkija atsidūrė prie visuotinio streiko ir atviros priešpriešos slenksčio. „Solidarumas" to slenksčio neperžengė, bet negalėjo sutikti ir su Jaruzelskio siūlymu paskelbti streikų moratoriumą. Padėtis šalyje darėsi vis chaotiškesnė. 1981 metų gruodžio 13 dieną Jaruzelski, rudenį tapęs pirmuoju sekretoriumi, paskelbė karo padėtį; tai buvo netikėta ir „Solidarumui", ir visiems. Ar tą žingsnį nulėmė baimė, kad priešingu atveju jėga įsikišianti SSRS? Šią priežastį paprastai nurodo Jaruzelskio gynėjai. Jis pats yra minėjęs ginkluotos priešpriešos su „Solidarumu" grėsmę, aklavietėje atsidūrusias derybas su kardinolu Glempu (Wyszyńskio įpėdiniu) bei Wałęsa ir sovietų ekonominį spaudimą.

Visą šalį paralyžiavusi karo padėtis buvo įvesta brutaliai, tačiau, jei „Solidarumą" laikysime revoliucija, tai reikia pripažinti, kad jos numalšinimas apsiėjo bemaž be aukų. Vis dėlto tauta jautėsi pažeminta ir ateityje jai buvo nelengva tai užmiršti ir atleisti. Karo padėties sąlygomis sumažėjo Partijos, jau ir taip susilpnintos vidaus nesutarimų bei atsistatydinimų, reikšmė. Karo padėtis iš esmės reiškė pripažinimą, kad Partija nebegali valdyti. Visą valdžią perėmė Karinė tautos gelbėjimo taryba (WRON). Vėlesni bandymai išplėsti režimo bazę sukuriant patriotinį frontą ir konsultacinį organą buvo nesėkmingi. Daugumai lyderių atsidūrus internavimo stovyklose bei kalėjimuose, „Solidarumas",

vadovaujamas Zbigniewo Bujako ir kitų, tęsė pasipriešinimo veiklą pogrindyje rengdamas nelegalius leidinius, netgi radijo laidų transliacijas ir t.t. 1982 metais į laisvę buvo išleistas Wałęsa, tapęs „Solidarumo" simboliu, po metų atšaukta karo padėtis. Jaruzelski ir jo bendrai galbūt visa galva pranoko ankstesnes pokario Lenkijos valdančiąsias komandas, tačiau karo padėties įvedimu ir vėlesnėmis priemonėmis jie nepasiekė nieko pozityvaus. Panašu, kad jie neturėjo ilgalaikės strategijos, visų pirma ekonomikos srityje, kur padėtis nepaliaujamai blogėjo.

Šiuo laikotarpiu apčiuopiamai išaugo Bažnyčios vaidmuo, nors 1981 metų gegužės 26 dieną ji neteko kardinolo Wyszyńskio, o dviem savaitėmis anksčiau galėjo netekti popiežiaus Jono Pauliaus II, kurį sunkiai sužeidė žudiko kulka. Popiežius išgijo ir 1983 metais dar sykį aplankė Lenkiją. Jei vizitas turėjo parodyti, kaip to norėjo valdžia, kad padėtis šalyje pasidarė stabili, tai šis tikslas nebuvo pasiektas. Lenkijos gyventojams popiežiaus vilties ir padrąsinimo žodžiai buvo labai reikalingi. 1984 metais iki galo neišaiškintomis aplinkybėmis saugumas suorganizavo populiaraus, su „Solidarumu" susijusio jauno kunigo Jerzio Popiełuszkos nužudymą. Pirmą kartą komunizmo istorijoje buvo suimti ir teisiami prie to prisidėję funkcionieriai. Ar tai rodė, kad ši žmogžudystė buvo nukreipta ir prieš Jaruzelskį bei jo politiką ieškoti santarvės su opozicija? Kad ir kaip ten buvo, Lenkijos padėtis atrodė be išeities. Nedaugelis tuomet suvokė, kad Michailo Gorbačiovo išrinkimas SSRS komunistų partijos generaliniu sekretoriumi 1985 metais atveria naują erą komunizmo, Sovietų Sąjungos ir Vidurio Rytų Europos istorijoje.

Vakarų pasauliui žengiant į tai, ką Zbigniew Brzeziński pavadino technotroniniu amžiumi, kuriam būdinga aukšta technologija, ypač informacijos ir komunikacijų srityje, dramatiškai padidėjo Vakarų atotrūkis nuo sovietų bloko. Ginklavimosi varžyboms sekinant sovietų ūkį, komunistinei sistemai būdingo atsilikimo ir anachroniškumo jau nebebuvo galima užmaskuoti ideologinių užkeikimų magija. Nesant rinkos mechanizmų, stiprėjo ekonominės politikos subjektyvumas; pilkų kadrų parinkimas silpnino Partijos vadovybę, skatino kyšininkavimą ir protekcionizmą; korekcinių politinių mechanizmų nebuvimas lėmė grupiškumą, rinkimus vertė farsu, o kiekvieną vadovybės kaitą – tikru perversmu. Sistema, kurioje nebuvo aiškių atsakomybės ribų, puoselėjo neatsakingumą. Visuomenė darėsi demoralizuota, netgi ligota. Nepasitenkinimas pynėsi su cinizmu arba apatija.

Gorbačiov suprato, kad būtinas esminis tiek ekonominės bazės, tiek ir politinio antstato pertvarkymas (*perestroika*). Tai turėjo būti vykdoma iš

viršaus, bet, norint įveikti nomenklatūros interesus ir masių inerciją, reikėjo įtraukti žmones į atvirą demokratizavimo procesą (*glasnost*). Ši drąsi programa buvo pavojinga tuo, kad galėjo pažadinti ilgai slopintas politines ir tautines jėgas. Ji turėjo aprėpti visą bloką – ir Vidurio Rytų Europą.

Regiono reformatoriai dabar galėjo laikyti Maskvą sąjungininke – didžiulė permaina, palyginti su praeitimi, kai šalti iš Rusijos pučiantys vėjai sušaldė ar visiškai sunaikino 1956, 1968 ir netgi 1980 metų daigus. Gorbačiov buvo pasiryžęs vykdyti savo politiką net Partijos vaidmens mažėjimo kaina. Tai buvo ypač svarbu Vidurio Rytų Europai, nes griovė komunistų teigimus, kad tik jie turį bendradarbiavimo su Maskva monopolį. Pagrindinės permainų sudedamosios dalys buvo įstatymų viršenybė, demokratizacija ir, svarbiausia, į rinkos ekonomiką vedančios reformos. Tačiau Rusijos ir Vidurio Rytų Europos kontekstas kaip visada skyrėsi. Žlugus komunizmui, regione galėjo įvykti didžiulių pokyčių. To Gorbačiov, matyt, nebuvo įsisąmoninęs, to nenumatė ir Vakarų sovietologai, kurie daugiau linko analizuoti bendrus komunizmo bruožus visame bloke, o ne skiriamąsias Vidurio Rytų Europos ypatybes. Kaip regionas atrodė devintojo dešimtmečio viduryje?

Per keturis pokario dešimtmečius įvyko daug permainų. Gyventojų skaičius Lenkijoje padidėjo nuo 24 iki 38 milijonų, Čekoslovakijoje – nuo 12 iki 15 milijonų. Vengrijoje jis išliko pastovus – 10 milijonų. Lenkijoje ir Vengrijoje smarkiai išaugo miestų gyventojų ir pramonėje dirbančių žmonių dalis, bet industrializacija ir urbanizacija ne visuomet reiškė pažangą. Čekoslovakija iš labiausiai išplėtotą pramonę turinčių pasaulio šalių dešimtuko prieškario metais nusmuko į maždaug trisdešimtą vietą, toli atsilikdama nuo Austrijos ir Prancūzijos. Nors pagal vienam gyventojui tenkančią BNP dalį (10 140 $) ji lenkė Vengriją (8660 $) ir Lenkiją (7270 $), skirtumas nuo JAV (19 770 $) buvo milžiniškas. Maža to, Čekoslovakija, kaip ir labiau industrializuotos Lenkijos ir Vengrijos sritys, mokėjo baisią kainą už gamtos nuniokojimą. Ir, kaip daugelis baiminosi, čekų tautos dvasia atrodė palaužta.

Lenkijos ekonomika buvo pakrikusi, nacionalinės pajamos smuko. „Solidarumo" laikotarpis ir karo padėtis dar labiau pasunkino finansinę naštą. Krizę gilino Vakarų, visų pirma Amerikos, sankcijos prieš Jaruzelskio režimą, nors moraliniu ir politiniu požiūriu jos atrodė būtinos. Sunkią regiono ekonomikos būklę liudijo skolos. 1988 metais jos buvo: Lenkijos – 38,5 milijardo dolerių (1030 $ vienam gyventojui), Vengrijos – 18 milijardų dolerių (1820 $). Net Čekoslovakija, oficialiais duomenimis,

buvo skolinga 6 milijardus, bet tikriausiai šis skaičius turėtų būti bent dvigubai didesnis. Visą Kádáro laikais pasiektą pažangą niekais vertė neefektyvumas, infliacija ir didelių įmonių sąstingis. Vengrai stebėjosi, kodėl jiems einasi kur kas blogiau negu Austrijai ar Suomijai, daugeliu atžvilgių panašioms į jų šalį. Pradėta abejoti kadarizacijos proceso naudingumu. Nors neturėdama vienos nuomonės dėl taktikos, Partija vadovavo ribotai liberalizacijai, visų pirma stengėsi pagerinti valstybės santykius su Bažnyčia. Tas pats vyko visoje Vidurio Rytų Europoje, ypač Lenkijoje; religija, užuot buvusi masėms skirtu opiumu, kaip teigė Marx, tapo „geriausia jų laisvės laiduotoja ir saugotoja", cituojant Jono Pauliaus II žodžius, pasakytus 1990 metais.

Pokomunistinė Vidurio Rytų Europa

Iš aklavietės, kurioje buvo atsidūręs Lenkijos režimas ir uždraustasis „Solidarumas", padėjo išeiti apskritojo stalo derybos, surengtos 1989 metų vasario–balandžio mėnesiais tarpininkaujant Bažnyčiai. Susitarta vėl legalizuoti „Solidarumą" ir surengti laisvus rinkimus į naujai kuriamą senatą bei į trečdalį vietų seime. Per tuos rinkimus, įvykusius birželio mėnesį, Partija nelauktai patyrė triuškinamą pralaimėjimą, ir „Solidarumui" atiteko visos vietos, dėl kurių buvo varžomasi. Iš politinio gyvenimo buvo eliminuoti žymiausi komunistų veikėjai. Po keleto sudėtingų manevrų buvo pasiektas dar vienas kompromisas. Prezidentu tapo generolas Jaruzelski, ministru pirmininku – artimas Wałęsos bendražygis Tadeusz Mazowiecki. Jo kabinetas rėmėsi koalicija su liaudininkais ir demokratais, dviem komunistų satelitinėmis partijomis, perėjusiomis į „Solidarumo" stovyklą. Ši pirmoji nekomunisto vadovaujama vyriausybė Vidurio Rytų Europoje buvo reikšmingas įvykis, sukėlęs grandininę reakciją. 1990 metų sausį Partija paskelbė nutraukianti savo veiklą. Tuo pat metu vicepremjeras Leszek Balcerowicz ėmėsi vykdyti savo drastišką ekonominę programą, kuria siekta atkurti rinkos ūkį. 1990 metų birželį įvykusius vietos valdžios rinkimus vėl didžiule persvara laimėjo „Solidarumo" kandidatai. Tačiau rimti nesutarimai, apie kuriuos dar kalbėsime vėliau, sukiršino Wałęsą su Mazowieckiu. Jie suardė „Solidarumo" vienybę ir gerokai apkartino prezidento rinkimus 1990 metų lapkritį–gruodį, po kurių pergalę šventė Wałęsa.

Įvykių raida Vengrijoje iš pradžių liudijo, kad Partija ten sumanesnė nei Lenkijoje, o opozicija dar tebėra užuomazgos stadijoje. Didžiausios

grupės, Demokratinis forumas ir Laisvieji demokratai, pradėjo telktis tik 1987 metais. Kádáro nušalinimas nuo valdžios 1988 metų gegužę ir jo mirtis maždaug po metų paženklino eros pabaigą, tačiau nei komunistų, nei opozicijos pusėje neatsirado iškilių asmenybių. Prasidėjo nepastovumo laikotarpis. Iškilmingas Nagy ir jo bendražygių perlaidojimas 1989 metų birželį, sutraukęs didžiules minias, tapo 1956-ųjų revoliucijos ir jos vadovų reabilitacija. Vyriausybės ir opozicijos derybos, šiek tiek panašios į Lenkijos apskritąjį stalą, rugsėjo mėnesį baigėsi susitarimu, padariusiu galą komunistų valdžios monopoliui ir numačiusiu prezidento bei parlamento rinkimus. Šie įvykiai sutapo su Vengrijos–Austrijos sienos atidarymu ir masiniu Rytų vokiečių bėgimu per Vengriją ir Austriją į Vakarų Vokietiją. Tai sukrėtė komunizmo pamatus Rytų Vokietijoje ir paspartino įvykius, kurių kulminacija buvo Berlyno sienos nugriovimas 1989 metų lapkritį. Tarptautinėje dienotvarkėje staiga iškilo Vokietijų susijungimo klausimas, tapęs Vakarų ir Rytų intensyvių derybų objektu. Susitarimo pasiekta 1990 metų lapkritį. Bet buvo neaišku, ar susijungusi Vokietija gerbs Odros–Nysos sieną su Lenkija. Mazowieckio vyriausybė reikalavo tvirtų įsipareigojimų ir vienu metu net kalbėjo apie tai, kad reikėtų apsidrausti paliekant Lenkijoje sovietų kariuomenę. Toks požiūris skyrėsi nuo Vengrijos ir Čekoslovakijos reikalavimų kuo greičiau ją išvesti. 1990 metų lapkričio 14 dieną buvo iškilmingai pasirašyta galutinė Vokietijos ir Lenkijos sutartis, 1991 metų birželio 17 dieną – sutartis dėl geros kaimynystės. Šių šalių santykiuose prasidėjo nauja era.

Vengrijoje Demokratinis forumas, laimėjęs 1990 metų balandžio rinkimus į parlamentą, sudarė koaliciją su atgaivinta Smulkiųjų savininkų partija. József Antall tapo ministru pirmininku. Opozicijoje atsidūrę Laisvieji ir jaunieji demokratai sustiprino savo padėtį per rudenį įvykusius vietinius rinkimus.

Kelyje į laisvę Čekoslovakija likosi nuo Lenkijos ir Vengrijos. Pirmojoje 1989 metų pusėje komunizmas ten atrodė nepajudinamas. „‚Solidarumas' žada Lenkijai ateitį, kuri tokia pat reali kaip pomirtinis gyvenimas rojuje", – birželio 1 dieną šaipėsi Bratislavos laikraštis *Pravda*. Nuo Husáko atsistatydinimo 1987 metais ar Gorbačiovo vizito į Prahą tais pačiais metais niekas, regis, nebuvo pasikeitę. Chartija kaip ir anksčiau buvo represijų ir persekiojimų žaibolaidis. Kontaktai tarp „Solidarumo" ir Chartijos veikėjų baigdavosi pastarųjų suėmimais. Įsivežti Bibliją į Slovakiją buvo laikoma nusikaltimu. Tačiau sambrūzdis Rytų Vokietijoje, kurį sukėlė permainos Lenkijoje ir Vengrijoje, galiausiai izoliavo komunizmą ir Čekoslovakijoje. 1989 metų rugpjūtį ir spalį prasidėjo masinės

demonstracijos, o policijos brutalumas jas vaikant tik pakurstė žmonių pyktį. Lapkričio 17-osios demonstracija sukėlė krizę. Prie intelektualų ir studentų prisidėjo darbininkai, paskelbę trumpą visuotinį streiką; neramumai išplito po visą šalį. Komunistų vyriausybė atsistatydino, Partija atsisakė valdžios. Svarbiausiomis antikomunistinėmis jėgomis tapo Čekijos Piliečių forumas ir Slovakijos grupė, pasivadinusi „Visuomenė prieš smurtą". Prezidentu buvo išrinktas Havel, parlamento pirmininku – Prahos pavasario veteranas Dubček.

Įvykiai Čekoslovakijoje klostėsi taip sparčiai ir palyginti neskausmingai, kad žmonės pavadino juos „aksomine revoliucija" ir gyrėsi, kad čekai ir slovakai atsikratė komunizmo per dešimt dienų, nors lenkams tam prireikė dešimties metų, o vengrams – dešimties mėnesių. Suprantama, tokia greita pergalė buvo įmanoma tik todėl, kad viskas aplinkui Čekoslovakiją jau byrėjo. Komunizmo bastiono – Rytų Vokietijos – žlugimas suteikė galutinį postūmį, bet nereikia užmiršti ankstesnio šiaurinių ir pietinių kaimynų parodyto pavyzdžio.

1990 metų birželį, po parlamento rinkimų Vengrijoje ir prieš vietinius rinkimus Lenkijoje, balsuoti ėjo čekai ir slovakai. Piliečių forumas Čekijoje ir jo atitikmuo Slovakijoje pasiekė pergalę, tačiau nemažai balsų gavo ir komunistai. Čekijoje ir Moravijoje jie užėmė antrą vietą. Partija pakeitė pavadinimą, taip pat kaip Lenkijoje ir Vengrijoje, tačiau jos įpėdinė liko reikšmingas politinis veiksnys. Tai patvirtino ir vietiniai rinkimai, įvykę lapkričio pabaigoje. Čekijoje juos laimėjo Piliečių forumas, surinkęs 35,6 procento balsų, Slovakijoje – krikščionys demokratai su 27,4 procento. Komunistai gavo 17,2 procento Čekijoje ir 13,6 procento Slovakijoje. Ekonomikos srityje vyriausybė elgėsi atsargiai – pirmas reformų projektas buvo paskelbtas 1990 metų rugsėjį, o konkrečių žingsnių imtasi 1991 metų sausį. Čekai tikėjosi pereiti prie laisvos rinkos ekonomikos ir privatizacijos laipsniškai, ne taip radikaliai kaip lenkai.

Vidurio Rytų Europa atmetė komunizmą kaip kūnas atmeta persodintą organą, nes jis prieštaravo laisvei, nes jis buvo svetimas. Kai laisvė vėl tapo labiausiai branginama vertybe, pradėta baimintis, kad ji neišsigimtų į savivalę. Demokratija nėra vaistas nuo visų ligų; pasak Churchillio, tai sistema, kuri tik mažiau bloga negu kitos. Tas pat pasakytina ir apie rinkos ekonomiką. „Būtų iš tiesų tragiška", jei naujos eros gimimo konvulsijose „laisvė būtų tapatinama... su nepriimtinomis ekonominėmis netektimis", rašė vienas amerikiečių ekonomistas.[61]

Bendra kova prieš komunizmą suvienijo įvairias opozicijos grupes. „Solidarumo" etosas ir Havelo "bejėgių jėga" buvo kovos už idealus

simboliai; tačiau vėliau antikomunistinė revoliucija perėjo į savo antrą stadiją, kovą dėl valdžios. Jos poveikis etikos ir politikos santykiui kėlė nerimą Lenkijos lyderiams; apie tą patį kalbėjo ir Havel nagrinėdamas neapykantos anatomiją.

Be to, dar buvo likęs klausimas, ką daryti su komunistais, sudariusiais nemažą gyventojų dalį: 10,9 procento Čekoslovakijoje, 7,7 procento Vengrijoje, 5,8 procento Lenkijoje (1988). Įsitvirtinę visuomenėje ir jos ekonominėse struktūrose, jie kontroliavo didžiumą gyvenimo sričių. Tiek Havelo, tiek Mazowieckio, galima sakyti, ir Vengrijos vyriausybės atmetė masinių valymų ir raganų medžioklės idėją. Toks kursas gal ir buvo vienintelis įmanomas, tačiau jis sukėlė pavojų, kad komunistai išliks ir netgi sugrįš į valdžią. Niūrus pokštas, kad komunistai pagaliau pasiekė savo tikslą, per laisvus rinkimus tapę vadovaujančia visuomenės jėga, atspindėjo daugelio žmonių nerimą. Ne vienas buvusios nomenklatūros narys ėmėsi verslo ir iš komunistinio boso pavirto kapitalistiniu verteiva. Vis daugiau buvo girdėti balsų, kad reikėtų komunistus nubausti, neokomunistines partijas paskelbti už įstatymo ribų, konfiskuoti jų turtą.

Reikalavimą spartinti reformas – Wałęsos stovyklos kovos šūkį – lydėjo Mazowieckio vyriausybės kritika dėl pernelyg švelnios ir inteligentiškos politikos. Wałęsa vis pabrėždavo stipraus lyderio poreikį; panašūs balsai pasigirsdavo ir kaimyninėse šalyse – esą Vidurio Rytų Europos visuomenė dar nesubrendusi parlamentinei demokratijai. Politinis gyvenimas vis labiau fragmentavosi ir radikalėjo, partijų rietenos silpnino seimą. Mazowieckį vyriausybės vadovo poste pakeitė Bielecki, po to – Olszewski, kurio „liustracijos" projektas sukėlė krizę, pasibaigusią Suchockos kabineto prisaikdinimu. Nepaisant neabejotino naujos premjerės prestižo, jos gerų santykių su prezidentu ir keleto sėkmingai išspręstų konfliktų, vyriausybės padėtis nebuvo tvirta. Kurti demokratiją nesant išmėgintų mechanizmų buvo labai sunku.

Čekoslovakijoje politinį-konstitucinį procesą veikė čekų ir slovakų santykių klausimas. Dualistinė federacinė respublika Bratislavos netenkino. Vladimíro Mečiaro vadovaujamas tautinis-populistinis „Judėjimas už demokratinę Slovakiją", perėmęs valdžią iš Jano Čarnogurskio krikščionių demokratų, siūlė konfederacijos idėją. Naujasis premjeras čekas Václav Klaus tematė dvi išeitis – federaciją arba atsiskyrimą. 1993 metų sausio 1-ąją Čekoslovakijos vietoje atsirado dvi nepriklausomos respublikos: Čekija ir Slovakija. Havel tapo pirmosios prezidentu. Čekija buvo politiškai stabiliausia iš regiono valstybių – antai Klaus liko ministru pirmininku netgi po 1996 metų rinkimų, kai pasikeitė politinė vyriausybės

bazė. Tuo tarpu kitose šalyse prasidėjo reakcija, atvedusi į valdžią pokomunistines grupes. Lenkijoje 1993 metų seimo rinkimus laimėjo Demokratinės kairės aljansas drauge su populistais (PSL). 1995 metais, įveikęs Wałęsą, prezidentu buvo išrinktas Aleksander Kwaśniewski. Vengrijoje 1994 metų rinkimus laimėjo pokomunistinė kairė, premjeru tapo Gyula Horn. Jeigu Lietuvą, kur ši tendencija pasireiškė pirmiausia, laikysime indikatoriumi, dešiniųjų pergalė šioje šalyje 1996 metais teikia vilčių ir lenkų dešiniesiems, kurie atrodo atsigauną po keletą metų trukusio susiskaldymo ir vaidų.

Beprecedenčio perėjimo nuo komunistinės ekonomikos prie laisvosios rinkos pirmoji drąsiai ėmėsi Lenkija, įgyvendindama Balcerowicziaus planą. Jai pavyko sustabdyti hiperinfliaciją, perorientuoti prekybą, išeiti į Vakarų rinkas ir net pasiekti teigiamo prekybos balanso. Tačiau šie laimėjimai dar neišsprendė daugybės struktūrinių ir regioninių ūkio problemų. Faktinis atlyginimų įšaldymas ir valiutos stabilizavimas dolerio atžvilgiu smarkiai nusmukdė daugelio žmonių gyvenimo lygį; valstiečių nepasitenkinimą sukėlė neatitikimas tarp žemės ūkio produktų ir pramonės gaminių kainų. Mazowieckio ir kitų vyriausybių ekonominė politika nebuvo be priekaištų, gyventojus užgriuvo sunki našta. Tolesnė ūkio reformos sėkmė Lenkijoje, taip pat Čekijoje ir Vengrijoje (pastarųjų dviejų šalių pradinės galimybės buvo geresnės, tiesa, Vengrijai iškilo naujų sunkumų) priklausys nuo to, ar pasikeis gyventojų mąstysena. Per daugiau nei keturis dešimtmečius žmonės priprato prie sistemos, kurioje kyšiai, ryšiai, įstatymų negerbimas, nesuinteresuotumas gerai dirbti ir kelti kvalifikaciją neatsiejamai susiję su menku atlyginimu ir menkais reikalavimais. Nerealu tikėtis, kad visi akimirksniu pavirs dorais verslininkais, atsidavusiais vadybininkais ar sąžiningais darbuotojais. Prie stimulo dirbti, nors tai neabejotinai pats svarbiausias dalykas, turi prisidėti naujas darbo etosas. Jį sukurti arba atkurti – tai ilgas ir skausmingas procesas, kuriam būtina bent šiokio tokio pasitikėjimo ir stabilumo atmosfera.

Bažnyčios vaidmuo čia gali būti labai svarbus. Ilgą laiką buvusi opozicijos totalitariniam komunizmui atrama ir tautos bei asmens laisvės gynėja, Bažnyčia dabar turi tapti didžiąja susvetimėjusių žmonių švietėja, mokyti juos pilietiškos laikysenos, bendruomeninio solidarumo ir pakantos. Šio rūpesčio persmelktos Jono Pauliaus II enciklikos ir kalbos. Per popiežiaus vizitą į Prahą, kurį Havel pavadino stebuklu, jo mintys gražiai sutapo su čekų humanistine tradicija. Tačiau abortų klausimas ir tikybos sugrąžinimas į mokyklas (Lenkijoje) sukėlė kritikos audrą dėl Bažnyčios perdėto kišimosi į visuomenės gyvenimą.

Dažnai kartojami žodžiai apie Vidurio Rytų Europos „grįžimą į Europą" turi daugybę aspektų. Vidurio Rytų Europa stengiasi vėl tapti savimi. Norėdami ištrinti iš atminties pusę šimtmečio komunizmo, lenkai, vengrai, čekai ir slovakai atkūrė senuosius savo valstybingumo simbolius. Lenkijos erelis vėl turi karūną, Vengrijos vėliavą vėl puošia senasis herbas. Tiek savų, tiek svetimų komunistų vadovų paminklai išnyko drauge su gatvių pavadinimais, turėjusiais juos įamžinti. Reabilituota, netgi garbinama tarpukario istorija. Ar visa tai reiškia, kad Vidurio Rytų Europa susigrąžina prieškarinę tapatybę, kuri, pasak Josepho Rothschildo, stebėtinai išsilaikė per komunizmo dešimtmečius? Pagrindinės šios tapatybės sudedamosios dalys, jo nuomone, buvo kraštutinis nacionalizmas, nedemokratinė tradicija, nuo masių atitolusio elito valdymas ir tarpvalstybinių santykių „balkanizacija".

Nacionalizmas ir populizmas iš tiesų atgimė, bet daugiau kaip reakcija į ankstesnį tautinių jausmų trypimą ir komunistų nesugebėjimą patenkinti socialinės teisybės reikalavimus. Pasireiškia ir nepakanta tautinėms mažumoms, ir daugiausiai verbalinis, bet dėl to ne mažiau koktus antisemitizmas. Tačiau pastangos įveikti šią ksenofobiją kur kas rimtesnės negu praeityje. Be to, Vakarų Europa, kurios įtaka regionui visuomet buvo stipri, vis labiau linksta į internacionalizmą ir integraciją, o tai yra didelė permaina, palyginti su prieškariniais dešimtmečiais.

Po 1945 metų Vidurio Rytų Europa buvo atkirsta nuo demokratinių procesų, suformavusių itin sėkmingą Vakarų Vokietijos sistemą ir padėjusių transformuotis Ispanijai. Tarpukario demokratijos krizę Europoje pakeitė naujas demokratijos pakilimas. Vidurio Rytų Europos regionui vėl teks vytis Vakarus ir iš jų mokytis. Jei istorinės analogijos apskritai egzistuoja, tai artimiausia būtų (bent Lenkijos atveju) XVIII amžiaus priešprieša tarp „modernizacijos" ir senųjų anarchinių tendencijų. Pliuralizmo ir demokratijos sąvokas, kurios iškilo kaip idealai priešinantis prievartinei niveliacijai ir totalitarizmui, reikia pritaikyti realioms kasdienio gyvenimo sąlygoms. Dėl to kyla neišvengiamas konfliktas tarp aukštų idėjų ir praktikos, tarp politinių inteligentijos koncepcijų ir žemiškų paprasto žmogaus poreikių. Vis dėlto „stiprios rankos" troškimas ir žavėjimasis ketvirtojo dešimtmečio autoritarizmu turėtų būti laikinas reiškinys.

Elito atotrūkį nuo masių, Vidurio Rytų Europoje įsišaknijusį giliau negu Vakaruose, pokario metais nuolat mažino niveliacija, vertikalusis mobilumas, didėjantis išsilavinimo lygis ir socialinis maišymasis, nors grynai išorinių skirtumų dar išliko. Tradiciniam inteligentijos vadovavimui sėkmingai meta iššūkį naujos jėgos, kurios ilgainiui, matyt,

pasidarys panašios į analogiškas jėgas Vakaruose. To dar galutinai neįsisąmonino intelektualai, su panieka kalbantys apie populizmą.

Nuo verdančio katilo nukėlus komunistinį dangtį, visa jėga atsiskleidė ilgai slopinti konfliktai tarp regiono tautų ir valstybių. Vengrų mažumos Transilvanijoje ir Slovakijoje klausimas sukėlė protestus Vengrijoje. Esama trinties tarp lenkų ir lietuvių, ukrainiečių, baltarusių bei vokiečių. Kraštutiniai nacionalistai braižo žemėlapius, rodančius jų ekspansionistinį apetitą. Vis dėlto, kaip jau minėjome, tautinių mažumų dabar labai sumažėjo, ir visame regione bemaž pasiekta etninio grynumo (tačiau kokia kaina!). Galimybės išspręsti ginčytinus klausimus atrodo kur kas didesnės negu prieš karą. Kalbos apie amžiną šio regiono „balkanizaciją" vargu ar prasmingos, o neretai ir klaidinančios. Tarptautinis tokių konfliktų kontekstas šių dienų Europoje pasikeitęs, karas jau nebelaikomas ginčų sprendimo priemone. Ginkluotas konfliktas Jugoslavijoje veikiau yra išimtis.

Priėjus išvadą, kad, nepaisant visų panašumų į savo prieškarinę praeitį, Vidurio Rytų Europa tiesiog nebegali į ją sugrįžti, dabartiniuose ir būsimuose šio regiono santykiuose su Vakarais taip pat galima įžvelgti ganėtinai naujų bruožų. „Grįžimą į Europą" lydi prieštaringos viltys ir nuogąstavimai. Į kokią Europą regionas norėtų sugrįžti? Yra Vakarai, kurie visada žadino įkvėpimą, ir yra kasdienė, reali Europa su savo nelygybe, savo turtingaisiais ir vargšais, savo nusikalstamumu ir pornografija, su Ispanija, Portugalija, Airija, Graikija – senosios periferijos atstovėmis. Viltis, netgi žūtbūtinis poreikis gauti Vakarų kapitalo pinasi su baime tapti išnaudojimo objektu, vargšu giminaičiu, kurio visas turtas priklauso svetimšaliams. Vidurio Rytų Europos ekonomika negalės progresuoti, kol neatsikratys skolų, smaugiančių ją ir atbaidančių užsienio investuotojus, kol užsienio kapitalas nepadės pertvarkyti viso ūkio. Iš pradžių sužibę viltingi ženklai netrukus išblėso, nes pasikeitė tarptautinė padėtis. Vakarų Vokietija, labiausiai tikėtina investuotoja, visa galva paniro į buvusios Vokietijos Demokratinės Respublikos ūkio atkūrimą, kurio kaštai pasirodė kur kas didesni, negu įsivaizduota. 1990–1991 metų krizė Artimuosiuose Rytuose ne tik sutrikdė naftos tiekimą – Irakas mokėdavo Lenkijai nafta – bei kainavo Lenkijos ūkiui keletą milijardų dolerių, bet ir atitraukė pasaulio dėmesį nuo Vidurio Rytų Europos bei jos problemų. Pradėjus byrėti SSRS, Vakarai, pirmiausiai Vokietija, suvokė būtinumą padėti Rusijos ekonomikai. Priešingu atveju pasaulis galėjo sulaukti grėsmingų padarinių. Kad Vakarų pagalba būtų veiksminga, ji turi būti siejama su politine demokratizacija, evoliucija rinkos

ekonomikos link, spaudimo nenaudojimu kitų Nepriklausomų Valstybių Sandraugos narių atžvilgiu ir galutiniu imperialistinių kėslų atsižadėjimu. Pastaruoju atveju turima galvoje visapusiška pagarba Baltijos valstybių, Ukrainos ir Baltarusijos (Gudijos), tolydžio atsirandančių didžiarusiškojo šovinizmo taikiklyje, nepriklausomybei.

Kol klestinčius Vakarus gąsdina skurdžios, ekonominių problemų kamuojamos Vidurio Rytų Europos pamėklė, nuo kurios jie norėtų atsitverti „auksine uždanga", regionui stačiai būtina ekonomiškai, politiškai ir strategiškai integruotis. Čekų, slovakų, lenkų ir vengrų solidarumas, parodytas paleidžiant Varšuvos sutarties organizaciją, ESPT ir siekiant rusų kariuomenės išvedimo, kur kas mažiau juntamas jų santykiuose su Vakarų Europa ir JAV. Daug tikėtasi iš Visegrádo trikampio (po Čekoslovakijos skilimo – keturkampio), jį rėmė ir Vakarai. Bet šios viltys išsipildė tik menka dalimi. Dar mažiau sėkminga buvo Italijos „Vidurio Europos inciatyva", turėjusi apimti Čekoslovakiją, Vengriją, Austriją, Kroatiją, Slovėniją ir Lenkiją. Vis dėlto Vidurio Rytų Europos šalys buvo priimtos į Europos Tarybą, Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizaciją. Be to, esama ženklų, kad, veiksmingiau koordinuodamos savo pastangas, jos bus priimtos į NATO, o vėliau ir į Europos Sąjungą. Ar tai, kaip tikisi šalininkai, padės stabilizuoti regioną ir suteiks aiškumo santykiams su Rusija, kuri kol kas įnirtingai priešinasi tokiai įvykių raidai? Ir kaip tai paveiks Ukrainos, Baltarusijos (1996 metais jau sudarusios su Rusija sąjungos sutartį) ir Baltijos šalių padėtį?

Kaip būdinga visoms revoliucijoms, pokomunistinė Vidurio Rytų Europa šoko į nežinią, ir būtų rizikinga imtis ateities prognozių. Vis dėlto regioną ir toliau formuoja jo istorinis paveldas. Tinkamai jį įvertinti galima tik pasitelkus Braudelio *longue durée** kategorijas. Iš Vakarų ateinantys iššūkiai ir dvilypiai santykiai su Vakarais ištisus šimtmečius buvo svarbiausias Vidurio Rytų Europos istorijos elementas. Susiklostė centro–periferijos modelis. Tęstinumą galima pastebėti netgi išimtyse – antai čekų žemės buvo toliau pažengusios už visą likusį regioną tiek XV, tiek XX amžiuje.

Praeityje Vidurio Rytų Europos indėlis į civilizacijos raidą buvo daugiau dvasinis nei materialinis. Laisvės varpas skambėjo Vidurio Rytų Europoje šimtmečiais – nuo Huso kovos už sąžinės laisvę iki Masaryko „Kristus, ne Cezaris", nuo Pauliaus Vladimiri nepritarimo pagonių atvertimui kalaviju iki „Solidarumo" etoso, nuo Gáboro Bethleno mūšių

* Ilga trukmė (*pranc.*).

už laisvę ir tikybą iki vengrų aukų 1956-aisiais už „Vengriją ir Europą". Būtų pretenzinga teigti, kad lenkams, čekams, vengrams ar slovakams laisvė reiškia daugiau nei kitoms Europos tautoms. Tiesiog istorija vertė juos ginti ją ir kovoti dėl jos dažniau negu daugelyje kitų kraštų. Tačiau laisvė, kaip ir visa kita, turi savo kainą, kuri nuolat kinta. Šiuo metu kaina atrodo daugiausiai ekonominė, bet ji turi ir kitų matų. Laisvė pati savaime nėra absoliutas, o tik sąlyga individams ir visuomenei prasmingai egzistuoti. Ji turi save riboti, kad netaptų savivale ir pagunda pavergti kitus. Laisvę Vidurio Rytų Europa pasiekė didžiule kaina ir turi ją akylai saugoti. Kaip Jonas Paulius II rašė savo 1987 metų Enciklinaime laiške „Sollicitudo Rei Socialis": „Kiekviena [tauta] turi atrasti ir kuo geriausiai panaudoti savo pačios *laisvės erdvę*. Kiekviena turi suvokti savo tikruosius poreikius, taip pat ir savo teises bei priedermes, įpareigojančias tuos poreikius tenkinti." Žvelgiant į praeitį ir mąstant apie dabartį ir ateitį reikia prisiminti šiuos pažiūrėti paprastus žodžius.

IŠNAŠOS

1 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, t. II, New York, 1975, p. 392.

2 J. Jedlicki, *Jakiej Cywilizacji Polacy potrzebują*, Warszawa, 1988, p. 10.

3 Cit. in A. Kadić, „Croatian humanists at the Hungarian court", *East European Quarterly*, 12 (2), 1988, p. 132.

4 Cit. in J. Meznik, „Religious toleration in the 16th century", *Kosmas: Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, t. 3–4, nr. 1-2, 1984–1985, p. 111.

5 I. Wallerstein, *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974, p. 99.

6 F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, t. II, New York, 1981–1984, p. 267.

7 S. Domanovszky, cit. in I.T. Berend, „The Place of Hungary in Europe", neišleista konferencijos medžiaga, Ráckeve, 1988 rugsėjo 10–11, p. 30.

8 *For Your Freedom and Ours: Polish Progressive Spirit Through the Centuries*, eds M. Kridl, W. Malinowski, J. Wittlin, New York, 1943, p. 32.

9 Cit. in J. Pelenski, „Muscovite Russia and Poland-Lithuania 1450–1660", in *State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, ed. J. Pelenski, Warszawa, 1985, p. 113.

10 J.V. Polišenský, *The Thirty Years' War and the Crisis of the Seventeenth Century*, Berkeley, Calif., 1972, p. 5.

11 Cit. in A. Jobert, *De Luther à Mohila: La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517–1648*, Paris, 1974, p. 102.

12 Cit. in *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*, ed. P. Hanák, Budapest, 1988, p. 63.

13 Cit. in F. Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th–18th Century*, t. II, New York, 1981–1984, p. 262.

14 Cit. in W. Czapliński, *O Polsce siedemnastowiecznej*, Warszawa, 1966, p. 83.

15 C.H. Hoskins, R.H. Lord, *Some Problems of the Peace Conference*, Cambridge, Mass., 1920, p. 160.

16 Cit. in H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita*, Warszawa, 1976, p. 234.

17 Cit. in Jobert, *De Luther*, p. 9.

18 Ibid., p. 185.

19 Cit. in Polišenský, *The Thirty Years' War*, p. 131.

20 Cit. in M. Spinka, *John Amos Comenius, that Incomparable Moravian*, Chicago, 1943, p. 113, 118.

21 Cit. in H. Hantsch, *Geschichte Österreiches 1648–1918*, 2-asis leid., Graz, Wien, Köln, 1955, p. 58.

22 Cit. in *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*, ed. F. Stern, New York, 1956, p. 43.

23 D. Kosáry, „Absolutisme éclairé – tendence nobiliaire éclairée", in *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale* (Actes du troisième colloque de Matrafüred), Budapest, 1977, p. 41.

24 Cit. in J. Michalski, „Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku", in *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, Warszawa, 1973, p. 158.

25 *The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu*, ed. Lord Wharncliffe, t. 1, London, 1887, p. 130.

26 Cit. in G. Barany, „Hoping against hope: The Enlightened Age in Hungary", *American Historical Review*, 76 (2), 1971, p. 339.

27 Cit. in A. Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood*, Notre Dame, Ind., 1989, p. 108, su nedideliais lingvistiniais pakeitimais.

28 Edmund Burke, cit. in R. H. Lord, *The Second Partition of Poland: A Study in Diplomatic History*, Cambridge, Mass., 1915, p. 445.

29 J. Macůrek, „The achievements of the Slavonic Congress", *The Slavonic Review*, 26, 1947, p. 330.

30 J. Breuilly, *Nationalism and the State*, London, 1982, p. 374.

31 Cit. in H. Kohn, *Prelude to Nation-States: The French and German Experience 1789–1815*, Princeton, NJ, 1967, p. 91–92.

32 Cit. in E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, London, 1962, p. 163.

33 E. Niederhauser, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*, Budapest, 1982, p. 61.

34 Cit. in A. Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood*, Notre Dame, Ind., 1989, p. 87.

35 Cit. in P. Brock, „Polish Nationalism", in *Nationalism in Eastern Europe*, eds P.F. Sugar, I.J. Lederer, Seattle, Wash., 1969, p. 317.

36 Cit. in F.S. Wagner, „Széchenyi and the nationality problem in the Habsburg empire", *Journal of Central European Affairs*, 20, 1960, p. 299.

37 Ibid., p. 297, 299.

38 Cit. in J. Zacek, *Palacký: The Historian as Scholar and Nationalist*, Cambridge, 1970, p. 18.

39 Cit. in M. Hroch, „Vlastenci bez národa", in *Naše živá i mrtvá minulost*, Praha, 1968, p. 107.

40 Cit. in G. Barany, *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1790–1841*, Princeton, NJ, 1968, p. 12.

41 Cit. in S. H. Thomson, *Czechoslovakia in European History*, Princeton, NJ, 1953, p. 168.

42 S.Z. Pech, *The Czech Revolution of 1848*, Chapel Hill, NC, 1969, p. 334.

43 I.T. Berend, Gy. Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York, 1974, p. 92.

44 I.T. Berend, Gy. Ránki, „Underdevelopment in Europe in the context of East–West relations in the 19th century", in *Etudes historiques hongroises 1980*, t. 1, Budapest, 1980, p. 700.

45 Cit. in I. Deák, „Hungary", in *The European Right*, eds H. Rogger, E. Weber, Berkeley, Calif., 1965, p. 368.

46 Szekfű, cit. in Z. Horváth, „The development of nationalism in the last decades of Dualism", *Acta Historica*, 9 (1–2), 1963, p. 7.

47 Ferenc Deák, cit. in *A History of Hungary*, ed. E. Pamlényi, Budapest, 1973, p. 320.

48 Cit. in P.S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*, Seattle, Wash., 1974, p. 195.

49 Szekfű, cit. in Horváth, „Development", p. 11.

50 Antonín Hajn, cit. in B. Garver, *The Young Czech Party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System*, New Haven, Conn., 1978, p. 509.

51 Viktor Dyk, cit. in B. Loewenstein, „Český pravicový radikalismus a první světová válka", in *Naše živá i mrtvá minulost*, Praha, 1968, p. 165.

52 Cit. in J. Kalvoda, *The Genesis of Czechoslovakia*, Boulder, Colo., 1986, p. 502.

53 Hans Roos, *A History of Modern Poland*, New York, 1966, p. 96.

54 Cit. in Jiři Hochman, „President Eduard Beneš and the Soviet Alliance", *Kosmas*, 5 (1), 1986, p. 21.

55 Zbigniew Załuski, *Final 1945*, Warszawa, 1968, p. 17.

56 Cit. in R.L. Garthoff, „Eastern Europe in the context of US–Soviet relations", in *Soviet Policy in Eastern Europe*, ed. S.M. Terry, New Haven, Conn., 1984, p. 318.

57 Cit. in V. Mastny, „Tradition, continuity and discontinuity in recent Czecho–Slovak history", in *Die Tschechoslowakei 1945–1970*, eds N. Lobkowicz, F. Prinz, München, Wien, 1978, p. 89.

58 I. Sviták, „The Prague Spring Revisited", in *Czechoslovakia: The Heritage of Ages Past: Essays in Memory of Josef Korbel*, eds H. Brisch, I. Volgyes, Boulder, Colo., 1979, p. 164.

59 M. Hauner, „Prague Spring", in *Czechoslovakia: Crossroads and Crises*, eds N. Stone, E. Stouhal, London, 1989, p. 208.

60 J. Holzer, „Solidarity's adventures in wonderland", in *Polish Paradoxes*, eds S. Gomułka, A. Polonsky, London, 1990, p. 105.

61 J.K. Galbraith, „Which capitalism for Eastern Europe?", *Harper's Magazine*, 1990 balandis, p. 21.

CHRONOLOGINĖS LENTELĖS

	Bohemija		Vengrija
apie 830	Moravijos valstybė		
863	Kirilo ir Metodijaus misija; christianizacija	896	Madjarų antplūdis
921	Šv. Vaclovas		
		955	Augsburgo (Lechfeld) mūšis
		972	Kunigaikščio Gézos krikštas
1003	Boleslovas Narsusis Prahoje	1000	Šv. Steponas – karalius
1038–1039	Břetislavas Lenkijoje		
1085	Vratislavas (karalius *ad personam*)	1077	Šv. Vladislovas I – karalius
		1102	Dinastinė unija su Kroatija
apie 1119–1125	Kosmo kronika		
		1142–1162	Saksai kuriasi Transilvanijoje
1158	Vladislovas II (karalius *ad personam*)		
		apie 1200	Anoniminė kronika (*Gesta*)
		1222	Andriaus II Aukso bulė
		1239	Atsikelia kumanai
		1241–1242	Totorių invazija
1254	Přemyslo Otakaro II privilegija žydams	1251	Bélos IV privilegija žydams
		1267	Komitatų delegatai seime
1278	Moravské Pole (Dürnkrut) mūšis	apie 1283	Kézai kronika
1306	Paskutinis Přemyslas	1308	Karolis Robertas – karalius
apie 1311	Dalimilo kronika		
1348	Prahos universitetas	1342	Liudvikas Didysis – karalius
1356	Karolio IV Aukso bulė	1367	Pécso universitetas
		1370	Liudvikas tampa Lenkijos karalium
		1387	Zigmantas Liuksemburgietis – karalius
1409	Kutná Horos dekretas		
1415	Huso sudeginimas Konstance	1416	Pirmas turkų antpuolis
1419–1434	Husitų karai	1420	Netenkama Dalmatijos
1434	Lipanų mūšis		
		1437	Valstiečių sukilimas Transilvanijoje

Lenkija		Pasaulis	
		800	Karolis Didysis – imperatorius
		962	Otonas I – imperatorius
966	Mieszko I krikštas		
		987	Hiugas Kapetas (Hugh Capet) – Prancūzijos karalius
1000	Suvažiavimas Gniezne		
1025	Boleslovas Narsusis – karalius		
1038–1039	Čekų invazija	1054	Bažnyčios schizma
1079	Šv. Stanislovo nužudymas	1066	Hastingso mūšis
apie 1116–1119	Galo kronika	1096	Pirmasis kryžiaus žygis
1138	Boleslovo Kreivaburnio testamentas		
1180	Łęczycos privilegija dvasininkams	1200	Paryžiaus universitetas
		1215	*Magna Charta Libertatum*
1226	Pasikviečiami kryžiuočiai		
1241	Legnicos mūšis	1241	Hanzos sąjunga
1264	Kaliszo privilegija žydams		
1308–1309	Gdanską užima kryžiuočiai	1309–1377	Popiežių rezidencija Avignone
1320	Vladislovas Lokietka – karalius		
1333	Kazimieras Didysis – karalius	1337–1453	Šimtametis karas
1364	Krokuvos universitetas	1348	„Juodoji mirtis"
1370	Liudvikas Didysis (Vengras) – karalius		
1374	Kassos (Košice) privilegija		
1385	Lenkijos ir Lietuvos unija Krėvoje, bendras Jogailos ir Jadvygos valdymas	1396	Kryžiaus žygis prieš turkus ir Nikopolio mūšis
1410	Žalgirio (Grunwald) mūšis		
1422–1433	*Neminem captivabimus* privilegija		
1434	Vladislovas III – karalius		

	Bohemija		*Vengrija*
		1440	Lenkijos Vladislovas III – karalius (Ulászló I)
		1444	Varnos mūšis
		1446	János Hunyadi – regentas
1458	Jurgis Podebradietis – karalius	1458	Motiejus Korvinas – karalius
1471	Vladislovas Jogailaitis – karalius		
		1490	Vladislovas Jogailaitis – karalius (Ulászló II)
1500	Vladislovo „Žemių įstatymai"		
		1514	Dózsos sukilimas
		1514	Werbőczy *Opus tripartitum*
		1515	Vienos kongresas
		1516	Liudvikas II – karalius
1526	Ferdinandas Habsburgas – karalius	1526	Mohácso mūšis; dvigubas Ferdinando ir Jánoso Zápolya išrinkimas
		1520–1530	Karinis pasienis Kroatijoje
		1541	Turkai užima Budą
1548	Čekų brolių išvarymas		
1564	Maksimilijonas – karalius		
		1566	Szigetváro apsiaustis
		1570	Transilvanijos kunigaikštystė
		1571	Steponas Batoras – Transilvanijos kunigaikštis
1575	*Confessio Bohemica*		
1576	Rudolfas II – karalius		
1579–1593	Kralicų Biblija		
		1591	Károlyi Biblija
		1591–1606	Penkiolikos metų karas
		1604–1606	Bocskai nepriklausomybės karas
		1606	Vienos taika; Zsitvatoroko taika

	Lenkija		*Pasaulis*
		apie 1450	Gutenberg išranda spaudą
1447	Kazimieras Jogailaitis – karalius		
1454	Nieszawos statutai	1453	Turkai užima Konstantinopolį
apie 1455–1480	Długoszo *Lenkijos istorija*	1455–1485	Rožių karas Anglijoje
1466	Torunės taika; Gdansko atgavimas		
1473	Spaustuvė Krokuvoje	1492	Kolumbas atranda Ameriką; Ispanijos *reconquistos* pabaiga; žydų ir maurų išvarymas
1505	*Nihil novi* konstitucija		
1506	Žygimantas Senasis – karalius		
1514	Oršos mūšis		
		1517	95 Lutherio tezės
		1519	Karolis V – imperatorius
1525	Sekuliarizuojamas Vokiečių ordinas; Prūsijos kunigaikštystė – Lenkijos vasalė	1540	Įkuriamas jėzuitų ordinas
1543	Koperniko *De Revolutionibus Orbium*	1545–1563	Tridento susirinkimas
		1555	Augsburgo taika
1561	Livonijos prijungimas; Kuršo vasalinė valstybė		
1563	Radvilų, arba Brastos, Biblija		
1563–1570	Šiaurės karas		
1564	Jėzuitai Lenkijoje		
1569	Liublino unija		
1570	Sandomierzo religinė sutartis	1572	Lepanto mūšis; šv. Baltramiejaus naktis Paryžiuje
1573	Varšuvos konfederacija; Henrikas Valois – karalius		
1576	Transilvanijos Steponas Batoras – karalius		
1579	Vilniaus universitetas		
1587	Zigmantas Vaza – karalius	1588	Anglai sutriuškina ispanų Nenugalimąją armadą
1595–1596	Religinė Bresto unija		
		1598	Nanto ediktas
1605	Kirchholmo (Salaspils) mūšis	1604–1613	Didžioji suirutė (*smuta*) Rusijoje
1606–1607	Zebrzydowskio rokošas	1607	Virginijos kolonijos įkūrimas

	Bohemija		*Vengrija*
1609	„Didenybės laiškas"; „Porovnaní"	1608	Motiejus – karalius
1612	Motiejus – karalius	1613	Gábor Bethlen – Transilvanijos kunigaikštis
1617	Ferdinandas išrenkamas karaliumi		
1618	Defenestracija Prahoje	1619	Ferdinandas – karalius; Bethleno karas su Habsburgais
1619	Ferdinando II nušalinimas; Pfalzo kunigaikštis Frydrichas – karalius		
1620	Baltojo kalno mūšis; Frydrichas pabėga		
1627	Atnaujinti žemių įstatymai	1630	Jurgis I (Rákóczi) – Transilvanijos kunigaikštis
1635	Prahos taika		
1637	Ferdinandas III – karalius	1635	Nagyszombato (Trnava) universitetas
		1649	Ungváro (Užhorod) religinė unija; Jurgis II (Rákóczi) – Transilvanijos kunigaikštis
1657	Leopoldas I – karalius	1657	Rákóczi Lenkijos kampanijos nesėkmė
		1664	Szentgotthárdo mūšis; Vasváro taika
		1667	Wesselényi (Zrinskio-Frankopano) sąmokslas
		1672	Kurucų kovos pradžia
		1678–1686	Imre Thököly – kunigaikštis
		1686	Budos išvadavimas
		1687	Habsburgų paveldėjimo teisės pripažinimas
		1697	Transilvanija Habsburgų valdžioje; Tokaji sukilimas
		1697–1700	Unitų bažnyčia Transilvanijoje
		1703	Rákóczi nepriklausomybės karo pradžia

	Lenkija		*Pasaulis*
1610	Klušino mūšis		
		1618–1648	Trisdešimties metų karas
1619	Deulino paliaubos		
1620	Tutoros (Cecora) mūšis		
1621	Hotino (Chotin, Chocim) apsiaustis; taika su Turkija	1624	Richelieu Prancūzijoje
1629	Paliaubos su Švedija		
1632	Vladislovas Vaza – karalius	1632	Gustavo Adolfo mirtis
1648	Chmelnickio sukilimas Ukrainoje; Jonas Kazimieras – karalius	1648	Vestfalijos taika
		1649–1658	Cromwellio valdymas
1651	Berestečko mūšis		
1652	*Liberum veto*		
1654–1657	Karas su Maskva		
1655	Švedų invazija; Częstochowos gynyba	1657–1660	Prūsijos suvereniteto pripažinimas
1658	Arijonų išvarymas		
1660	Oliwos taika		
1665–1666	Lubomirskio rokošas	1661–1715	Liudviko XIV amžius
1667	Andrusovo paliaubos (taika – 1686)		
1669	Mykolas Kaributas (Wiśniowiecki) – karalius		
1672–1673	Karas su Turkija; Bučačo sutartis; Hotino mūšis		
1674	Jonas Sobieskis – karalius		
1683	Jono Sobieskio pagalba apsiaustai Vienai	1688	Šlovingoji revoliucija Anglijoje
1697	Augustas II (Wettin) – karalius	1699	Karlovicų (Karlowitz) taika
1700	Šiaurės karo pradžia	1700–1721	Šiaurės karas
		1701–1714	Ispanijos įpėdinystės karas
1704	Stanislovas (Leszczyński) – karalius		

	Bohemija		*Vengrija*
		1711	Szatmáro taika
1720	Pragmatinė sankcija	1721–1723	Pragmatinė sankcija (Kroatija, Transilvanija, Vengrija priima ją atskirai)
1740	Marija Teresė – karalienė	1740	Marija Teresė – karalienė
1740–1742	Pirmasis Silezijos karas (Karolis Albrechtas Bavaras išrenkamas karaliumi 1741)		
1744–1745	Antrasis Silezijos karas		
1754	Pirmas gyventojų surašymas	1754	Muitų užtvara tarp Vengrijos ir Austrijos–Bohemijos
1756–1763	Trečiasis Silezijos karas		
		1765	Valstiečių sukilimas
		1767	Urbarijai
1775	Valstiečių sukilimas; urbarijai		
		1777	Universiteto perkėlimas į Peštą
1780	Juozapas II – karalius	1780	Juozapas II – karalius
1781	Pakantumo dekretas; asmeninės baudžiavinės priklausomybės panaikinimas	1781	Pakantumo dekretas
		1785	Asmeninės baudžiavinės priklausomybės panaikinimas; pirmas gyventojų surašymas
		1786	Valstiečių sukilimas Transilvanijoje
1790	Leopoldas II – karalius	1790	Leopoldas II – karalius
1792	Pranciškus I – karalius	1792	Pranciškus I – karalius
		1795	Martinovicso sąmokslas

	Lenkija		*Pasaulis*
1710	Augusto II grąžinimas į sostą		
1715	Tarnogródo konfederacija		
1717	Nebylusis seimas		
1724	Religinės riaušės Torunėje		
1733	Augustas III – karalius (Leszczyński išrenkamas dar sykį ir pralaimi)	1733–1738	Lenkijos įpėdinystės karas
		1740–1748	Austrijos įpėdinystės karas
1741	Collegium Nobilium		
		1756–1763	Septynerių metų karas
		1762	Rousseau *Visuomenės sutartis*
1764	Stanislovas Augustas – karalius		
1765	Kadetų korpusas		
1768–1772	Baro konfederacija	1769	Watto garo variklis
1772	Pirmasis padalijimas (Rusija, Prūsija, Austrija)		
1773	Edukacinė komisija	1773	Paleidžiamas jėzuitų ordinas
		1774	Kiučiuk Kainardžios taika
1775	Nuolatinė taryba	1775–1783	Amerikos nepriklausomybės karas
		1776	Amerikos nepriklausomybės deklaracija
1788–1792	Didysis seimas	1789	Prancūzijos revoliucija
1791	Gegužės 3-iosios konstitucija		
1792	Targowicos konfederacija; Lenkijos–Rusijos karas	1792–1797	Pirmosios koalicijos karas (su Prancūzija)
1793	Antrasis padalijimas (Prūsija ir Rusija)		
1794	Kościuszkos sukilimas		
1795	Trečiasis padalijimas (Rusija, Prūsija, Austrija)		
1797	Dąbrowskio legionai Italijoje	1797	Campo Formio taika

	Bohemija		*Vengrija*
		1802	Vengrijos nacionalinis muziejus
		1809	Bajorų pralaimėjimas prie Győro
1818	Nacionalinis muziejus		
1824	Kolláro *Slavos duktė*	1825	Vörösmarty *Zaláno pabėgimas*; Vengrijos mokslų akademija
		1830	Széchenyi *Kreditas*
1831	Matice Česká	1831	„Choleros" sukilimas
1834–1839	Jungmanno čekų–vokiečių kalbų žodynas		
1835	Ferdinandas V – karalius	1835	Ferdinandas V – karalius
1836	Palackio *Istorija*	1836–1837	Nacionalinio muziejaus statyba
1837	Šafařiko *Slavų senienos*	1837	Suimamas Kossuth
1848	Slavų kongresas Prahoje (birželis); Prahos apšaudymas; Pranciškus Juozapas – karalius (gruodis)	1848	Revoliucija Pešte (kovas); Batthyány kabinetas (balandis); Kossutho Tėvynės gynimo komitetas (rugsėjis); Jelačićiaus sumušimas prie Pákozdo (rugsėjis); Pranciškus Juozapas – karalius (gruodis)
		1849	Nepriklausomybės deklaracija (balandis); Világoso kapituliacija (rugpjūtis)
		1867	Austrijos ir Vengrijos Kompromisas
1868	Valstybės teisių deklaracija	1868	*Nagodba* (sutartis su Kroatija); mažumų įstatymas

	Lenkija		Pasaulis
1800	Mokslo bičiulių draugija Varšuvoje	1798–1801	Antrosios koalicijos karas
		1804	Napoleonas – imperatorius
1806–1807	Napoleono pirmoji Lenkijos kampanija	1806	Šventosios Romos imperijos suirimas
1807–1813	Varšuvos kunigaikštystė		
1809	Austrijos karas su kunigaikštyste		
1811–1823	Valstiečių išlaisvinimas Prūsijos Lenkijoje		
1812	Antroji Lenkijos kampanija	1812	Napoleono žygis į Rusiją
1815	Kongresinė karalystė ir nepriklausoma Krokuvos respublika	1814–1815	Vienos kongresas
		1815	Waterloo mūšis
1816	Varšuvos universitetas		
1822	Mickiewicziaus *Baladės ir romansai*		
1828	Lenkijos bankas		
1830	Lapkričio sukilimas	1830	Liepos revoliucija Paryžiuje
1846	Krokuvos revoliucija ir valstiečių „žakerija"		
1848	Sukilimas Prūsijos Lenkijoje (balandis); valstiečių išlaisvinimas Galicijoje; Krokuvos ir Lvovo apšaudymas; Varšuvos–Vienos geležinkelis	1848	Vasario revoliucija Paryžiuje; Tautų pavasaris
1851	Muitų panaikinimas tarp Rusijos ir Kongresinės karalystės	1861–1865	Pilietinis karas Amerikoje
1863–1864	Sausio sukilimas		
1864	Baudžiavos panaikinimas Karalystėje	1866	Austrijos–Prūsijos karas
1867	Galicijos autonomija		

	Bohemija / Čekoslovakija		*Vengrija*
1871	Aštuoniolika straipsnių	1871	Nacionalinė galerija
		1875–1890	Kálmáno Tiszos valdymas
1882	Čekų Karolio universitetas		
1883	Nacionalinio teatro atidarymas		
1890	„Punktace"		
1891	Čekų Akademija		
1893	Teismai Omladinoje		
1896	Penktoji kurija Cisleitanijoje	1896	Tūkstantmetis
		1903–1905	Istváno Tiszos vyriausybė
1905	Streikai	1905	Konstitucinė krizė
1907	Visuotinė rinkimų teisė vyrams Cisleitanijoje; Masaryk Zagrebo procesuose	1907	Černovos žudynės; Zagrebo teismai
1908	Neoslavų kongresas Prahoje		
		1913–1917	Istváno Tiszos vyriausybė
1914	Pirmojo pasaulinio karo pradžia	1914	Pirmojo pasaulinio karo pradžia
1916	Čekoslovakų nacionalinė taryba užsienyje; Reichsrato deputatų lojalumo deklaracija (lapkritis); Karolis – karalius	1916	Nauja Károlyi Nepriklausomybės partija; Karolis – karalius
1917	Čekoslovakijos kariuomenės kūrimo dekretas Prancūzijoje	1917	Esterházy ir Wekerle kabinetai
1918	Čekoslovakų legiono ir bolševikų susidūrimas Čeliabinske (gegužė); Pittsburgho deklaracija; Čekoslovakų nacionalinės tarybos pripažinimas sąjungine vyriausybe (birželis–rugsėjis); Čekoslovakijos nepriklausomybės deklaracija Prahoje ir Turčiansky Sv. Martine (spalis); Masaryk – prezidentas	1918	Károlyi Vengrų tautos taryba (spalis); revoliucija: Károlyi vyriausybė (spalis); Belgrado paliaubos (lapkritis); respublikos paskelbimas (lapkritis)

Lenkija		Pasaulis	
		1870	Prancūzijos–Prūsijos karas
1873	Mokslų akademija Krokuvoje	1871	Vokietijos imperija
		1878	Berlyno kongresas
1886	Kolonizavimo komisija Prūsijos Lenkijoje	1882	Trilypė sąjunga
1892	Lenkijos socialistų partija		
1893	Tautos sąjunga; Socialdemokratų partija	1894	Prancūzijos–Rusijos sąjunga
1896	Penktoji kurija Cisleitanijoje		
		1904–1905	Rusijos–Japonijos karas
1905–1907	Revoliucija Kongresinėje karalystėje	1905	Revoliucija Rusijoje
		1908	Austrija-Vengrija aneksuoja Bosniją-Hercegoviną; jaunaturkių revoliucija
1906–1907	Mokyklų streikai Prūsijos Lenkijoje		
		1912–1913	Balkanų karai
1914	Pirmojo pasaulinio karo pradžia; Vyriausiasis tautinis komitetas (NKN) Galicijoje; formuojami legionai	1914	Pirmojo pasaulinio karo pradžia
1915	Vokietija ir Austrija užima Kongresinę karalystę		
1916	Dviejų imperatorių manifestas		
1917	Piłsudski įkalinamas Magdeburge (liepa); lenkų armija Prancūzijoje; Dmowskio Lenkijos tautinis komitetas Paryžiuje (rugpjūtis); Regentų taryba Kongresinėje karalystėje (spalis)	1917	Wilsono kalba „Taika be pergalės" (sausis); Vasario revoliucija Rusijoje; Spalio revoliucija Rusijoje
1918	Liublino vyriausybė; Piłsudski grįžta į Varšuvą ir tampa Valstybės galva (lapkritis)	1918	Wilsono Keturiolika punktų (sausis); Bresto sutartis (kovas); imperatoriaus Karolio federacinis manifestas (spalis); lapkričio 11-osios paliaubos
1918–1919	Sukilimas Prūsijos Lenkijoje; lenkų ir ukrainiečių kovos		

	Čekoslovakija		*Vengrija*
1919	Ginkluoti susidūrimai su lenkais Těšíne (Cieszyn)	1919	Károlyi – prezidentas (sausis–kovas); sovietų respublika (kovas–rugpjūtis); Horthy įžengia į Budapeštą (lapkritis)
1920	Raudonųjų–žaliųjų koalicinė vyriausybė; konstitucija ir rinkimai	1920	Rinkimai; Horthy – regentas; Trianono sutartis
1920–1921	Mažoji Antantė	1921	Du nesėkmingi Karolio perversmai; Habsburgai nušalinami nuo sosto
1921–1926	Plačios koalicijos vyriausybė		
		1921–1931	Bethleno vyriausybė
		1922	Rinkimai
1924	Sąjunga su Prancūzija	1924	Tautų Sąjungos paskola
1925	Rinkimai		
1926–1929	„Ponų koalicija"	1926	Aukštųjų parlamento rūmų atkūrimas; rinkimai
1927	Masaryk vėl išrenkamas prezidentu		
1929	Rinkimai; plačios koalicijos vyriausybė; Tukos teismas	1930	Nepriklausoma smulkiųjų savininkų partija
		1931	Rinkimai
1932	Slovakų liaudininkų susitikimas Zvolene	1932–1936	Gömböso vyriausybė
1933	Mažosios Antantės organizacinis paktas; slovakų liaudininkų susitikimas Nitroje		
1934	Masaryk vėl išrenkamas prezidentu	1934	Romos protokolai
1935	Rinkimai; Sudetų vokiečių sėkmė; Henleino *Sudetendeutsche Partei*; paktas su SSRS (gegužė); Masaryko atsistatydinimas; Beneš – prezidentas; Hodžos vyriausybė (lapkritis–gruodis)	1935	Rinkimai
		1936	Darányi vyriausybė

	Lenkija		*Pasaulis*
1919	Paderewskio vyriausybė; Mažoji konstitucija	1919	Versalio taikos sutartis (birželis); St. Germaino taikos sutartis (rugsėjis)
1919–1920	Lenkų-sovietų karas		
1920	Varšuvos mūšis; plebiscitai Rytų Prūsijoje		
1921	Kovo konstitucija; Rygos sutartis (kovas); plebiscitas Aukštutinėje Silezijoje; sąjunga su Prancūzija ir Rumunija	1921	NEP Rusijoje
1922	Narutowicz – prezidentas; Narutowicziaus nužudymas; Wojciechowski – prezidentas	1922	Rapallo sutartis; fašistų žygis į Romą
1923	Witoso dešinės–centro vyriausybė	1923	Ruro krizė
1924	Grabskio reformos; Lenkijos bankas; Gdynės statyba	1925	Locarno sutartys
1926	Piłsudskio perversmas		
1926–1939	Mościcki – prezidentas		
1928	Rinkimai		
1929	Centro–kairės blokas	1929	Wall Streeto krizė; Didžioji depresija
1930	Rytų Galicijos „apraminimas"		
1931	Bresto teismas		
1932	Nepuolimo sutartis su SSRS		
		1933	Hitler – kancleris
1934	Nepuolimo deklaracija su Vokietija		
1935	Balandžio konstitucija; Piłsudskio mirtis (gegužė); rinkimai (rugsėjis)		
1936	Valstiečių streikai	1936–1939	Pilietinis karas Ispanijoje
		1936	Reinlando remilitarizacija (kovas)
1937	Tautinės vienybės stovykla		

	Čekoslovakija		*Vengrija*
1938	Henleino Šešių punktų programa (balandis); gegužės krizė; Miuncheno konferencija (rugsėjis); čekų ir slovakų susitarimas Žilinoje (spalis); Hácha – prezidentas	1938	Győro industrializacijos programa; Pirmasis Vienos arbitražas (lapkritis)
1939	Vokiečiai įžengia į Prahą; protektoratas (kovas); Slovakijos valstybė ir konstitucija; vokiečių represijos Prahoje (lapkritis); Vakarai pripažįsta Benešo Nacionalinį komitetą	1939	Prisijungia prie Antikominterno pakto; užima Užkarpatės Ukrainą (kovas); rinkimai
1940	D. Britanija pripažįsta Laikinąją Čekoslovakijos vyriausybę; Čekoslovakijos–Lenkijos deklaracija (lapkritis)	1940	Antrasis Vienos arbitražas (rugpjūtis); prisideda prie Trišalio (Berlyno) pakto (lapkritis)
1941	Benešo ir Sikorskio susitarimas; vyriausybės pripažinimas *de jure*	1941	Užpuola Jugoslaviją (balandis), paskelbia karą SSRS (birželis)
1941–1942	Heydrich – protektorato valdytojas		
1942	Lenkijos ir Čekoslovakijos susitarimas (sausis); D. Britanija nutraukia Miuncheno sutartį; nužudomas Heydrich; Lidicų žudynės (gegužė)	1942	Žudynės Novi Sade (sausis); István Horthy – viceregentas (vasaris)
		1942–1944	Miklós Kállay – ministras pirmininkas
1943	Derybos dėl vokiečių „perkėlimo"; Slovakijos nacionalinė taryba; Čekoslovakijos–SSRS sutartis Maskvoje (gruodis)	1943	Pralaimėjimas prie Voronežo (sausis); slaptos derybos su Vakarų sąjungininkais (rugsėjis); mūšis prie Debreceno
1944	Slovakų tautos sukilimas (rugpjūtis–spalis)	1944	Deportuojamas Miklós Horthy; Szálasi – ministras pirmininkas (spalis)
		1944	Vokiečiai užima Vengriją (kovas); deportuojami žydai (gegužė–liepa); sovietų armija įžengia į Vengriją (rugsėjis)

	Lenkija		Pasaulis
1938	Rinkimai	1938	Austrijos prijungimas (*Anschluss*) (kovas); Miuncheno konferencija (rugsėjis)
1939	Sąjunga su D. Britanija; Vokietijos invazija (rugsėjo 1); sovietų invazija (rugsėjo 17); Lenkijos vyriausybė Prancūzijoje, po to – D. Britanijoje	1939	Ribbentropo–Molotovo paktas (rugpjūtis); Antrojo pasaulinio karo pradžia (rugsėjis)
1940–1941	Masiniai trėmimai į SSRS	1940	Prancūzijos sutriuškinimas; Mūšis dėl Britanijos
1941	Sikorskio–Maiskio sutartis; lenkų armija Sovietų Sąjungoje	1941	Vokietija užpuola SSRS (birželis); Atlanto chartija (rugpjūtis); japonų antpuolis Pearl Harbore (gruodis)
1942	Sąjungos su Čekoslovakija deklaracija	1942	Stalingrado mūšis
1943	Atskleidžiamos Katynės žudynės (balandis); Sikorskio mirtis (liepa); Mikołajczyk – ministras pirmininkas; sukilimas Varšuvos gete (balandis)	1943	Teherano konferencija
1944	Sovietų kariuomenė įžengia į prieškarinę Lenkijos teritoriją (sausis); Liublino manifestas (liepa); Varšuvos sukilimas (rugpjūtis–spalis); Arciszewski – ministras pirmininkas Londone	1944	Sąjungininkų išsilaipinimas Normandijoje

	Čekoslovakija		*Vengrija*
1945	Koalicinė vyriausybė su komunistais; Košicų programa (balandis); Prahos sukilimas (gegužė)	1945	Paliaubos Maskvoje (sausis); sovietų armija Budapešte (vasaris); žemės reforma (kovas); laikinoji vyriausybė (balandis); Tildy – ministras pirmininkas (lapkritis); rinkimai (lapkritis)
1946	Rinkimai	1946	Paryžiaus taikos sutartis; Tildy – prezidentas
		1947	Smulkiųjų savininkų partijos narių teismai (sausis–vasaris); Ferenc Nagy ir Varga emigruoja; rinkimai (rugpjūtis)
1948	Komunistai valdžioje (vasaris); Gottwald – prezidentas; absorbuojama socialistų partija; pereinamojo laikotarpio konstitucija	1948	Absorbuojami socialistai
		1948–1956	Rákosi valdymas
1949	ESPT narė	1949	ESPT narė; kardinolo Mindszenty teismas (vasaris); Rajko teismas (birželis); Vengrijos Liaudies Respublikos konstitucija
		1950	Vyriausybės ir Katalikų bažnyčios hierarchijos susitarimas
1952	Parodomieji teismai (Slánský, Clementis ir kt.)		
		1953–1955	Imre Nagy ir „naujasis kursas“
1955	Varšuvos sutarties narė	1955	Varšuvos sutarties narė; Jungtinių Tautų narė
		1956	Revoliucija (spalis–lapkritis)
		1956–1987	Kádáro valdymas
1957	Novotný valdžioje		
1960	Socialistinė respublika		
		1966	Naujasis ekonomikos mechanizmas
1968	Prahos pavasaris; sovietų ir jų bloko intervencija		
1969	Federalizacija; į valdžią ateina Husák		

	Lenkija		Pasaulis
1945	NKVD suima 16 pogrindžio lyderių (kovas); atšaukiamas Lenkijos vyriausybės Londone pripažinimas; pripažįstama Laikinoji tautinės vienybės vyriausybė (liepa)	1945	Jaltos konferencija (vasaris); Vokietijos kapituliacija (gegužė); Potsdamo konferencija (liepa); atominė bomba numetama ant Hirosimos; Japonijos kapituliacija (rugpjūtis)
1946	Referendumas		
1947	Rinkimai	1947	Marshallo planas (birželis); Paryžiaus taikos sutartys; Kominformas (rugsėjis)
1948	Absorbuojama socialistų partija	1948	Nutrūksta sovietų santykiai su Tito
1949	ESPT narė	1949	NATO; Europos Taryba
1950	Valstybės ir Bažnyčios *modus vivendi*	1950–1953	Korėjos karas
1952	Lenkijos Liaudies Respublikos konstitucija		
1953–1956	Kardinolo Wyszyńskio kalinimas	1953	Stalino mirtis
1955	Varšuvos sutarties narė	1955	Austrijos sutartis
1956	Poznanės įvykiai (birželis); „lenkų Spalis"	1956	SSKP XX suvažiavimas; Chruščiov ir destalinizacija
1956–1970	Gomułkos valdymas	1962	Kubos raketų krizė
		1965–1973	Vietnamo karas
1968	Kovo įvykiai	1967	Europos Bendrija; arabų–Izraelio karas (birželis)
1970	Sutartis su Vakarų Vokietija; neramumai Baltijos uostuose (gruodis)		
1970–1980	Giereko valdymas	1975	Helsinkio aktas
1976	Streikai ir neramumai; susikuria KOR	1978	Popiežiaus Jono Pauliaus II išrinkimas

	Čekoslovakija		Vengrija
1973	Miuncheno susitarimas pripažįstamas negaliojančiu	1976	Kardinolas Laszlo Lékai – primas
1977	Chartija 77; kardinolas Tomášek – primas		
1987	Atsistatydina Husák		
1989	„Aksominė revoliucija"	1989	Perlaidojamas Imre Nagy (birželis); partijos ir opozicijos derybos ir susitarimai
1990	Parlamento ir prezidento rinkimai; Havel – prezidentas; popiežiaus vizitas (balandis)	1990	Rinkimai (balandis); Antall – ministras pirmininkas; vėl atidaroma akcijų birža
1991	Sovietų kariuomenės išvedimas	1991	Visegrádo susitikimas (vasaris); popiežiaus vizitas (rugpjūtis); sovietų kariuomenės išvedimas
1992	Sutartis su Vokietija (gegužė); rinkimai; atsistatydina Havel (liepa)		
1993	Čekija ir Slovakija atsiskiria (sausio 1); Havel – Čekijos prezidentas		
		1994	Horn – ministras pirmininkas

	Lenkija		*Pasaulis*
1979	Pirmas popiežiaus vizitas		
1980	„Solidarumo" gimimas		
1981	Kardinolo Wyszyńskio mirtis; į valdžią ateina generolas Jaruzelski; karo padėtis (gruodis)	1981	Pasikėsinimas prieš popiežių
1983	Antras popiežiaus vizitas		
1984	Kunigo Popiełuszkos nužudymas		
		1985	SSRS į valdžią ateina Gorbačiov; *perestroika* ir *glasnost*
1987	Trečias popiežiaus vizitas		
1989	Apskritojo stalo derybos (vasaris–balandis); rinkimai (birželis); Mazowiecki – ministras pirmininkas (rugpjūtis)	1989	Komunizmo žlugimas Vidurio Rytų Europoje; nugriaunama Berlyno siena
1990	Vietiniai rinkimai (birželis); prezidento rinkimai (gruodis); Wałęsa – prezidentas	1990	Vokietijos susivienijimas
1990–1991	Sutartys su Vokietija		
1991	Ketvirtas popiežiaus vizitas; Bielecki – ministras pirmininkas (sausis)	1991	Karas Artimuosiuose Rytuose; Jelcin – Rusijos prezidentas; Varšuvos sutarties organizacijos ir ESPT paleidimas; Jugoslavijos iširimas ir karas buvusioje jos teritorijoje; pučas Maskvoje (rugpjūtis); nustoja egzistuoti SSRS, atsiranda Nepriklausomų Valstybių Sandrauga (gruodis)
1992	Olszewski – ministras pirmininkas (sausis); sovietų kariuomenės išvedimas; Suchocka – ministrė pirmininkė (liepa)	1992	Clinton – JAV prezidentas (lapkritis)
1995	Kwaśniewski – prezidentas		

21 - 264

BIBLIOGRAFIJA

Žemiau išvardyti veikalai, su kai kuriomis išimtimis, apsiriboja parašytaisiais anglų kalba. Sąrašas nėra išsamus, bet juo gali būti vadovaujamasi. Bibliografijos ir kita informacinė literatūra į jį neįtraukta. Vienintelis Vidurio Rytų Europos istorinis atlasas šiuo metu yra leidžiamas kaip veikalo *A History of East Central Europe*, eds P.F. Sugar, D. Treadgold, Seattle, Wash., 1974–, XI tomas.

Bendrieji veikalai

Didžiuma Vidurio Rytų Europos istorijos knygų aprėpia visą regioną, taip pat ir Balkanus. Oscar Halecki, *Borderlands of Western Civilization*, New York, 1952, pranoksta naujesnę Leslie C. Tihany, *A History of Middle Europe from the Earliest Times to the Age of the World Wars*, New Brunswick, NJ, 1976. Francis Dvornik, *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick, NJ, 1962, nagrinėja laikotarpį nuo XIII iki XVIII amžiaus ir apima Rusiją. *East Central Europe in Transition from the Fourteenth to the Seventeenth Century*, eds Antoni Mączak, Henryk Samsonowicz, Peter Burke, Cambridge, Paris, 1985, yra specializuotų studijų rinkinys. Robin Okey, *Eastern Europe 1740–1980*, Minneapolis, Minn., 1982, – kiek populiaresnė. Naudinga yra Alan Palmer, *The Lands Between: A History of East Central Europe since the Congress of Vienna*, New York, 1970. E. Garrison Walters, *The Other Europe: Eastern Europe to 1945*, Syracuse, NY, 1987, – pernelyg elementari. Itin svarbios: R.A. Kann, Z.V. David, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands 1526–1918*, Seattle, Wash., 1984, trumpa Victor S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, Huntington, NY, 1978, ir puikioji Victor Tapié, *The Rise and Fall of the Habsburg Monarchy*, New York, 1971.

Sociologinę interpretaciją pateikia Aleksander Gella, *Development of Class Structure in Eastern Europe: Poland and her Southern Neighbors*, New

York, 1989. Žr. taip pat *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Daniel Chirot, Berkeley, Calif., 1989.

Esminių dokumentų galima atrasti *Man, State and Society in East European History*, ed. Stephen Fischer-Galati, New York, 1970, ir *Documentary History of Eastern Europe*, eds A.J. Bannan, A. Edelenyi, New York, 1970. Mažesnio užmojo, bet vertingesnės yra *The Habsburg and Hohenzollern Dynasties in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, ed. C.A. Macartney, London, 1970, ir *For Your Freedom and Ours: Polish Progressive Spirit through the Ages*, eds Manfred Kridl, Władysław Malinowski, Józef Witlin, New York, 1943. Pataisytas ir išplėstas Krystynos Olszer redaguotas leidimas išėjo 1980 metais. Jį papildo *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration*, eds M. B. Biskupski, J.S. Pula, Boulder, Colo., 1970.

Tarp gausių Lenkijos istorijos veikalų W.F. Reddaway ir kiti, *The Cambridge History of Poland*, 2 t., Cambridge, 1941, 1950, atspindi ikikarinę, o Stefan Kieniewicz ir kiti, *History of Poland*, Warsaw, 1979, – pokarinę akademinę mintį. Ypač vertos paminėjimo Norman Davies, *God's Playground: A History of Poland*, 2 t., New York, 1981, ir *The Heart of Europe: A Short History of Poland*, New York, 1984. Adam Zamoyski, *The Polish Way: A Thousand-year History of the Poles and their Culture*, New York, 1988, labiau tinka plačiajai publikai. *A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864*, ed. J.K. Fedorowicz, Cambridge, 1982, – specialistų straipsnių rinkinys. Piotr S. Wandycz, *United States and Poland*, Cambridge, Mass., 1980, supažindina Amerikos skaitytoją su Lenkijos istorijos pagrindais. J. Jedruch, *Constitutions, Elections and Legislatures of Poland 1493–1977*, Washington, DC, 1982, – naudinga informacinė knyga.

Vengrijos istorijos knygų beveik taip pat gausu kaip ir Lenkijos – visų pirma tai svarbus pokarinis veikalas *A History of Hungary*, ed. Ervin Pamlényi, Budapest, 1973; Péter Hanák ir kiti, *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*, Budapest, 1988; prieškarinė Domokos Kosáry, *A History of Hungary*, Cleveland, Ohio, 1941; C.A. Macartney, *Hungary: A Short History*, Edinburgh, 1962. Naujausias papildymas – puiki *A History of Hungary*, ed. Peter F. Sugar, Bloomington, Ind., 1990.

Geriausia čekų ir slovakų istorijos apžvalga, nors ir seniai parašyta, lieka R.W. Seton-Watson, *A History of the Czechs and Slovaks*, London, 1943. S. Harrison Thomson, *Czechoslovakia in European History*, Princeton, NJ, 1953, daugiau laikytinas esė. Kamil Krofta, *A Short History of Czechoslovakia*, New York, 1934, ir Josef Polišenský, *History of Czechoslovakia: An*

Outline, London, 1947, vargu ar pakyla aukščiau apžvalgos. Frederick G. Heymann, *Poland and Czechoslovakia*, Englewood Cliffs, NJ, 1966, – trumpa lyginamoji apžvalga.

Svarus Stanko Guldescu indėlis – *History of Medieval Croatia*, The Hague, 1964, ir *The Croatian-Slavonian Kingdom 1526–1792*, The Hague, 1970. Kiek populiaresnė Stephen Gazi, *A History of Croatia*, New York, 1973. Kaip slovakų praeities apžvalgą žr. Jozef Lettrich, *History of Modern Slovakia*, New York, 1955. Akademinės Lietuvos istorijos anglų kalba nėra. C.R. Jurgela, *History of the Lithuanian Nation*, New York, 1948, kažin ar patenkinama. Orest Subtelny, *Ukraine: A History*, Toronto, 1988, – pati naujausia sintezė. Nėra išsamios studijos apie vokiečius Vidurio Rytų Europos istorijoje. Kai kuriuose Salo Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 18 t., New York, 1952–1983, skyriuose kalbama ir apie Vidurio Rytų Europą. Puiki Bernard Weinryb, *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*, Philadelphia, Pa., 1972, taip pat Aleksanderio Hertzo esė *Jews in Polish Culture*, Evanston, Ill., 1988. Daug naudingos medžiagos galima rasti Randolph L. Brahan, *Hungarian Jewish Studies*, 2 t., New York, 1966, ir William O. McCagg, *A History of Habsburg Jews*, Bloomington, Ind., 1989.

Įžanga: Kas toji Vidurio Rytų Europa?

Viena iš pirmųjų knygų šia tema – Oscar Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, New York, 1950. Naujesnė yra Jenő Szűcs, *The Three Historical Regions of Europe*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 29, 2/4, Budapest, 1983. Samprotavimų apie regiono tapatybę galima rasti Timothy Garton Ash, „Does Central Europe exist?“, *New York Review of Books*, 1986 spalio 9, p. 45–52; keliuose periodinio leidinio *Cross Currents* numeriuose (ypač 1982 metų); specialiame *Daedalus* (1990 žiema) numeryje. Peno mąstymui duoda Ferenc Fehér, „On making Central Europe“, *EEPS*, t. 3, nr. 3, 1989, p. 412–447, ir Stanley Z. Pech, „New avenues in Eastern European history“, *Canadian Slavonic Papers*, t. 10, nr. 1, 1968, p. 3–18. Amerikos istorikų asociacijos išleista brošiūra R.V. Burks, *East European History: An Ethnic Approach*, Washington, DC, 1973, – elementari.

1. Viduramžių palikimas

F. Graus, K. Bosl, F. Seibt, M. M. Postan, A. Gieysztor (su Geoffrey Barraclough įvadu), *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, New York, 1970, suteikia bendro pobūdžio supratimą. Apie ištakas žr. F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, 2-asis leid., Gulf Breeze, Fl., 1974. Tokie specifiniai klausimai kaip feodalizmas, kapitalizmas, viduramžių ūkis, demografija ar miestų augimas aptariami minėtajame vengrų ir lenkų istorikų veikale *East Central Europe in Transition*.

Vertingos dvi Mariano Małowisto studijos: „The problem of inequality of economic development in Europe in the later Middle Ages", *Economic History Review*, 2-oji serija, t. 19, nr. 1, 1966, p. 15–28, ir „Problems of the growth of the national economy of Central Eastern Europe in the late Middle Ages", *Journal of European Economic History*, t. 3, 1974, p. 319–357. Dauguma kitų socioekonomines problemas nagrinėjančių darbų parašyti prancūziškai arba vokiškai, išskyrus Stanisław Russocki, „The parliamentary systems in 15th century Central Europe", *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*, Wrocław, 1975, p. 7–21.

Anglų kalba parašytų viduramžių istorijos studijų nėra daug. Galima paminėti Erik Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary 1000–1437*, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, nr. 187, Budapest, 1986; A. Komjathy, „Hungarian Jobbágyság in the fifteenth century", *East European Quarterly*, t. 10, nr. 1, 1970, p. 77–111; *Louis the Great King of Hungary and Poland*, eds Béla Vardy, G. Grosschmid, L.S. Domonkos, Boulder, Colo., 1986. Husitų laikotarpį nagrinėjančių darbų daugiau. Tarp jų: Howard Kaminsky, *A History of the Hussite Revolution*, Berkeley, Calif., 1967; F.M. Bartoš, *The Hussite Revolution 1424–1437*, parengė John M. Klassen, Boulder, Colo., 1986; F.G. Heymann, *John Žižka and the Hussite Revolution*, Princeton, NJ, 1955; Matthew Spinka, *John Hus and the Church Reform*, Hamden, Conn., 1966, ir jo *John Hus: A Biography*, Princeton, NJ, 1968. Labiau specializuota yra Peter Brock, *The Political and Social Doctrines of the Unity of the Czech Brethren in the Fifteenth and Early Sixteenth Century*, The Hague, 1957. Esama dviejų knygų apie Jurgį Podebradietį: Otakar O. Odlozilik, *The Hussite King: Bohemia in European Affairs 1440–71*, New Brunswick, NJ, 1965, ir F.G. Heymann, *George of Bohemia: King of Heretics*, Princeton, NJ, 1965.

Apie viduramžių Lenkiją žr.: Zygmunt Wojciechowski, *Mieszko I and the Rise of the Polish State*, Toruń, 1936; Paul Knoll, *The Rise of the Polish*

Monarchy: Piast Poland in East Central Europe 1320–70, Chicago, 1972; Paweł Jasienica, *Piast Poland*, New York, 1985; Oscar Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, Boulder, Colo., 1991.

2. *Naujųjų laikų iššūkis*

Naudingų palyginimų atrasime: Jan Białostocki, *The Art of the Renaissance in Eastern Europe*, New York, 1976; *The Polish Renaissance in the European Context*, ed. Samuel Fiszman, Bloomington, Ind., 1988; *Renaissance Culture in Poland: The Rise of Humanism 1470–1543*, ed. H.B. Segel, Ithaca, NY, 1989; *La Renaissance et la Reforme en Pologne et en Hongrie*, eds E. Fügedi, Gy. Székely, Budapest, 1963. Taip pat svarbūs darbai: Dražen Budiša, „Humanism in Croatia" ir Marianna D. Birnbaum, „Humanism in Hungary", in *Renaissance, Humanism, Foundations, Forms and Legacy*, ed. Albert Rabil, Jr, 2 t., Philadelphia, Pa., 1988, t. 2, p. 265–334; George H. Williams, *The Radical Reformation*, Philadelphia, Pa., 1962; R.J. Evans, „Calvinism in East Central Europe: Hungary and her neighbours 1540–1700", in *International Calvinism 1541–1715*, ed. Menna Prestwick, New York, 1985. Monumentalus Ambroise Jobert veikalas *De Luther à Mohila; La Pologne dans la crise de la Chrétienté 1517–1648*, Paris, 1974, tyrinėja sudėtingas religines ir politines sąsajas. Žr. taip pat kiek kontroversišką Oscar Halecki, *From Florence to Brest 1439–1596*, Rome, 1958.

Svarbūs darbai: Janusz Tazbir, *State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Century*, New York, 1973; Wiktor Weintraub, „Tolerance and intolerance in Old Poland", *Canadian Slavonic Papers*, t. 13, 1971, p. 21–43; Maria Bogucka, „Towns in Poland and the Reformation: analogies and differences with other countries" ir Stanisław Grzybowski, „The Warsaw Confederation of 1573 and other acts of religious toleration in Europe", *Acta Poloniae Historica*, t. 40, 1979, p. 55–96. Trumpą ir vertingą tyrimą pateikia Jaroslav Mezník, „Religious toleration in Moravia in the 16th century", *Kosmas*, t. 3–4, 1984–1985, p. 109–123.

Diskusijai apie „antrąją baudžiavą" ir Vakarų bei Rytų kelių išsiskyrimą nemaža įtakos turėjo marksistinė istoriografija, vėliau – kontroversiškas Immanuelio Wallersteino veikalas *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974. Tarp daugybės studijų: Zsigmond Pach, *The Role of East Central Europe in International Trade*, Studia Historica

Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 70, Budapest, 1970, ir jo „The shifting of international trade routes in the 15–17 centuries", *Acta Historica*, t. 14, 1968, p. 87–319; S. Hoszowski, „L'Europe centrale devant la révolution des prix, XVI et XVII siècles", *Annales: Economies, sociétés, civilisation*, t. 16, 1961, p. 441–456; Jerzy Topolski, „Sixteenth-century Poland and the turning points in European economic development", jau minėtoje *A Republic of Nobles*, ed. J.K. Fedorowicz, p. 70–90.

Jerome Blum, „The rise of serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review*, t. 72, nr. 4, 1957, p. 807–836, kiek sensteléjusi. Minčių duoda Jerzy Topolski, „The manorial-serf economy in Central and Eastern Europe in the 16th and 17th centuries", *Agricultural History*, t. 48, 1974, p. 341–352, ir straipsnių apie neobaudžiavą rinkinys *Slavic Review*, t. 34, nr. 2, 1975, p. 225–278, – ypač Andrzej Kamiński ir László Makkai. David Prodan, „The origins of serfdom in Transylvania", *Slavic Review*, t. 49, nr. 1, 1990, p. 1–17, Josef Macek, „The emergence of serfdom in the Czech lands", *East Central Europe*, t. 9, nr. 1–2, 1982, ir Anton Špiesz, „Czechoslovakia's place in the agrarian development of Middle and East Europe in modern times", *Studia Historica Slovaca*, t. 6, 1969, p. 7–62, kvestionuoja klišes ir išryškina skirtumus tarp regiono valstybių.

Labai naudingi darbai: *State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, ed. Jaroslaw Pelenski, Warsaw, 1985; daugiau lyginamojo pobūdžio S. Russocki, „Les Structures politiques de l'Europe des Jagellons", *Acta Poloniae Historica*, t. 39, 1979, p. 101–142; Gottfried Schramm, „Polen–Böhmen–Ungarn: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit", *Przegląd Historyczny*, t. 76, nr. 3, 1985, p. 417–437; *Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe*, eds I. Banac, F.E. Sysyn, Harvard Ukrainian Studies, t. X, nr. 3/4, Cambridge, Mass., 1986. Puikią sintezę pateikia R.J.W. Evans, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700*, Oxford, 1979. Informatyvūs: Vera Zimányi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary 1526–1650*, Studia Historica, t. 188, Budapest, 1987, ir Kálmán Benda, „Hungary in turmoil 1580–1620", *European Studies Review*, t. 8, 1978, p. 281–304.

Verta perskaityti Harry E. Dembkowski, *The Union of Lublin: Polish Federalism in the Golden Age*, Boulder, Colo., 1982, ir Andrzej Wyczański, „The problem of authority in sixteenth-century Poland: an essay in reinterpretation", in *A Republic of Nobles*, ed. J.K. Fedorowicz, p. 91–108; taip pat Antoni Mączak, „The conclusive years: the end of the sixteenth century as the turning point of Polish history", in *Politics and Society in*

Reformation Europe: Essays for Sir Geoffrey Elton on his 65th Birthday, eds E.J. Kouri, Tom Scott, London, 1987, p. 516–532.

3. *XVII amžiaus krizė*

Keletas aukščiau paminėtų knygų tinka ir šiam skyriui. Nemažai poleminių rašinių apie krizę susumuota Theodore E. Rabb, *The Struggle for Stability in Early Modern Europe*, New York, 1975. Tarp vėlesnių kolektyvinių veikalų: *The General Crisis of the Seventeenth Century*, eds Geoffrey Parker, Lesley M. Smith, London, 1978, ir *The European Crisis of the 1650s*, ed. Peter Clark, London, 1985. Oresto Subtelny darbas *Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500–1715*, Toronto, 1986, – bandymas susieti krizę su Vidurio Rytų Europa. Ekonominiai ir socialiniai klausimai, be kitų veikalų, aptariami Zs.P. Pach, „Diminishing share of East-Central Europe in the 17th century international trade", *Acta Historica*, t. 16, 1970, p. 289–305, ir Krystyna Kuklińska, „Central European towns and the factors of economic growth in the transition from stagnation to expansion between the seventeenth and eighteenth centuries", *Journal of European Economic History*, t. 11, 1982, p. 105–115.

Pati naujausia didžiojo konflikto studija – Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War*, London, 1984; labiausiai verčianti mąstyti – Josef V. Polišenský, *The Thirty Years' War and the Crisis of the Seventeenth Century*, Berkeley, Calif., 1972. Verta perskaityti ir jo straipsnį „The Thirty Years' War: Problems of Motive, Extent and Effect", *Historica*, t. 14, 1967, p. 77–90. O. Odlozilik, „The nobility of Bohemia 1620–1740" ir V.S. Mamatey, „The Battle of the White Mountain as myth in Czech history" išspausdinti *East European Quarterly*, atitinkamai t. 7, nr. 1, 1973, p. 15–30, ir t. 15, nr. 3, 1981, p. 335–345. Apie Komenskį parašyta keletas studijų, iš jų paminėtinos Matthew Spinka, *John Amos Comenius*, Chicago, 1943, ir *Comenius*, ed. Vratislav Busek, Ann Arbor, Mich., 1972. Sąsajas tarp čekų tragedijos XVII amžiuje ir dabarties aptaria Peter Z. Schubert, „Resurgence of the Wallenstein theme in recent Czech literature", *Cross Currents*, t. 3, 1983, p. 231–238.

Apie XVII amžiaus krizės poveikį Lenkijai esama nemaža literatūros, iš kurios verta dėmesio J.A. Gierowski, „The international position of Poland in the seventeenth and eighteenth centuries" jau minėtoje *A Republic of Nobles*, ed. J.K. Fedorowicz, p. 218–238; W. Czapliński, „Polish seym in the light of recent research", *Acta Poloniae Historica*, t. 22, 1970,

p. 182–192; ir Andrzej Kamiński, „The *Szlachta* of the Polish-Lithuanian Commonwealth and their government", in *The Nobility in Russia and Eastern Europe*, eds Ivo Banac, Paul Bushkovitch, Yale Concilium, New Haven, Conn., 1983, p. 14–45.

Apie Ukrainos problemas žr.: Andrzej Kamiński, „Polish-Lithuanian Commonwealth and its citizens (Was the Commonwealth a stepmother for Cossacks and Ruthenians?)", in *Poland and Ukraine. Past and Present*, ed. Peter J. Potichnyj, Edmonton, Alberta, 1980, p. 32–57, ir „The Cossack experiment in Szlachta democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Hadiach (Hadziacz) Union", *Harvard Ukrainian Studies*, t. 1, nr. 2, 1977, p. 178–197. Verta paminėti Frank E. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine: the Dilemma of A. Kysil 1600–1653*, Cambridge, Mass., 1985. George'o Vernadsky knygos *Bohdan, Hetman of Ukraine*, New Haven, Conn., 1941, kol kas nepakeitė naujesnis veikalas.

Reikšmingi darbai: Z. Wójcik, „Poland and Russia in the 17th century", *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences in San Francisco*, Wrocław, 1975, p. 113–133, ir Peter B. Brown, „Muscovy, Poland, and the seventeenth century crisis", *Polish Review*, t. 28, nr. 3–4, 1982, p. 55–69.

Daug vertingos medžiagos rasime A.R. Várkonyi, *Historical Personality, Crisis and Progress in 17th Century Hungary*, Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, t. 71, Budapest, 1970. Tarp nedaugelio biografijų anglų kalba: D.G. Kosáry, „Gabriel Bethlen, Transylvania in the XVIIth century", *Slavonic Review*, t. 17, 1938–1939, p. 162–173, ir Béla Köpeczi, „Ferenc Rákóczi II", *The New Hungarian Quarterly*, t. 61, 1976, p. 39–57.

4. *Apšviestasis absoliutizmas ar apšviestoji laisvė?*

R.R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, 2 t., Princeton, NJ, 1959–1964, Vidurio Rytų Europai skiria daugiau dėmesio negu dauguma Vakaruose išleistų studijų. Daug vertingos medžiagos esama serijoje *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*, Budapest, Paris, 1972–1984, pavyzdžiui, Domokos Kosáry, „Absolutisme éclairé – tendence nobiliaire éclairée", t. 3, p. 39–46. Kosáry parašė ir „Enlightenment and liberalism in Hungary", in *Hungary and European Civilization*, ed. Gy. Ránki, Budapest, 1989, p. 1–9. Taip pat žr. B. Köpeczi, „Lumières et nation en Europe Centrale et Orientale", *Etudes historiques hongroises 1980*, t. 1, Budapest, 1980, p. 381–402.

H. Marczali, *Hungaria in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1910, ir Béla K. Kiraly, *Hungary in the Late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism*, New York, 1969, – svarbiausi veikalai. Peter Sugar yra parašęs „The influence of the Enlightenment and the French Revolution in 18th century Hungary", *Journal of Central European Affairs*, t. 17, 1958, p. 331–335, o George Barany – „Hoping against hope: the enlightened age in Hungary", *American Historical Review*, t. 76, nr. 2, 1971, p. 319–357.

Nieko nėra parašyta geriau už Robert J. Kerner, *Bohemia in the Eighteenth Century*, New York, 1932. Naudingi darbai: George J. Svoboda, „Recent trends in historical research on seventeenth and eighteenth century Bohemia", *East Central Europe*, t. 7, nr. 1, 1980, p. 89–96; K. Klima, „Mercantilism in the Habsburg monarchy – with special reference to the Bohemian lands", *Historica*, t. 11, 1965, p. 95–120; William E. Wright, *Serf, Seigneur, and Sovereign: Agrarian Reform in 18th Century Bohemia*, Minneapolis, Minn., 1966. Verta paminėti Herman Freudenberger, „Industrialization in Bohemia and Moravia in the eighteenth century", *Journal of Central European Affairs*, t. 19, 1960, p. 347–356, ir *The Waldstein Woolen Mill: Noble Entrepreneurship in 18th Century Bohemia*, Boston, Mass., 1963.

Daug minčių sukelia Andrzej Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kościuszko*, Notre Dame, Ind., 1989. Du klasikiniai veikalai prancūzų kalba: Jean Fabre, *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières*, Paris, 1952, ir A. Jobert, *Magnats polonais et physiocrates français 1767–1774*, Dijon, 1941. Svarbūs darbai: Witold Kula, „L'Histoire économique de la Pologne du 18e siècle", *Acta Poloniae Historica*, t. 4, 1961, p. 133–145; Daniel Stone, *Polish Politics and National Reform 1775–1778*, Boulder, Colo., 1976; Jörg K. Hoensch, *Sozialverfassung und Politische Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*, Köln, 1973; Zofia Libiszowska, „American thought in Polish political writings of the Great Diet", *Polish–American Studies*, t. 1, 1976, p. 41–58. Jan S. Kopczewski, *Kościuszko and Pulaski*, Warsaw, 1976, – tai populiarus tekstas, nepranokstantis M. Haiman, *Kościuszko: Leader and Exile*, New York, 1946.

Herbert H. Kaplan, *The First Partition of Poland*, New York, 1962, galima skaityti kartu su J. Topolski, „Reflections on the first partition of Poland, 1772", *Acta Poloniae Historica*, t. 27, 1973, p. 89–104. Svarbi lieka klasikinė Roberto H. Lordo knyga *The Second Partition of Poland*, Cambridge, Mass., 1915. Jerzy Łojek, „The international crisis of 1791: Poland between the triple alliance and Russia", *East Central Europe*, t. 2, nr. 1, 1975, p. 1–63, – kontroversiškas darbas.

5. Liberaliojo nacionalizmo amžius
6. Nuo Kompromiso iki nepriklausomybės

Knygų anglų kalba, nagrinėjančių regiono istoriją XIX ir XX amžiuje, kur kas daugiau negu apie ankstesnius laikotarpius. Tarp jų – kvalifikuota Jörgo Hoenscho apžvalga *A History of Modern Hungary 1867–1986*, London, 1989, skatinančios mąstyti ir diskutuoti Andrew C. Janos, *The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*, Princeton, NJ, 1982, ir *The History of Poland since 1863*, ed. R.F. Leslie, Cambridge, 1980. XIX amžiumi apsiriboja Piotr S. Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland 1795–1918*, 2-asis, patais. leid., Seattle, Wash., 1984.

Apie svarbias nacionalizmo ir tautinio atgimimo problemas žr.: *Nationalism in Eastern Europe*, eds P.F. Sugar, I.J. Lederer, Seattle, Wash., 1969, faktografinę Emil Niederhauser, *The Rise of Nationality in Eastern Europe*, Budapest, 1982, ir *Culture and Nationalism in Nineteenth-Century Eastern Europe*, eds R. Sussex, J.E. Eade, Columbus, Ohio, 1984. Tarp teorinių studijų: Jan Chlebowczyk, *On Small and Young Nations in Europe*, Wrocław, 1980, ir Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge, 1985. Su šiais sunkiais klausimais ne taip sėkmingai susidoroja Raymond Pearson, *National Minorities in Eastern Europe 1848–1944*, New York, 1983. Neblogi darbai: Harry R. Ritter, „Friedrich Engels and the East European nationality problem", *East European Quarterly*, t. 10, nr. 2, 1976, p. 137–152, ir *Studies in East European Social History*, ed. Keith Hitchins, Leiden, 1977. Taip pat žr. Stanley Z. Pech, „Right, Left and Centre in Eastern Europe 1860–1940", *Canadian Journal of History*, t. 16, nr. 2, 1981, p. 237–262, ir jo „Political parties in Eastern Europe 1848–1939", *East Central Europe*, t. 5, nr. 1, 1978, p. 1–38. Tautybės problemą Habsburgų monarchijoje tyrinėja specialus *Austrian History Yearbook*, t. 3, 1967, numeris. Minčių sukelia A. Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, New York, 1989, ir Robert A. Kann, *The Habsburg Empire: A Study of Integration and Disintegration*, New York, 1957. Naudingą bendro pobūdžio apžvalgą pateikia B. Király, „The emancipation of the serfs of East Central Europe", *Antemurale*, t. 15, 1971, p. 63–85.

Apie Bohemiją žr.: *The Czech Renascence of the Nineteenth Century*, eds Peter Brock, H. Gordon Skilling, Toronto, 1976; J. Havránek, *The Czechs: the Nationality Problem in the Habsburg Monarchy*, Prague, 1966; J.F. Zacek, *Palacky: The Historian as Scholar and Nationalist*, The Hague, 1970. Palackiui skirtas ištisas *East European Quarterly*, t. 15, nr. 1, 1981.

Be kitų, apie Tautų pavasarį rašo: *The Opening of an Era 1848*, ed. F. Fejtő, New York, 1966, ir Lewis Namier, *1848: The Revolution of the Intellectuals*, New York, 1964. Neblogos Hans Kohn, *Pan-Slavism*, patais. leid., New York, 1960, kai kurios dalys. Svarbios knygos: Stanley Pech, *The Czech Revolution of 1848*, Chapel Hill, NC, 1969, ir L.D. Orton, *The Prague Slav Congress of 1848*, Boulder, Colo., 1975. Dėmesio vertos: S.B. Kimball, *Czech Nationalism: A Study of the National Theater Movement*, Urbana, Ill., 1964, Bruce M. Garver, *The Young Czech Party 1874–1901*, New Haven, Conn., 1978, ir Paul Vyšný, *Neo-Slavism and the Czechs 1896–1914*, Cambridge, 1977. Informatyvus Wilmos A. Iggers darbas „The flexible national identities of Bohemian Jewry", *East Central Europe*, t. 7, nr. 1, 1980, p. 39–48. Svarbiausi darbai apie Tomášą Masaryką: Roman Szporluk, *The Political Thought of Thomas G. Masaryk*, Boulder, Colo., 1981; Eva Schmidt-Hartmann, *Thomas G. Masaryk's Realism: Origins of a Czech Political Concept*, Munich, 1984; H. Gordon Skilling, „The rediscovery of Masaryk", *Cross Currents*, t. 3, 1983, p. 87–112. Kolektyvinis veikalas *T.G. Masaryk 1850–1937*, eds S. Winters, R.B. Pysant, Harry Hanak, 3 t., New York, 1989, – pats išsamiausias anglų kalba.

George Barany, *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism 1791–1841*, Princeton, NJ, 1968, galima papildyti trumpesniais darbais iš specialaus *Journal of Central European Affairs*, t. 20, nr. 3, 1960, numerio. Būtina perskaityti István Deák, *The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians 1848–1849*, New York, 1979. Naudingos Béla Király, *Ferenc Deák*, Boston, Mass., 1975, ir G. Szabad, *Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise 1848–1867*, Budapest, 1977. Apie socialinius dalykus žr. Peter I. Higas, „The peasants of Hungary between revolution and compromise", *East European Quarterly*, t. 19, nr. 2, 1983, p. 191–200, ir Péter Hanák, „The bourgeoisification of the Hungarian nobility – reality and utopia in the 19th century", *Etudes historiques hongroises*, t. 2, 1985, p. 401–421. Taip pat žr. William O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, Boulder, Colo., 1972, ir jo „The role of the Magyar nobility in modern Jewish history", *East European Quarterly*, t. 20, nr. 1, 1986, p. 41–53.

Vertės nepraranda klasikinė L. Eisenman, *Le Compromis Austro-hongrois de 1867*, Paris, 1904, bet P. Hanák, „Hundred years of Ausgleich", *New Hungarian Quarterly*, t. 8, nr. 27, 1967, p. 17–31, pateikia naujesnių vertinimų. Svarbūs darbai: G. Vermes, *István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist*, Boulder, Colo., 1985; A. Horváth, „The development of nationalism in the last decades of

dualism", *Acta Historica*, t. 8, nr. 1–2, 1963, p. 1–37, ir kita klasikinė R.W. Seton-Watsono knyga *Corruption and Reform in Hungary*, London, 1911. Taip pat žr. Peter Brock, *The Slovak National Awakening*, Toronto, 1976, ir Keith Hitchins, *The Idea of a Nation: The Romanians of Transylvania 1691–1849*, Bucharest, 1985.

Plačią bibliografiją apie XIX amžiaus Lenkiją galima rasti minėtojoje Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland*. Tarp naujesnių darbų: Andrzej Walicki, *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*, Oxford, 1982, ir Tadeusz Łepkowski, „La Formation de la nation polonaise moderne dans les conditions d'un pays démembré", *Acta Poloniae Historica*, t. 19, 1968, p. 18–36. M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770–1861*, Princeton, NJ, 1955 pateikia platų paveikslą. Svarbius klausimus nagrinėja: S. Kienewicz, *The Emancipation of the Polish Peasantry*, Chicago, Ill., 1969; Henryk Wereszycki, „Polish insurrections as a controversial problem in Polish historiography", *Canadian Slavonic Papers*, t. 9, 1967, p. 98–121; Stanislaus A. Blejwas, *Realism in Polish Politics: Warsaw Positivism and National Survival in Nineteenth Century Poland*, New Haven, Conn., 1984. Reikšmingas darbas: Stefan Kieniewicz, „The Polish intelligentsia in the 19th century", in *Studies in East European Social History*, ed. Keith Hitchins, 2 t., Leiden, 1977, t. 1, p. 121–134. R.F. Leslie, *Polish Politics and the Revolution of November 1830*, London, 1956, ir jo *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856–1863*, London, 1963, kiek sumenkina vienpusiški vertinimai. Daugelis 1863 metų sukilimo aspektų aptariami specialiame šimtmečiui skirtame *Antemurale* numeryje – t. 7–8, 1963.

Apie Prūsijos Lenkijos raidą, be kitų, žr.: William W. Hagen, *Germans, Poles and Jews. The Nationality Conflict in the Prussian East 1772–1914*, Chicago, Ill., 1980; Richard Blanke, *Prussian Poland in the German Empire 1871–1900*, Boulder, Colo., 1981; Lech Trzeciakowski, *The Kulturkampf in Prussian Poland*, Boulder, Colo., 1990. Šiuolaikiška studija: *Nationbuilding and the Politics of Nationalism: Essays on Austrian Galicia*, eds Andrei S. Markovits, Frank E. Sysyn, Cambridge, Mass., 1982. Alfred E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, New York, 1959, šiek tiek praskleidžia XIX amžiaus uždangą. Apie didžiuosius lenkų lyderius žr. Alvin M. Fountain III, *Roman Dmowski: Party, Tactics, Ideology 1895–1907*, Boulder, Colo., 1980, ir Wacław Jędrzejewicz, *Piłsudski: A Life for Poland*, New York, 1982.

Pramonės revoliucijos poveikį Vidurio Rytų Europai nagrinėja, be kitų, Iván Berend, György Ránki, *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York, 1974; *The European Periphery and Industrialization 1780–1914*, Cambridge, Paris, 1982; „Underdevelopment

in Europe in the context of East–West relations in the 19th century", *Etudes historiques hongroises*, t. 1, Budapest, 1980, p. 689–709. Taip pat žr.: Witold Kula, „Some observations on the Industrial Revolution in Eastern European countries", *Ergon: Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 6, nr. 1–2, 1958, p. 239–248; John Komlos, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union*, Princeton, NJ, 1983; L. Katus, „Economic growth in Hungary during the age of dualism", *Studia Historica*, t. 62, 1970, p. 35–127; J. Purš, „The Industrial Revolution in the Czech lands", *Historica*, t. 2, 1960, p. 183–272; Arnošt Klima, „Industrial growth and entrepreneurship in the early stages of industrialization in the Czech lands", *Journal of European Economic History*, t. 6, nr. 3, 1977, p. 549–574. Apie Kongresinę karalystę žr. Jerzy Jedlicki, „State industrial economy in the Kingdom of Poland in the 19th century", *Acta Poloniae Historica*, t. 18, 1968, p. 221–237.

Iš daugybės studijų apie Pirmąjį pasaulinį karą reikia paminėti Wiktor Sukiennicki, *East Central Europe during World War I*, 2 t., Boulder, Colo., 1984, daugiausiai dėmesio skiriančią Lenkijai ir buvusioms Lenkijos–Lietuvos žemėms; kiek revizionistinę J. Kalvoda, *The Genesis of Czechoslovakia*, Boulder, Colo., 1986; trumpą, bet informatyvią István Deák, „The decline and fall of Habsburg Hungary 1914–1918", in *Hungary in Revolution 1918–19*, ed. Iván Vólgyes, Lincoln, Nebr., 1971, p. 10–30; A. Siklós, *Revolution in Hungary and the Dissolution of the Multinational State 1918*, Studia Historica, t. 189, Budapest, 1988.

7. Sunki nepriklausomybė

Tarpukario periodui skirtos: klasikinė Hugh Seton-Watson, *Eastern Europe between the Wars 1918–1941*, 3-asis leid., Hamden, Conn., 1962; Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, Wash., 1974; kiek populiaresnė Antony Polonsky, *The Little Dictators: The History of Eastern Europe since 1918*, Boston, Mass., 1975; C.A. Macartney, A.W. Palmer, *Independent Eastern Europe: A History*, London, 1962. Pastaroji knyga ypač naudinga nagrinėjant tarptautinius santykius; tokia pati yra Henry L. Roberts, *Eastern Europe: Politics, Revolution and Diplomacy*, New York, 1970, ir Stephen Borsody, *The Tragedy of Central Europe*, patais. leid., New Haven, Conn., 1980. *Dictatorship in East Central Europe 1918–1939*, ed. J. Żarnowski, Wrocław, 1983, – daugiau lyginamojo pobūdžio. Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the Wars*, Bloomington, Ind., 1983, geresnė negu vienintelė knyga apie

vokiečius: A.Komjathy, R. Stockwell, *German Minorities and the Third Reich: Ethnic Germans of East Central Europe*, New York, 1980. Apie ekonomiką, be jau minėto Berendo ir Ránki'o veikalo apie XIX ir XX amžių, pats rimčiausias darbas – *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, eds M.C. Kaser, E.A. Radice, Oxford, 1985. Daug svarbių duomenų surinkta Leszek A. Kosiński, „Population censuses in East-Central Europe in the twentieth century", *East European Quarterly*, t. 5, nr. 3, 1971, p. 279–301. John A. Lukacs, *The Great Powers and Eastern Europe*, New York, 1953, – kiek chaotiška.

Apie pavienes šalis: ypač svarbios *A History of the Czechoslovak Republic 1918–48*, eds V.S. Mamatey, R. Luža, Princeton, NJ, 1973; Věra Olivová, *The Doomed Democracy: Czechoslovakia in a Disrupted Europe 1914–38*, London, 1972; Josef Korbel, *Twentieth Century Czechoslovakia: The Meaning of its History*, New York, 1977; Edward Taborsky, „Triumph and disaster of Eduard Beneš", *Foreign Affairs*, t. 36, 1958, p. 669–684. Privalu paminėti Eugen Steiner, *The Slovak Dilemma*, Cambridge, Mass., 1973, ir Alice Teichová, *The Czechoslovak Economy 1918–1980*, New York, 1988. Apie vokiečių mažumą visų pirma žr. J.W. Bruegel, *Czechoslovakia before Munich*, Cambridge, 1973.

István Deák, „Historical foundations: the development of Hungary from 1918 until 1945", in *Ungarn*, Südosteuropa-Handbuch, V, ed. Klaus-Detlev Grothusen, Göttingen, 1987, p. 36–66, – puikus trumpas darbas. C.A. Macartney, *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–45*, 2 t., Edinburgh, 1956–1957, turtinga detalių ir vertinimų. Visapusišką paveikslą pateikia Gy. Juhász, *Hungarian Foreign Policy, 1919–45*, Budapest, 1979. Nereikėtų užmiršti N. Katzburg, *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*, Ramat-Gan, 1981. Pravarti I.T. Berend, Gy. Ránki, *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*, New York, 1983.

M.K. Dziewanowski, *Poland in the 20th Century*, New York, 1977, ir R.M. Watt, *Bitter Glory: Poland and its Fate 1918–1939*, New York, 1979, – tai apžvalgos. Geriausia yra Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland 1921–1939*, Oxford, 1972, išskyrus užsienio politikos klausimus. Apie pastaruosius žr. Piotr Wandycz, *Polish Diplomacy 1914–45*, M.B. Grabowski Lecture, London, 1988, ir Jan Karski, *The Great Powers and Poland 1919–1945*, Lanham, NY, 1985. Z. Landau, J. Tomaszewski, *The Polish Economy in the 20th Century*, London, 1985, – anksčiau minėtų veikalų apie Vengrijos ir Čekoslovakijos ūkį atitikmuo. Iš darbų apie tarpukario Lenkijos žydus verta paminėti H.M. Rabinowicz, *The Legacy of Polish Jewry*, New York, 1965, ir Jerzy Tomaszewski, „Some methodological

problems of the study of Jewish history in Poland between the two world wars", *Polin: A Journal of Polish–Jewish Studies*, t. 1, 1986, p. 163–175. S. Horak'o *Poland and her National Minorities 1919–1939*, New York, 1961, nėra subalansuota studija.

Tarptautiniai santykiai gvildenami daugelyje veikalų. Apie Lenkijos ir Čekoslovakijos formavimąsi ir 1919–1920 metų taikos sutartis žr.: T. Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic*, London, 1957; K. Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference*, Odense, 1979; *War and Society in East Central Europe*, t. VI: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking, A Case Study on Trianon*, eds B. Király, P. Pastor, I. Sanders, New York, 1982; D. Perman, *The Shaping of the Czechoslovak State*, Leiden, 1962. P. Wandycz, *Soviet–Polish Relations 1917–21*, Cambridge, Mass., 1969, Norman Davies, *White Eagle, Red Star*, New York, 1972, ir M.K. Dziewanowski, *Joseph Piłsudski: A European Federalist*, Stanford, Calif., 1969, nagrinėja Rytų problemas, o P. Wandycz, *France and her Eastern Allies 1919–25*, Minneapolis, Minn., 1962, ir *The Twilight of French Eastern Alliances 1926–36*, Princeton, NJ, 1988, – prancūziškąją sistemą Vidurio Rytų Europoje. G.F. Campbell, *Confrontation in Central Europe*, Chicago, 1975, analizuoja Čekoslovakijos santykius su Veimaro respublika. Knygos apie Miuncheną užimtų keletą lentynų. Elizabeth Wiskemann, *Germany's Eastern Neighbours: Problems relating to the Oder–Neisse Line and the Czech Frontier Regions*, Oxford, 1956, plačiau pažvelgia į vokiečių–čekų–lenkų santykius. Tebėra svarbi A.M. Cienciala, *Poland and the Western Powers 1938–39: A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe*, London, Toronto, 1968.

Apie Antrąjį pasaulinį karą žr.: Vojtech Mastny, *The Czechs under Nazi Rule: The Failure of National Resistance 1939–42*, New York, 1971; Radomir Luża, *The Transfer of the Sudeten Germans*, New York, 1964; Yeshayahu Jelinek, *The Parish Republic: Hlinka's Slovak People's Party, 1939–45*, Boulder, Colo., 1976; E. Taborsky, *President Eduard Beneš between East and West 1938–1948*, Stanford, Calif., 1981.

Iš svarbesnių reikia paminėti: M.D. Fenyo, *Hitler, Horthy and Hungary: German–Hungarian Relations 1941–44*, New Haven, Conn., 1972; S.D. Kertesz, *Diplomacy in a Whirpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia*, South Bend, Ind., 1953; J. Czebe, T. Pethö, *Hungary in World War II: A Military History of the Years of War*, Budapest, 1946. Józef Garliński, *Poland in the Second World War*, London, 1985, – tai apžvalga, tuo tarpu Stefan Korbonski, *The Polish Underground State 1939–1945*, Boulder, Colo., 1978, – vertingas vadovas. Jan Ciechanowski, *The Warsaw*

Rising, Cambridge, 1975, – kontroversiška, J.K. Zawodny, *Death in the Forest: The Story of the Katyn Forest Massacre*, Notre Dame, Ind., 1962, – pirmoji šia tema. Taip pat žr. Sarah Meiklejohn Terry, *Poland's Place in Europe: General Sikorski and the Origin of the Oder–Neisse Line 1939–43*, Princeton, NJ, 1983, ir Jan T. Gross, *Polish Society under German Occupation*, Princeton, NJ, 1979.

Apie Holokaustą rašyta daug, tačiau visiškai patenkinamo tyrimo apie žydų žudynes Lenkijoje nėra. István Deák, „The incomprehensible Holocaust", *The New York Review of Books*, t. 36, nr. 14, 1989, p. 63–72, galima laikyti geru įvadu į šią temą. Iš svarbesnių autorių paminėtini W. Bartoszewski, L. Dobroszycki, I. Gutman, N. Tec, L. Dawidowicz ir K. Moczarski.,

R.L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 2 t., New York, 1981, – išsamus veikalas, o daugiatomio *The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys*, ed. Avigdor Dagan, Philadelphia, Pa., 1984, t. 3, skirtas Holokaustui ir jo padariniams.

8. Nelengvas kelias į laisvę

Apžvalginio pobūdžio knygų apie Vidurio Rytų Europą ar pavienes komunistų valdytas šalis, taip pat ir sociologų, ekonomistų ir politologų specializuotų darbų netrūksta. Daugiausiai dėmesio nusipelno: Zbigniew Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, patais. leid., New York, 1967, ir F. Fejtő, *History of the Peoples' Democracies: Eastern Europe since Stalin*, New York, 1971. Vertingos *East Central Europe: Yesterday, Today, Tomorrow*, ed. M. Drachkovitch, Stanford, Calif., 1982, ir *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain?* ed. William E. Griffith, Boulder, Colo., 1989. Minčių kelia F. Fehér, „Eastern Europe's long revolution against Jalta", *EEPS*, t. 2, nr. 1, 1988, p. 1–34. Joseph Rothschild, *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*, New York, 1989, – apžvalga, kurią galima skaityti kartu su *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe since 1945*, ed. Gale Stokes, New York, 1991. Puikios knygos: Karen Dawisha, *Eastern Europe, Gorbachev and Reform, the Great Challenge*, 2-asis leid., Cambridge, 1990, ir Charles Gati, *The Bloc that Failed: Soviet–East European Relations in Transition*, Bloomington, Ind., 1990.

Taip pat žr.: Paul Marer, J.M. Montias, *East European Integration and East–West Trade*, Bloomington, Ind., 1980; Zygmunt Bauman, „Intellec-

tuals in East Central Europe: continuity and change", *EEPS*, t. 1, nr. 2, 1987, p. 162–186; Paul Lendvai, *Anti-Semitism without Jews: Communist Eastern Europe*, New York, 1971.

Apie pavienes šalis: *Czechoslovakia: Crossroads and Crises 1918–88*, eds Norman Stone, Eduard Stouhal, New York, 1989; Edward Taborsky, *Communism in Czechoslovakia 1948–1960*, Princeton, NJ, 1961; Zdeněk Suda, *Zealots and Rebels: A History of the Ruling Communist Party of Czechoslovakia*, Stanford, Calif., 1980, – itin vertingos. Dėmesio vertos Charles Gati, *Hungary and the Soviet Bloc*, Durham, NC, 1985, ir B. Kovrig, *Communism in Hungary. From Kun to Kadar*, Stanford, Calif., 1979. Apie Lenkiją žr.: Hansjakob Stehle, *The Independent Satellite: Society and Politics in Poland since 1945*, New York, 1965; M.K. Dziewanowski, *The Communist Party of Poland. An Outline of History*, 2-asis leid., Cambridge, Mass., 1976; Jan de Weydenthal, *The Communists of Poland: An Historical Outline*, Stanford, Calif., 1986; Richard F. Staar, *Poland 1944–1962: The Sovietization of a Captive People*, New Orleans, La., 1962. Peno mąstymui teikia Adam Bromke, *Poland's Politics: Idealism vs Realism*, Cambridge, Mass., 1967.

Komunistų įsigalėjimą regione nagrinėja Hugh Seton-Watson, *The East European Revolution*, 2-asis, patais. leid., London, 1952, ir Jerzy Tomaszewski, *The Socialist Regimes of East Central Europe: Their Establishment and Consolidation 1944–67*, London, 1989. Apie Prahos perversmą visų pirma žr. K. Kaplan, *The Short March: The Communist Takeover in Czechoslovakia 1945–48*, London, 1987, ir senesnę J. Korbel, *The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938–48*, Princeton, NJ, 1959. Apie Lenkiją žr. neįprastą Teresa Torańska, *„Them". Stalin's Polish Puppets*, New York, 1987, ir Krystyna Kersten, *The Establishment of the Communist Rule in Poland 1943–48*, Berkeley, Calif., 1991.

Itin pravarčios yra V. Mastny, *Russia's Road to the Cold War 1941–45*, New York, 1979, ir Bennett Kovrig, *The Myth of Liberation: East Central Europe in U.S. Diplomacy and Politics*, Baltimore, Md., 1973.

Apie 1956-ųjų „lenkų Spalį" ir jo padarinius žr. Nicholas Bethell, *Gomułka, his Poland, his Communism*, New York, 1969; Frank Gibney, *The Frozen Revolution*, New York, 1959; A. Micewski, *Cardinal Wyszyński: A Biography*, San Diego, Calif., 1984; Jakub Karpiński, *Count-Down: The Polish Upheavals of 1956, 1968, 1970, 1976, 1980*, New York, 1982. Tarp svarbiausių studijų ir liudijimų apie Vengrijos 1956-ųjų revoliuciją: F. Fehér, A. Heller, *Hungary 1956 Revisited: The Message of a Revolution: A Quarter of a Century After*, Winchester, Mass., 1983; P. Kesckemeti, *The Unexpected Revolution*, Stanford, Calif., 1961; *The First War between Socialist*

States: The Hungarian Revolution of 1956 and its Impact, eds B. Király, B. Lotze, N.F. Dreisziger, New York, 1984; *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*, eds B. Király, P. Jones, New York, 1978; Tibor Méray, *Thirteen Days that Shook the Kremlin*, New York, 1958; Miklós Molnár, *Budapest 1956*, London, 1968; F. Vali, *Rift and Revolt in Hungary*, Cambridge, Mass., 1961. Apie vėlesnius metus žr. W.F. Robinson, *The Pattern of Reform in Hungary*, New York, 1973.

Apie 1968 metų įvykius Čekoslovakijoje žr.: Galia Golan, *The Czechoslovak Reform Movement: Communism in Crisis 1962–68*, New York, 1971, ir *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubček Era 1968–69*, New York, 1973; Jiri Valenta, *Soviet Intervention in Czechoslovakia 1968: Anatomy of a Decision*, Baltimore, Md, 1979, kurią galima skaityti kartu su *The Soviet Invasion of Czechoslovakia: Its Effects on Eastern Europe*, eds E.J. Czerwinski, J. Piekalkiewicz, New York, 1972. Ypač svarbios V.V. Kusin, *The Intellectual Origins of the Prague Spring*, New York, 1971, ir jo *From Dubček to Charter 77*, New York, 1978. Ko gero, pati išsamiausia – G. Gordon Skillingo studija *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*, Princeton, NJ, 1977; jo darbui *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia*, London, 1981, irgi būdinga didelė įžvalga.

Iš daugybės knygų apie „Solidarumą" ir jo priešistorę žr.: *Gierek's Poland*, eds A. Bromke, J.W. Strong, New York, 1973; Keith J. Lepak, *Prelude to Solidarity: Poland and the Politics of the Gierek Regime*, New York, 1988; J. Lipski, *KOR: The History of the Workers' Defense Committee in Poland 1976–81*, Berkeley, Calif., 1985; Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution*, London, 1983; Neal Ascherson, *The Polish August*, New York, 1981; Jadwiga Staniszkis, *Poland's Self-Limiting Revolution*, Princeton, NJ, 1984; Alain Touraine, F. Dubet, Michel Wieviorka, Jan Strzelecki, *Solidarity: Poland 1980–81*, Cambridge, 1983; Lawrence Weschler, *The Passion of Poland: From Solidarity through the State of War*, New York, 1984. Taip pat svarbios: J. Tischner, *The Spirit of Solidarity*, San Francisco, Calif., 1984, ir A. Michnik, *Letters from Prison and Other Essays*, Berkeley, Calif., 1985. Nuvilia Lech Wałęsa, *A Way of Hope*, New York, 1987. P. Raina, L. Labedz, A. Brumberg, Kemp-Welsh D. Singer, R. Laba – nevienodos svarbos ir kokybės knygų autoriai. J. Holzerio „Solidarumo" istorija išversta tik į vokiečių kalbą: *Solidarität*, München, 1985.

Dar per anksti tikėtis mokslinių monografijų apie 1989–1990 metų įvykius Vidurio Rytų Europoje, bet T. Garton Ash, *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*, New York, 1990, nusipelno revoliucijos kronikos pavadinimo. Verta perskaityti ir Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, New York, 1990.

RODYKLĖ

23-204

SL 014. Leidykla „Baltos lankos", Mėsinių g. 4, 2001 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2056 Vilnius. Užsakymas 294

PIOTR S. WANDYCZ

Gimė 1923 metais Krokuvoje, studijavo istoriją Grenoble, Cambridge ir Londono universitetuose. Nuo 1951 metų gyvena JAV. 1954–1966 metais dėstė Vidurio Rytų Europos istoriją Indianos, nuo 1966 – Yale universitete. Dukart yra gavęs Amerikos istorikų asociacijos premiją už geriausią metų knygą (1962, 1989). Daugiau kaip dviejų šimtų publikacijų, dvylikos knygų autorius.

Laisvės kaina –

tai lyginamoji Vidurio Rytų Europos šalių istorija, išryškinanti jų panašybes bei skirtybes ir padedanti platesniu žvilgsniu pažvelgti į regioną, kuris ne vieną šimtmetį buvo ne tik daugelio konfliktų židinys, bet ir naujų idėjų šaltinis, pasaulinės reikšmės politinių eksperimentų „laboratorija".

A L K – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiant Atviros Lietuvos fondui. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto leidykla Budapešte (CEU Press).

A T V I R O S   L I E T U V O S   K N Y G A

CEU PRESS

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-813-54-9